O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI

OLIY TA‘LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

FARG‘ONA POLITEXNIKA INSTITUTI

«JADIDLARNING ILMIY-PEDAGOGIK MEROSI: TARIX VA ZAMONAVIYLIK» mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjumani materiallari

(1 - to‘plam)

Farg‘ona shahri

29-30 mart 2024-yil

“Jadidlarning ilmiy-pedagogik merosi: tarix va zamonaviylik” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjumani materiallari to‘plami. (2024-yil 29-30 mart). O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2024 yil 18 yanvar kungi 16-son buyrug‘i ijrosini ta’minlash maqsadida 2024-yil 29-30-mart kunlari Farg‘ona politexnika institutida “Jadidlarning ilmiy-pedagogik merosi: tarix va zamonaviylik” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman bo‘lib o‘tadi.

Ushbu to‘plamda xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari o‘rin olgan. To‘plamda oliy va o‘rta ta’lim muassasalari, ilmiy tekshirish institutlari, Jadidlarning ilmiy-pedagogik merosini o‘rganishga bag‘ishlangan ilmiy izlanish natijalari keltirilgan.

Anjuman tashkiliy qo‘mitasi:
Salomov O‘.R. FarPI rektori, t.f.d., professor
Dehqonov Sh.M. FarPI YOBI, MMMB Birinchi prorektor, i.f.b.f.d.
Kambarov J.X., FarPI o‘quv ishlari bo‘yicha prorektori, t.f.d.
Jaxongirov I.J. FarPI o‘quv ishlari bo‘yicha prorektori, i.f.d.
Toxirov M.Q. FarPI fakultet dekani, t.f.b.f.d.
Radjabov Q.K. – O‘zFA Tarix instituti professori, t.f.d.
Sulaymonov M. Farg‘ona O‘zbekiston;
Ergashev Sirojiddin Fayazovich, Farg‘ona, O‘zbekiston;
Alimova Nargiza, Farg‘ona, O‘zbekiston;
Qozoqov Tohirjon, Namangan, O‘zbekiston;
Kamilov A. A. FarPI kafedra mudiri t.f.n.
Tuxtarov I. M. FarPI kafedra dotsenti f.f.n.
Yusupov A. A. - FarPI kafedra dotsenti v.v.b., t.f.b.f.d.
Xonqulov Sh.X. - FarPI kafedra dotsenti v.v.b., t.f.b.f.d.

Taqrizchilar: Alimova N. FarDU, kafedrasi mudiri, Shaxodjayev M. FarPI dotsenti.
Mas‘ul muxarrirlar: A.Kamilov, Sh.Xonqulov.

Mazkur to‘plamga kiritilgan materiallarning mazmuniga hamda tanqidiy fikr-mulohazalarga mualliflarning o‘zlari shaxsan mas‘uldirlar.

Фарғона политехника институти ректори, техника фанлари доктори Саломов Ўктам Рахимовичнинг

КИРИШ СЎЗИ

Сиз, азизларни нафақат Туркистон минтақаси, балки бутун мусулмон олами ва туркий дунё тарихида чуқур из қолдирган жадидчилик ҳаракатини ўрганишга бағишланган халқаро анжуманнинг очилиши билан чин қалбдан табриклайман. Анжуман баҳонасида гўзал Фарғонамизга ҳамда институтимизга хуш келибсиз, демоқчиман. Муштарак тарихимизнинг ёрқин саҳифаларини ташкил этадиган маърифатпарвар аждодларимизнинг ибратли фаолиятини, уларнинг ўз қиммати ва аҳамиятини ҳамон ўрганиб келаётган таниқли хорижий олимлар билан биргаликда теран тадқиқ этиш ва тарғиб қилиш барчамизнинг устувор вазифамиз, деб ўйлайман.

Имкониятдан фойдаланиб бугунги анжуманимизга узоқ ва яқин хорижий мамлакатлардан ташриф буюрган таниқли олим ва экспертларга, республикамизнинг турли олий таълим ўқув юртларидан иштирок этаётган кўплаб олимларимиз ва мутахассисларга, тегишли муассасаларнинг илмий ходимлари ва ижодкорларига ушбу анжуманни ташкил этиш тўғрисидаги ташаббусимизни қўллаб-қувватлаганликлари учун самимий миннатдорчилигимизни билдираман. Ўз моҳият эътиборига кўра ноёб ижтимоий-сиёсий жараён бўлган бўлган жадидчилик ҳаракатининг шаклланиши ва тараққиётига доир дунёнинг бир қанча мамлакатларида кўплаб тадқиқотлар яратилган бўлса-да, ушбу ҳаракат намояндаларининг Марказий Осиё ҳудудида миллий давлатчилик ва минтақавий ўзига хосликни, фуқаролик жамиятининг ривожланишига қўшган улкан

ҳиссасини тизимли асосда атрофлича ўрганиш ҳамон долзарб масала бўлиб қолмоқда. Шу нуқтаи назардан қараганда, тараққийпарвар аждодларимизнинг илғор ғоя ва қарашларини тадқиқ этиш ва тизимлаштириш, Туркистон жадидларининг миллий давлатчилик ривожидаги ўрни ва таъсирини ўрганиш, XX асрнинг биринчи чорагида улар томонидан барпо этилган давлат тузилмаларининг қонунчилик базасини таҳлил қилиш, дунёвий, ҳуқуқий ва демократик жамият қуришга қаратилган фаолиятига тарихий баҳо бериш, Янги Ўзбекистон ва Учинчи Ренессансни бунёд этишда ушбу мероснинг мустаҳкам пойдевор бўлиб хизмат қилиши билан боғлиқ масалалар бугунги конференциянинг асосий муҳокама мавзулари этиб белгиланган.

Мамлакатимиз Президенти Ш.М.Мирзиёев алоҳида таъкидлашганидек, “**Маърифатпарвар аждодларимизнинг мероси бугун биз қураётган ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамияти учун пойдевор бўлиб хизмат қилиши табиий. Бу кимгадир ёқадими ёки йўқми, халқимиз жадид боболаримиз кўрсатиб берган йўлдан оғишмай бориши керак. Чунки уларнинг ғоя ва дастурлари Янги Ўзбекистонни барпо этиш стратегияси билан ҳар томонлама уйғун ва ҳамоҳангдир**”.

Маълумки, жадид боболаримиз халқларимизни жаҳолат ва қолоқликдан олиб чиқиш, уларни ғафлат ботқоғидан қутқаришнинг асосий йўли – **билим ва маърифатда, дунёвий тараққиётни эгаллашда**, деб билдилар. Улар шу йўлда фидойилик кўрсатиб, янги усул мактаблари, театр ва кутубхоналар, нашриётлар очдилар. Жамият аъзоларининг дунёқараши ва турмуш тарзини ўзгартириш мақсадида газета ва журналлар нашр эттирдилар. Ёшларни Германия, Туркия каби илғор давлатларга ўқишга юбордилар. Шу билан бирга, давлат бошқаруви, суд-ҳуқуқ, молия ва банк, солиқ тизимлари, ер масалаларини тадрижий асосда тубдан ислоҳ қилиш учун ғоявий ва амалий ҳаракатлар олиб бордилар. Бир сўз билан

айтганда, улар миллий уйғониш, миллий тараққиёт ғоясини рўёбга чиқариш учун бор куч ва имкониятларини сафарбар этдилар. Аммо, ўша даврдаги мавжуд мустамлакачилик вазияти, ҳар томонлама чекловларга бой бўлган ижтимоий тузум бу улуғвор мақсадларни амалга оширишга йўл бермади.

Ҳозирги кунда Янги Ўзбекистонда инсон қадри улуғланадиган адолатли, эркин ва обод жамият, халқпарвар давлат, фаровон ҳаёт барпо этишга қаратилган ислоҳотларимиз жадид боболаримизнинг эзгу ғоя ва дастурлари билан ҳар жиҳатдан уйғун ва ҳамоҳангдир. Шу боис, халқимиз озодлиги ва Ватанимиз равнақи йўлида азиз жонларини фидо қилган аждодларимиз хотирасини абадийлаштириш, уларнинг фаолияти ва меросини янгича тафаккур асосида ўрганиш ҳамда тарғиб этишга алоҳида эътибор берилмоқда. Бу мураккаб давр тарихига оид илмий ва бадиий асарлар, “Тарихнинг номаълум саҳифалари”, “Қатағон қурбонлари” номли кўп жилдли хотира китоблари нашр этилмоқда. Бадиий ва ҳужжатли филмлар, махсус кўрсатувлар тайёрланиб, намойиш қилинмоқда. Халқаро конференциялар, кўргазмалар ва давра суҳбатлари, хотира кечалари, семинарлар мунтазам ўтказилмоқда.

Атоқли маърифатпарварларимиз давлатимизнинг юксак мукофотлари билан тақдирланмоқда. Уларнинг азиз номлари билан аталадиган ёдгорлик мажмуалари, таълим муассасалари, музейлар, боғ ва хиёбонлар барпо этилмоқда. Кейинги йилларда Ўзбекистон Республикаси Олий суди томонидан 1030 дан зиёд мустабид тузум қатағонига учраган ватандошларимиз номи оқланган тарихий адолатни тиклаш йўлидаги янги қадам бўлди, деб баралла айтишимиз мумкин.

Айни вақтда, юртимизда ҳар йили август ойини “Қатағон қурбонларини ёд этиш ойи” сифатида ўтказиш, фидойи ватандошларимиз ва уларнинг авлодлари яшаган ва яшаётган хонадонларга ёдгорлик лавҳалари ўрнатиш, уларнинг ворислари ҳамда яқин кишиларига ҳурмат-

эътибор кўрсатиш бўйича амалий чора-тадбирлар белгиланмоқда. Қолаверса, ушбу муҳим мавзуда архив ҳужжатларидан фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш, илмий тадқиқот ишларини амалга ошириш учун мақсадли грантлар эълон қилиш, янги бадиий ва публицистик асарлар яратиш, хорижий илм-фан марказлари, фондлар ва музейлар, кутубхоналар билан ҳамкорликни янада ривожлантириш чоралари кўрилмоқда.

Буюк жадид боболаримиз томонидан олға сурилган ғоявий-сиёсий, ижтимоий-маърифий ва ҳуқуқий-ахлоқий қарашлар, турли миллат ва элатлар ўртасида бағрикенглик ва ҳамжиҳатлик тамойилларини қарор топтириш билан бирга, миллий манфаатларни ҳимоя қилишга қаратилган интилишлар ҳозирги мураккаб ва таҳликали замонда барчамиз, аввало, ёшларимиз учун чинакам ибрат намунасидир. Уларнинг ҳаёти ва жасорати бугунги тинч ва осойишта кунларга осонлик билан эришилмаганлигини эслатиб, миллий истиқлолимизни, мустақил юртимизни кўз қорачиғидай асрашга доимо даъват этиб туради. Бугунги нуфузли анжуман, ўйлайманки, ҳар биримизни маънавий уйғоқлик ва огоҳликка чорлаб, қалбларимизда улуғ аждодларимизга хос азму-шижоат туйғуларини юксалтиришга, халқларимиз ва давлатларимиз ўртасида ўзаро дўстлик ва қардошлик руҳини, илмий-маданий алоқаларимизни янада мустаҳкамлаш учун хизмат қиладиган фикрларга бой бўлган кўплаб илмий маърузаларга бой бўлади. Анжуманда иштирок этиш орқали ҳар биримиз улуғ аждодларимиз руҳини шод этиш, порлоқ хотирасини яна бир бор ёд этиш имконига эга бўламиз, деб умид қиламан.

Сиз, муҳтарам анжуман иштирокчиларига сиҳат-саломатлик, янгидан-янги ижодий ютуқлар, оилавий ҳаётингизда тинчлик-хотиржамлик, конференция ишига эса катта муваффақият тилайман.

ЖАДИДЛАРНИНГ ДАВЛАТЧИЛИК ҒОЯСИ: МУХТОРИЯТДАН МУСТАҚИЛ МИЛЛИЙ ДАВЛАТГА

Темур Хўжаўғли
Мичиган давлат университети фахрий профессори
Мирзо Улуғбек номидаги
Ўзбекистон миллий университети профессори

Қисқа хулоса: *Туркистондаги Жадидчилик ҳаракати маърифатчиликка асосланган фаолиятлар билан бошланган бўлса ҳам, у қисқа вақт ичида ижтимоий-сиёсий тус ола бошлаб, жадидчилар олдин мухторият талабларини, кейин эса мустақил миллий давлат ғоясини амалга оширдилар. Бу 1917 йилда Қўқондаги Туркистон мухторияти ва 1920 йилда эса мустақил Бухоро ва Ҳоразм халқ шўралар жумҳуриятларининг тузилишида яққол кўринади. Мақолада Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг 1907 йилда Россия Думасига топширган Туркистан Маданий мухторияти лойиҳаси ҳамда Бухоро ва Хоразм жумҳуриятларининг 1921 ва 1922 йиллардаги конституцияларининг маддалари муҳокама қилинади.*

Аннотация: *Хотя джадидское движение в Туркестане начиналось с деятельности, основанной на просветительстве, вскоре оно приобрело общественно-политическую окраску, и джадидисты реализовали сначала требования автономии, а затем идею независимого национального государства. Это отчетливо видно на примере структуры Туркестанской автономии в Коконе в 1917 году и самостоятельных республик Бухарского и Хорезмского народных советов в 1920 году. В статье рассматривается проект культурной автономии Туркестана, внесенный Махмудходжей Бехбуди в российскую Думу в 1907 году, а также статьи конституций Бухарской и Хорезмской республик 1921 и 1922 годов.*

Summary: *Although the Jadid movement in Turkestan started with activities based on enlightenment, it soon took on a socio-political tone, and the Jadidists first implemented the demands of autonomy, and then the idea of an independent national state. This is clearly seen in the structure of Turkestan autonomy in Kokon in 1917 and independent republics of Bukhara and Khorazm people's councils in 1920. The article discusses the project of cultural autonomy of Turkestan submitted by Mahmudkhoja Behbudiy to the Russian Duma in 1907 and the articles of the constitutions of the republics of Bukhara and Khorezm in 1921 and 1922.*

Жадид давлатчилик ғоясининг ривожланиши. Чор Россиясининг Волга-Урал, Қирим, Озарбайжон, Туркистондаги мустамлакалари ҳамда Россиянинг вассали бўлган Хива хонлиги билан Бухоро амирлигида XIX асрнинг иккинчи ёрмида бошланиб, Совет даврининг 1930-йилларигача давом этган миллий, маданий ва сиёсий янгиланиш ҳаракатига

Жадидчилик дейилади. Бу жадидчилик ҳаракатининг кўзга кўринган энг муҳим хусусияти, унинг жаҳонда XVIII-XIX асрдаги барча илғор маданий, маърифий, сиёсий ўзгаришлар, тараққиётлар ва инқилобларни жуда пухта ўрганиб олиниб, уларни жадидчиларнинг ўз миллий ғоялари учун яхши ўзлаштирганликларидир. Барса жаҳонда аҳоли ўртасида матбуот орқали ахборот олиш ҳам XIX асрнинг иккинчи ёрмида чоққига етиб бориб, журналисм жамиятлардаги 5-қўл кучига айланди. Шу сабабдан жадидчилар ўзларининг илғор фикр-тушунчалари ва жадидчилик ғояларини ўз юртларидаги аҳолига етказиб бериш учун ўзлари ҳам шахсий газета ва журналлар чиқариб, миллий матбуотни бошлаб бердилар. Европа ва Осиядаги давлатларнинг бир қисмида мутлақ ҳукмдорлик тузумидан машрутий тузумга, яъни бир ҳукмдорга қўшимча бўлиб, халқ томонидан сайланган халқ вакиллари ўрун олган мажлис-шўралар ташкил этилган демократик тузумларга ўтилётганлигини ҳам жадидлар жаҳон матбуоти орқали ўргандилар. Жадидчилик ҳаракатлари асосий ғояларини XVIII-XX асрлар оралиғида дунёда содир бўлган қуйидаги муҳим ўзгаришлар ва инқилоблардан илҳом олди:

1) Саноат инқилоби, 2) Эмансипация, 3) Мустамлакачиликка қарши кураш; 4) Монархия тузумларининг ёйилиши, 5) Модернизм, модернизация; 6) Илмий-технологик инқилоблар; 7) Империялар ва ғайри-миллий давлатлар ўрнига миллий давлатларнинг пайдо бўлиши…

Демак, Туркистон минтақасидаги жадидчилик ҳаракати ҳам ўзига хос миллий хусусиятларга эга бўлиши билан бирга, у бир тарафдан, XIX-XX асрлар оралиғида бутун дунёда содир бўлаётган улкан тараққиёт ва ўзгаришлар, иккинчи тарафдан, туркий ва мусулмон халқлари яшаётган Россия империяси таркибидаги Қрим, Волга бўйи, Кавказ, Озарбайжон ва Туркистондаги оғир сиёсий, ижтимиоий ва маданий муаммолар таъсирида XIX аср охири ва XX аср бошларида вужудга келган ўта муҳим ижтимоий, сиёсий, маданий, маърифий ҳамда том маънода миллий уйғониш ва

янгиланиш борасидаги демократик ҳаракатдир. Шу сабабдан, Жадидчилик бугун биз учун Туркистон тарихида чуқур ижобий из қолдирган миллий мерос ҳисобланади.

Туркистондаги Жадидларнинг олдин маърифатчиликка асосланган фаолиятлари аста-секин ижтимоий-сиёсий тус ола бошлади. Бунда Рус-япон урушидаги мағлубият орқасидан Россия империясида юз берган 1905-1907 йиллардаги Биринчи рус инқилоби натижасида конституцион монархияга ўтиш ҳамда парламент – Давлат думасининг таъсис этилиши, 1905-1911 йилда Эрондаги конституцион инқилоб, 1908 йилдаги Ёш туркlар инқилоби ҳамда жаҳондаги бошқа муҳим воқеаларнинг роли катта эди. XX аср бошларида Марказий Осиёдаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий аҳволдан келиб чиқиб, жадидчилик ҳаракатининг асосий қуйидагича тасниф қилиш мумкин:

1) Миллий ўзликни англаш ғояси;

2) Маърифатчилик ғояси: жадид миллий таълим-тарбия дастури;

3) Ижтимоий-сиёсий онгни ривожлантириш, миллий истиқлол ва давлатчилик борасидаги жадид ғоялари;

4) Миллий иқтисодни шакллантириш борасида жадид ғоялари;

5) Ҳуқуқий тенглик, озодлик ва адолат ғояси;

6) Миллий тил ғояси;

7) Миллий адабиёт ғояси: жадид адабиёти;

8) Сўз ва матбуот эркинлиги: миллий матбуотда жадид ғоялари;

9) Миллий театрда жадид ғоялари.

Маскавдаги давлат Думасига Туркистондан ҳам депутатларнинг сайланиши ва Дума ичида мусулмонлар фракциясининг шаклланиши орқали жадид зиёлилари Туркистон халқи манфаатларини қонуний йўл билан ҳимоя қилиш ҳамда ўлка учун маданий мухторият ҳуқуқини олишга ҳаракат қилишади. Мана шу пайтда Беҳбудий 1907 йилда Давлат думаси мусулмон фракциясига мурожаат қилиб, Туркистон ўлкаси Россиянинг

Европа қисмидан ҳам кўпроқ мухторият ҳуқуқига ҳақли эканини таъкидлайди ҳамда фракцияга ўзининг Туркистон ўлкаси учун диний ва ички ишлардаги (“Идораи руҳония ва дохилия”) эркинликни ифода этувчи “Туркистон маданий мухторияти” лойиҳасини тақдим этади. Лойиҳада Беҳбудий Давлат думасига Туркистоннинг мусулмон аҳолиси нуфусига мос вакил сайланиши, диний идора ишларида эркинлик, Туркистондаги ҳар қандай даражадаги бошқарувда маҳаллий аҳоли вакилларининг иштирокини таъминлаш, туркистонликлар учун мажбурий ва бепул умумтаълимни жорий этиш, уларнинг розилигисиз Туркистонга Россиянинг бошқа ҳудудларидан аҳолини кўчиришни тўхтатиш, рус истеълоси даврида тортиб олинган вақф мулкларини қайтариш каби муҳим талабларни илгари суради.

Беҳбудий қўлёзма лойиҳасининг топилиши ва унинг тарихий аҳаммияти

Беҳбудий томонидан, 1907-йилда Маскавдаги Думага юборилган “Туркистон маданий мухторияти” лойиҳаси 2001-йилигача билинмаган эди. Бу муҳим тарихий лойиҳанинг асл нусхасининг 1907 йилдан 2001-йилда топилиши ҳикояси ҳам жуда қизиқ: Думага топширилган Беҳбудининг ўз қўлида ёзилган асл нусха кейинроқ жадидчилик ҳаракатининг атоқли раҳбарларидан Қиримлик татар Исмоилбек Гаспиралининг архивида сақланади. Исмоилбек 1914 йилда вафт қилганидан кейин, унинг ўғли Рифат Бек билан қизи Шафика хоним 1918 йилгача жадидларнинг машҳур Таржимон газетасини давом эттирадилар. Жадидчи аёлларнинг таниқли раҳбари Шафиқа хоним Озарбайжонли жадидчи зиёли Насиб Бей Юсуфбейли билан 1906 йилда турмуш қурган ва 1917 йилда тузилган Қирим-Татар мухтор ҳукумати депутатидир. Лекин 1919 йилда Қизил армия Қиримга бостириб кириб, Қирим мухтариятини қулатгандан кейин, Шафиқа хоним болалари билан Бокуга эри Насиб Бейнинг ёнига боради. Насиб Бей 1918-йилда тузилган Озарбайжон

жумҳуриятининг бош вазири эди. Лекин Қизил армия 1920-йил Бокуга бостириб кириб, мустақил Озарбойжон жумҳуриятини йўқ қилишади ва 31-майда бош вазир Насиб Бейни отиб ўлтирадилар. Шафиқа хонимга Бокудаги Туркия элчиси бўлган таниқли турк ёзувчи Мемдуҳ Шевкет Эсендал кўмак қилиб, уни ва икки боласини диломатик йўлдан турк аскарлари ёнида Анкарага эсон-омон етказиб юборади. Шафиқа хоним, Қирим Баҳчесоройдан Бокуга ва у ердан Анкарага Қизил қўсунлардан қўчиб қилган сафарларида иккита боласидан тошқари дадасининг архивидан ҳам турли нояб ҳужжатларни ҳам тошиб юрган. Шафиқа Гаспирали 1975-йил 31-августда Анкарада вафот қилмасдан олдин, дадаси Исмоил Гаспиралининг архивини келиб чиқиши Қирим татари бўлган турк тарихчиси Нажип Ҳаблемитўғли (1954-2002)-га беради.

Мен дадам Усмон Хўжаўғли учун бир армуғон китоби тайёрлаётганимда, 1999 йилда Нажип Ҳаблемитўғлига мурожоат қилиб, уларнинг қўлидаги Гаспирали архиви ичида Туркистонга тегишли бирор ҳужжат бўлиб бўлмаганини сўраганимда, Нажипбей менга Беҳбудий қаламига мансуб мазкур лойиҳанинг рангли фотолари бўлган пдф файлни юборди. Мен ҳам у фотоларни ва уларнинг транскрипция матнларини менинг 2001-йилда Ҳолландияъда нашр этилган ***Туркистонда Янгилик Ҳаракатлари ва Инқилоблар 1900-1924: Усмон Хўжа Армуғони*** номли мазкур китобимда нашр қилдим (1). 2001 йилдаги шу нашрдан кейин, Ўзбекистондаги жадидшунос олимлар, Бегали Қосимов, Наим Каримов ва бошқалар ҳам Беҳбудийнинг Туркистон маданий лойиҳаси матни билан танишдилар.

“Туркистон маданий мухторияти”нинг жадидчилик тарихидаги ўрни

Беҳбуди ёзган бу лойиҳани диққат билан ўқиганимизда, шу нарса аниқланади: лойиҳа номида “Маданий мухторият” ёзилган бўлишига қорамай, бу лойиҳадаги маддаларнинг мазмуни очиқ-ойдин “сиёсий

мухторият”дир! Бу лойиҳадаги маддаларда Чор Россия ҳукуматидан Туркистон учун сиёсий ҳақ-ҳуқуқлар талаб қилинмоқда.

“Туркистон маданий мухторияти” лойиҳаси жами 25 моддадан иборат. Ушбу лойиҳанинг 1- маддасидан 17-маддасигача умуман Чор Россияси ҳокимияти остидаги ишларга тегишли бўлса, унинг 18 билан 25-маддаларида эса, кенг миқёсда эркинлик ва сиёсий мухторият талаб қилинмоқда. Шу маддаларга кўз ташлайлик:

Умум мактаблар

18. Туркистон мактаб ва мадрасалари ҳукумат назоратидан озод бўлсин.

19. Умум ўрта ва олий мактабларга мусулмонлардан камиссия таъйинлансун. Рус ҳарфи [алифбоси] мусулмон миллатига жабри бўлмасун.

20. Ҳар хил корхона, ҳабсхона ва аскархоналарга мусулмон бардур, мусулмон рухонийси таъйинлансун.

Сув ва ерлар хусусинда

21. Туркистанга дунёни ҳар тарафидаги мусулмонни ер алмага ҳаққи болсун ва инчунин дунёга Туркистанлилар да шарик ўлсунлар.

22. Саҳра, баёбон, куҳистон ва шаҳар халқини қадимдан бери ўртага қўюб муштаракан нафъланиб келаётган ёйлоқ, чашмä, бийша, кон, кол, марғзор, наҳар ва шуларга охшош сабаб-и ҳаёт ва тараққилари болғучи нимарсаларидан нафъланмага мани' бўлғучи законлар лағв бўлсун.

23. Наҳар ва катта ва кичик ариғ сувларин тақсими аҳолини иттифоқи ва машварати Ушбу қонун лойиҳаси жами 25 моддадан иборат бўлсун. Қайд: ҳозирги Рус бош миробини тақсими кайфиси аҳолига кўп зарар келтурадур.

24. Туркистон халқи талаб қилмағунча Туркистонга муҳожир йибарилмасун.

25. Туркистон шаҳарлари дохилиндаги ерлар еди низом ваз бўлгунча хоҳ муваққат ва абадий бўлсун, ғайри мусулмонга берилмасун. [1]

1907-йилдаги бу лойиҳадаги юқорида айтиб ўтилган маддаларда айниқса Туркистондаги мактаблар ва ер-сув масалаларида Чор Россияси Думасидан сиёсий мухториятлар талаб қилинаётганини кўрсатади.

Чор Росиясида мухториятлардан мустақил миллий давлатчиликка

Беҳбудийнинг 1907 йилдаги Türкистан Маданий мухтарияти лойиҳаси Россия Думасидан тошқори Россия мусулмонларининг турли йиғилиш ва қурултойларида муҳокама қилингандир. Бундан ташқари Москвада ҳокимиятда Болшевиклар билан Меншевиклар, Чап Ихтилофчи Социалистлар ва Чор Россияни қўллаб-қувватлаётган оқ рус кучлари ўрасида ирқий уруш кескин давом этаётган пайтда, Ленин ва Сталин 1917 йил, 7-декабрда "Россия ва Шарқ мусулмонларига мурожаатнома" эълон қилиб, Россиядаги мусулмонларнинг ҳимоясини қозониш учун уларга сиёсий ҳуқуқлар берилажагини ваъда қилишди.

Ленин ва Сталиннинг Россия ва Шарқ мусулмонларига мурожаатномаси

Халқ Комиссарлари Кенгаши, Россия Ва Шарқ Мусулмонларига Мурожаатномаси. 1917-йил, 7-декабр (Бирламчи манба: *Известия*, 232-сон, 1917 йил 7 декабрь, 1-2-бетлар).

"*Россия мусулмонлари, Волга ва Қрим татарлари, Сибир ва Туркистон қирғизлари, сартлари, Закавказ турклари ва татарлари, Кавказнинг чеченлари ва тоғликлари - масжидлари ва ибодатхоналари вайрон бўлган, эътиқодлари ва урф-одатлари бузилган, Россия подшолари ва золимлари томонидан оёқ ости қилинган барча мусулмонлар! Сиз ўз мамлакатингизнинг хўжайини бўлишингиз керак. Сиз ўз ҳаётингизни ўзингизнинг хоҳишингиз ва хоҳишингизга кўра қуришингиз керак. Сизнинг бунга ҳаққингиз бор, чунки тақдирингиз ўз қўлингизда. Ўртоқлар!*

Биродарлар! Биз муносиб, демократик тинчликка қатъий ва қатъий интиламиз. Биз байроқларимизда дунёнинг мазлум халқларининг озодлигини эълон қиламиз. Россия мусулмонлари! Шарқ мусулмонлари!

Янги дунёни барпо этишда сизнинг ҳамдардлигингиз ва ёрдамингизни кутамиз.

Жугашвили (Сталин), Миллатлар ишлари бўйича халқ комиссари

В. Улянов (Ленин), Халқ Комиссарлари Советининг раиси" (2)

Ленин ва Сталиннинг Россия ва Шарқ мусулмонларига қарата мазкур мурожаатномаси Чор Россиясидаги жадидчиларнинг мухторият талабларини тезда амалга оширишлари учун албатда кучли бир баҳона бўлди. Россия мусулмон туркий халқлари ўртасида 1917-1918 йиллари орасида бир қатор мухториятлар эълон қилинди: Қирим-татар мухтор ҳукумати (1917), Туркистон мухторияти (1917), Алаш-ўрда мухторияти (1917), Бутун Россия турк-татар мухтарияти (1918). Бу мухториятлардан кейин учта мустақил жумҳурият тузилди: Озарбайжон жумҳурияти (1918), Бухоро халқ шўролар жумҳурияти (1920), Хоразм халқ шўролар жумҳурияти (1920).

Давлат номларининг 3 марта ўзгартирилиши

1920'де мустақил давлатлар бўлиб тузилган *Бухоро халқ шўролар жумҳурияти* ва *Ҳоразм халқ шўролар жумҳурияти* номларида 1923 йилгача русча "совет" ва "республика" сўзлари ишлатилмаган. Лекин 1923 йилда давлат номидаги "шўролар жумҳурияти" отамаси ташланиб, ўрнига "совет республикаси" отамаси киритилди, ва ниҳоят 1924 йилда эса бу икки давлатнинг номи яна бир марта ўзгартирилди: *Бухоро совет социалистик республикаси* ва *Хоразм совет социалистик республикаси* деб.

1924 йил охирида эса, Бухоро ва Хоразм давлатлари қулатилиб, Марказий Осиё 5-та республика ажратилди: Ўзбекистон ССР, Тожикистон АССР, Туркманистон ССР, Қозоғистон АССР, Кирғизстон АССР

(Тожикистон АССР 1929, Қозоғистон билан Қирғизистон АССРлар 1936 йилда тўлиқ ССР болдилар).

Бухоро ва Хоразм давлатлари конституциялари

Ёлғиз 73 кун яшаган Туркистон мухторияти конституциясини тайёрлашга вақт бўлмагани учун унинг қонун моддаларини афсус билмаймиз. Қрим-татар мухтар ҳукумати (1917) ва Бутун Русия турк-татар мухтарияти (1918) конституциялари мавжуд бўлгани учун, балки Қўқондаги Туркистон мухтрияти конституцияси ҳам у иккила конституцияларига ёқин моддаларга эга бўлгандир, деб таҳмин юритиш мумкин. Лекин, биз хозирча Бухоро ва Хоразм шўролар жумҳуриятларининг қўлимизда мавжуд конституциялари (қонуни асосийлари) маддаларини муҳокама қилоламиз.

Бухоро халқ шўролар жумҳуриятининг 1921 ва 1922'даги Асосий қонуни (Конституцияси)нинг 3-моддасида шундай банд мавжуд:

“3-модда: Бухоро халқ шўролар жумҳурияти ўзининг бугунги сарҳадлари (чегараклари) ичида бирлашган, бўлинмайтурган эркли (мустақил) давлат деб таниладир.” [Бу сўзлар Бухоро асосий қонунидан ўзгартирилмасдан айнан олинди] [3]

Бухоро давлати конституциясида “эркли (мустақил) давлат” урғуси жудаям кучли берилган. Хоразм давлати конституциясидаги ифода Бухородагига қиёсла унча кучли бўлмаса ҳам яна да Хоразмининг *мустақил бир давлат* бўлганига ишора қилади:

“5-модда: Хива давлатининг давлат тузуми кенгаш ва шўролар шаклида ташкил этилган республикадир. Хоразмда яшовчи барча халқлар мамлакатни ўзлари сайлаган вакиллари орқали бошқаради.” [4]

Ҳар иккала давлат конституцияларида бу жумҳуриятларнинг мустақил давлат бўлиб қандай давлат ишларини эркин олиб бориши очиқ-ойдин кўрсатилаган: нинг нозирликлари (министерликлари) қуйидагича белгиланган:

Бухоро Конституциясидан:

1) (ا) Бухоро халқ шўралар жумҳуриятининг асосий қонунларини тасдиқ этмек, ўзгартирмоқ ҳам анға илова қилмоқ.

2) (ب) Бухоро халқ шўралар жумҳуриятининг бутун дохили, хорижи сиёсатига йўл кўрсатмак.

3) (ت) Мемлекетнинг сарҳад (чегараклари)-ни таъйин этмак, аларни ўзгартирмак ҳам мамлакатнинг баъзи бир қисмидан ёхуд қай бир ҳуқуқларидан воз кечмоқ.

4) (ث) Мамлакат дохилиндаги вилоятнинг чегаракларини муъайян қилмоқ.

5) (ج) Мамлакатдаги Мизон ва тарозу усулларини белгуламак ҳам аларни ўзгартирмак.

6) (چ) Ақча зарб этмак.

7) (خ) Хорижий давлар билан муносабатда бўлмоқ.

8) (د) Уруш эълон қилмоқ ҳам сулҳ муоҳадаси қилмоқ.

9) (ذ) Сулҳ муоҳадасини тасдиқ қилмоқ.

10) (ر) Дохили ҳам хорижи қарз олмоқ. Тижорат ҳам бож муоҳадалари ёсамоқ ва шу каби муносабати молияга киришмоқ.

11) (ز)Давлат учун умуми бир иқтисади хатти ҳаракат “план” тузмак.

12) (س) Бухоро халқ шўралар жумҳуриятининг бутжатини (дохил ва хорижини) белгуламак.

13) (ش) Умум давлат солуғларини ҳам мажбурий вазифалардан таъйин этмак.

14) (ض) Қонунлар тузмак ҳам юрутмак.

15) (ط) Бухоро табиялигина кирмоқ ва андан çиқмоқнинг йўлларини ҳам Бухоро халқ шўралар жумҳуриятининг тупрағнда яшай турған ажнабий табияларининг ҳуқуқини тайин этатурған қонунлар чиқормоқ.

16) (ظ) Умумий ҳам хусусий афулар қилмоқ.

Ҳар иккила конституцияда Бухоро ва Хоразм давлатларининг қуролли кучлари ташкил этилиши билдирилган. Бухоро конституциясида аҳолидан ҳарби хизматга олиш қуйидагича белгиланган:

“14-модда. Халқ тарафиндан қазанилған хурриятни муҳофаза қилмоқ ҳам Бухоро жумҳуриятининг ҳудудларини ажнаби аскарларининг тажовузидан сақламоқ учун маълум бир ёзшга итган ва қурол тутарға муктадир бўлған ҳама эркаклар жинси умумий аскарлик ҳизматига мукаллафдирлар.” Ҳар иккила давлатда ҳам 10-та назорат (министерлик) ташкил этилган. Бухоро конституциясида шундай ёзилган::

“39-модда: Бухоро халқ шўролар жумҳуриятинда халқ нозоратлари (он): Адлия назорати, Дохилия назорати, Хориижия назорати, Ҳарбия назорати, Маориф назорати, Ҳизмат саломатлигин ҳимоя ҳам таъминот назорати, Тижорат ва санўат назорати, Молия назорати, Ер ишлари назорати, ҳукумат терговлари назорати” [3]

Бухоро ва Хоразм давлатларининг байроқлари:

Бухоро ва Хоразм давлатларининг байроқлари бири биридан фарқ қилади. Бухоро конституциясида Бухоро давлатининг байроғи шундан изоҳланади:

“79- модда: Бухоро халқ шўролар жумҳуриятининг бойроғи шундан иборатдир: Ўлчови бир тегизда бўлиб бир бирисига тикилган икки бўлак қумош юқорисидағи бўлак яшил тубангиси қизил тусда бўёлган ўрта еринда олтун янги ой, ой ичинда беш парамли олтун юлдуз.

Юқоридағи яшил бўлагининг сўл томонида чаб дастада ба, ха, шин, жим (ج, ش, خ, ب) ҳарфлари ёзилгандур.”

Хоразм жумҳуриятининг бойроғи эса, Бухоронинкиндан мафкура жиҳатидан анча фарқли. Бухоро жумҳуриятининг конституцияси ва бойроғида марксистик мафкура хусусиятлари йўқ, лекин Хоразм

конституциясининг баъзи маддаларида, шу қаторда бойроғда коммунистик мафкура излари мавжуд:

“44-модда: Хоразм Совет Социалистик Республикасининг савдо ва ҳарбий байроқлари қизил рангли матодан иборат бўлиб, байроқнинг чап бурчагида олтин ҳарфлар билан ҲССР ёки Хоразм Совет Социалистик Республикаси ёзуви, унинг тепасида Қизил Армия Юлдуз кўриниб турибди, унинг остида олтин ҳарфлар билан "Дунё пролетарлари, бирлашинг!" ёзуви бор.”

Ҳар иккила мустақил давлат ҳам 1924 йил охирида қулатилиб, марказий осида беш совет республикаси тузилди (1925). Бухоро ва Хоразм давлатларининг тупроқлари Туркманистон, Ўзбекистон ва Тожикистон совет жумҳуриятларига бўлиб берилди. Лекин Қўқондаги Туркистон мухторияти, Оренбургдаги Олош Ўрда мухторияти билан бирга Бухоро ва Хоразм мустақил давлатлари Туркистонли жадидларнинг мухторият ва мустақиллик ғояларини амалга оширганликларининг ёққол исботи сифатида тарихда муҳим ўринни эгаллаб олдилар.

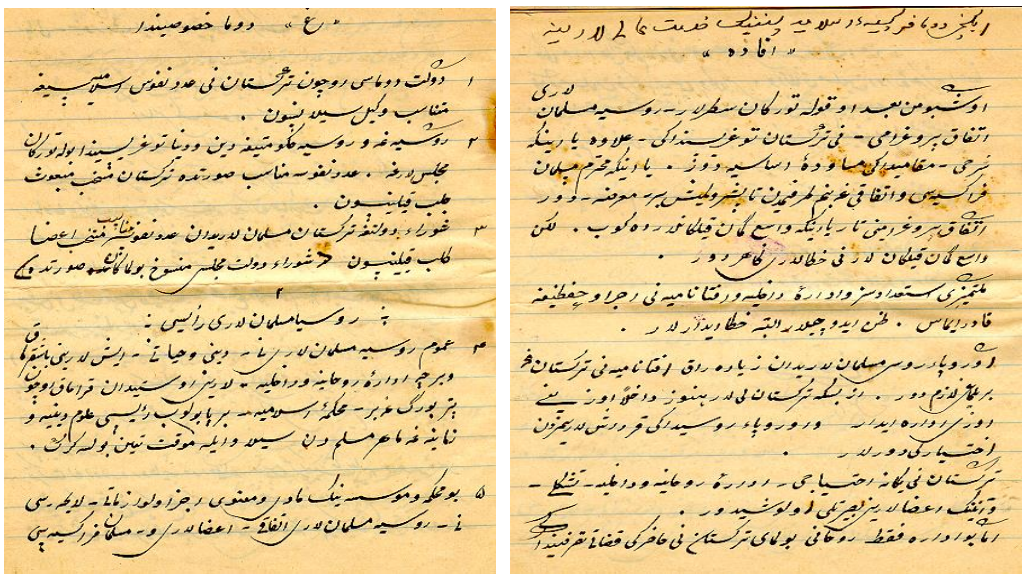

Расм 01: Беҳбудий Туркистон маданий мухторияти лойиҳаси 3. ва 4. бетлари (Беҳбудийнинг лойиҳа кириш сўзи “Ифода" сарлавҳаси билан бошланади)

Расм 02: Бухоро жумҳуриятининг 1921-йилдаги 3. қурултойи:
Чапдан 1. Абдурауф Фитрат, 4. Файзулла Хўжа, 6. Усмон Хўжа, 7. Отаулла Хўжа (Усмон Хўжанинг укаси). Бойроқ устида шу 4-да араб ҳарфи бор: б, х, ş, ж, яъни: Бухоро халқ шуролар жумҳурияти)

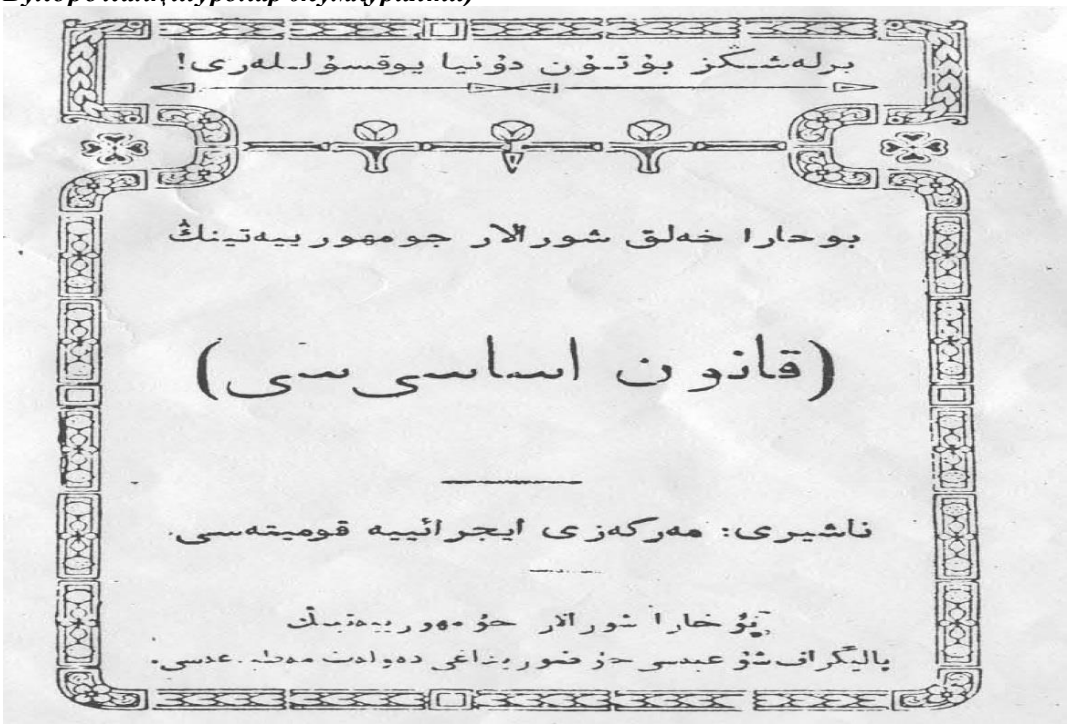

Расм 03: Бухоро жумҳуриятининг асосий қонуни (конституцияси), 1921.
Китоб номи: "Бухоро халқ шуролар жумҳуриятининг қонун асосийси" деб ёзилган

Фойдаланилган адабиётлар

1) Махмуд Бехбудий, "Туркистон мадани мукторияти лоихаси" Исмол Гаспирали архив, Стамбул, Турция (Ўзбекистон давлат архивидан электрон материаллар Темур Хўжаўғли қўлида мавджуд). Биринчи нашр этилиши: Тимур Коджаоглу, Türkistan'da

Yenilik hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924 [Turkistonda islohotchilik harakati va inqiloblari: 1900-1924 yillar] (Темур Коджаоглу). Харлем, Нидерланды: SOTA, 2001.
2) “Россия ва Шарқ Мусулмонларига Мурожаатнома” Указ мусульманам России и Востока, Известия, 232-сон, 1917 йил 7 декабря, 1-2-бетлар
3) Буксоро халк шоралар джумхурияти конуни асосиси, 1921 и 1922 годы. Ўзбекистон давлат архивидан электрон материаллар Темур Хўжаўғли қўлида.
4) Хоразм халк шоралар джумҳуриати конуни асосиси, 1921 и 1922 годы. Ўзбекистон давлат архивидан электрон материаллар Темур Хўжаўғли қўлида.

ХОРАЗМДАГИ ЖАДИДЧИЛИК ҲАРАКАТИ ҲАМДА ЁШ ХИВАЛИКЛАР ФАОЛИЯТИ

Қаҳрамон Ражабов, тарих фанлари доктори, професор, Ўзбекистон ФА Тарих институти бош илмий ходими

***Аннотация**: Мақолада Хоразм воҳасида юзага келган тараққийпарварлар ҳаракати ҳамда Ёш хиваликлар партияси фаолияти ёритилган. Хоразмда жадидчилик ҳаракатининг йирик намояндалари ҳисобланган Полвонниёз Ҳожи Юсупов ва Бобоохун Салимовнинг Хива хонлигида ислоҳотлар ўтказиш учун қилган ҳаракатлари кўрсатилган.*

***Калит сўзлар**: Тараққийпарварлар, Ёш хиваликлар, ислоҳотлар, дастур, большевиклар, қизил армия, хонлик, республика, уламолар, янги ҳаёт.*

***Annotation**: The article describes the activities of the progressive movement in Khorezm oasis and the activities of the Young Khivans Party. Polvonniyoz Haji Yusupov and Bobohun Salimov are major representatives of the Jadidist movement in Khorezm. They did many things to carry out reforms in Khiva Khanate.*

***Keywords**: Progressives, Young Khivans, reforms, program, Bolsheviks, Red Army, khanate, republic, clerics, new life.*

***Аннотация:** В статье описывается деятельность прогрессивного движения в Хорезмском оазисе и деятельность партии Младохивинцы. Палваннияз Хаджи Юсу*пов *и Бобоохун Салимов являются крупными представителями джадидистского движения в Хорезме. Они проделали большую работу по проведению реформ в Хивинском ханстве.*

***Ключевые слова**: Прогрессисты, Младохивинцы, реформы, программа, большевики, красная армия, ханство, республика, духовенство, новая жизнь.*

Хоразмда Ёш хиваликлар 1914-1921 йилларда жадидлар фирқаси сифатида фаолият кўрсатди [6,498-500-б]. Ўз сафида миллий зиёлилар, ҳунармандлар, деҳқонлар, савдогарлар, ислом уламолари ва айрим давлат амалдорларини бирлаштирган.1914 йил августда Ёш хиваликлар фирқаси

га Полвонниёз Ҳожи Юсупов асос солди. Жуманиёз Бобониёзов[1], Бобожон Ёқубов, Мулла Бекжон Раҳмонов[2], Бобоохун Салимов, Мулла Жуманиёз Султонмуродов[3], Назир Шоликоров[4], Султонқори Жуманиёзов, Худойберган Девонов[5], Муҳаммадёрхўжа Абдуллаев фирқанинг фаоллари

---

[1]*Жуманиёз Бобониёзов* (1877-1937) – Хоразмда жадидчилик ҳаракати ва Ёш хиваликлар фирқаси нинг намояндаларидан бири. Хива шаҳрида савдогар оиласида туғилган. Мадраса таҳсилини олган. 1914 йилдан Ёш хиваликлар фирқаси аъзоси. Хива қўзғолонида фаол қатнашган (1916). Хоразм Халқ Совет Республикаси маориф тизимида ишлади. Хоразм округи ижроқўми раиси ўринбосари (1928-1931), осори атиқалар бошқармасида илмий ходим (1931-1936). 1936 йил 3 сентябрда совет режими томонидан қамоққа олинди ва 1937 йил 25 августда 5 йил муддатга қамоқ жазосига ҳукм қилинди. Қамоқда вафот этган.

Жуманиёз Бобониёзов ўлимидан сўнг 1991 йил 30 ноябрда оқланди.

[2]*Бекжон Рахмонов [Мулла Бекчон]* **(1887-1929) –** Ёш хиваликлар фирқаси нинг раҳбарларидан бири, давлат ва жамоат арбоби. Хива шаҳрида 1887 йили туғилган. Мадраса таҳсилини олиб, Истанбул дорилфунунида 1913-1918 йилларда таҳсил кўрган. Хоразмга қайтгач, жадидчилик ҳаракатида фаол қатнашган. Хивада хонлик тузуми ағдариб ташланиб, Хоразм Халқ Совет Республикаси тузилгач, дастлабки маориф халқ нозири (1920-1921), Бутунхоразм Марказий Ижроия Қўмитасида иш бошқарувчи (1921 йилдан). “Инқилоб қуёши” газетасининг муҳаррири (1920-1921). Унинг ташаббуси билан Хоразмда кўплаб ўзбек ва туркман мактаблари очилган, 1921 йил октябрда Хивада халқ университети ташкил қилинган. Ўрта Осиёда миллий-ҳудудий чегараланиш ўтказилгач, Хоразм округи халқ маорифи бўлими мудири (1925-1926). Хоразм ўзбекларининг мусиқа тарихига оид тадқиқотлар ва турли дарсликлар муаллифи. Амударёда сузиб кетаётган кеманинг ичида 1929 йили 42 ёшида совет чекистлари томонидан фожиали ўлдирилган. Бобоохун Салимов ҳам ўз ҳовлисида чекистлар томонидан ўлдирилиб, қотиллик “босмачилар”га тўнкалган эди.

[3]*Мулла Жуманиёз Султонмуродов* – Хоразмдаги жадидчилик ҳаракати намояндаларидан бири, воҳада коммунистик партия тузувчилардан. Хоразм коммунистик партияси Марказий Қўмитаси котиби. Хивадаги хонлик тузуми ағдариб ташлангач, Муваққат ҳукумат раҳбари. Бу ҳукумат 1920 йил февраль-апрель ойларида уч ой мобайнида мамлакатни бошқарган. Кейинчалик Жуманиёз Султонмуродов совет режими томонидан отиб ўлдирилган.

Ж.Султонмуродовнинг қизи: *Марям Султонмуродова* (1905-1971) – Германияда таҳсил олган дастлабки ўзбек қизларидан бўлиб, совет режими уни бир неча марта қатағон қилган эди.

[4]*Назир Шоликоров* (1881-1938) – Хоразмдаги жадидчилик ҳаракати ва Ёш хиваликлар фирқаси нинг намояндаларидан бири. Хива шаҳридасавдогароиласида 1881 йилитуғилган. Мадрасадаўқиган. “Жамиятихайрия” аъзосибўлган (1904). Ёшхиваликларфирқаси ни тузишдаПолвонниёзЮсуповгакаттаёрдамберган. 1917 йилиХивадагиидораимашрутия (конституционбошқарув)дафаолқатнашган. ХоразмХалқ Совет Республикаситузилгач, 1920 йилданхорижияваичкиишларнозирилавозимларидафаолияткўрсатган. Милиция идораларидаишлаган. Н.Шоликоров совет режимитомонидан 1937 йил 16 августда Хива шаҳридақамоққаолиниб, 57 ёшида 1938 йил 4 октябрда Тошкентдаотибўлдирилган. НазирШоликоровўлимидансўнгоқланган.

[5]*Худойберган Девонов*(1878-1938) – Хоразм тараққийпарварларидан, биринчи ўзбек фотографи ва кинооператори. Хивада туғилган. Отаси Нурмуҳаммад Девон хонликда нуфузли лавозимларда фаолият кўрсатган бўлиб, унинг Бадирхон қишлоғида катта мулки бўлган. Ёшлигидан сурат олиш (фотография)га қизиққан. Волгабўйидан Хоразмга келиб қолган немис фотографи Вильгельм Пеннернинг севимли шогирдига айланди. 1907 йил Москва ва Петербургдан Хоразмга янги граммофон, фотоаппарат, кинокамера ва бошқа ускуналар билан қайтди. У Хивада Туркистондаги дастлабки кинофотолабораторияни ташкил қилди. Қисқа метражли фильмлар ва алоҳида киносюжетлар суратга олди. Хоразм Халқ Совет Республикаси ташкил топгач (1920 йил апрель), Давлат назорати нозири, хорижий ишлар нозири, молия нозири. Хоразм округи молий бўлими бошлиғи (1925-1926). “Инқилоб қуёши” ва “Узбекистанская правда” газеталарининг фотомухбири. Хивадаги мактаб ҳузурида фототўгарак ташкил қилиб, ёшларни сурат олишга ўргатди. Совет режими томонидан “халқ душмани” сифатида айбланиб, 1937 йил 17 августда Янги Урганч шаҳрида қамоққа олинди ҳамда 60 ёшида Тошкентда 1938 йил 4 октябрда отиб ташланди. Х.Девонов суратга олган фотосурат ва киносюжетлар

эди. Фирқанинг эълон қилинган дастурида хон ҳокимиятини чеклайдиган ислоҳотлар ўтказиш, мамлакатда конституциявий монархия ўрнатиш, халқни маърифатли қилиш мўлжалланган. Хива хонлигида 1916 йилда кўтарилган қўзғолонда улар фаол қатнашдилар. Ёш хиваликларнинг раҳбарларидан бири қозикалон Бобоохун Салимов қўзғолончилар фаолиятини яширин равишда мувофиқлаштириб борган.

1917 йилдаги Февраль инқилоби Ёш хиваликлар фаолиятига кучли таъсир кўрсатди. Улар очиқ кураш йўлига ўтди. 1917 йил 5 апрелда Хива хони Асфандиёрхон Ёш хиваликлар тақдим этган талабнома (манифест)ни имзолашга мажбур бўлди. Манифестда янги усул (жадид) мактаблари очилиши, мамлакатда темир йўл, почта, телеграф барпо этилиши зарурлиги, давлат хазинаси назорат остига олиниши, барча амалдорларнинг сайланиши ва маош билан таъминланиши, бутун аҳолининг шариат олдида тенглиги таъкидланган эди. Ислоҳотлар амалга оширилишини назорат қилиш учун 30 вакилдан иборат Муваққат қўмита (Идораи машрутия) ташкил топди. 8 апрелда мамлакатни бошқариш учун Хивада хон ҳузурида Мажлис (раис: Бобоохун Салимов) ва Нозирлар Шўроси (Бош вазир: Ҳусайнбек девонбеги Матмуродов) тузилди. Ёш хиваликлар фирқаси нинг асосчиси Полвонниёз Ҳожи Юсуповга Россия ҳукумати ва рус қўшинлари билан муносабатларни барқарорлаштириш вазифаси юклатилди. Муваққат қўмита таркибига кейинчалик яна 19 киши, шунингдек, 7 нафар туркман киритилди. Ёш хиваликлар Хива хонлигида ҳокимиятни бошқарувчи ҳукмрон кучга айланди.

1917 йил майда Мажлис аъзоси П.Юсупов бошчилигидаги делегация Муваққат ҳукумат вакиллари билан музокара ўтказиш учун Тошкентга жўнаб кетди. Бироқ мамлакатдаги демократик ўзгаришлар Асфандиёрхонга ёқмас эди. У Муваққат ҳукуматнинг Хивадаги вакили

бугунги кунда Хива ва Тошкентдан ташқари Москва, Париж, Берлин, Лондон каби шаҳарлардаги турли кинофотофоноархивлар ва музейларда сақланмоқда. ХХСРнинг “Меҳнат” ордени билан тақдирланган. Худойберган Девонов ўлимидан сўнг 1959 йил 25 июнда оқланди.

генерал Ҳайдар Хўжа Мирбадалов (этник татар)бошчилигидаги ҳарбий кучларга таяниб, июнь ойида Мажлисни тарқатиб юборди. Хон ўзига маъқул кишилардан янги таркибдаги Мажлис (раис: Ортиқохун) ва Нозирлар Шўроси (Бош вазир: Исҳоқхўжа Иброҳимхўжа ўғли)ни тайинлади ҳамда Ёш хиваликлардан шафқатсиз ўч олишга киришди. Ҳусайнбек Матмуродов бошчилигидаги Мажлиснинг собиқ 17 нафар аъзоси қамоққа олинди, Бобоохун Салимов устидан кучли назорат ўрнатилди. Ёш хиваликлар партиясининг барча аъзолари кофир деб эълон қилинди. 1917 йил сентябрда Хивага полковник Зайцев катта казак отряди билан етиб келди. 21 ноябрда Ёш хиваликлар устидан шармандали равишда «қозиларнинг шариат суди» ўтказилди. 1917 йил ноябрида Асфандиёрхон рус казаклари ёрдамида Мажлисни бутунлай тугатди. Хоннинг истибдод тузуми билан курашда мағлубиятга учраган Ёш хиваликлар мамлакатдан чиқиб кетишга мажбур бўлди. 1917 йил ноябрь-декабрда Полвонниёз Юсупов, Назир Шоликоров Тошкентга, Мулла Жуманиёз Султонмуродов Петро-Александровск (ҳозирги Тўрткўл)га етиб боришди. Ёш хиваликлар фирқаси нинг бошқа етакчилари Ҳусайнбек Матмурод девонбеги ўғли, Исҳоқхўжа Иброҳимхўжа ўғли, Абдусаломхўжа Исломхўжа ўғли, Толиб Махсум Авазхўжа ўғли хоннинг буйруғи билан 1918 йил 18 майда Жунаидхоннинг ўғли Эшши (Эшим) томонидан кумда Қурткўл деган жойда қатл қилинди[4,167-169-б]. Бундан ташқари, Хива шаҳри бозорида 24 нафар Ёш хиваликлар ҳам қатл қилинган ва уларнинг оиласи таъқиб остига олинган[8,100-б]. 1918 йил бошларида Тошкентда Ёш хиваликлар қўмитаси тузилди (раис: Полвонниёз Ҳожи Юсупов). Шунингдек, Ёш хиваликлар тактик мақсадларни кўзлаб большевиклар билан яқинлашди. Тўрткўлдаги Ёш хиваликлар қўмитасидан бир гуруҳ инқилобчилар ажралиб чиқиб, 1919 йил бошида коммунистик гуруҳ (фракция) тузганликларини эълон килишди (раис: Жуманиёз

Султонмуродов). Ёш хиваликлар партиясига кўплаб аъзолар келиб қўшилди.

1919 йил 4 январда фирқанинг янги дастури қабул қилиниб, унда демократик ислоҳотлар дастури баён этилди. Хива хони, тўралар ва бекларга қарашли бутун мол-мулкни халққа бериш, катта бойларнинг ерини камбағалларга тақсимлаш, бепул шифохоналар ва мактаблар очиш, йўллар ва кўприклар қуриш, сиёсий эркинлик, миллий тенг ҳуқуқлилик, хонлик тузумини ағдариб ташлаб, демократик халқ ҳокимияти – республикани барпо қилиш кўзда тутилди. Ёш хиваликлар фирқаси бу пайтда ўзларини Хива инқилобий партияси деб атагандилар. Улар ишлаб чиққан ва юқорида айтиб ўтилган дастур манифест (мурожаатнома шаклидаги ҳужжат; даъват) тарзида бўлган. Нукус шаҳридаги архивда бу ҳужжатнинг русча матни сақланиб қолган. У дастлаб қуйидаги 14 та моддадан иборат бўлган:

1. Хон ва ҳукуматининг мамлакатдаги якка бошқарувини бутунлай тугатиш.
2. Хива ҳудудини Туркистонга қўшиб, Россия Федератив Республикаси таркибига киритиш.
3. Хива хони, тўралар (шаҳзодалар), беклар ва вазирларнинг бойлиги, ҳар хил кўринишдаги мол-мулкини халқ бойлиги деб эълон қилиш.
4. Йирик ер эгалари мулкларидан камбағаллар ҳаётини яхшилашда фойдаланиш.
5. Шариат ҳукми билан вақфларнинг барча даромадларини фақат халқ маорифи учун сарфлаш.
6. Хивадаги янги ерларни ўзлаштириш учун Амударёдан ариқлар чиқариш.
7. Болаларни бепул ўқитиш учун Хивада мактаблар очиш.

8. Хивада шаҳар ва қишлоқларда текин даволовчи шифохоналар ва даволаш муассасаларини ташкил қилиш.

9. Хива хони томонидан камбағал аҳолининг мажбуран тортиб олинган ер ва бошқа бойликларини ўз эгаларига қайтариш.

10. Асфандиёрхон ҳукмронлиги давридаги хазинага тушган халқ бойлигининг нимага сарфланганлигини аниқлаштириш.

11. Кўприклар ва алоқа йўлларини яхшилашга киришиш.

12. Беклар томонидан камбағал аҳолининг мажбуран тортиб олинган ер ва мулкларини ўз эгаларига қайтариш.

13. Мажбурий текин меҳнат (бегор)ни бутунлай тугатиш.

14. Хон ва унинг ҳукуматини ағдариб ташлаш, халқ ҳокимиятини тузиш ва юқоридаги дастурни амалга ошириш учун тезда киришиш, халқ ҳокимиятига қарши бўлган хон тарафдорлари, буржуазия ва аксилинқилобчиларга қарши аёвсиз кураш олиб бориш[7,148-149-б].

Табиийки, бу ҳужжат совет даврида эълон қилинмаган ва тадқиқотчилар ихтиёрида ундан фойдаланиш имконияти бўлмаган. Фақат 1920 йил 8 февралда, Хоразмда қизил аскарлар томонидан хонлик ҳукумати ағдариб ташлангач, Тошкентда чиқадиган “Известия” газетасида Хива инқилобчилар партиясининг яқин орадаги вазифалари тўғрисида манифест шаклида 12 моддадан иборат дастур матбуотда илк марта чоп этилган эди[5,59-б]. Россия ва Туркистоннинг большевик раҳбарлари Хива хонлигидаги барча мухолиф кучларни жипслантиришга интилдилар. 1919 йил ноябрда Ёш хиваликлар Тўрткўлдаги инқилобчи коммунистлар гуруҳи ҳамла Қўшмамедхон Сапаев ва Ғуломалихон Баҳодир (1885-1925) бошчилигидаги туркман қабилалари Хива хони Саид Абдуллахон ва туркман ёвмутларининг етакчиси Жунаидхонга қарши кураш бошлаш учун ўзаро иттифоқ тузиб, Хивани эгаллаш учун қизил аскарларни ёрдамга чақирди. 1919 йил ноябрь-1920 йил январда бўлган кескин жанглар натижасида Туркистон фронти Амударё гуруҳининг қўшинлари

(қўмондон: Н.М.Шчербаков, сиёсий раҳбар: Г.Б.Скалов) 1920 йил 1 февралда хонликнинг пойтахти Хивани босиб олди. Хива хони Саид Абдуллахон тахтдан воз кечди, Жунаидхон жанглар билан Қорақумга чекинди. 1920 йил 2 февралда Хивада Муваққат инқилобий қўмита тузилди. Тўрткўлдаги Ёш хиваликлар инқилобий қўмитасининг бошлиғи Жуманиёз Султонмуродов раис, уламоларнинг вакили Одамохун Ортиқов, йирик савдогар Матпанобой Мадраҳимов, туркманлар вакиллари Мулла Ўроз Хўжамуҳамедов ва Мулла Наврўз Рўзибоев аъзолари бўлди. 1920 йил 26-30 апрелда бўлган Бутунхоразм халқ вакилларининг I қурултойида Хоразм Халқ Совет Республикаси (ХХСР) ташкил топди. Ёш хиваликлар дастури қурултойда қабул қилинган муваққат конституцияга асос қилиб олинди. Унда Хива хонлиги тугатилганлиги ва Хоразм Халқ Республикаси тузилганлиги эълон қилинди. Қурултойда 15 кишидан иборат республика ҳукумати – Халқ Нозирлари Шўроси (раис: Полвонниёз Ҳожи Юсупов) тузилди.

Бироқ 1920 йил майда Марказ ва большевикларнинг тазйиқи билан Ёш хиваликлар партияси тарқатиб юборилди ва унинг аъзолари Хива коммунистлари қўмитасини тузишди. Совет давлатининг қуролли иғвогарликларига қарамай, Ёш хиваликлар ҳукумати қарийб бир йил яшади. 1921 йил 6 мартда қизил аскарлар Хивада иккинчи марта давлат тўнтариши ясаб, Ёш хиваликлар ҳукуматини ағдариб ташлашди. Большевиклар халқ нозирларини қамоққа олиб, кўпчилигини отиб ташлади. Айрим нозирлар Жунаидхон на истиқлолчилар сафига қўшилиб, баъзилари хорижга жўнаб кетди. Ёш хиваликларнинг бир қисми кейинчалик авф қилинди ва улар Хоразмдаги совет давлати қурилишида фаол иштирок этди (1923 йил октябргача). Уларнинг аксарият қисми XX аср 30-йиллари қатағонида Ёш бухороликлар сингари ҳалок бўлди. Ёш бухороликлар ва Ёш хиваликлар 1920-1924 йилларда Бухоро Халқ Совет Республикаси ва Хоразм Халқ Совет Республикасида муҳим лавозимларни

эгаллашди. Уларнинг демократик жамият қуриш тажрибасидан кейинчалик ёш Туркия Жумҳуриятида президент Мустафо Камол Отатурк (1881-1938) унумли фойдаланди. Шундай қилиб, Бухоро ва Хоразмдаги ёшлар ҳаракатлари, энг аввало, демократик тамойиллар асосида (ислом ғоялари эътироф этилган ҳолда) Туркистон жамияти тараққиётига цивилизацион принципларни жорий қилишга уринган билан қимматлидир. Улар республика тузуми асосларини шакллантиришда ўзбек ва бошқа туркий халқлар менталитетидаги ўзига хослик ва умумийлик жиҳатларини эътиборга олишган эди. Шунингдек, ғарбга хос илғор фикрлар ва давлат бошқаруви усуллари (республика тузуми, парламент бошқаруви ва бошқалар) жорий қилингани диққатга сазовор.

Хуллас, XX аср бошларида ўзбек ёшлари жамиятда илғор фикрларни тарқатувчи ҳамда ўз қарашларини амалга оширувчилар сифатида майдонга чиқдилар. Жадидчилик ҳаракати ҳамда Ёш бухороликлар ва Ёш хиваликлар партиялари фаолияти бунга яққол мисолдир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Иностранная военная интервенция и гражданская война в Средней Азии и Казахстане. Документы и материалы. Том II. – Алма-Ата: “Наука”, 1964. Сентябрь 1919 г. – декабрь 1920 г. – С. 494.
2. «Известия» (Ташкент). №29. 8 февраля 1920 г.
3. Мухамедбердыев К.Б. История Хорезмской революции. –Ташкент: «Фан», 1986. – С. 62-63.
4. Полвонниёз Ҳожи Юсупов. Ёш хиваликлар тарихи. – Б. 167-169.
5. Полвонов Н. Хоразмдаги ижтимоий ҳаракатлар ва сиёсий партиялар тарихи (1900-1924). – Б. 59.
6.Ражабов Қ.Ёш хиваликлар // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Том 3. – Б. 498-500.
7. Ўзбекистон Фанлар академияси Қорақалпоғистон бўлими Тил ва адабиёт институти кутубхонаси архиви, 14-фонд, 1-2-жилдлар, 148-149-варақлар.
8. Ўзбекистон Миллий архиви, И-778-фонд, 1-рўйхат, 31-иш, 100-варақ.

ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАРАЛЛЕЛЬ: КОЛОНИАЛЬНАЯ И ДЖАДИТСКАЯ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В ЮЖНОМ РЕГИОНЕ КАЗАХСТАНА

Турсун Хазретали Маханулы, доктор исторических наук, профессор Международного казахско-турецкого университета им. Ахмета Ясауи. Республика Казахстан. г.Туркестан

Annotatsiya: *Maqolada mustamlakachi hokimiyatlarning Turkiston o‘lkasida ta’lim tizimini isloh qilishdagi faoliyati haqidagi manba manbasi tahlil qilingan. Davlat boshqaruvining strategik ahamiyati, chegarani mustahkamlash, ko‘chmanchi ruslar uchun shart-sharoit yaratish, paxtachilikning chekka qismini bosib olish, mahalliy musulmon aholini osoyishtalikda saqlash, mustamlakachilar tomonidan ta’lim tizimini isloh qilishning muhim vazifalaridan biri sifatida belgilandi. mahalliy aholiga mafkuraviy ta'sir ko'rsatishni maqsad qilgan hokimiyat organlari fosh etiladi. Shuning uchun ham islohotning asosiy maqsadi Turkiston o‘lkasida an’anaviy ta’lim tizimini o‘zgartirish edi. Shu munosabat bilan mintaqada ziddiyatli vaziyatga olib kelgan islohot o'zgarishlarining imperiya xarakteri to'g'risida xulosalar chiqarildi.*

Tayanch iboralar: *jadid maktablari, rus-milliy maktablar, rus-qozoq maktablari, an’anaviy maktablarga “e’tibor bermaslik” siyosati*

Аннотация: *В статье анализируется источниковый ресурс о деятельности колониальной власти в реформации системы образования в Туркестанском крае. Раскрываются стратегические значения государственного управления, укрепления границы, создание условий для русских переселенцев, наладить одну из самых главных задач завоевания края хлопкового дела, удерживания в спокойной обстановке местное мусульманское население, реформация в системе образования колониальной властью с целью идеологического влияния на местное население. Поэтому главной целью реформации было смещение в Туркестанском крае традиционной системы образования. В связи с этим были сделаны выводы об имперском характере реформических изменений, приведший к конфликтной ситуации в крае.*

Ключевые слова: *джадидские школы, русско-туземные школы, русско-казахские школы, политика «игнорирование» традиционных школ*

Annotatsion: *The article analyzes the source resource on the activities of the colonial government in the reformation of the education system in the Turkestan region. It reveals the strategic values of state administration, strengthening the border, creating conditions for Russian immigrants, adjusting one of the most important tasks of conquering the land of cotton business, keeping the local Muslim population in a calm environment, reforming the education system with colonial power in order to influence the local population ideologically. Therefore, the main goal of the Reformation was to shift the traditional education system in the Turkestan region. In this regard, conclusions were drawn about the imperial nature of the reform changes, which led to a conflict situation in the province.*

Keywords: *Jadid schools, Russian-native schools, Russian-Kazakh schools, the policy of "ignoring" traditional schools*

В новом методологическом контексте мы можем рассматривать модернизацию образования Российской империей в Казахстане и Центральной Азии как этнодеформирующий фактор в развитии коренных народов. «Этнодеформация - это подверженность национального бытия негативным изменениям под влиянием каких-либо внешних сил. Она принудительно меняет направление развития страны. Этнодеформация является осложненным видом модернизации. Если модернизация

инициирует положительные изменения в обществе и способствует национальному возрождению, то этнодеформация, наоборот, отрывает нацию от ее традиционной культурно-духовной, социально-экономической и политической идентичности превращает направление эволюционного развития в катастрофическое русло» [1, стр.148]. В соответствии с этим, джадитизм и казахское просветительство в регионе можно рассматривать как явление, предложившее альтернативный путь развития колониальной модернизации. Если принять во внимание, что соотношение этих двух параллелей в сфере образования определяет характер и содержание всех социальных и политических процессов в регионе, то становится очевидной актуальность выделения данной проблемы в качестве специального объекта исследования.

Огромная территория Туркестанской области создавала множество проблемных ситуаций для Российской империи. В частности, такие вопросы, как государственное управление, укрепление границы, создание условий для русских поселенцев, налаживание хлопковой промышленности, которое является одной из основных целей завоевания региона, сохранение местных мусульманских народов в состоянии мира и привлечение их под влияние новой идеологии ожидали своего решения. Среди них вопрос образования был не менее важным. Уже тогда колониальная администрация была заинтересована в организации образования таким образом, чтобы интересы обеих сторон, в лице местного населения, имевшего свою позицию и не подчинявшегося всем правилам и нормам, противоречащим Корану и Шариату, а также поселенцов, опиравшиеся на поддержку колониальных властей совпадали.

Колониальные власти Туркестана с самого начала понимали, что проблема образования в Средней Азии «наиболее обширна и трудноразрешима». Сложность проблемы обусловлена тем, что национальная система образования формировалась веками и силой ее

глубоко укоренившихся традиций, а главное, комплексными и передовыми результатами упомянутой системы образования. Ученые, работавшие по заданию колониального руководства в стране, отмечают, что неграмотных было меньше чем русское население, и школ было больше. Подобные заявления легли в основу политики невмешательства колониальных властей в мусульманское образование. Проблема, которая здесь возникает, заключается в том, что колониальные власти считали, что пренебрежение приведет к самоуничтожению мусульманских учебных заведений.

Несмотря на такую политику пренебрежения, колониальные власти учли тот факт, что невозможно удержать завоеванную территорию без модернизации традиционного общества и интеграции жителей с общим имперским пространством, и приступили к созданию русско-туземских школ. В ходе завоевания Туркестанская колониальная администрация не осознавала, что формируется местная новая молодая интеллигенция. В процессе включения в состав региональной империи это молодое поколение имело возможность сравнивать то, что у них было с другими, связывая свой исторический опыт с европейскими научными достижениями и формировать полумусульманскую, полуевропейскую систему образования. Эта новая система образования оказалась для властей гораздо опаснее старой системы в стране.

С первых лет царская администрация стала расселять поселенцев в Туркестане и развивать их просвещение. В 1876 году накануне создания Управления образовательных учреждений в Туркестане численность русских жителей в Сырдарьинской области насчитывала 10624 человека, в том числе в Ташкенте - 4000, в Жетысуском районе - 31930, в том числе в Верном - 1440, а сам воинский контингент составлял 40000 человек [2 , С.107]. В 1891-1892 гг. после голода в России число поселенцев, приехавших в регион, увеличилось. 1904-1914 гг. только в Жетысу каждый год приезжало 20 тысяч новых поселенцов. В 1897 году число поселенцев

в крае составило 67 тысяч, в 1907 году этот показатель достигло 107 тысяч, в 1911 г. – 154 тысячи, а в 1914 г. –255 тысяч. Более 66 тысяч переселенцев расселились в Сырдарьинской области, Ташкенте, Аулие-ата и других регионах [3, С.49-50]. Данная ситуация привела к ухудшению политической ситуации в южных регионах Казахстана.

Возникла необходимость формирования системы образования среди поселенцев. По этой необходимости с 60-х годов XIX века в регионе открылись школы для русских детей. Первые русские школы в Сырдарьинской области были открыты в Форте № 1 *(ныне город Казалы – авт.)* и Перовском [2, С. 107]. До этого на казахских землях начали открываться специальные школы для казахских детей, задействованных в российской пограничной службе. В Уральском казачьем военном округе открыто 47 таких школ, в том числе 5 женских, в которых обучались 2250 учениц. 1894 г. В городе Урале совместно с гимназиями для мальчиков и девочек работала духовная школа [4, С.268, 274, 281]. Начали также открываться специальные профессиональные школы для детей русской национальности. Среди них в 1894 году реальное училище в Ташкенте, в 1905 году коммерческое училище в Ташкенте и Самарканде, в 1904 году Железнодорожный техникум при Среднеазиатском учреждением железных дорог, Ташкентское начальное сельскохозяйственное училище и др. [5, с.53]. Известно, что эти учебные заведения предназначены для европейцев, а об открытии школ для местного населения власти не говорили.

Поскольку для открытия такого количества учебных заведений в первую очередь необходимы учителя, колониальные власти не оставили этот вопрос без внимания. В Ташкенте в 1879 г. открылась учительская семинария, долгое время являвшаяся единственным педагогическим учебным заведением в Туркестане [6, С.121]. Хотя основной целью учительской семинарии была подготовка кадров учебных заведений для «туземцев», выпускники семинарии в большом количестве привлекались

на должности государственного управления. Конурходжа Ходжиков и Садык Отегенов, окончившие эту семинарию, работали народными учителями в городе Туркестане, но позже перешли на политические и административные должности.

В русско-туземских школах преподавали русский язык, арифметику, Российскую географию, естественные науки наряду с «туземским образованием» *(грамотностью письма арабским алфавитом – авт.)* и основами ислама. Включение в учебную программу лишь ограниченного количества предметов было вызвано желанием правительства готовить только переводчиков, которые будут связующим звеном между местным населением и колониальным чиновничьим аппаратом.

Наряду с русско-туземскими школами открывались и работали русско-казахские школы. Инициатор этого проекта Н.И. Ильминский сам был организатором православной монархической школы миссионеров. Он занимал антиисламскую позицию и считал, что необходимо открыть русско-казахские школы, чтобы изолировать казахов от влияния татарских просветителей и мусульманских идей, привнесенных из Средней Азии. В своем заключении он считал, что такие школы «не допустят распространения ислама... будут воспитывать казахский народ любви к христианским знаниям и русским», считая, что это обеспечит усиление российского влияния на казахской земле [2, С. 88-89]. Хотя уроки в этих школах велись на казахском языке, использовался русский алфавит – кириллица. Одна из таких школ была открыта в Шымкенте в 1874 году, где обучалось 40 мальчиков [7, С. 103].

В 1879 году Ыбырай Алтынсарин инициировал открытие русско-туземских школ, в том числе училищ, во всех уездных городах Торгайской области. Он написал учебники «Кыргызская хрестоматия» и «Начальные руководство к обучению киргизов русскому языку» для учащихся русско-казахских школ. Однако русско-туземских и русско-казахских школ в

степном крае было недостаточно. В 1879 году из 83110 детей школьного возраста области обучались в школах только 3% [8, с.159]. Эти школы отличались открытой антиисламской ориентацией и идеологией русификации. В первые годы XX века 2800 местных школьников обучались в 100 русско-туземских школах региона, только 105 из них окончили школы [9.

Колониальные власти, опираясь на столь устоявшиеся политические и идеологические позиции, не относились благосклонно к традиционной системе образования местных жителей. Уместно отметить, что мы используем понятие «традиционная система образования» вместо понятия «мусульманская система образования». Мы используем это понятие для придания национального, ментального содержания понятию, придавшему системе образования конфессиональный характер и содержание.

Так, К.П. фон Кауфман, подход которого к традиционной системе образования прославляется как «строитель края» (устроитель края), открыто сказал что «поскольку это религиозно-конфессиональная, и в то же время политическая... туземская школа *(в смысле традиционной системы образования – авт.)* не должна рассчитывать на покровительство со стороны российских властей. Но прямое уничтожение его вызвало бы ненависть к нам», и по этой причине «отношение к мусульманским школам должно соответствовать тому образу действий, который сложился по отношению к общей мусульманской общине до сих пор. Такой подход является «пренебрежением» [10, С. 437–438]. К.П. Кауфман занял нейтральную позицию, полагая, что пренебрежение традиционными школами, а также ограничение финансовой поддержки приведет к их самоуничтожению.

В качестве альтернативы колониальной системе образования в регионе была сформирована джадитская система образования. Однако в казахских регионах Туркестанской области система джадитского

образования не сложилась в полной мере. Основная причина этого в том, что в Сырдарьинском и Жетысуском областях не удалось создать широкую систему джадитских школ. Один из джадидистов, наиболее активно работавших на юге Казахстана – Конурходжа Ходжиков. Большое влияние на его становление как представителя джадитского движения оказал Махмудкоджа Бехбуди. В феврале 1937 года об этом пишет К. Ходжиков: «1.В 1905 году в Самарканде составил и издал брошюру на узбекском языке «Что такое новометодный мактаб (школа) и какая от него польза». 2.Там же составил устав первый в Туркестане мусульманской читальни. 3.Там же рукописный труд «Методика обучения в новометодных мактабах. Труд был коллективный (Я и Бехбуди)». 4. В 1912 г. Составил первый по времени на казахском языке с арабским шрифтом «Букварь для казахских школ» [11]. Его «Әліппе» [12] стал первым джадитским учебником, изданным в казахской стране. К. Ходжиков подарил эту книгу И. Гаспрали со следующим автографом: «Подарок от издателя нашему замечательному учителю Исмагильбеку Гаспиринскому. 12 февраля 13 года. Город Туркестан. Коныркуджа Ходжиков» [13]. На момент публикации этой книги К. Ходжиков был главой джадитской школы в селе Карнак близ города Туркестан. К сожалению, отсутствие сильных просветителей джадидизма, таких как К. Ходжиков, не позволило джадитскому движению широко распространиться в южном регионе Казахстана.

Система джадитского образования, начатая К. Ходжиковым, продолжилась через творческую деятельность казахской интеллигенции, собравшейся вокруг Ахмета Байтурсынова в Оренбурге. Политика российского колониализма в реформировании системы образования приняла этнодеформационный характер, вынудив традиционное направление развития местных народов в новое русло.

Литературы:

1. Khazretali M. Tursun, Hakan AS, Kanat K. Bazarbaev, Aral Rezhep, Murat Kelesh. Colonial Nature of Public Education as a Factor of Ethnical Deformation // utopía y

praxis latinoamericana. año: 23, n° 82 (julio-septiembre), 2018, pp. 147-157. revista internacional de filosofía y teoría social. cesa-fces-universidad del zulia. maracaibo-venezuela. issn 1315-5216 / issn-e: 2477-9555

2. Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865 – 1924 годы). –М., Изд-во Акад. Пед. Наук РСФСР, 1960.

3. Буттино М. Революция наоборот. Средняя Азия между падением царской империи и образованием СССР / Перевод с итальянского Н.Охотина. –Москва: Звенья, 2007

4. Тажибаев Т. Просвещение и школы Казахстана во второй половине XIX века. – Алма-Ата. 1952, 507 с.

5. Абдурахимова Н. А. Основные направления российско-среднеазиатских отношений в сфере образования во второй половине XIX – начале XX в. //История: проблема объективности и нравственности. Материалы научной конференции. – Ташкент, 2003.

6. Остроумов Н.П. Отчет Туркестанской учительской семинарии за 25 лет ее существования (30 апр. 1879 – 30 авг. 1904). –Ташкент, 1904

7. Остроумов Н.П. Сарты. Этнографические материалы. – Ташкент, 1880. 150с.

8. Алекторов А. Из истории развития образования среди киргизов Акмолинской и Семипалатинской области //Журнал Министерства Народного Просвещения. 1905. № 12. С. 159

9. Туркестанские ведомости, 1902. №40

10. Проект всеподданнейшего отчета генерал-адъютанта К.П.Кауфмана по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства. 7 ноября 1967-25 марта 1881 гг. – Санкт- Петербург, 1885.

11. Архив научной библиотеки Респулики Казахстан. Личное дело К.Ходжикова

12. Алфабе (мектеб аль-казак) 1-ши китаб (Букварь для киргизских школ в Туркестанском крае). Составитель: Конгыр Ходжа Ходжиков. Оренбург: Каримов, Хусаинов, 1912.- 94 с.

13. Награды и подарки Исмаилу Гаспринскому в собрании Бахчисарайского музея-заповедника: каталог/ сост. Э. Э. Абибуллаева. – Белгород: Константа, 2017. – 212 с.

ҚЎҚОН ТАРАҚИЙПАРВАРЛАРИНИНГ “ЮРТ” ЖУРНАЛИДА ЖАДИДЧИЛИК ҒОЯЛАРИНИНГ ЁРИТИЛИШИ

Б.В. Ҳасанов – ЎзР ВМ ҳузуридаги Қатағон қурбонлари хотираси давлат музейи директори, т.ф.д., профессор

Аннотация: *Ушбу мақолада қўқонлик тараққийпарварлар томонидан асос солинган ва бор йўғи учта сони чоп этилиб кейин болшевиклар ҳукумати томонидан ёпиб ташланган “Юрт” журнали тўғрисида мулоҳазалар юритилади. Жумладан, ушбу мақолада “Юрт” журнали саҳифаларида эълон қилинган Ашурали Зоҳирий ва Шокир Мухторийларнинг мақолалари таҳлил этилади.*

Калит сўзлар: *жадидчилик ҳаракати, Қўқон, “Юрт” журнали, Ашурали Зоҳирий, Шокир Мухторий.*

Қўқон тараққийпарварларининг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий фаолияти XX аср бошларидаги Туркистоннинг ҳаётида катта аҳамиятга

эга бўлди. Қўқонлик зиёлилар мактаб ва маориф, матбуот, театр сохаларида фаол ҳаракат қилган ҳолда, миллатни кўзини очишга, халқнинг онгида маданий ва илмий инқилобни амалга оширишга интилган эдилар. Бир гуруҳ қўқонлик зиёлилар томонидан асос солинган "Юрт" журнали ҳам ана шу мақсад йўлида босилган дадил қадамлардан бири бўлди. Ўзида миллатнинг кўплаб дард ва армонлари, орзу-умидларини мужассам этган "Юрт" журнали 1917 йил 1 июндан бошлаб Қўқон шаҳрида чоп этила бошлаган. Журналнинг асосчиси қўқонлик тараққийпарвар Ашурали Зоҳирий эди. Журнал таҳририяти шаҳарнинг Хўжанд кўчасида жойлашган бўлиб, "Юрт" журналининг иккинчи сони 1917 йил 15 июлда, учинчи сони эса 18 августда нашр этилган. Журнал "Сиёсий, ижтимоий, тарихий ва адабий ҳафталик мажмуа" ҳисобланиб [1], жами учта сони чоп этилган ва шундан сўнг болшевикларнинг тазйиқи остида ёпиб ташланган.

Журнал фаолиятида бир гуруҳ тараққийпарвар шахсиятлар хусусан, Ашурали Зоҳирий, Аҳмад Заки Валидий, Абдуллабек, Шокир Мухторий, Аҳмад Сардор ва бошқа шулар каби зиёлилар иштирок этганлар.

Журналнинг 1-сони "Мақсад ва аъмолимиз" деб номланган мақола билан бошланган. Мақола муаллифи Ашурали Зоҳирий бўлиб, у ушбу мақоласига немис халқининг буюк мутафаккири Шиллернинг "Эскилик вайрон бўлуб замон ўзгариб ҳаробаларда янги ҳаёт очиладур" деган афоризми танлаб олган, журнал моҳиятан Туркистон халқини замона зайлига мувофиқ яшашга, илм-фан ютуқларини ўзлаштиришга даъват этиши лозим эди. Ашурали Зоҳирий журналнинг илк сонидаги кириш мақоласида: "Бу бир эски ҳақиқатдир!... бу биз яшаётган шу дунё каби қадим, азалий ва абадий бир қонундир. Ҳар замон ҳар маконда ҳаёт бу қонунга тобеъдир. Тобе бўлгуси келмаганлар тарих шоҳиддурки, маҳв бўлишга ва инқирозга юз тутишга маҳкумдирлар. Бизнинг олдимизда тахминан бундан ўн, ўн беш йиллар илгари бир ҳаёт масаласи қўзғалди; бу – доимо шундай эскича яшаш, ёки, Европа маданиятини қабул этиб

тарихда янги бир давр очмоқ масаласи эди. Биз, масалани, Европа маданиятини қабул қилишлик билан ҳал қилмоқчи бўлдик. Шу сабабдан янги усул мактаблар, қироатхоналар, кутубхоналар, газета идоралари, матбаалар, жамияти ҳайрия ва маорифлар очдик. Ғафлат дарёсига ботган бу халқ ичида илм ва маорифни ҳамда янгича фикрлаш тарзини ёйишга ҳаракат қилдик. Ва айтадурмизки бизнинг шу вақтгача қилиб келган ишларимиз ниҳоят даражада оз, оз ва оздур. Жаҳолат лашкари йиқилган, фақат енгилгани йўқ, ишни охирига етказмоқ керакки, вақтдан фойдаланган ҳолда – жаҳолат ўзида куч тўплашига фурсат бермасдан аввал унга бир зарба орқасидан дарҳол иккинчи зарбани солмоқ вазифамиздир. Жаҳолатга бериладиган зарбаларимизнинг энг қаттиғи ва биз учун фойдалиларидан бири шубҳасиз матбуотдур.

Абу Наср Фаробий, Улуғбек, Имом Бухорий, Навоий, Темур ва Бобур Мирзоларга ўхшаш номлар билан ифтиҳор қиламиз, аллома, файласуф, шоир, фотиҳларнинг ибратлик фаолиятлари,ғайратлари, фидокорликлари, тўғрисида ғурурланиб гапирамиз, тарихимиз, минораларимиз ва осори атиқаларимиз билан фаҳрланамиз. Биз бўлсак, илмсиз, мискин, тор фикрли, фақир ва танбал бир ҳаёт кечирмоқдамиз. Ҳозирги кунларда биз тарихий воқеалар олдида турамиз. Мана энди “Юрт” журнали воситаси билан ҳозирги янги ҳукуматнинг фикри билан юртимизни, элимизни танишдириб, юрт ва элимизнинг тараққиётига сай ва ижтиҳод[6] этмоқчимиз, ўз мақсадимизни сизларга билдирадиган бўлсак: Юрт“ доим бир ҳақиқат минбари бўладирки, унда ҳар бир холис ниятлик жаҳолатга қарши курашувчи инсон миллатга арз этмакка ҳаққи бордур” [2] деб ёзди.

Журнал саҳифаларида чоп этилган мақолалар ичида Ашурали Зоҳирийнинг “Ҳукумат ўзгариши” номли мақоласи алоҳида диққатга сазовордир. Муаллиф ушбу мақоласида миллатга мурожат қилган ҳолда замоннинг ўзи Туркистон халқи учун озодлика эришиш йўлида қулай

[6] Ижтиҳод – қаттиқ ҳаракат қилишлик.

имконият тақдим этганлигини қайд этган ҳолда, бу борада халқни жипслашишга чақирди. Шу билан бирга А. Зоҳирий Чор Россияси томонидан юритилган зулм сиёсатини қоралаб "Подшоҳ хоҳласа Думани йиғди, хоҳламаса тарқатди. Агарда дума аъзоларидан баъзилари ҳақиқатни очиброқ сўзлашни бошласа, ёки халқ ва фуқаро учун фойдалик масалаларда тортишмоққа бошласа, "Дума эркаланиб кетадур!" деб, думани буткул қувиб янгидан сайловлар ташкиллаштириб, сайловларда ҳам халқнинг ўз хоҳишига қўймай аввалдан кўз остига олиб қўйган кишиларни сайлатмасликка ҳаракатлар қилиб келди. Имкони борича, ўзининг сўзидан чиқмайдиганларни, ҳукумат олдида миллатининг миллионларча фойдасини ҳам қурбон қиладиган ёки ҳеч нарсадан хабари йўқ қуруқ кишиларни сайлаттириб келди" [3, 14] деб ёзди.

1917 йил феврал инқилоби натижасида Николай II тахтдан ағдарилиши билан зулм тимсоли бўлган Романовлар сулоласи ҳам тарих ахлатхонасига улоқтириб ташланди. Кўплаб Туркистон тараққийпарварлари қатори Ашурали Зоҳирий ҳам миллий озодлик учун жидду-жаҳд билан курашиш они келганлигини чуқур англади ва миллатни бу йўлда сабот-матонат билан курашишга чақирди. Муаллиф, болшевикларнинг "Энди ҳамма тенг ҳуқуқли бўлади, ҳамма озод бўлади" деган шиорларига маҳлиё бўлиб ўтирмасдан, миллий ҳақни талаб қилиш кераклигини қайд этиб: "Лекин, "Энди ҳаммага бир кўз билан қаралар экан! Ҳамма ҳуқуқдан баробар фойдаланар экан!" деб жим ўтирган билан иш битмайди. "Мана сизга сўраганларингиз!, мана сизнинг муддаоларингиз!" деб ҳеч ким қўйнимизга ўзича солиб қўймайди!? Ўзимизнинг диний, миллий эҳтиёжимизни ўзимиз биламиз, ўзимиз тушунамиз. "Бемор тузалгиси келса, табиб ўз оёғи билан келади" дегандек, "адолат", "озодлик" бизга ўзи келди. Ўзи келган табибга беъмор, дардининг қандай эканлигини айтмаса тузала олмаганидек, ҳозирги дақиқаларда ҳам ўз эҳтиёжларимизни айтмасак, ким бўлсин, балки, "Булар

шу турмушларига рози экан!” дейдилар. Энди замонга қараб ҳаракат этайлик. Билмаганимизни билганлардан сўрайлик-да, имкони борича иттифоқлик билан ишга киришайлик. Иттифоқ ҳар турли зулмдан қутулмоқликнинг муқаддимасидир. Аммо муқаддима қурулганда (иш бошланганда) бир лаҳза ҳам ғафлатда қолмаслик лозим, чунки ғафлатнинг натижаси доимо пушаймонликдир. Хусусан бундай муҳим фурсатларда ғафлат улуғ бир жиноятдир” [4, 15] деб таъкидлади.

Журналда чоп этилган мақолалар ичида Шокир Мухторий қаламига мансуб “Энди фурсат” номли мақола ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Шокир Мухторий ушбу мақоласида миллатнинг ижтимоий-ахлоқий жиҳатлари тўғрисида долзарб мулоҳазаларни келтириб ўтган. Жумладан муаллиф: “Нима учун шу ерда, шу қуёш ва шу ҳавода биз билан яшагувчи ажнабийларга жаннат бўлган Туркистон ўз халқига дўзах бўлмоқда?”, деган савол ҳар доим кўз олдимга келади-да турадир. Ўйласанг юракларинг эзиладир, парчаланадир. Нега эзилмасин, нега парчаланмасин? Аввал бунга жавоб бермоқ лозим. Ҳар бир қавм ва ҳар бир миллат ва тоифа ўзининг жаҳолат ва нодонлиги орқасидан ҳар ҳил бузуқлик ва нодонлик йўллари билан бор нарсасини йўқотдими – омонатга хиёнат, жабр, зулм, ўғрилик, алдов, хулоса ислом шариати қайтарган ҳар бир ёмон феълни ва инсоният ахлоқидан йироқ ҳар бир бузуқликни ошкор қилиб бўлса ҳам томоғини тўйдирмоқ йўлиға тушадир. Ул миллатнинг аксари шундай ёмон феълларға мубтало бўлганлигидан улар наздида ҳар қандай бузуқлик ва жиноятлар ҳам арзимаган кичик гунох қаторида бўлиб қолур” [5, 8] деб таъкидлади.

Шокир Мухторийнинг “Юрт” журналида босилган бир шеъри борки, бу шеър гўёки Туркистон тараққийпарварларининг дилидаги бор дардларини ўзида жамлаган десак муболаға бўлмайди. “Аскарий” таҳаллуси остида эълон қилинган ушбу шеър “Чин мусулмон ёки аҳли ирфон бўлайлик” деб номланиб, унда Туркистон халқига қаратилган

мисралар, шубҳасиз журналнинг бутун маслак ва мақсадини ўзида мужассам этган. Мен ўз маърузамни ушбу шеърни ўқиш билан якунласам:

Бизга ҳам вақт етди биз ҳам чин мусулмон бўлайлик!
У ҳаволарни қўйиб тобе виждон бўлайлик!
Ташлансун орқаға эски таассублар[7] ҳамон
Кўп муҳимдур бу замон бир жисм ва бир жон бўлайлик!
Оз нодонлик этмадик оҳимға шу етсун керак
Энди инсофга келиб халққа қурбон бўлайлик!
Жаҳл[8] сабаб юрдик бизлар чин илмлардан чўчуб
Жаҳлни ташлаб энди биз толиби ирфон бўлайлик!
Дўстлар шу кунгача фандан шоён қочдиқ етар!
Энди бошлаб ушбу кундан жаҳлга душман бўлайлик!
Вақт эмасму? Аҳд иттифоқ ила иш кўрмоққа
Йўқолсун ўртадан нифоқ омили Қуръон бўлайлик!
Давримиздур таждид[9]; даври ислоҳдур замон,
Ушбу кундан эътиборан биз-да инсон бўлайлик!
Ҳақни очиғлантируб, шайтонни кўп шод айладик
Рои бўлсин Ҳақ бу кун қоҳир шайтон бўлайлик!
Ҳар на бўлсақда зарар йўқ бошқасин қўй "Аскарий"!
Маърифат асл иймондур аҳли ирфон[10] бўлайлик! [6, 13]

Фойдаланилган адабиётлар

1. "Юрт" журнали. 1917 йил 1 июн.
2. Ашурали Зоҳирий. Мақсад ва аъмолимиз // "Юрт" журнали. 1917 йил 1 июн.
3. Ашурали Зоҳирий. Ҳукумат ўзгариши // "Юрт" журнали. 1917 йил 1 июн. – Б. 14
4. Ашурали Зоҳирий. Ҳукумат ўзгариши // "Юрт" журнали. 1917 йил 1 июн. – Б. 15.
5. Шокир Мухторий. Энди фурсат // "Юрт" журнали. 1917 йил 15 июл. – Б. 8.
6. Шокир Мухторий. Чин мусулмон ёки аҳли ирфон бўлайлик // "Юрт" журнали. 1917 йил 18 август. – Б. 13.

[7] Таассуб – мутаассиблик.
[8] Жаҳл – жаҳолат.
[9] Таждид – янгиланиш.
[10] Аҳли ирфон – илм аҳли.

ROLE OF JADIDISM IN TURKESTAN REGION

Professor Abuzar Khairi
Academy of International Studies
Jamia Millia Islamia (India)

Abstract: *With the development of human culture and civilization, the mankind created and evolved the new ideas and innovation within their evolutionary process. In the whole process of amalgamation at the social level, Jadidism had created a unique space and popularity gained among the masses. It had played an important role for their social interaction among them. The traditional value of this culture proved some specific muqam (positions) among the elites and masses. Generally, the Jadidism had spread with modern education system among the Central Asian for their enlightenment. At the same they introduced the idea of modern techniques in the educational institutions. Within the two decades, Jadidism became a comprehensive movement for the modernization of the Muslim society in Bukhara. Jadids narrates the memorable value system and past historical remarkable events through magazines and newspapers. The Jadids, who were profoundly known to be great supporters of newspaper, belonged to the era of the printing press. Their focus was functional literacy and print which allowed them to, not just challenge the authority of Central Asia's well-established cultural elite but to also take down the monopoly of the traditionally learned authoritative discourse. They used print to their maximum advantage and went beyond the concerns of intellectual lineage and patronage that provided the framework for literary production in the manuscript age. The Jadid project involved nothing less than the redefinition of the social order by claiming newspapers to be spiritual leaders of society and challenging the elite. Some of them are such as Abdul Rauf Fitrat, Abdullah Awlani, Mehmood Khawja Behbudi and many others had produced an excellent illustration of the problems and difficulties encountered in any attempt to make over traditional culture. This culture was very much familiar and popular in the region. The paper highlights the history and evolution of Jadidism, which became an alternative form of the intellectual renewal of Central Asian society.*

Introduction: Central Asia is situated in the heart of Asia. It was a melting pot where many religions came and flourished. Geographically Central Asia is divided into an eastern and western zone later known as eastern Turkistan and western Turkistan. From mid- ninth century to the twelfth century Ma wara al-nahr was one of the most important centres of the Islamic learning centres in the world. These centres were the main inspirational source of the great

personalities, whose scholarship proved in almost all branches of scientific knowledge and learning of arts. It indicates that an enormous number of scholars and literary figures came from this region with a nisba (indicative place of origin) such as Bukhari, Tirmizi, Nishapuri, Farabi, Samarqandi, Beruni, Khwarezmi and others. However, the great contribution of Central Asian to Islam at this time was to the development of philosophy. The main outstanding Central Asian figures were al-Farabi (870-950), al-Razi (864-925), Ibn-Sina (980-1037) and al-Beruni (973-1051). Al-Beruni was a prolific scholar who wrote on chronology, mineralogy, pharmacology, astronomy, mathematics, ancient history and comparative study of religion. His famous work Tahqiq ma lil Hind (Enquiry into what is to be found in India) regarded as one of the first historical book on Indian customs.

During the mid-19th century modernization drive took the shape of a national awakening movement among the Turks of the Russian empire. The newly emerging Muslim intelligentsia was demanding the introduction of secular subjects into the curriculum of the Muslim educational institutions. The Jadid (Arabic word meaning new, modern) movement was started in the Volga-Ural region and their ideology was known as Jadidism (modernism, reformism). Initially Kazan Tatar intellectuals such as Shahabuddin Marjani (1818-1889), Shamsuddin Muhammad Kultesi (1856-1930), Muhammad Najib Tunteri (1930), Ziauddin Kamali(1873-1942), Alimjan Barudi (1857-1921), Musa Jarullah Bigiv (1875-1949), Rezauddin Fahruddin (1858-1936) and Abdullah bubi (1871-1922), Husain Faiz Khan (1821-1866), Qayyum Nasiri (1825-1902), Zainullah Rasuli (1833-1917), Abdur Rashid Ibrahim (1857-1944), Fatih Karimi (1870-1937) and Zahir Bigi (1870-1902) and others had taken initiative. Ismail Bey Gasprinsky has a special place in national revival and modernization movement among the Muslim of Russia and Central Asia. His compromising approach with the Russian administrative bodies facilitated achievement of successful outcomes, both in terms of publication of periodicals and in terms of

introducing the new education method into Muslim schools [1]. Within the framework of reformation he had become an ideologue vis-à-vis his educational reform programme and publication of the Terjuman/Perevodchik (interpreter) newspaper in a dual language (i.e. in Turkish and Russian) [2]. Jadids had created deep genetic roots in Turkestan. It was their main motives for the enlightenment of the people of this region and the result has come out with the supporters such as Abdul Rauf Fitrat, Ahmad Makhdoum Danish, Mukimi, Hamzah Berdah, Zavki, Bayoni, Avaz Utar. Abai Kunanbayev and Chokhan Valikahnov had the potential to discuss about democratic ideas for unification of Turkic nations. From the Turkestan region, they started to publish newspapers and journals such as Aina, Turan, Tujjar, Hurriyat, Kengash, Sadai Turkestan, Sadai Ferghana and several others.

Historical Background: In the late 19th and early 20th century's the jadid movement began to affect the Emirate of Bukhara. The jaded movement established schools in Central Asia using more modern method of instruction (Usul-i-jadid, from Arabic word, new method). Their main aim was to reform the old (Qadim) system of educational method from the school, and establishing new method schools with modern technology such as publishing house, stage drama and theatre, social, political and cultural institutions. The movement was created on the educational reform programme on the ideas of progressive intellectuals (Taraqqi parvarlar) of Central Asia.

The *Jadids* wanted to modify the educational system in order to train the students with modern knowledge and skills and enable them to achieve western model. This was the spirit of the *Usul-i-jadid*, and the Jadids set up new method of schools to put it into practice and educate a new generation. The movement became a powerful ideological instrument in the field of struggle against political, moral and technological backwardness of the Central Asian peoples.

Most of the Jadids were products of the traditional *maktab* (School). There was conflict between *qadim* and *jadid*. The struggle between the Jadids and

supporters of the traditional way was in fact a contest between two different understandings of knowledge and its transmission. The *maktab* emerged in a world of written, not printed texts. The European printers were producing books in the Arabic script as early as the beginning of the 16th century. The first printing press was established in Central Asia in 1868, this press installed at the Russian military headquarters in Tashkent, possessed Arabic fonts that were used to print the *Turkistan wilayatining gazeti* (Turkestan Gazette). For the first time Jadid school were opened in 1898 in Kokand under the control of Salahuddin Domla and in 1899 the idea of opening schools were supported by Mannan Qari in Tashkent and in Andijan by Shamsuddin Domla.

The Jadids, who were profoundly known to be great supporters of newspaper, belonged to the era of the printing press. Their focus was functional literacy and print which allowed them to, not just challenge the authority of Central Asia's well-established cultural elite but to also take down the monopoly of the traditionally learned authoritative discourse. They used print to their maximum advantage and went beyond the concerns of intellectual lineage and patronage that provided the framework for literary production in the manuscript age. The Jadid project involved nothing less than the redefinition of the social order by claiming newspapers to be spiritual leaders of society and challenging the elite. In Tashkent around thirteen presses were situated in 1917, but no commercial printing presses existed in the Khanates of Bukhara and Khiva. The Emirs of Bukhara, in particular, had become supporter of tradition and conservatism in domestic affairs and were opposed rigidly to the new invention [3].

The Jadids confronted colonialism as and when required in the governorate-general of Turkistan, which was under direct Russian administration, and in the emirate of Bukhara, which maintained its own governmental institutions under a Russian protectorate. In both areas the connection with Russia suggested new models of development and raised

cultural and moral challenges that called into question traditional institutions and values. Jadids constituted a unified movement, being conservatives, radicals, and moderates and above all as individuals, each one of them professed their own ideas about culture and identity, social change, religion and the state. They perceived their cause as educational and assumed moral and cultural leadership as they were confident, their path would lead to an enlightened and prosperous future. Jadids being far sighted was well versed about their opponents and gave determined campaigns against the conservatives within the ulama. The contest between them took on the attributes of a *Kulturkampf*, as both sides recognized how high the stakes were, nothing less than the power to decide what Muslim culture would be, while the ulamas were not ready to hand over the cultural dominance that they have exercised for centuries, the Jadids were determined to prove them otherwise [4].

As time passed, a new sense of community took form among the Jadids. They spoke often about *millat* (nation). Sometimes they applied the term to the Muslims of Central Asia and sometimes, more narrowly, to the Muslims of Turkestan. Thus, at first, ethnic identities were encompassed by the broader Muslim community. For example, the history taught in the new-method schools was of Islam, not of Turks and Turkestan, and the language was called *Musalman-i-tili* (Muslim language). Many Jadids also used the term *watan*, which traditionally had referred to one's birthplace, that is, a city or region, but increasingly after 1900 it designated a larger territory united by a common culture. In Cholpan's *DoktorMuhammadyar* and in the works of Awlani and Hamza *watan* meant 'Turkestan' An ethnic differentiation was also present in the thought of many Jadids, as they identified the Muslims of Turkestan as Turks, thereby excluding the Tajiks. Although these new categories did not become explicit until after 1917, language was already becoming a distinctive mark of ethnicity. Turkic Jadids insisted that Turkic (Uzbek) alone was appropriate for their new-method schools because their pupils did not understand Persian, the

traditional language of instruction. The Jadids' sense of social community remained all-inclusive. They accepted the lower classes into the millat with the vision to improve their condition through education and other reforms, having conviction in their intellectual front; they were capable of bringing the advancement to the society.

Summing Up: For the Jadids, the Russian revolution was the chance to put their program in action; it was not synonymous with Bolshevism. For them, the locus of the revolution was the nation, not class. Discourses of the nation had arrived in Central Asia by the turn of the twentieth century and had made the nation seem to be a prerequisite of modernity. Now, in 1917, the moment seemed to have come for the nation to take its place in the sun. The nation, it turned out, did not care for their vision of change. The result was not a retreat into moderation but further radicalization. The Russian revolution and the broader geopolitical transformation of the world in its aftermath further convinced them of the futility of exhortation and gradualism as modalities of change.

Many Young Bukharans, including Aini, Qaderi, and Cholpan, turned away from political engagement to literature in the 1920s. In so doing, they laid the foundations of modern Uzbek and Tajik fiction. In the four novels Aini wrote in the 1920s and 1930s, notably *Dokunda* (1930) and *Gulaman* (The Slaves 1934 in Uzbek; 1935, in Tajik), he was chiefly responsible for laying down the norms of the modern Tajik literary language; Qaderi experimented with new prose forms in his novels, *Utkan kunlar* (Past days1922) and *Mehrabdan Cayan* (A scorpion from the mehrab1929), and became the inspiration of later Uzbek novelists; and, like his colleagues, Cholpan in short fiction such as *Taraqqi* (Progress1924), remained faithful to the Jadid tradition in his advocacy of education, the renewal of society, and the emancipation of women. The course of their literary careers, however, was far from smooth. When Qaderi and Cholpan and other Young Bukharans challenged the prevailing Soviet literary theory that came to be

known as socialist realism, they suffered the harsh criticism of proletarian critics for their 'nationalist' and 'bourgeois' ideas.

Literary controversy was merely a symptom of deeper rifts. The incompatibility between the Young Bukharans' aspirations and Stalin's Soviet regime widened on all fronts in the 1930s and assumed violent forms. Munawwar Qari, Cholpan, Qadiri, Tawallah Haji Muin, and Ubaydullah Khojaev all disappeared in the Gulag in the 1930s. By 1938, when Fitrat was executed and Faizullah Khojaev, most famously of them all, mounted the podium at the Great Purge Trial in Moscow as part of the 'anti-Soviet bloc of rightists and Trotskyites' to face the fatal charges of counterrevolution and anti-Soviet activity, the Jadid generation had been eliminated. They were replaced by a new generation, whose education and worldview had been shaped entirely within the Soviet context. Aini almost alone, survived. By 1939 the great Jadid generation had been largely wiped out. Soviet authorities tried for several decades afterward to expunge the memory of them, too, but a few writers, such as Qaderi, returned to print in the 1950s. Interest in the Jadids revived in the 1980s with 'perestroika' and then flourished after 1991.

References:

1. KimitkaMatsuzato, "Muslim Leaders in Russia's Volga-Urals: Self- Perceptions and Relationship with Regional Authorities", *Europe-Asia Studies*, Vol.59, No.5,July 2007,PP.780-82
2. Edward J.Lazzerini, "Jadidism at the Turn of the Twentieth Century: AView from Within", *Cahiers du Monde russe et sovietque*, Vol.16, No.2 (Apr-June 1975), Pp.246-248.
3. Adeeb, Khalid. *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia.* Berkeley: University of California Press, 1998, pp.20-26.
4. Adeeb, Khalid, "Ulama and the State in Uzbekistan",*Asian Journal of Social Science*, Vol.42,No.5,2014,p.527.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ К.ХОДЖИКОВА В СТАНОВЛЕНИИ КАЗАХСКОГО ИНСТИТУТА ПРОСВЕЩЕНИЯ В ТАШКЕНТЕ

Тилеукулов Г.С. к.ист.н., доцент кафедры «История Казахстана», старший научный сотрудник научного центра «История и этнология» ЮКУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

Аннотация: *Во второй половине XIX века больше половины всех казахов входили в состав Туркестанского генерал-губернаторства (1867-1917 гг.), затем после октябрьского переворота в Туркестанскую АССР (1918-1924 гг.). Такое административно-территориальное устройство продолжалось до территориального размежевания народов Центральной Азии. (1924 г.). Экономическая, политическая и культурная жизнь значительной части казахов связана с историей этого обширного края, центром которого являлся город Ташкент.*

Автором была предпринята попытка осмыслить истоки зарождения системы среднего специального и высшего образования, издания первых учебных пособий на казахском языке, осветить роль в просветительной деятельности К.Ходжикова и других представителей казахской интеллигенции на примере становления казахского института просвещения в г.Ташкенте.

Ключевые слова: *джадидизм, институт просвещения, Ташкент, казахская интеллигенция, история, Наркомпрос.*

Аннотация:: *XIX-asrning 2-yarmida qozoq aholining yarmidan ko‘pi Turkiston general-gubernatorligi (1867-1917), so‘ngra Turkiston Avtonom Sovet Sotsialistik Respublikasida (1918-1924) tarkibida bo‘lgan. Bu ma’muriy-hududiy tuzilish Markaziy Osiyo xalqlarining hududiy chegaralanishigacha davom etdi. (1924). Qozoqlarning salmoqli qismining iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayoti markazi Toshkent shahri bo‘lgan bu keng hududning tarixi bilan bog‘liq. Muallif o‘rta maxsus va oliy ta’lim tizimining kelib chiqishini, qozoq tilidagi ilk darsliklarning nashr etilishini tushunishga harakat qilgan K. Xojikov va qozoq ziyolilarining boshqa vakillarining Toshkentda qozoq ta’lim institutining tashkil topishi misolida ta’lim faoliyatidagi o‘rnini yoritib berish.*

Tayanch so‘zlar: *jadidchilik, ta'lim instituti,Toshkent, qozoq ziyolilari, tarix, Maorif xalq komissarligi.*

Abstract: *In the second half of the 19th century, more than half of all Kazakhs were part of the Turkestan General Government (1867-1917), then after the October coup in the Turkestan Autonomous Soviet Socialist Republic (1918-1924). This administrative-territorial structure continued until the national-territorial demarcation of the peoples of Central Asia. (1924).The economic, political and cultural life of a significant part of the Kazakhs is connected with the history of this vast region, the center of which was the city of Tashkent. The author made an attempt to understand the origins of the system of specialized secondary and higher education, the publication of the first textbooks in the Kazakh language, and to highlight the role of representatives of the Kazakh intelligentsia in the educational activities using the example of the formation of the Kazakh Institute of Education in Tashkent.*

Keywords: *Institute of Education, Tashkent, Kazakh intelligentsia, history, People's Commissariat for Education.*

Введение

Одной из приоритетных движущих сил национального возрождения выступает обращение к богатому историческому наследию, возвращение исторической памяти. В этом контексте считаем важным воссоздание не искаженной и достоверной истории становления и развития системы народного образования казахского населения в Туркестанском крае с первых послеоктябрьских лет, и в частности Казахского педагогического училища и института просвещения, преобразовавшегося позже в Высший

педагогический институт в Ташкенте. Необходимость в аналитическом современном рассмотрении развития казахской школы, идеологии и практики создания первого высшего казахского учебного заведения единой общеобразовательной системе Туркестана обуславливается рядом факторов.

Во-первых, издревле Туркестан являлся многонациональным. Здесь соприкасались, воздействуя друг на друга, разнообразные народы и их культура, в том числе, казахского и узбекского народов. Южный Казахстан непосредственно входил в Туркестанский край. В этих условиях история развития системы образования на казахском языке представляет часть общей истории Казахстана и Узбекистана. Во-вторых, важно обобщить многогранную деятельность руководства Туркестана, а затем Узбекистана по созданию равных условий для получения образования местными народами на национальных языках. Этот опыт чрезвычайно ценен тем, что ущемление «национальных меньшинств» в реализации своих национальных запросов может стать детонатором опасных социальных взрывов.

В третьих, **актуальность темы исследования** обусловлена процессами возрождения этнического самосознания (этнической истории, родного языка, традиционной культуры, возрождение забытых имен и достижений предков) национальных групп, включая казахов, проживающих на территории Узбекистана. Хронологические рамки работы охватывают 1918-1928 гг. Их выбор обусловлен тем, что именно тогда на базе Казахских педагогических курсов и Казахского педагогического училища был образован Казахский институт просвещения, который в 1925 году был преобразован в Высший Педагогический институт, переехавший затем в 1928 году из Ташкента в Алматы.

Основной целевой замысел исследования заключается в воссоздании целостной картины деятельности джадидов, на примере Конырходжа Ходжикова, в истории образования и созидательной деятельности Казинпроса во всей противоречивости ее выражения.

Историографический обзор по теме представлен разнообразными исследования отечественных и зарубежных исследователей, в том числе монографии, сборники архивных материалов, справочники, воспоминания и др. В фундаментальных исследованиях Х. Турсына, С.К.Ходжиковой, А.Хакана [1,3-стр.], отображены многогранная просветительная деятельность казахского джадида Конырходжи Ходжикова[2,4-стр.]

Группа казахстанских и узбекистанских ученых под руководством д.и.н., профессора Сейдуалы Тилеукулова провели изыскательские работы в Центральном Государственном Архиве Республики Узбекистан, результатом которого стал Сборник документов и материалов «Первый казахский институт в Ташкенте» [3,159-стр.] . Богатые архивные документы дали новое представление о деятельности казахских интеллектуалов в политическом, экономическом и культурно-просветительском сферах ТАССР. На основании вышеуказанного Сборника автором данной статьи были предприняты шаги к более углубленному изучению проблемы становления просветительства в Туркестане, результатом которого явилось книга «Из истории Казахского Педагогического института в Ташкенте» [5,120-стр.] Необходимо отметить, что данное историческая проблема заинтересовала и кыргызских исследователей, что закономерно привело к изданию фундаментального исследования о Базаркуле Даниярове, первого кыргызского педагога, студенте Казинпроса [9,460-стр.] В Ташкентском Казинспросе, как кузнице педагогов для школ, получили образования наравнес казахами также и кыргызские юноши.

Исследования казахстанских ученых-алашоведов также нашли свое отражения в данной статье. Книги Бейбита Койшыбаева, известного публициста, активного члена Республиканского историко-просветительского общества «Адилет», раскрывают деятельность Султанбека Ходжанова [7,317-стр] и Динмухамеда Адилова в Казинпросе [8,175-стр]. В монографии Алмаса Жунисбаева, исследователя-санжароведа, отображены не только жизнь деятельность Санжара Асфендиярова, но и ее сестры Анель, касаемые периода пребывания в г.Ташкенте [9,253-стр]. Воспоминания потомков жертв политических репрессий Сауле Ходжиковой, Гульжан Абдурахмановой, Карашаш Досмухамедовой, Райхан Жумабаевой [12,446-стр.] внесли ясность в малоизвестные факты из биографий преподавателей и студентов Казинпроса.

Цели и задачи исследования изучить и составить исторический портрет ключевых персоналий (Конырходжа Ходжиков и др.), сыгравшие важную роль в становлении первого казахского вуза в Ташкенте;

- на основании архивных материалов и историографических трудов отечественных и зарубежных исследователей, попытаться воссоздать контуры политического и общественно-экономического развития Туркестанской АССР, способствовавшие становлению системы народного образования и в частности Казахского института просвещения;

Теоретический анализ Деятельность первого казахского вуза в Ташкенте, охватывающий период 1918- 1928 гг., можно разделить на несколько этапов. Начало XX столетия ознаменовались серьезными испытаниями для национальных окраин Российский империи. Тюрко-мусульманские модернисты, выбравшие путь прогресса и обновления объединились в джадидское движение. Этот период совпал и с просветительской деятельностью Конырходжа Ходжикова. Выпускник Туркестанской учительской семинарии Конырходжа Ходжиков прослужил

довольно продолжительное время на ниве просветительства. На территории Туркестанского края им были созданы школы джадидского типа. Так он преподавал в Андижане Ферганской области, в ауле Карнак Сырдарьнской области. Был автором казахского букваря. Политические потрясения империи приведут К.Ходжикова в ряды сторонников Туркестан Мухтариаты. Позднее он вынужден был перебраться в Перовск (ныне Кызылорда). После установления власти большевиков весной 1918 года правительство ТАССР принимает декрет о реорганизации системы образования и создание советской общедоступной школы, где отменялись «все стеснения и преграды к поступлению желающих учиться в том или другом классе любого учебного заведения». Провозглашалось, что «школы всех рангов и ведомств открыты теперь для всех желающих учиться в них без различия возраста, национальности, вероисповедания и свидетельства». [3,35]. Но при этом надо иметь в виду, что в стилистике большевистского руководства тех лет под понятием «все» понимались пролетарски-бедняцкие слои, т.е. «неимущие» классы, «лица зажиточных сословий ограничивались в праве поступления в советские учебные заведения.

Наркомпрос Туркестана летом 1918 г. приступает к реализации задачи по подготовке учителей для школ нового типа. Для этого необходимо было подготовить более трех тысяч педагогов. И решение этой проблемы руководство республики видело в подготовке специалистов на краткосрочных курсах. Автором идеи организации ускоренных курсов по подготовке учителей выступил председатель ТурЦИКа **Турар Рыскулов**. По его личному распоряжению из Ферганской долины был откомандирован **Назир Тюракулов** для оказания практической помощи в создании педагогических курсов для казахского населения Туркестана [3,26-стр.]

Впервые казахские педагогические курсы были организованы осенью 1918 г. По этому поводу состоялось заседании коллегии Наркомпроса ТАССР, где в постановлении указывалось «об Открытии в Ташкенте Киргизских (казахских-Т.Г.) педагогических курсов ». Таким образом, 20 ноября 1918 г. при Русском педагогическом училище как отдельное отделение начали функционировать 6-ти месячные курсы по подготовке учителей для школ с казахским языком обучения. Первоначально количество слушателей сотавляло всего 30 курсантов. Заведующим курсами был назначен **Иса Тохтыбаев.** Под его руководством была создана специальная «Педагогическая коллегия» в задачи которой входила формирование коллектива и организационно-педагогическая деятельность. В состав коллегии вошли квалифицированные и опытные специалисты как Конгирходжа Ходжиков, Султанбек Ходжанов, Сегизбай Айзунов, Хайретдин Болганбаев, Емберген Табынбаев, Фазыл Култасов и др. [3,28-стр.] Корынходжа Ходжиков, как опытный педагог, был приглашен из Перовска (Кызылорда). Первый выпуск слушателей Краевых казахских курсов был осуществлен в мая 1919 г. Первые 145 выпускники были направлены в казахские школы для осуществления политики борьбы с безграмотностью. Потребность в подготовке учительских кадров все возрастало и Правительство Туркреспублики 1 июня 1919 г. приняло решение о преобразовании педагогических курсов в полноценное Педагогическое училище. Также, при нем были закреплены 1-годичные Краевые Педагогические подготовительные курсы. Обязанности директора вновь организованного училища были возложены на организатора и педагога **Иса Тохтыбаева** [9,26-стр.]

Костяк педагогического коллектива училища составили квалифицированные наставники, имеющие профильное образование. Конырходжа Ходжиков, выпусникник Туркестанской учительской семинарии, просветитель-джадид, составитель казахского букваря,

преподавал дисциплины по истории и географии. [2,4-стр.] Халел Досмухамедов, врач, педагог, выпускник Петербургской военно-медицинской академии, бывший член народного совета Алаш-Орда. [10,60-стр.] Султанбек Ходжанов, обучался в Ташкенской учительской семинарии, в училище преподавал арифметику, через некоторое время он станет членом правительства ТАССР, возглавит Наркомпрос, вырастит до крупного государственного и политического деятеля [5,226-стр.] Воспитателем работала Анель Асфендиярова, потомок хана Абулхаира, выпускница Ташкентской женской гимназии, сестра государственного деятеля Санджара Асфендиярова [9,62-стр.] Адилев Динмухамед (Динше), выпускник Омской гимназии, бывший член партии Алаш, преподавал историю. Динше в будущем станет организатором и первым директором Казахского драматического театра в Алматы [8,13-стр.] Гани Муратбаев преподавал математику. Именно в стенах училища сформируюся его выдающиеся лидерские качества и он станет вожаком молодежи Казахстана. Трагическая кончина рано оборвала жизнь славного сына казахского народа [4,31]. Также в училище работал воспитателем Абдурахман Мунайтбасов, алашординец, вскоре он станет студентом Берлинской сельскохозяйственной академии [3,32]. К лету 1920 года из стен педагогического училища были выпущены 59 курсантов, готовых осуществлять профессиональную деятельность в казахских школах. Среди них: С. Ибрагимов, Х. Ескараев, Ш. Беркынбаев, П. Зембаев и др. Они были направлены на работу в Ташкентский и Аулие-Атинский уезды Сырдарьинской области.

Кроме того, за это время была проведена кропотливая и весомая работа по подготовке учителей низшего и среднего звена. К моменту реорганизации в училище обучалось свыше 200 слушателей. Его педагогический коллектив был полон творческих планов. К середине 1920 года руководство ТАССР вектор развития направила к решению проблем

вопросов просвещения, организации педагогических заведений, подготовки учителей для местного многонационального населения. Решением ТуркЦИКа была создана при Комиссариате Коллегия по вопросам просвещения, которую возглавил Назир Тюрякулов. В результате активной деятельности этой Коллегии были рекомендованы к созданию институтов просвещения ТуркАССР с русским, казахским, узбекским и татарским языками обучения.

При казахском педагогическом училище был образован «Временный комитет», который 15 августа 1920 г. провел заседание. С докладом выступил Конырходжа Ходжиков «О сроках и порядке ликвидации Киргизского (казахского-Т.Г.) педучилища и трудовой при нем школы, реорганизуемого согласно Положению в Киргизский институт народного просвещения» [2,16].

Создание Казинпроса требовало решить ряд важных вопросов, в том числе связанным с педагогическим коллектовм и имуществом ликвидируемого училища. Согласно Постановления «все слушатели Казахского Педагогического училища и трудовой при нем школы считаются уволенными с первого сентября и могут быть приняты в Казинпрос (основные, летние курсы, опытную школу первой ступени и при учреждения) по персональным заявлениям, согласно Положению института». Далее, касаясь имущественных вопросов, отмечалось: «В виду того, что в настоящее время количество абитуриентов и желающих поступить в Киринпрос (Казинпрос-Т.Г.) и его учреждения доходит до 450 лиц и расширения сети культурно - просветительных учреждений при Институте ходатайствовать перед Компросом о закреплении за Кир. Институтом помещений бывшей гимназии.» При этом добавлялось: «Ходатайствовать о передаче всех помещений в зданиях бывшей мужской гимназии и гимназии Горздро со всем имуществом и инвентарем в исключительное распоряжение» Киринпроса [3,18-стр.]. Проблема

формирования педагогического коллектива, нехватка опытных специалистов подвинуло руководство Института обращается с ходатайством об откомандировании в его распоряжение учителей казахов, могущих занять должности преподавателей».

Письма с аналогичным содержанием направились также в различные учебные заведения Туркреспублики, в краевые и областные органы властного управления. В результате в принципе кадровая проблема, хотя и не сразу, была успешна решена. В Казинпросе сосредоточились квалифицированные педагогические силы. Так, здесь, наряду с прежними преподавателями - известными общественными и научно-педагогическими деятелями, представленными в лице Халела Досмухамедова, Исы Тохтыбаева, Султанбека Ходжанова, Конырходжа Ходжикова и др., стали работать также такие видные представители казахской интеллигенции как Жусипбек Аймауытов, Ахмет Байтурсынов, Мухаммеджан Тынышбаев, Магжан Джумабаев, Фазыл Галимжанов, Далель Сарсенов и др. [10,4-стр.]

Одновременно предпринимались энергичные меры по набору нового состава слушателей, отвечающих требованиям института. Причем большое значение предавалось привлечению к учебе девушек-казашек. Так, руководство института направило в августе 1920 года специальные телеграммы в Казалы, Кармакши, Перовск, Туркестан, Шымкент, Аулие-Ата, Андижан, где сообщалось: «Киргизский (казахский-Т.Г.) Педагогический институт просит мобилизовать в его распоряжение на годичные курсы дошкольного воспитания киргизок, владеющих мусульманской грамотой. Курсы открываются 10 октября. Жить в Казенном интернате». Предпринятые усилия принесли положительные результаты. К началу 1920-21 учебного года контингент учащихся составил 224 человек, а количество преподавательского состава - 33 чел. [3,35-стр.]

Экономическая ситуация в республике не могла не сказать на материально-технической базе института. Бюджетные финансирование, выделяемые по линии Наркомпроса, были мизерными. Они не могли покрыть тех необходимых затрат, которые требовались для нормального функционирования создаваемого института. Руководство института решило обратится за помощью к народу. Так, Мухаммеджан Тынышбаев, как авторитетный деятель, пользующийся широкой популярностью среди простых казахов, был направлен в Шымкентский и Аулие-Атинский уезды для выяснения вопроса о пожертвованиях местными жителями в пользу института. Подобные командировки в различные районы Сырдарьинской и Жетысуской областей предпринимали и другие сотрудники и преподаватели. Однако основная масса казахского населения само находилась тогда в крайне сложном материальном положении. Подавляющая часть казахов голодала. И потому средства если и поступали, то ограниченных размерах.

Большие трудности испытывал Институт в обеспечении нормальными бытовыми условиями педагогов, особенно приглашенных из-за пределов Ташкента. Для адекватного решения этих вопросов осенью 1920 года руководство Казинпроса было вынуждено обратиться в Наркомпрос: «Организационный Комитет Киргизского (казахского-Т.Г.) Института пригласил на службу в институт целый ряд школьных работников. В виду того, что в Ташкенте не нашлось достаточно количество лиц, могущих по условиям деятельности института занять должности преподавателей различных его учебных заведений, большинство преподавателей приглашались из различных городов Туркестанской республики. Желая принести посильную помощь родному для них делу просвещения темной киргизском массы, они подчас не считаются со своими личными материальными интересами. По первому зову Института некоторые из них откликнулись с полной готовностью и изъявили согласие быть

преподавателями в его учебных заведениях, бросив свои места, распродав свой немногочисленный скарб, накопленный в течение своей предыдущей трудовой жизни. Институт вполне сознавая те жертвы, которые в интересах общего дела принесли, не считаясь со своими личными выгодами скромные труженики народной школы, стремиться идти им навстречу и желает создать для них такие условия жизни, которые, устранив от них мелкие хозяйственные будничные заботы, дали бы им возможность всецело посвятить себя тому делу просвещения, которому они готовы отдать все свои силы» [5,24-стр.].

Официально занятия начались с 1 октября 1920 г. Тогда были утверждены в основном учебные программы по все курсам обучения, подготовлены классные помещения, в принципе укомплектован преподавательский состав. Однако, учебно-воспитательный процесс протекал противоречиво. Он встретился с серьезными трудностями объективного и субъективного характера. Прежде всего, в учебном плане сразу же выяснилось, что подавляющая часть слушателей, особенно начальных классов, слабо владеют русским языком, на котором велось преподавание ряда дисциплин. По данному вопросу 13 октября 1920 года состоялось специальное заседание Казинпроса. На нем Организационного присутствовали председатель Комитета Табынбаев, члены Комитета: Кучербаев и Есенов, а также представители преподавательского и ученического коллектива. Повестка заседания звучала так: «Протокол общего собрания слушателей 1 и 2 классов «А» от 7-го октября о невозможности для большинства из них правильного понимания некоторых предметов на русском языке». После обсуждения этого вопроса было принято следующее Постановления: «Согласно положению о Казахском Институте и выраженного желания слушателей Института вести преподавание на казахском языке разрешить в данный момент преподавание данных предметов (за исключением русского языка) на

казахском языке». Но для слушателей трудность заключалась еще и в том, что практически отсутствовали учебники на родном языке. Это обстоятельство чрезвычайно актуализировало задачу написания соответствующих учебников и учебных пособий на казахском языке.

Следует подчеркнуть, что данная проблема остро стояла тогда не только перед Казинпросом, но и в целом перед казахской школой. В начале 1921 года по решению Наркомпроса ТАССР была организована Казахская научная комиссия, в обязанности которой входила задача восстановление культурного и духовного наследия казахского народа. Председателем комиссии с января по октябрь 1921 года был Иса Тохтыбаев, а затем Халел Досмухамедов. Членами комиссии: Абубакир Диваев, Магжан Жумабаев, Мухтар Ауезов, студенты Казинпроса С.Баймаханов, Б.Данияров. [11,221-стр.] Уже 1921-1922 г. сотрудниками научной комиссии были подготовлены и опубликованы новые учебники и учебные пособий на казахском языке в Ташкентском издательстве. Ахмет Байтурсынов: «Казахский букварь», «Казахская Грамматика», «Методические записки по родному языку»; Мыржакып Дулатов: «Казахская хрестоматия», «Задачник по арифметике»; Иса Тохтыбаев:«Начальная география», «Туркестан:географический очерк»; Халел Досмухамедова: «Природоведение», «Зоология», «Анатомия и физиология человека»; Султанбек Ходжанова «Арифметика»; Файзулла Галимжанов: «Задачник по арифметике», «Стенной календарь»; Магжан Жумабаев «Теория словесности казахского языка». Этнографические материалы, собранные в процессе полевых экпедиций, такие как «Едиге батыр», «Шора батыр», «Алпамыс батыр», «Кобланды батыр» и др. вошли в копилку устного достояния казахского народа. [4,225-стр.].

Кроме того, после образования в октябре 1920 года Казахской Автономной Советской Республики в составе РСФСР в Семипалатинске в 1921 году при Госиздате была образована отдельная редакционная

коллегия для создания новых учебных пособий. К их написанию были привлечены и преподаватели Казинпроса: М. Джумабаев «История Казахстана», «Педагогика», Ж.Аймауытов «Дидактика», Б. Омарова «Алгебра» и др. Все это в совокупности способствовало насыщению библиотечного фонда Казинпроса необходимой учебной литературой на казахском языке. [3,113-стр.]. 12 января 1921 г. в Казинпросе состоялось собрание молодежи с участием 115 учащихся. На этом собрании председателем был избран Гани Муратбаев, членами: Сатымбеков и Алтынбаев. Эта организация занималась воспитательной работой и следила за учебной успеваемостью. Более того, данная организация ходатайствовала перед ТурЦИКом о рекомендации 16-ти учащихся для поступления на рабфак САГУ, после чего И. Жансугуров, А.Сыдыков, А.Кемелов, А. Рысбаков, Т. Болтаев, И.Сырлыбаев были зачислены в университет.

Другим показателем активизации учебного процесса явилась последовательная дифференциация различных отделений основных курсов. Так, наряду с педагогической группой, стали действовать группы историко-филологического, физико-математического и естественно-географического отделений. Слушатели этих групп изучали, помимо общеобразовательных предметов казахский и русский языки, математика, физика, география, история, природоведение, химия др., также и специализированные дисциплины предметного преподавания. Большое значение придавалось вместе с тем овладению методикой классного преподавания, изучению педагогики с дидактикой, психологии, логики, школьной гигиены, истории тюркских народов, музыкальной и физической подготовке.

Одновременно укрепился кадровый потенциал Института. Так, список преподавателей Казинпроса на 1 марта 1922 года включал следующих учителей: Абланов Сыдык (родн.яз.), Байтурин Алижан (история),

Байтурин Гулам (рус. яз), Байтурин Адилбек (математика), Байтасов Абдулла (каз.яз.), Досмухамедов Халел (гигиена), Бежанов Ш. (каз.яз.), Колесникова Серафима Васильевна (рус.яз.), Тынышбаев Мухаметжан (история), Скорбачев Иван (рус.яз.), Табынбаев Емберген (психология), Жумабаев Магжан (педагогика), Штейн (математика), Кашеваров К.(география), Чегодаева З. (иностранный яз.), Сарыбаев Шамгали (каз.яз.), Промотова (физика), Бень Тамара (преп. муз.). Головин И. (графика и искусство), Сакович В.(пение), Тубекпаева У. (гимнастика), Рыков Н. (рисование), Галимжанов Фазыл (природоведение), Маскеев Р. (математика) и др. [3,61-стр.]

В стенах Института действовали литературный и драматический кружки с охватом 96 слушателей. В 1922 году произошла смена руководства в Казинпросе. Новым директором был назначен **Сегизбай Айзунов**, воспитанник Туркестанской учительской семинарии. Он проявил особую активность в деле просвещения казахского народа: был первым организатором и руководителем учительских педагогических казахских подготовительных курсов Шымкентском уезде. Организовал и руководил Шымкентским Казахским педагогическим техникумом. Провел областные одногодичные подготовительные курсы. Активно участвовал в организации и проведении казахских краевых педагогических курсов на 520 человек. В институте укреплялась его материально-учебная база, усиливалось бюджетное финансирование, обогащалась культурно-воспитательная работа. В значительной мере это было связано с общим экономическим подъемом Туркреспублики и активизацией внимания к проблемам национальных Инпросов со стороны руководящих краевых органов власти. Оно особенно заметно проявилось после того как в конце 1922 года председателем Совнаркома ТАССР стал Турар Рыскулов.

Следует сказать, что Т.Рыскулов с первых шагов своей политической карьеры мужественно отстаивал право коренного населения Туркестана на

выражение своей политической воли и обретения национальной государственности. Осенью 1922 года ему было предложено возглавить правительство ТАССР. Он не отказался, но поставил в качестве условия необходимость действенного «доверия и поддержки туземных работников». В своем письме секретарю ЦК РКП(б) Я. Рудзутаку Т. Рыскулов недвусмысленно отметил: «Я согласен ехать в Туркестан..., если мне не будет препятствий по привлечению в аппарат власти всех видов работников», прежде всего «из числа коренного населения». [4,81-стр.]. Возглавив правительство Туркестана Т.Рыскулов направил Наркомпросу предложение о зачислении в Казинпрос 18 учащихся, среди которых были Б.Салимбеков (Икан), Н. Парманов (Тузель), К.Садыков, С.Жансейитова, Османова (Ташкент), А.Бухарбаев (Дурмень), К. Хожахметов (Казыгурт), Р.Исмаилов, К.Османов (Ниязбекская волость). [3,26-стр.]. Середина 1923-24 учебного года ознаменовалась заметными изменениями в учебном плане. Это было обусловлено тем, что Коллегия Туркпрофобра своим постановлением от 19 декабря 1923 года признала необходимым произвести досрочный выпуск студентов 3-го курса в мае 1924 года и распустить 4-й курс в январе 1924 года. В связи с этим постановлением 17 января того года состоялось заседание конференции преподавателей 4-го класса и администрации Казинпроса. Повестка данного заседания включала два вопроса: 1) Характеристика досрочно выпускаемых студентов 4-го курса; 2) Изменение программы преподавания на 3-м курсе Инпроса.

Согласно принятого по первому вопросу постановления 8 февраля 1924 года были досрочно выпущены с правом преподавать в школах 1-й ступени О.Алиев, С. Баймаханов, А. Бухарбаев, Б.Данияров, Т. Жургенов, А.Ходжакулов, Ч. Мусаев. [11,301-стр.]. Этот учебный год стал последним в истории указанного учебного заведения как Казахского Института Просвещения. За короткий срок из стен Казинпроса вышли сотни

дипломированных учителей. Они внести весомый вклад в дело просвещения и народного образования казахского народа. Так, например, С. Баймаханов в последующем стал Зам. наркома Просвещения Казахской ССР[13,76-стр.], А. Ходжакулов - преподавателем САГУ, Мусаев Чинали - явился одним из организаторов казахской школы в городе Шымкенте, А. Конратбаев - стал доктором философских наук, профессором, Ильяс Жансугуров заслужил славу известного писателя[12,100-стр.].

Изменения в социальном статусе Казинпроса были вызваны масштабной акцией национально-территориального размежевания Туркестанской, Бухарской и Хорезмской республик, предпринятое осенью 1924 года. В результатетерриториального размежевания Средней Азии был созданы Узбекская и Туркменская ССР. Образовались также две автономные области Киргизская в составе РСФСР и Каракалпакская - в составе Казахской АССР. Одновременно была создана Таджикская Автономная Республика, включенная в состав Узбекской ССР. Этническая консолидация казахов в рамках Казахской республики способствовала росту национального самосознания, в том числе республиканского руководства создать многоуровневую систему народного образования, включая его среднюю и высшую ступени.

Результаты и обсуждение Одним из первых шагов в этом направлении явилось согласованное с правительством Узбекистана решение о передаче Ташкентского Казинпроса в ведение Казнаркомпроса. С этой целью был создан отдел Соцпрофобра Казнаркомпроса по Ташкентскому Казахскому Институту Просвещения. 20 мая 1925 года за подписью Заведующего данного отдела Сулеева был издан приказ №1, в котором говорилось: «В силу создавшихся условий, не позволяющих нынешней администрации Ташкентского Киринпроса (Казинпроса-Т.Г.) вести в дальнейшем соответствующую плановую работу, директор указанного Инпроса тов. Айзунов и Замдиректора тов. Касымов

освобождается с 23 мая с/г от занимаемых должностей. На должность директора с того же числа назначается тов. **Сарсенов Далил**...» [14,21-стр.].

Правительство Казахской АССР намерилось создать на базе Казинпроса высшее учебное заведение, как составной части становления в республике разветвленной сети высшего образования. С этой целью было создано Казахской бюро по организации вузов в КАССР. Его членами на заседании коллегии Наркомпроса РСФСР от 7 июля 1925 г. был поставлен вопрос об открытии вуза в Казахской республике. Постановлением Коллегии Наркомпроса РСФСР ходатайство об открытии такого вуза не было принципиально отвергнуто и передано для дальнейшей разработки в ГлавпрофобрНаркомпроса. В дополнение и развитие постановления СНК от 2 июня 1926 г. за №19 СНК КССР постановил: «Казахский Педагогический Институт считать открытым как высшее учебное заведение с 15 августа 1926 г. в Ташкенте под названием «Казахский Высший Педагогический институт» [2,89]. Открытие первого ВУЗа Казахстана в г. Ташкенте явилось значительным историческим событием. Огромную важность открытия КазПедВУза также подчеркивал и Зам. пред. Совнаркома А. Сергазиев, который в своем послании на торжественное открытие ВУЗа в Ташкенте, указывал на необходимость получения квалифицированных педагогических кадров для Казахстана. Основные направления практической деятельности, организационная структура и характер постановки учебно-воспитательного процесса нового института были определены в «Положении о Ташкентском Казахском Педагогическом Институте».

Заключение Казпедвуз рос и укреплялся и лету 1926 года контингент института вырос до 338 студентов. Новый учебный год институт встретил с вновь назначенным ректором **Темирбеком Жургеновым**, а заместителем был утвержден Халел Достмухамедов. Надо полагать, что

приказ Казнаркомпроса отражал политику ротации руководства вуза на более молодую генерацию. [15,6-стр.].

Период 1926-1928 гг. характерен не только с обретением нового статуса Казахского Педагогического института, входящий в административное подчинение Наркомпроса КазССР, но и частотой смены ректоров. Так, в связи с переводом Т.Жургенова на новую должность, ректором Казахского педагогического института в Ташкенте был назначен **Смагул Садвакасов**. Еще будучи Наркомом просвещения КазССР он выступил с докладом на торжественном открытии Казпедвуза. Уже на следующий год руководство вуза перейдет **Сакену Сейфуллину**[12,4-стр.]**.**

По распоряжению правительства Казахстана в 1928 г. КазПедВУЗ с профессорско-преподавательским составом, студентами и материальными ценностями будет переведен из Ташкента в Алматы. [12,4-стр.].

Становление первого казахского учебного заведения в Ташкенте как центра Туркестанского края послеоктябрьский период явлился, на наш взгляд, закономерным шагом нового правительства. Политическая борьба противников большевиков приобрело четкие контуры преломления в культурно-просветительскую плоскость. Как известно, после поражения Алашорды, руководство партии предприняло действия, сменившую тактику сопротивления коммунистам. Туркестан, как многонациональный тюркский край, явился прекрасным местом локации алашевцев. Идеи просветительства молодого поколения прекрасно легли в основу идеи национального возрождения казахского народа. Исследования, отраженные в данной статье, дают неоспоримые доказательства о роли представителей Южного крыла Алаш, оказавшие значительное влияние в первую очередь на культурную составляющую региона. Активная деятельность на поприще народного образования ярких представителей Алашского движения как Халел Досмухамедов, Конырходжа Ходжиков,

Ахмет Байтурсынов, Магжан Жумабаев и др. дало свои результаты. Наряду с педагогической деятельностью активно издаются газета «Ак жол», журнал «Шолпан» в которых публикуют свои статьи Назир Торекулов, Султанбек Ходжанов и многие другие казахские патриоты.

Все это не могло не сказаться на формировании гражданской позиции курсантов, слушателей и студентов Краевых краткосрочных курсов, педагогического училища, института просвещения и педагогического института. Таким образом, история Казинпроса при всех трудностях его становления была насыщена множеством славных страниц. Став первым Казахским Высшим Учебным Заведением, он выступил в качестве неукротимого стремления передовым рубежам исторического прогресса.

Список литературы:

1. Қоңырқожа Қожықов. Шығармалары. Алматы, 2023. С.350
2. Автобиография К.Ходжикова. Справка Архива Президента Республики Казахстан.
3. Первый Казахский институт в Ташкенте. Сборник документов и материалов. Под ред. Тилеукулова С. Ташкент, 2005.С.159
4. Жизнь и деятельность представителей казахской национальной интеллигенции в Туркестане. Сборник документов и материалов. Под ред. Тилеукулова С. Шымкент, 2004.С.276
5. Тилеукулов Г., Тилеукулова Г. Из истории Казахского педагогического института в Ташкенте. Алматы, 2005. С.120
6. Узбекистон тарихи (1917-1991 йиллар).Иккита китоб. Биринчи китоб 1917-1939 ййлар. Тошкент,2019.559 сайфа.
7. Қойшыбаев Б. Сұлтанбек Қожанов. Алматы, 2007. С. 317
8. Қойшыбаев Б. Ұлт театры көтеруші. Алматы, 2000. С.175
9. Жүнісбаев А. Санжар Асфендиаров: өмірі мен қызметі (1889-1938 жж.). Алматы,2014.С.253
10. Ескендіруұлы (Әбдешев) М. «Алаш Орда» министрлері/Министры «Алаш Орды». Алматы, 2008.С.113
11. Орузбаева-Даниярова К.Б., Даниярова А.С. Базаркул Данияров - первый педагог. Портрет на фоне эпохи. Бишкек. 2021. С.460
12. Страницы трагических судеб. Сборник воспоминаний жертв политических репрессий в СССР в 1920-1950-е гг.Алматы, 2002, С.446.
13. Наркомы Казахстана 1920-1946 гг. Биографический справочник.Под ред. К.С.Алдажуманов.Алматы, 2007.С.391
14. О.Х. Мұхатова, А.Т. Қаипбаева. Қазақ халқының ағарту институты және оның қызметі. // ҚазҰУ хабаршысы. №2 (101). 2021.

ХУЖАНДЛИК МАЪРИФАТПАРВАР ЖАДИД

Усанов Равшан Тураявич,
Академик Бобожон Ғафуров номидаги Хужанд давлат Университети Маданиятшунослик кафедраси доценти,
Содиқова Башорат Туймуҳамедовна,
Академик Бобожон Ғафуров номидаги Хужанд давлат Университети Маданиятшунослик Кафедраси Ўқитувчиси,
Усанова Гулрухсор Равшановна,
Академик Бобожон Ғафуров номидаги Хужанд давлат Университети 1-курс магистранти

Аннотация: *Мақолада Тошхўжа Асирий ва унинг маърифатпарварлик қарашлари тўғрисида сўз боради. У ўзининг илғор фикрлари билан одамларнинг меҳрини илм-фанга нисбатан уйғотишда ва уларни илм-фан ва интизомни ўрганишга ва ўз дунёсини обод қилишга ундашда муҳим рол ўйнади. Асирий бутун борлиғи билан таълимни тарғиб қилади. У илм-фан ва билимларни ривожлантириш орқалигина одамларни зулм, асирлик, зулмат ва жаҳолатдан қутқариш мумкинлигига ишонган. Шоир тожик адабиётидаги маҳаллий зиёлиларнинг илғор гуруҳининг вакили эди. У ёш авлодни дунё равнақи ва халқ фаровонлиги учун фойда қиладиган фанларни ўрганишга ундайди.*

Калит сўзлар: *маърифатпарварлик, илм-фан, таълим, мактаб, билим, тил, адолат*

Аннотация: *В статье говорится о Ташхудже Асири и его взглядах на просветительство. Своими прогрессивными идеями он сыграл важную роль в пробуждении любви людей к науке и поощрении их к изучению науки и дисциплины и улучшению своего мира. Асири всем своим существом пропагандирует образование. Он считал, что спасти людей от тирании, плена, тьмы и невежества можно только путем развития науки и знаний. Поэт был представителем передовой группы местной интеллигенции в таджикской литературе. Он призывает молодое поколение изучать науки, полезные для развития мира и благосостояния людей.*

Ключевые слова: *просвещение, наука, образование, школа, знание, язык, справедливость*

Abstract: *The article talks about Tashhuj Asiri and his views on enlightenment. With his progressive ideas, he played an important role in awakening people's love for science and encouraging them to study science and discipline and improve their world. Asiri promotes education with all her being. He believed that saving people from tyranny, captivity, darkness and ignorance is possible only through the development of science and knowledge. The poet was a representative of the advanced group of local intelligentsia in Tajik literature. He encourages the younger generation to study sciences useful for the development of the world and the well-being of people.*

Key words: *enlightenment, science, education, school, knowledge, language, justice*

Тошхўжа Асирий (1864-1915) Фарғона водийсида жойлашган Хужанд (Хозирги Тожикистон Республикаси) даги Сангбуррон маҳалласида косиб оиласида туғилган. У ўз даврининг энг кўзга кўринган шоир ва

мутафаккирларидан бири эди. У ёшлигидан шеър ва шеъриятга қизиққан ва фаолиятини жуда тез бошлаган. Х1Х асрнинг иккинчи ярмида Хужанд шаҳрининг "Шоҳи" мадрасасида илк билимларни олган Асирий илмини такомиллаштириш мақсадига Фарғона водийсининг сиёсий ва илмий марказларидан бири ҳисобланган Қўқон шаҳрига борди.

Шоир мустақил равишда тожик-форс адабиёти, табиий-математика фанлари тарихини жуда яхши ўрганади. Қўқонда бўлган саккиз йил давомида у рус тилини мустақил равишда ўрганган ва бу тилда қандай ёзиш ва гапириш ҳақида тўлиқ маълумотга эга бўлади. Қўқондаги мустақил ҳаёт ва таълим унинг дунёқарашини ўзгартирди. Фарғона вилояти марказида яшовчи Муқимий (1850-1903), Зокиржон Фурқат (1858-1909), Убайдулло Завқий (1853-1921) каби ўзбек илм-фани ва адабиётининг етакчи вакиллари билан дўстона муносабатлар ўрнатди. Шу билан бирга шоир шаҳарда ишлаган рус ишчилари ва зиёлилари билан дўстлик ришталарини ўрнатади, бу мамлакат тарихи билан танишади. Т.Асирий мумтоз шоирларнинг издоши бўлган ва анъанавий шеъриятни куйлаган, аммо рус зиёлилари билан танишиб, рус тилини ўрганиб, турли газета ва журналларни ўқиб, маърифатпарварликни куйлаган шоир бўлди. Шоирнинг рус тарихи ва цивилизацияси, мактаб ва таълимнинг янги усули, театр, темир йўл, саноат ва замонавий технологиялардан хабардорлиги унинг дунёқарашида янги ғояларни яратди. У чор Россиясининг нисбатан ривожланган тизимини Бухоро амирлиги билан кузатиш ва таққослаш орқали қизиқарли хулосаларга келади. Рус рус тилини ўрганиш, рус газеталари ва журналларини дунёда рўй бераётган янгиликлар ва ўзгаришлар унинг фикрларига ижобий таъсир кўрсатди ва шоирни ўз даврининг маърифатпарварлари қаторига қўйди.

Бошқа тожик маърифатпарварлари сингари, у Бухорода ҳукмдорнинг ўрта асрчилик тартибидан, амир, амалиётчилар ва иккиюзламачи дин арбобларининг зулмига нафрат билан қаради. Бухоро мазлум халқининг

ижтимоий-иқтисодий ва маиший аҳволининг пастлиги шоир қалбига оғриқ келтирди. Ушбу бошқарув услубига қарши норозилик сифатида у Бухоро амирига хат ёзди:

Ман амиратро ба як мирӣ намегирам, бирав!
Илтифоти ӯ надорад қимати як дона ҷав.
Гарчи номи ман Асирӣ, хуш асираш нестам,
Варна медод ӯ азоби беҳисобам нав ба нав.

Асирий жасур шоир эди. У золим ҳукмдорлар билан иттифоқдош бўлган ва ёлғон билан камбағал халқни талон-тарож қилган ақидапараст ва иккиюзламачи руҳонийларга қарши очиқ курашди. Хужанд ва Қўқон шаҳарларидаги мадрасаларда таълим олган шоир бесаводлик билан халқни талаётганларини аёвсиз равишда фош қилди. У билимсиз, аммо қимматбаҳо кийимни кийган, бошига катта салла кийган ва одамлар орасид намойишкорлик қилган муллоларни танқид қилди ва танбеҳ берди:

Бад-ӯ гуфтам: ту гар аллома бошӣ,
Чаро дар банди ин аммома бошӣ?!
Агар алломаӣ, аммомаат чист?!
В-агар аммомаӣ, алломаат кист?!

Шоир "Беш каратли салла" деб номланган шеърида инсон буюклигининг белгиси катта саллада эмас, донолик эканлигини таъкидлайди!

Бад-ӯ гуфтам: "Ба сар ин борат аз чист?
На салла, қуллае, ин корат аз чист?"
Ҷавобам дод: "К-ин даъби киром аст,
Шиори суннати хайр-ул-аном аст!

Кейин шоир бу мавзуни давом эттириб, агар катта салла Пайғамбарнинг донолиги ва суннатининг белгиси бўлса, ўша ақл ва билим қаерда ва нега пайғамбарнинг анъаналарига мувофиқ ҳаракат қилмайсиз дея, бундай кишиларга танбеҳ беради. Пайғамбар "Агар Хитойда илм бўлса, илм ўрганишни" буюрган, аммо ақидапараст руҳонийлар нафақат пайғамбарнинг бу фикрига қўшилишади, балки бошқаларга илм ўргатиш йўлида тўсиқлар ҳам яратадилар. Пайғамбар Худонинг халқи билан адолатли муносабатда бўлишни буюрди, лекин ҳукмдорлар ва хиёнаткор

руҳонийлар камбағал одамларга нисбатан адолатсиз муносабатда бўлишади, дейди мутафаккир.

Бад-ӯ гуфтам, ки: "Дар ин бидъатобод,
Кадомин суннату ку хавфи меъод?".

Ушбу қасидасида шоир зулмни қоралагандан сўнг, одамларни уйғониш ва хушёрликка чақиради. У одамлар ўзлари бу бахтсиз вазиятдан чиқишга ҳаракат қилмагунча, уларга ҳеч ким ёрдам бермайди, дея одамларни огоҳлантиради:

Нуҳуфтаанд сувайдои куфр дар имон,
Ба хонақоҳ, вале ҷумла авлиёи канис.
Зи динфурӯшии ин муқбилони калаъном,
Мароғагоҳи харон гашта ҷодаи тадрис.
Зи зарби тешаи бедоду бели истибдод,
Кушудаем ба дил кӯчаи киноси Сувис.

Асирий бутун борлиғи билан таълимни тарғиб қилади. У илм-фан ва билимларни ривожлантириш орқалигина одамларни зулм, асирлик, зулмат ва жаҳолатдан қутқариш мумкинлигига ишонган. Шоир тожик адабиётидаги маҳаллий зиёлиларнинг илғор гуруҳининг вакили эди. У деҳқонлар ҳаётини яхшилашга интилди, замонавий таълим билан одамларни дунёвий фанларга яқинлаштириш ғоясини илгари сурди ва тожик халқини замонавий фанларни ўрганишга даъват қилди. Табиийки, шоирнинг бутун халқ манфаати учун қилинган илғор таклифи мутаассиб ва иккиюзламачи муллаларга маъқул келмади. Шунинг учун улар шоирни ўзларига бегона деб аташди. Аммо у қўрқмасдан, одамларни дунёвий фанларни ўрганишга ундади:

Чу омад асри нав, кӯшиш намоед,
Мутобиқ бар ҳамин ҳиммат физоед.
Кушода чашми худ бар илми дунё,
Бинокории нав созед эҳё.
Наояд ҳеч хайре аз ҷаҳолат,
Чунон, к-аз танпарастию батолат!

Дунёвий фанларни ўзлаштириш учун мактабларда ўқитишнинг янги усулини жорий этиш (жадидчилик руҳида) ва аниқ фанларни ўрганишга йўл очиш зарур эди. Бироқ ҳукмдорлар ақидапараст руҳонийлар таъсирида

таълим тизимига ўзгартиришлар киритилишига йўл қўйма сдилар ва аниқ фанларни ўрганиш ёки ўқитишнинг янги усулини жорий этишни нотўғри ва бидъат деб ҳисоблайдилар. Шоир ҳукмдорлар босимига қарши жим турмади ва янги мактаблар очиш ва аниқ фанларни ўрганиш зарурлигини таъкидлади:

Макотибҳои нав бунёд созед,
Раҳи дарси наве иршод созед.
Ду чашм аз хоби ғафлат боз доред,
Ба заръи дунявӣ киште бикоред.
Ба авлоди азиз фан ёд додан,
Бувад таҷдиди истеъдод додан.
Агар Чин аст ё Маскав, ба ҳар ҳол,
Сазад рафтан паи таҳсили икмол.

Тожикистон Республикаси Президенти, миллий бирлик ва тинчлик Асосчиси, миллат Пешвоси Эмомали Раҳмон ўзининг барча чиқишларида ёшларни хорижий тилларни ўрганишга чақиради. Бу борада Тошхўжа Асирийнинг бундан 120 йил илгари айтган фикрларига тўғри келади. Унинг фикрича, аниқ фанларни ўрганиш учун жуда муҳим бўлган яна бир мавзу-бу чет тилларини ўрганишдир. Қўқондаги ўз саъй-ҳаракатлари билан рус тилини яхши ўргангани сабабли энди одамларни тараққиёт ва ривожланишга эришиш учун чет тилларини ўрганишга ундади. Ҳурфикрли киши унинг назарида тил ўрганмасдан аниқ фанларни эгаллаш ва янги технологияларни ўзлаштириши мумкин эмас. Шу муносабат билан ёшлар рус, инглиз, француз, немис, хитой ва бошқа тилларни билишлари лозим, натижада улар янги технологиялар билан ишлаш имкониятига эга бўлишади. Шоир ўз фикрларини шу нуқтаи назардан қуйидагича ифодалаган:

Ба ҳар як лафз дар фанни фалоҳат,
Китобат кун зи таснифи саноат.
Чи аз мошинаю фабрикаи рус,
Чи меъморӣ зи Мисру равзаи Тус.
Чи аз Олмон, чи аз Ифранҷу русӣ,
Чи аз юнонӣ ё худ инглисӣ.
Ба лафзи миллӣ ё динӣ дароранд,

Ба нақлу тарҷума ҳиммат гуморанд.

Асирий одамлар учун янги усулдаги мактаб ва таълимнинг афзалликларини аниқ тушунади. Унинг ўзи қадимги усул мактаблари болаларнинг саводли бўлиши учун мос эмаслигига гувоҳ бўлган, натижада эски мактаб ўқувчилари фақат кўр-кўрона ибодат ва Қуръон оятларини ёд олишган, лекин оддий сатрлар ёза олмаган ва машҳур китобларни ўқий олмаган. Шу сабабли, у эски усулда таълим берувчи мадрасаларни қўрқмасдан танқид қилди:

Махон ту мактаби деринаро мумидди камол,
Ҳазор мартаба з-ин раҳ фаротар асту баъид.
Куҳанбалои сияҳхолу маҳбаси атфол,
Ҷаҳаннами аламу дӯзахи азоби шадид.
Махаббату мутааффин, фазо-ш чун зиндон,
Ҳавои ӯ мутамозиҷ ба офат асту палид....
Ба ҷуз шаллоқу адабчӯбу силлии устод,
Аз ин ҷафокада дигар чӣ ҳосил аст падид.
Ҳазор сол бад-ин наҳҷ агар ҳиҷо хонӣ,
Ба ғайри ҳаҷв аз он ҷо махоҳ гуфтушунид...
Ки ин ҷунункада ҷои шарорат асту фасод,
На маъмани адабу не мақоми хулқи ҳамид...

Ҳар қандай янгилик ва илмий-техник ютуқларга қарши бўлган муллоларни танқид қилиб, янги ихтироларни тарғиб қилишда давом этади. У ўз шеърларида кундалик ҳаётда технологияга ҳар томонлама қизиқиш ва унинг одамларнинг иқтисодий ва турмуш шароитларини яхшилашдаги ролини тарғиб қилган:

Ба гӯшам мерасад сози фусунсози граммофун,
Диҳад бар пайкарам ҷон сози овози граммофун.
Аҷаб аъҷубаи навихтирое, тозаиншое,
Кунад анҷом хатми нағма оғози граммофун.

Тошхӯжа Асирий нафақат илм-фанда янгича усуллар орқали таълим олиш, балки улардан бошқа саҳаларда амалий фойдаланишни орзу қиларди. Хужандда бобосининг касбини, яъни сангтарошликни давом эттириб, деҳқонларнинг аҳволи ва қишлоқ хўжалигидаги муаммоларидан хабардор эди. Деҳқонларнинг оғир шароитлари, қашшоқлик ва қурғоқчилик уни бефарқ қолдирмасди. Газета ва журналларни ўқиб,

қишлоқ хўжалигида янги усуллар асосида ихтиро қилинган техникалар ҳақида билиб олган ва у янги фан ютуқларидан ўз мамлакатида ҳам фойдаланилишини истайди:

Арозӣ қобили заръ асту беоб,
Аҳолӣ ҷоҳилу дар бистари хоб.
Зи Ҷайҳун гар ду-се ҷӯ ҳафр оранд,
Бухору Хеваро фирдавс созанд...

Дин ва давлат арбоблари, айниқса расмий олимлар табиат сирларини кашф этишни илоҳий ва ажралмас сир деб билган бир пайтда, у одамларни жоҳилликлар ва алдовлар ҳақида огоҳлантиради. У инсон ожиз мавжудот эмас, балки кашф қилиш ва ўрганиш орқали табиат сирларини очиши ва ўзи учун яратилган имтиёзлардан фойдаланиши мумкин бўлган зот, деб ҳисоблаган. 1913 йилда россиялик мутахассислар ва муҳандислар ёрдамида бўш ерларни суғориш учун янги канал қазилди. Бекобод каналини қазишда янги технология қўлланилиб, қисқа вақт ичида ҳаётни таъминловчи сув кетган ерларга етиб боради. Ушбу воқеа маърифатпарвар шоирни ҳайратга солади ва технологияни ва қишлоқ хўжалигини ривожлантириш учун аниқ фанларнинг аҳамиятини улуғлашда янги шеър ёзади:

Ба ҳукми бонуфузи давлати рус,
Ба саъйю техникаи миллати рус.
Ҳазору нуҳсаду ду, соли милод,
Ба ҳафри ҷадвале шуд нақша иршод.
Мусулмонон лаби ҳайрат газиданд,
Ба савти "Урра"! русон ҳам суруданд.

Асирий шеърларида одамларнинг фикрларини уйғотиш учун аждодларидан ўрнак олишга чақиради. Шоирнинг айтишича, тожик халқининг Ибн Сино, Розий, У. Хайём ва бошқалар илм ўрганишда ҳамиша пешқадам бўлишган:

Бародарҳо, чу бар сар ҳуш доред,
Ба таърихи ниёгон баргуморед.
Ниёгони шумо машҳур буданд,
Ба касби ҳар ҳунар мақдур буданд.
Ба кори дунявӣ чолок буданд,

Ба роҳи азми худ бебок буданд!

Шоир Ўрта Осиёнинг мазлум халқлари ички ҳукмдорлар ва ташқи зулмдан фақат илм-фан, билим ва янги ихтиролар кашф этиш орқали қутқарилиши мумкин дейди. У бу орзусини " Ба тараққиёт руҷўъ кунед" шеърида ёзади. У илм-фанни ўзлаштириш учун халқ оммасига мурожаат қилиш туфайли озодликка эришиш мумкин дейди:

Руҷўе бар тараққиёт бояд,
Ки дониш боби худ бар мо кушояд!
Асирӣ, нафъи фан тамҳид кардам,
Ба фан оред рӯ, таъкид кардам!

Мутаассиб ақидапарастлардан фарқли ўлароқ, дунёни ижодий ҳаракатлар, ижодий ишлар манбаи сифатида кўради. Шоир инсон табиат ва унинг қонунлари устидан илм-фан ва билим касби билан қуролланишига ишонган. У тушида ўтган авлодлар руҳларини кўради, улар шоирни дунёда меҳнат, куч ва ғайратга ундайд.:

Махусб андар фароши даҳр бекор,
Кунун бархезу коре кун дар ин дор.
Мусулмонӣ фароғӣ, танбалӣ нест,
Мусулмоне, ки танбал шуд, валӣ нест...
Чу хулд обод созад боғи динро,
Кунад рашки ҷинон рӯйи заминро...

Худди шу тарзда, Тошхўжа Асирий ўзининг илғор фикрлари билан одамларнинг меҳрини илм-фанга нисбатан уйғотишда ва уларни илм-фан ва интизомни ўрганишга ва ўз дунёсини обод қилишга ундашда муҳим рол ўйнади. У эски даврда халқ олдидаги шеърий миссиясини яхши бажарди, ҳеч қачон кучли ва ёвуз шахсларнинг чириган фикрига бўйсунмади, ҳар доим камбағал халқ манфаатларини ҳимоя қилди.

У ёш авлодни дунё равнақи ва халқ фаровонлиги учун фойда киладиган фанларни ўрганишга ундайди. Инсон дунё ва миллат гуллаб-яшнаши учун биринчи навбатда дунёвий фанларни ўрганиш керак:

Дигар илму забони аср омўз
Ҳамон илме, ки дунё созад оғоз
Туро созад зи банди ҷаҳл озод
Ба илми дунявӣ кўшиданат беҳ

Аз ин оби бақо нӯшиданат беҳ.

“Асирий қаландармижоз ва ҳурфикр эди. Хушомадгўйликни билмасди. У қатъиятли бўлиб, очкўз эмасди. Вужуди билан илм-фанга берилди ва мукаммалликка эришди, илмий мартабани қабул қилмади, сангтарошлик билан тирикчилик қилди. У янги адабиётга мойил эди ва янги услубларга меҳри баланд эди. Менинг илтимосимга биноан янги мактаб ҳақида шеър ёзганди...”, деган эди Тожикистон Қаҳрамони, тожик ва ўзбек адабиётининг 20 асрдаги буюк вакили Садриддин Айний.

Асирий дунёвий фанларнинг тарғиботчиларидан бири эди. Бу масалада рус фани ва технологияси унга мисол бўлди ва у дунёвий фанларни ўзлаштириш учун рус тилини ўрганишни зарур деб билди. Бу борада фарзандига шундай насиҳат қилади:

Зи илму касби обо тўша андўз,
Дигар илму забони аср омўз.
Ҳамон илме, ки дунё созад обод,
Туро созад зи банди ҷаҳл озод.

Унинг “Инсонийлик нима?”, “Ҳимоя” ва “Бекобод канали” достонлари жуда машҳурдир. Ўзбек тилида ҳам ижод килган.

Фойдаланилган адабиётлар

1.Айний С., Намунаи адабиёти тоҷик. М., 1926.
2.Рачабов З., Ажзий ва Асирий. Душанбе, 1951.
3.Хожаев Ж., Тошхожа Асирий ва эҷодиёти ӯ. «Шарқи сурх», 1957, № 1.

ФАРҒОНАДА ВОДИЙСИДА ЖАДИДЧИЛИК ҲАРАКАТИ

Қамбаров Абдумутал Ахаджонович
Фарғона давлат университети профессори
Фалсафа фанлари доктори (DSC), профессор

Аннотация. *Мазкур мақолада Обиджон Махмудов, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Чўлпон, Исоқхон Ибрат, Муҳаммадшариф Сўфизода каби жадидчиликнинг Фарғона водийси намояндаларининг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаракатлари ҳақида маълумотлар берилган.*

Аннотация. *В данной статье даются информации об общественно-политических, экономических движений таких представителей жадидизма Ферганской долины как Обиджон Махмудов, Хамза Ҳакимзода Ниёзий, Чўлпон, Исҳоқхон Ибрат, Муҳаммадшариф Суфизада.*

Annotation. *In this article is given history of Jadid at the beginning of XIX century in Ferghana and its members: O.Makhmudov, H.H.Niyoziy, Chulpon and is informed their movement of public-political a economical.*

Калит сўзлар: *jadidchilik, prosveshenist, chorizm, ma'rifiy, ijtimoiy, madaniy, prosveshenskoe, muxtoriyat, fan, qashshoqlik, texnologiya, jadidchilik usuli.*

Ключевые слова: *жадидизм, просвешенец, царизм, просвешение, обшественное, культурное, просвешенское, овтономия, наука, бедность, техника, метод жадидизма.*

Key words: *jadidism, prosveshenist, tsarism, enlightenment, social, cultural, prosveshenskoe, autonomy, science, poverty, technology, method of jadidizm, party (part).*

XIX аср охири XX аср бошларида бошқа ўлкаларда бўлгани каби Фарғона водийси тарихида ҳам жадидчилик алоҳида аҳамият касб этади. Фарғона водийсида хур фикрли ва тараққийпарвар кишиларнинг айрим гуруҳлари томонидан ташкил этилган маданий-маърифий жамият ва уюшмалардан жадид ҳаракатлари шаклланади. "…чоризм мустамлакаси даврида маърифат ғоясини баланд кўтариб чиққан жадид боболаримизнинг фаолияти бунга ёрқин мисол бўла олади"[1, 49]. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Чўлпон, Исҳоқхон Ибрат, Муҳаммадшариф Сўфизода, Обиджон Махмудов каби жадид намоёндалари шулар жумласидандир.

Буларни ўрганишдан "...асосий мақсад шуки, тарихимиз, маданиятимиз, динимизга алоқадор бир варақ қўлёзма бўлса ҳам уларни тўплаш, халқимизни, ёшларимизни таништириш, бизнинг қандай буюк ва бетакрор меросимиз борлигини англатиш, фарзандларимизни шу улуғ меросга муносиб этиб тарбиялашдан иборатдир"[2, 471].

Туркистонда ҳукм сурган фавқулотда қалоқ иқтисодий, ижтимоий ва маданий шароитда яшаган халқларни маърифатлаштириш, жамият ҳаётида ижтимоий ва маданий ислоҳотлар ўтказиш ҳамда пировардида эрк ва ҳуррият ғояларини ҳаётга татбиқ этиш мақсадида Фарғона жадидлари тарихий вазият тақазоси билан ўз ҳаракатларини бошлайдилар. Фарғона водийсидаги жадидчилик ҳаракатининг илғор вакили, йирик сармоядор, ношир ва жамоат арбоби, асли Марғилонлик Обиджон Маҳмудов биринчилардан бўлиб 1914 йилда Қўқонда босмахона ташкил қилади. Шунингдек, 1914-1917 йиллар мобайнида Қўқонда Обиджон Маҳмудов

ўзининг муҳаррирлигида нашр қилинган “Садойи Туркистон”, “Тирик сўз”, рус тилида чиққан “Ферганское эхо” газеталарида миллат дилидаги гапларни ўз саҳифаларига кўчириш билан кифояланмай, қандай ишларни биринчи навбатда амалга ошириш масаласини кўрсатиб беради. Жадидларнинг аксар вакиллари ёшларга даставвал диний таълим билан бир қаторда дунёвий фанларни ўқитишни, шу жумладан, жуғрофия, сиёсат ва аниқ фанларни ўқитишни кун тартибига қўйдилар. Улар мусулмон мактабларининг таълим усули ва дастурларини ислоҳ қилиб, янгича усулдаги мактабларни очдилар.

Ҳамзанинг ташаббуси билан 1914 йилда дастлаб Марғилонда, кейин эса Қўқонда усули жадид мактаблари очилади. Ўзи очган усули жадид мактаблари учун “Енгил адабиёт”, “Ўқиш китоби”, “Қироат китоби” каби дарсликларни яратади. 1915 йилга келиб Ҳамза қўқонлик маърифатчилар билан ҳамкорликда усули жадид мактаблари учун дарсликлар нашр қилиш, ўқувчиларни Тошкент ва бошқа шаҳарларда босмадан чиққан дарсликлар билан таъминлаш мақсадида “Ғайрат” китобхонасини ташкил қилади. Бу китобхонада Саидрасул Саидазизовнинг “Устози аввал”, Мунавварқорининг “Адиби аввал”, “Адиби соний”, Маҳмудхўжа Беҳбудий ва Абдулла Авлоний дарсликлари ҳам кўп нусҳаларда бўлган[3, 387].

Ҳамза ҳам бошқа жадид намоёндалари сингари ўзининг саҳна асарлари билан алоҳида ажралиб туради. 1915 йилда ёзилган “Заҳарли ҳаёт ёхуд ишқ қурбонлари”, 1917 йилда ёзилган “Ўч”, “Муҳторият ёки автономия”, 1918 йилда ёзилган “Ким тўғри?”, “Бой ила хизматчи” драмалари шулар жумласидандир. Шу билан бирга ўша даврда Ҳамза муҳаррирлик қилган “Кенгаш” журнали Фарғона водийсининг ижтимоий-сиёсий фаолиятида алоҳида аҳамият касб этган. Ҳамза миллий истиқлол ғояларининг мусиқа, халқ куйлари воситасида, қўшиқлар шаклида халқ қалбига тезроқ ва таъсирлироқ кириб бориши мумкинлигини яхши тушунган. Шоир ўзининг биринчи Жаҳон уруши арафасида ёзган “Йиғла

Туркистон” шеърида миллатни жаҳолат, истибдод, илмсизлик туфайли фажеъ аҳволга тушган Туркистонни йиғлашга даъват этади: сен шундай йиғлагинки, ҳатта “руҳсиз танлар тебрасин”, сени шундай аҳволга солган, ўзи зиллатга, хорликка ботган миллат уйғонсин! - деб қуйидаги сатрларни битади:

Дариғ тутманг илм учун кетса молу жон,
Ўқув фарзлиги минг йўл Қуръонда фармон,
Маърифатсиз тонулмас аҳкому имон,
Илмсизга айтулмас комил мусулмон.
Йиғла, йиғла, Туркистон, йиғла, Туркистон,
Руҳсиз танлар тебрансун, йиғла, Туркистон.

Шоирни қийнаётган, унинг фарёд чекишга сабаб бўлаётган нарса миллатнинг илмсизлиги, бу илмсизлик оқибатида ўзига “Ўлмасиндан илгари жисмига кафан бичгани” – деб қуйидаги сатрларни ёзади:

Бўғзи сори тўлгунча ғафлат шаробин ичган,
Ўлмасиндан илгари жисмига кафан бичган,
Умид риштасин кесуб, ору номусдан кечган,
Боғлу қўлинг, Туркистон, нобакорларму чечган?[3, 388-389]

Ушбу сатрлардан кўриниб турибдики, Ҳамза миллатнинг шаклланишида, озодликка эришишида илм-фан, маърифат бирламчи аҳамиятга эга эканлигига эътиборни қаратади.Ҳамзанинг “Миллий ашулалар учун миллий шеърлар мажмуаси”га мансуб “Сафсар гул” тўпламига мардикорликка олинган ўзбекнинг юртдан узоқдаги хору зорликда кечган ҳаётини тасвирловчи шеърлари кирган. Уларда мардикорларнинг ички хис-туйғулари, эл-юртига бўлган чексиз муҳаббати, соғинчи ўз ифодасини топган. Шунингдек, у мардикор олиш воқеаси мустабид тузумнинг миллатни таҳқирловчи, уни абадий тутқунликда сақловчи тадбири эканлигини “Фарғона фожиалари” асарининг “Истибдод қурбонлари” қисмида рус мустамлакачиларини аёвсиз фош этади.

Фарғона водийсидаги жадидчилик ҳаракатининг яна бир йирик вакили асли андижонлик бўлган Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпондир. Унинг шаклланишида муҳим аҳамият касб этган ҳодисалардан бири унинг

Заки Валидий билан танишуви бўлган. 1912 йилда Заки Валидийнинг “Турк ва татар тарихи” номли китоби нашр этилиб, қисқа муддатларда унга катта шуҳрат олиб келади. Шу вақтларда 15 ёшга тўлган Абдулҳамид ҳам бошқалар қатори мазкур китобни зўр иштиёқ билан ўқиб чиқади. Китобдан таъсирланган ёш шоир китоб муаллифига миннатдорчилик мактубини ёзиб, Андижонга таклиф қилади. Тақдирнинг тақозоси билан Қозон университети Заки Валидийни 1913 йилнинг охирида Фарғона водийсига илмий сафарга юборади. Олим Андижонда экан, Назир Тўрақул (машҳур Назир Тўрақулов, давлат ва жамоат арбоби) билан бирга Абдулҳамидлар уйида бўлади[4, 98-101] ва уларнинг (Заки Валидий ва Чўлпон. А.Қ.) муносабатлари 1920 йилларгача давом этади. 1914 йил Тошкентда Мунаввар Қори Абдурашидхонов билан танишиш Чўлпоннинг миллий уйғониш ҳаракати намояндаси сифатида шаклланишида муҳим омил бўлди. Айниқса, Туркистон аҳолисининг иқтисодий, ижтимоий ва маданий қолоқлик шароитида яшаётганининг асосий сабабини Россиянинг мустамлакачилик сиёсатида кўрган Чўлпон бошқа жадидлар қатори, ўз асарлари билан халқнинг маданий ва маърифий савиясини кўтаришга киришган. Чўлпоннинг адабий ижоди 1913-1914 йилларни ўз ичига олган бўлиб, Андижоннинг ижтимоий ва маданий ҳаёти ҳақида ҳабарлар ёзиш билан бошланади. Унинг матбуотдаги дастлабки шеър ва мақолалари 1914 йилдан кўрина бошлайди. Жумладан, “Садои Туркистон” газетаси 1914 йил 14 апрель сонида Мунаввар Қори Абдурашидхонов 15 яшар Абдулҳамиднинг “Туркистонли қардошларимизга” шеърини муштарийларга ҳавола этар экан, у ўзининг ўқувчиларни ёшгина қалби билан ёруғлик ва илм-маърифатга, маориф йўлига бошланганидан мамнунлигини яширмаган ва унинг келажагига катта умид билдирган эди.

1917 йил Февраль инқилобининг рўй бериши тараққийпарвар зиёлилар дунёқарашини ўзгартириб юборди. Шу жумладан, Чўлпон ҳам мустақиллик учун кураш энди тарғибий-ташвиқий давридан амалий

фаолият босқичига ўтганини англади. Чўлпон Туркистон муҳторият ҳукуматининг барпо этилиши ва уни шаклланишида фаол иштирок этиб, муҳториятни шарафловчи “Озод турк байрами” шеърини ёзди ва бу шеър ўзбек давлатчилиги тарихида илк мадҳия бўлди.

Тарихий давр ва тарихий шароит Чўлпондан муҳаббат ва табиат лирикасидан кўра шу даврдаги ўзбек халқининг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий аҳволини яхшилашга қаратилган асарлар ёзишни тақазо этади. Ватан ва миллат манфаати билан яшаган шоир большевиклар олиб борган сиёсатнинг мустамлакачилик моҳиятини фош этишга, халқни зулм ва зўравонликка қарши ҳуррият учун курашга даъват этадиган шеърлар ёзди. Шунингдек, шу маънода 20-йилларда ёзган “Ойдин кечаларда”, “Қор қўйнида лола”, “Новвой қиз” каби ҳикояларида ўзбек хотин-қизларининг аянчли тақдирини очиб берган эди. Чўлпон шеъриятининг севимли мавзуларидан бири хотин-қизлар озодлиги бўлган. У бу масалани истиқлол учун курашнинг таркибий қисми деб билди. Шоир наздида истебдоднинг энг оғир юки улар зиммасига тушган эди. Биргина мустамлакачилик эмас, ўз ичимиздаги мутаассиблик, жаҳолат азобини кўпроқ улар тортганлигини таъкидлайди. Аёлларга нисбатан шафқатсиз муносабатларни очиб беришга ҳаракат қилади. Улар тилидан айтилган қуйидаги сатрларда ҳам жуда катта ҳақиқат борлиги фикрларимизни тасдиқлайди.

Қулган бошқалардир, йиғлаган менман,
Ўйнаган бошқалар, инграган менман.
Эрк эртакларини эшитган бошқа,
Қуллик қўшиғини тинглаган менман...

Бир томонда, эрк, мустақиллик учун кетаётган шафқатсиз кураш, иккинчи томондан, очлик-қаҳатчилик. Бир томонда, миллат ичида яратилган “синфий кураш”, иккинчи ёқда жаҳолат, мутаассиблик (ўта фидойилик). Бундай ҳолат шоирни ларзага солади. Айни пайтда, бу курашларнинг ҳар бири ҳаёт-мамот кураши бўлиб, бири иккинчиси билан

боғланиб кетган эди. Лекин аҳамиятига кўра энг муҳими истиқлол, эрк учун кетаётган кураш бўлган. Шуларни ўйлаган шоир ўзининг "Улуғ йўлда" номли шеърида юксак мақсадларга эришиш йўлларини кўрсатишга ҳаракат қилган. Шу тариқа, у ватандош ва миллатдошларини юксак виждон билан яшашга ундайди. Фарғона водийси жадидчилик ҳаракатининг фаол иштирокчиси миллий ўйғониш даврининг ижодкорларидан бири Исҳоқхон тўра Ибрат асли Наманган томондан бўлса-да, умрининг асосий қисми Қўқонда ўтган. Исҳоқхоннинг Қўқон мадрасаларида таҳсил кўрган йиллари (1878-1886) Фарғонада водийси маданий ҳаётида, маорифида катта ўзгаришлар содир бўлаётган даврига тўғри келди. У Қўқон адабий муҳитининг йирик намоёндалари Муқимий, Фурқат, Муҳйи, Завқий, Нодим, Ҳазинийлар билан ижодий алоқада бўлган. Туркистон жадидлари каби Ибрат ҳам ўз халқини мутаққий миллатлар билан тенг кўришни истаган. Буни мактаб-мадрасаларни тубдан ислоҳ қилиш орқали эришиш мумкинлиги англаб етган. Шунинг учун ўзининг бор куч-ғайратини, билимини жадид намоёндалари билан бирлаштиришга ҳаракат қилган. Жумладан, Исҳоқхон тўра Ибрат Тошкент жадидлари раҳбарлик қилган "Садойи Туркистон", Фарғона даги "Садойи Фарғона" каби газеталарида ўз асарлари билан иштирок этган.

Исҳоқхон тўра Ибрат жахон илми ва маданиятида яратилган ҳар бир илғор янгиликдан ўз халқини баҳраманд этишга ҳаракат қилди. 1809 йили ташкил қилинган "Фотографияи Исҳоқия", 1910 йили Тўрақўрғон аҳолиси учун бунёд этилган истироҳат боғи буни тасдиқлайди. Исҳоқхон тўра Ибрат ижодидаги етакчи ғоя илм-маърифат, маданият ва техника янгиликларини тарғиб қилиш ғоясидир. У халқнинг иқтисодий-маданий ҳаётига хизмат қилувчи, унинг мушкулларини енгиллаштирувчи, узоғини яқин қилувчи илм-фанни, техникани тарғиб этди. Исҳоқхон тўра Ибрат меҳнаткаш халқ бошидаги оғир ҳаёт, қашшоқлик, мамлакатдаги қалоқликда, халқнинг нодонликда қолганининг сабабларини аниқлашга,

ундан қутқариш йўлларини топишга ҳаракат қилди. Бир неча тараққий этган мамлакатларда бўлган Ибрат халқни зулматдан, мамлакатни қалоқликдан қутқарувчи бирдан-бир йўл илм-маърифатни эгаллаш деб тушунади[3, 177].

Муҳаммадшариф Сўфизода XIX аср охири XX аср бошларидаги ўзбек маданиятининг кўзга кўринган вакилларидан бири бўлиб, маърифатпарвар, мураббий сифатида ҳам маориф ва маданиятимиз тарихида салмоқли ўринга эга. У ўнинчи йиллардаёқ янги усул жадид мактабларини очиб, болаларга дарс берган, илм-маърифатни кенг халқ орасига ёйишга жонбозлик кўрсатган кишилардан бири сифатида Фарғона водийсида шухрат топди. 1913 йилнинг охирларига келиб Чустда янги усул жадид мактабини очади ва унинг пештоғига "Мен ул буёқчиманки, мактаб хумуда ранг бериб, қора чаппаларни ўн икки ойда оқ қиламан" [5, 6], деб ёзиб қўйган. Муҳаммадшариф Сўфизода биргина "усули жадид" мактаби муаллими эмас, у аввало, тиксўз, ҳақиқатпараст шоир бўлган.

Кўриниб турибдики, бу даврда жадидлар ижтимоий-сиёсий куч сифатида майдонга чиқдилар. Халқ эса уларда ўз ҳимоячиларини хис этди. Айниқса, Туркистоннинг бошқа ўлкаларида бўлгани каби Фарғона водийси жадидчилик ҳаракати ҳам сиёсий маърифатпарварликдан Жадид фирқаси даражасига кўтарилиб, барча халқларнинг тақдирини ўйлаб иш кўрадиган демократик жараённинг энг саводли, олийжаноб намоёндаларига айландилар.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Тошкент: Маънавият. 2008. –Б . 49
2. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. –Тошкент: Ўзбекистон. Т. 1. –Б. 471
3. Миллий Уйғониш даври ўзбек адабиёти. –Тошкент: Маънавият. 2004. –Б. 177, 386, 387, 388-389
4. Заки Валидий. Хотиралар. Анқара. 1999. //Нашрга тайёрловчи Исанбика Туган. –Б. 98-101
5. Расулов Т. Шоир Сўфизода ҳақида. (Сўфизода. "Тароналар" китобида). –Тошкент: Маънавият. 1968. –Б. 6
6. Қамбаров А.А., Нажметдинова М.М. Ёшларнинг баркамол бўлиб шаклланишларида ижтимоий сиёсат. ҚарДУ хабарлари. 2022. 4/2. (54)

ЖАДИДЧИЛИК ҲАРАКАТИ ҚУРБОНЛАРИНИ РЕАБЛИТАЦИЯ ҚИЛИШ ТАРИХИДАН

Рустамбек Шамсутдинов, т.ф.д, профессор,
Соибжон Ҳошимов, Нигорахон Акбарова

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 24 январда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига йўллаган мурожатномасида шундай дейилган: “Биз жадидчилик харакати, маърифатпарвар боболаримиз меросини чуқур ўрганишимиз керак. Бу маънавий хазинани қанча кўп ўргансак, бугунги кунда ҳам бизни ташвишга солаётган жуда кўп саволларга тўғри жавоб топамиз. Бу бебахо бойликни қанча фаол тарғиб этсак, халқимиз, айниқса, ёшларимиз бугунги тинч ва эркин хаётнинг қадрини англаб етади.” Ш.М.Мирзиёев 2023 йил 7 мартда жадидлар меросини ўрганишга бағишланган халқаро конференция иштирокчиларига йўллаган табригида XIX аср охири ва XX аср бошларида бир қатор Шарқ ва мусулмон мамлакатларида вужудга келган жадидчилик ҳаракати Туркистон ўлкасида теран, тарихий илдизларга эга экани, юртимиз улкан ижтимоий-сиёсий ва маърифий аҳамиятга эга бу жараёнлардан четда қолмагани, аксинча, бу ҳаракатнинг марказларидан бирига айланганини айтиб, жадидларнинг миллий давлатчиликка қўшган ҳиссасини ўрганиш долзарблигича қолаётганини алоҳида таъкидлаб ўтди.

Шавкат Мирзиёев ўтган аср бошларида шаклланган бу ҳаракат нафақат Марказий Осиё минтақаси, балки бутун мусулмон олами ва туркий дунё тарихида чуқур из қолдирганини алоҳида қайд этди. 2022 йил 28 декабрда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг «Жадид боболаримиз фаолияти янада чуқурроқ ўрганилади» номли мурожаатида: «Биз қадимий ва бой тарихимизни, айниқса, ғоят оғир шароитда илм-маърифат, инсон эркинлиги, халқ озодлиги, Ватанга, миллий қадриятларга меҳр ва садоқат ғояларини дадил кўтариб чиққан жадид боболаримиз фаолиятини янада чуқур ўрганишимиз лозим.

Уларнинг улуғ мақсадлар йўлидаги мардона кураши ва фидойилиги Янги Ўзбекистонни қуришда барчамиз, аввало, ёшларимиз учун чинакам ибрат мактаби бўлиб хизмат қилиши зарур», – деб таъкидланган.

Президентимизнинг 2023 йил 22 декабрда Республика Маънавият ва маърифат кенгашининг кенгайтирилган йиғилишида «Маънавият ҳаётимизда янги куч, янги ҳаракатга айланиши керак» номли нутқида мана бу сатрлар келтирилган: «Мамлакатимиз ўз тараққиётининг янги, юксак босқичига кираётган ҳозирги пайтда бизга жадид боболаримиз каби Ғарб илм-фани ютуқлари билан бирга миллий қадриятлар руҳида тарбия топган етук кадрлар сув билан ҳаводек зарур. Лекин уларни ким тарбиялайди? Албатта, ўзимиз тарих сабоқлари, замон талаблари асосида тарбиялашимиз зарур» [1]. «Афсуски, – деб кўрсатади Ш.М.Мирзиёев, – мустабид тузум уларнинг эзгу ғоя ва амалий ҳаракатларини тўла рўёбга чиқаришга имкон бермади. Биз бугун мамлакатимизда эркин фуқаролик жамияти, ҳуқуқий демократик давлат барпо этар эканмиз, жадид боболаримизнинг гуманистик қарашларига таянамиз, уларнинг меросидан маънавий куч-қувват оламиз» [2].

«Тил инсонга фикрини яшириш учун берилади» деган машҳур формула тоталитар режимнинг хоҳ катта, хоҳ кичик амалдорлари учун хос анъанадир. Қизил империянинг Ленин, Сталин, Троцкий, Каменев, Зиновьев каби арбобларига ҳам бу жиҳат ёт эмас эди. Бундай тактикани ўзларининг сиёсий, мафкуравий рақиблари, яқин сафдошларига нисбатан ҳам қўллайдилар. Улар турли вақтда ҳар хил сиёсий ўйинлар қилиб, гоҳида инқилобий ҳаракат жараёнида террорни афзал билганлар, айрим ҳолатларда ундан воз кечиб, бундай муаммонинг ўзи йўқ қабилида иш кўрганлар. Шу боис кўплаб тадқиқотчилар большевизмга асос солган Ленинни қонхўр террорчи деб атасалар, бошқа бирлари гуманист, инсонпарвар деб тарифлайдилар. Большевиклар номини олган бу партия аъзолари на террорга мойил, на террорга қарши бўлишни тўғри англаб

етмас эдилар. Большевизм зўравонлиги амалда ҳар доим бўлиб келганига яқин тарих шоҳиддир. Яқин-яқингача 1917 йилги Октябрь тўнтаришининг ўзи террорчилик, зўравонлик, қонунсизлик оқибати эканлигига аҳолининг катта қисми ишонмай келди. Бу ўринда 1956 йилдан Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети биринчи котиби Нуриддин Акромович Муҳитдинов ва Ўзбекистон ССР Фанлар академияси академиги Хадича Сулаймоновалар нинг Ўзбекистонда реаблитация қай йўсинда амалга оширилиши хақида айрим маълумотларни келтириш ўринлидир. Энг аввало муҳтарам ўқувчига бу икки тарихий шаҳс ҳақида айрим маълумотлар келтириш ўринлидир.

Нуриддин Акромович Муҳитдинов (1917, Тошкент – 2008) – давлат ва сиёсат арбоби, дипломат. Москвадаги савдо-кооператив институтини тугатиб (1938), турли лавозимларда ишлади. Иккинчи жаҳон уруши қатнашчиси. 1946 йилдан унинг сиёсий фаолияти бошланган. Наманган вилояти партия комитети биринчи котиби (1947 – 1950), Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети котиби (1950 – 1951), Ўзбекистон ССР Министрлар Совети раиси (1951 – 1953, 1954 – 1955), Ўзбекистон ташқи ишлар вазири (1953 – 1954), Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети биринчи котиби (1955 – 1957), КПСС Марказий Комитети котиби (1957 – 1961). КПСС Марказий Комитети Президиуми аъзолигига номзод (1956 – 1957), аъзо (1957 – 1961). Центросоюз бошқаруви раиси ўринбосари (1962 – 1966), СССР Министрлар Совети Хорижий мамлакатлар билан маданий алоқалар комитети раисининг 1-ўринбосари (1966 – 1968), СССРнинг Суриядаги элчиси (1968 – 1977), СССР савдо-саноат палатаси раисининг ўринбосари (1977 – 1985), Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг маслаҳатчиси (1986 – 1987), «Ёдгорлик»

тарихий-маданий мерос жамияти раиси (1987 – 1996), «Олтин мерос» халқаро хайрия жамғармаси бош маслаҳатчиси (1996).

Хадича Сулаймонова (1913.3.6, Андижон шаҳри – 1965.26.11, Тошкент) – ҳуқуқшунос олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1954), юридик фанлар доктори (1951), профессор (1952), Ўзбекистон Фанлар академияси академиги (1956).

Ўзбекистон ССР МИҚ ҳузуридаги Совет қурилиши ва ҳуқуқи институтини тугатган (1935). Москва юридик институти аспиранти (1939 – 1941), Тошкент юридик институти жиноят ҳуқуқи кафедраси ассистенти, доценти, сўнг мудири (1941 – 1954), институт ректори (1954 – 1955). Ўрта Осиё университетининг юридик факультети декани (1955 – 1956). ЎзССР адлия вазири (1956 – 1959), ЎзССР Министрлар Совети ҳузуридаги Адлия комиссияси раиси (1959 – 1964). 1964 йилдан ЎзССР Олий суди раиси бўлиб ишлаган. Илмий ишлари жиноят ҳуқуқи, хусусан, Ўзбекистонда ҳуқуқшунослик фанининг вужудга келиши ва ривожланиши, хотин-қизлар ҳуқуқи масалаларига бағишланган. Ўзбекистон Фанлар академияси Фалсафа ва ҳуқуқ институтини (1958), республика Адлия вазирлиги ҳузуридаги Суд экспертизаси илмий тадқиқот институтини (1959) ташкил этиш ташаббускорларидан. Тошкент шаҳридаги кўчалардан бирига, суд экспертизаси илмий текшириш институти (ҳозирги Республика суд экспертиза маркази)га Хадича Сулаймонова номи берилган, Тошкент юридик институтида Хадича Сулаймонова музейи бор. Н.А.Муҳитдинов реабилитация қилиш комиссияси аъзоси академик Хадича Сулаймонованинг жасорати ҳақида шундай ёзган эди:

«Қатағон қилинганлар ҳужжатларининг ҳар бирини диққат билан, мутахассис ҳуқуқшунослар иштирокида кўрар эдик. Чунки тергов, суд жараёни материалларини, айблов хулосаси, суд ҳукмини асослаш ва бошқаларни ўрганишда Жиноят кодекси моддалари, айрим терминларни яхши тушунмасдик. Ана шунда менга, бутун гуруҳ аъзоларига Хадича катта ёрдам кўрсатди, чунки у шу гуруҳнинг доимий маслаҳатчиси эди...

Ушбу воқеаларни эслар эканман, улар атрофида Хадича ҳақида ҳам шуларни айтмоқчиман: Акмал Икромов ва Файзулла Хўжаевнинг бутун ҳужжатларини йиғиб Москвага бориб, бош прокурор Роман Руденконинг кабинетида ўтирганимизда, унинг муовини ва икки ходим папкаларини кўтариб киришди ва муҳокама бошланди. Мени завқлантирган ва

фахрлантирган нарса шу бўлдики, уларнинг ҳар бир саволига жавоб қайтаришда, ҳужжатларга баҳо беришда ёки уларнинг гумон қилган жойларини тушунтиришда Хадича ўзининг олимлиги, донолиги, қонунларни яхши билиши ва мустаҳкам иродасини кўрсатди. Узоқ Андижондан чиққан бир ўзбек қизи шундай машҳур прокурорни ҳам, унинг масъул ходимларини ҳам қойил қолдирди. Ўша йиллари Ўзбекистонда 40 мингга яқин «халқ душмани» деб отилган ёки узоқ муддатга сургун қилинган кишиларни оқлаш керак эди. Бу тарихий ишга Хадича Сулаймонова ҳам ўзига хос ҳисса қўшди». 1956 йил 10 – 13 октябрь кунлари Тошкентда Ўзбекистон республикаси зиёлиларининг 1-съездида «КПСС XX съезди ва Ўзбекистон зиёлиларининг вазифалари» масаласи муҳокамасида Сталин шахсига сиғиниш, унинг оқибатларини тугатиш деганда нималарни тушуниш кераклиги, айбсиз қатағон қилинганларни оқлаш ишлари қандай бораётганлиги масаласи кўрилаётганда жиддий баҳс келиб чиққан. Бу масала очиқ-ойдин ёритилиши, бу ҳақда бор ҳақиқат юзага чиқиши керак эди. Бу соҳадаги баҳс-мунозаралар, зиддиятлар биргина Ўзбекистонда эмас, бошқа республикаларда ҳам юз берганди. «Булар Кремлда, партия раҳбариятида юз бераётган воқеа-ҳодисаларнинг ўзига хос кўзгуси эди», – деб ёзган эди Н.А.Муҳитдинов.

28 февралда КПСС Марказий Қўмитаси Президиумида М.А.Суслов, П.Н.Поспелов ва Н.А.Муҳитдиновдан иборат «Учлик»ка бир ой муддат ичида КПСС Марказий Қўмитаси қарорининг лойиҳасини тайёрлаш топширилган. 1956 йил 30 июнда КПСС Марказий Комитетининг «Шахсга сиғиниш ва унинг оқибатларини тугатиш ҳақида»ги қарори қабул қилинган. Эътибор берилса, съезд қабул қилган қарорда Сталин номи келтирилган эди. 1956 йил 30 июндаги қарорда эса бу ном келтирилмаган. Бунинг сабабини Н.А.Муҳитдинов шундай изоҳлайди: «Агар Н.С.Хрушчев маърузаси матни, унинг чет элларда эълон қилинган баёни, совет

қоммунистларига юборилган ахборот бир-бири билан таққосланса, жиддий фарқ яққол намоён бўлган эди. Бундай ҳолат сарлавҳа остидан ҳам кўриниб турарди. Қарорда Сталиннинг шахсига сиғиниш ибораси келтирилмаган эди. Репрессия ҳодисаси, унинг келиб чиқиши, оқибатлари хусусида гап борган эди. Ўша 1956 йил 10 – 13 октябрь кунлари Ўзбекистон Республикаси зиёлиларнинг 1-съезди, ундаги маъруза матнини тайёрлашда қийинчиликларга дуч келинганди. Партия XX сьезд якунлари республикада 1956 йил март ойидаёқ муҳокама қилинганди. Қандай янги қўшимча гап айтиш мумкин эди? Шу маънода Ўзбекистон зиёлилар съезди коммунистлар анжуманидан қайси жиҳатлари билан ажралиб турмоғи лозим эди? Ахир у ерда ҳам, бу ерда ҳам масала битта эди-да» [3, 266-268]. Ўзбекистоннинг икки буюк давлат ва жамият арбоблари бўлган Н.А.Муҳитдинов ва Хадича Сулаймоноваларнинг сай-ҳаракатлари билан Совет Иттифоқи республикалари орасида мустабид советларнинг қатағон сиёсати ва унинг оқибатларини тугатиш, қатағон қилинганларни реаблитация қилиш борасида олдинги сафда бўлганликлари ва бу соҳада бошқа иттифоқчи республикакларга нисбатан пешқадам бўлганликларини алоҳида таъкидлаш жоиздир. Бу борада мисол тариқасида СССР Бош прокурори Р.А.Руденконинг КПСС Марказий Қўмитасига С.Азимов ва шқаларнинг ишини қайта кўриб чиқиш бўйича ёзган хатини[11] келтириш ўринлидир. 1954 йил 19 ноябрда КПСС Марказий Қомитети аксилинқилобий жиноятларда айбланиб судланган шахсларга нисбатан жиноий ишларни қайта кўриб чиқиш бўйича 1954 йил 15 ноябрда Марказий Комиссия Ўзбекистон КП(б) Марказий Қўмитасининг собиқ котиби Сулаймон Азимов ва бошқаларнинг айблови бўйича жиноий ишни қайта кўриб чиқди ва жиноят далиллари йўқлиги сабабли иш тугатилди. Мазкур иш бўйича Азимовдан ташқари Ўзбекистон КП(б) Марказий

[11] Хатнинг биринчи варағига резолюция «За. Н.Хрушев» ҳамда белгилар «Разослать членам Президиума ЦК КПСС (указание тов Хрущева). В.Малинин. 29.XI.54» ва «Архив. В. Чернуха. 8. XII.54» қўйилган (Тузувчилар).

Қўмитасининг тарғибот-ташвиқот бўлими бошлиғининг собиқ муовини Сотти Ҳусаинов, «Қизил Ўзбекистон» газетаси таҳририятининг собиқ раҳбари Тўхтасин Жалолов, шу газетанинг адабий ходими Юнус Латифов, «Муштум» журнали адабий ходими Ғафур Расулов, «Ёш куч» журнали таҳририяти котиби Омил Одилов, ўрта мактаб ўқув бўлими мудири Обид Ҳошимов, шунингдек, «Тароқчи» (ёки «Даракчи») артели ошпази Соли Иминовлар ҳам ҳибсга олинган эди.

Аксилинқилобий жиноятларни содир этганликда айбланган С.Азимов ва бошқаларга нисбатан далиллар умуман бўлмагани ҳолда 1941 йилда Ўзбекистон ССР ички ишлар собиқ халқ комиссари А.Қобулов томонидан жиноий иш қўзғатилганлиги аниқланди. А.Қобулов ҳибсга олинган шахсларга нисбатан калтаклаш ва қийноқ усулларини қўллаганидан сўнг айбланувчи Жалолов гўёки Ўзбекистон КП(б) Марказий Қўмитаси котиби Азимов томонидан тузилган миллатчи исёнчи ташкилотга аъзо бўлгани ва унинг буйруғи бўйича Иминов ва Ҳошимовларни ушбу ташкилотга жалб қилгани ҳақида гувоҳлик беради.

Аксилинқилобий ташкилотга аъзо бўлган ҳолатлар ҳақида Жалоловнинг гувоҳлик беришича, гўёки 1940 йилнинг февраль ва июнь ойларида Азимов билан учрашган пайтларида унинг аксилинқилобий фаолияти ҳақида билиб олган. Бундан ташқари, Тўхтасин Жалоловнинг гувоҳлик беришича, 1941 йилнинг сентябрида шаҳарда айланиб юриб тасодифан Азимовнинг хонадонига бориб қолган, ўша пайтда профессор Қори-Ниёзов (ўшанда ЎзССР Халқ Комиссарлари Совети раиси муовини, ҳозирда Ўзбекистон Фанлар академияси президенти) ва Йўлдошев (Тошкент вилояти партия қўмитасининг собиқ котиби)лар иштирокида «антисовет йиғини» бўлаётган эди. Азимов гўёки

Россия XX век. Документы. Реаблитация: Как это было. Документы Президиума цк КПСС и другие материалы. Март 1953 – февраль 1956 / Составители: А.Артизов, Ю.Сигачев, И.Шевчук, В.Хлопов. – Москва, 2000.

Жалоловни тингловчиларга «ўзимизнинг одам» деб таништирган, шундан сўнг улар антисовет ҳаракатини фаоллаштириш усулларини муҳокама қилишга киришган. Жалолов кўрсатмаларининг асоссизлиги аниқ эди, чунки у 1940 йилда Тошкентда Азимов билан аксилинқилобий суҳбатлар ўтказмаган, сабаби, автоҳалокатга учраб оғир жароҳат олган Азимов Сочи шаҳрида даволанаётган эди. Жиноий усуллар билан олинган ушбу тергов кўрсатмалари Азимов ва бошқаларни ҳибсга олиш ҳамда уларга нисбатан репрессиялар қўллаш учун баҳона бўлиб хизмат қилди. Ҳибсга олинганларни калтаклашда шахсан иштирок этган А.Қобулов уларни аксилинқилобий жиноятларни тан олишга мажбур қилди, шундан сўнг иш СССР НКВД ҳузуридаги махсус йиғилишга юборилди. Тергов қонунни қўпол равишда бузган ҳолда олиб борилди. Шундай қилиб, иш бўйича айблов хулосаси 1942 йил 24 июнда тузилган ва тергов якуни айбланувчиларга фақат 1942 йил 1 – 2 июлда эълон қилинган.

1942 йил 11 – 12 август кунлари ҳибсга олинганларга ҳеч қандай асоссиз совет ҳокимиятига қарши қуролли исён тайёрлаш деган қўшимча айблов эълон қилинди.

1942 йил 12 августда, яъни Тошкентда ҳибсга олинганларга нисбатан бу туҳматдан иборат қўшимча айблов эълон қилинган куни мазкур иш юзасидан Москвада махсус йиғилиш ўтказилди. Унга кўра, Ҳусаинов ва Латифовлар ўлим жазоси – отувга, Азимов ва Жалоловларнинг ҳар бири 10 йиллик қамоқ жазосига, қолганлари эса турли муддатларга озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинди. Бу қарор асосида Ҳусаинов ва Латифовлар отиб ташланди; айбланувчи Расулов лагерда эканлигида вафот этди, қолган айбланувчилар эса ўз жазоларини ўтаб бўлгач сургунга жўнатилди. Аксилинқилобий жиноятларда айбланган шахсларга нисбатан жиноий ишларни кўриб чиқиш бўйича марказий комиссия томонидан Ҳусаинов, Латифов ва Расуловлар ўлимидан кейин реабилитация қилинди, қолган маҳкумларни сургундан озод этиш тўғрисида буйруқ берилди. Мазкур

ишни сохталаштиришда асосий айбдор бўлган халқ душмани А.Қобулов хоинона фаолияти учун СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси томонидан олий жазо – отувга ҳукм қилинди.

СССР бош прокурори Р.Руденко[12]

Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси котиби, қатағон қурбони, ГУЛАГ лагерларида маҳбуслик азобини тортган Сулаймон Азимовнинг хотираларидан кичик бир лавҳа:

«Сибирдаги саргардонлик йилларим бир ҳамюртим билан учрашиб қолдим. Йиғлаб кўришдик. Ҳол-аҳвол сўрашдик. Мен унинг ҳам ўзимга ўхшаб айбсиз бадарға бўлганлардан бири эканлигини сезиб турсам ҳам, сўрадим:

– Сизни нега қамадилар, биродар?

– Сулаймон Азимовнинг «думи»сан деб!

– Кимнинг-кимнинг?

– Айтдим-ку, Азимовнинг…

Анчадан кейин бир оз ўзимга келиб, секин бориб, елкасидан қучдим:

– Уни танийсизми?

– Йўқ, кўрмаганман…

– Унда келинг, танишволайлик, – дедим. – Менман ўша сиз айтган одам!..»

Жадидчилик шаклланиб келаётган миллий буржуазия муҳитида вужудга келган. Жадидчилик ҳаракати намояндалари кўпинча ўзларини тараққийпарварлар, кейинчалик жадидлар деб аташган. Тошкент, Фарғона, Бухоро, Самарқанд ва Хивада ҳур фикрли ва тараққийпарвар кишиларнинг айрим гуруҳлари томонидан очилган маданий-маърифий йўналишдаги жамият ва уюшмалардан жадидчилик ҳаракати шаклланди. У ўша даврда

[12] Ака-ука Қобуловларнинг кичиги А.З.Қобулов 1953 йил июнь ойида ҳибсга олинган. 1953 йил декабрь ойида СССР Олий судида Л.П.Берианинг яқин ходимлари қаторида судланган акаси Богдан отилганидан ўн ой ўтгач, 1954 йил октябрь ойида олий жазога ҳукм қилинган. Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. В 3-х томах. Том 1. Март 1953 – февраль1956 / Сост. Артизов А.Н., Сигачев Ю.В., Хлопов В.Г., Шевчук И.Н. – Москва: МФД, 2000. – С.180 – 181.

Туркистондаги миллий-озодлик ҳаракатининг мафкураси – Туркистон миллий мустақиллик мафкураси вазифасини бажарди. Жадидчилик ўз тарихида икки босқични ўтган. Биринчиси – маърифатчилик босқичи ва иккинчиси – сиёсий босқич. Аммо жадидларнинг давлатчилик масаласига нисбатан қарашлари биринчи даврданоқ шаклланган эди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Президент Шавкат Мирзиёев раислигида 2023 йил 22 декабрда ўтказилган Республика Маънавият ва маърифат кенгашининг кенгайтирилган йиғилиши. https://uza.uz/uz/posts/ol – bayrogingni-qalbing-uygonsin_554468
2. Jadid: Adabiy, ilmiy-ma'rifiy va ijtimoiy haftalik gazeta. 2024-yil 1-yanvar, №1 (1).
3. Муҳитдинов Н. Кремлда ўтан йилларим. I китоб. – Тошкент: Ўзбекистон, 1995. – Б.266 – 268.

ТУРКИСТОН ЖАДИДЛАРИНИНГ ЗАРАРЛИ УРФ-ОДАТЛАРГА ҚАРШИ КУРАШИ ТАРИХИДАН

(Маҳмудхўжа Беҳбудий ва Ҳожи Муин мақолалари мисолида)

Хайитов Шодмон Аҳмадович
БУХДУ, жахон тарихи кафедраси, профессори тарих фанлари доктори

***Аннотация**: Ушбу мақолада Туркистон жадидчилик ҳаракатида муҳим роль ўйнаган икки таниқли сиймо: Маҳмудхўжа Беҳбудийва Ҳожи Муинларнинг ишларида ижтимоий-маиший ҳаётда тараққиётга тўсиқ бўлган салбий урф-одатлар, улардан халос бўлиш ҳакидаги фикр-мулоҳазалар билан боғлиқ жиҳатлари имкон қадар таҳлил этилган.*

***Таянч атамалар:** тўй, тазия, урф одат, ер-мулк, улоқ (кўккари); сарф-харажат, маросим, савдогар,"мева тўйи" тарбия, келажак,ёш авлод, зарарли, фойдали, илм-фан*
.

***Аннотация**: В данной статье два известных деятеля, сыгравших важную роль в модернизационном движении Туркестана: Махмудходжа Бехбудий и Хаджи Муин, максимально проанализировали аспекты, связанные с негативными обычаями, препятствующими прогрессу в общественной и бытовой жизни, и мнения о том, как от них избавиться.*

***Ключевые слова:** свадьба, соболезнование, традиция, имущество, козел (коккари); траты, обряд, купец, «фруктовая свадьба», образование, будущее, молодое поколение, вредное, полезное, наука.*

***Annotation:** In this article, two well-known figures who played an important role in the modernization movement of Turkestan: Mahmudhoja Behbudiy and Haji Muin, analyzed as much as possible the aspects related to the negative customs that hinder progress in social and household life, and the opinions on how to get rid of them.*

***Key words:** wedding, condolence, tradition, property, goat (kokkari); spending, ceremony, merchant, "fruit wedding" education, future, young generation, harmful, useful, science.*

XIX-аср охири - XX асрнинг бошларида туркистондаги ижтимоий-иқтисодий, маъданий-маърифий жараёнларда жадидлар марказий ўринда турдилар. Улар миллат тақдири ва келажаги йўлида ўз куч-қудратлари, сармоя ва бойликлари, қобилият ва салоҳиятларини аямадилар. Ўзбек давлатчилиги тарихи ва ривожига, миллий юксалишга беқиёс ҳисса қўшган жадиб боболаримизнинг ҳар бирининг ҳаёт йўли алоҳида китоб қилишга арзигуликдир. Бугунча улар ҳақида ёзилган асар ва мақолалар денгиздан томчи деб баҳолашга лойиқ бўлмасада, катта уммондан 2-3 меш сув олиш билан тенгдир. Жадидлар тарих ҳақиқатини тўғри англаб, туркистонликлар ақлий ва жисмоний салоҳиятлари билан эмас, билим, тафаккур, маданий даражалари ва турмуш тарзлари билан мустамлакачилардан орқада қолган, деб ҳисобладилар. Илмсизлик қолоқликнинг асосий омили, қолоқликдан қутулишнинг бирдан бир нажоткори илм ва саводли бўлишдир, каби фикр мулоҳазалар илгари сурилди. Улар Исмоилбек Гаспрали (1851-1914)“Таржимон” газетасига (1883-1914) асос қилиб олган:“Тилда, фикрда, ишда бирлик!” шиорига амал қилдилар. Миллат қайғуси, миллат келажаги, истаги жадидлар ҳаёт йўлини нур бўлиб ёритди.

Жадидлар мураккаб ва оғир тарихий шароитда маҳаллий мусулмон халқлари тараққиётига кишан бўлган салбий, зарарли иллатларга қарши чиқдилар. Уларга ўз мақсад ва истакларини кенг халқ оммасига етказишда кундалик даврий матбуот қўл келди. Муҳими шундайки,ўнлаб даврий матбуот намуналари ҳисобланган газета ва журналларнинг тасисчилари ҳам, ношир ва муҳаррирлари ҳам, мақола навислари ҳам, тарғиботчилари ҳам, тарақатувчилари ҳам уларнинг ўзлари эдилар. Россия империясида мусулмон матбуотчилик тарихи И.Гаспралининг “Таржимон” газетасидан бошланиб 1920 йилгача ибратли йўлни босиб ўтди ва матбуотчилик тарихи яратилди. Туркистон жадидчилик ҳаракатида Маҳмудхўжа Беҳбудий

(1874-1919) ва унинг устозга садоқат кўрсатиш борасида ибрат мактаби ҳамда сарбони бўлган Ҳожи Муйин (1883-1942) кабиларнинг ўрни беқиёсдир. Бу иккала жадид мунавваридан бизга жуда катта илмий-маънавий мерос қолган. Улар томонидан яратилган ўқув қўлланма, дарслик, китоб ва рисолаларни бирин-кетин санаш даъвосидан йироқмиз. Бу ҳақида кўп вахўп ёзилди, ҳамда тадқиқотлар ҳамон давом этмоқда. Биргина мисол келтириш билан чекланишни лозим топдик. 1907-1937 йилларда Ҳожи Муиннинг 23 хил газета ва журналларда 200та мақоласи 400та хабар, ўзбек ва тожик тилиларида 1500 мисра шерлари эълон қилинди. Бир қатор пьесалари босилди[1; 8.].

Маҳмудхўжа Беҳбудий ва Ҳожи Муйин маънавий мероси билан танишар экан, улар пьеса ва мақолаларида, публицтик ижодларида XX аср бошларида Туркистон аҳолиси орасида тараққиётга тўсиқ бўлган жараёнларга танқидий мулоҳазалар билдирилганига воқиф бўлинади. Жамиятдаги иллатларни Маҳмудҳўжа Беҳбудий “Падаркуш”ёки “Ўқимаган боланинг ҳоли” пьесасида,“Зўраки бой”, “Жаҳолат дардларидан”, “Оқ банкалар бизни барбод этди”[2; 280],“Бизни кемирувчи иллатлар”,“Эҳтиёжи миллат” каби мақолаларида, Ҳожи Муин эса “Тўй”“Мазлума хотин” пьесаларида,“Бизга нима керак”, “Тўй ва аз маросими ҳақида” мақолаларида, пора ва “Порахўрлик ва порахўрлик”, “Букун бой, эртаси гадой” “Бизда соғлиқни қақшатиш ишлари” каби ўнлаб ҳажвияларида бадиий-публицтик тарзда очиб бердилар.

Айниқса,Туркистон жамиятида айнан XIX сар охири - XX аср бошларида илдиз отган иллатлардан бири тўй ва тазия маросимларида минг- минглаб маблағларни ҳавога соврилаётгани ҳақида куюнчаклик билан ёзилган фикрлар, халқни инсоф ва диёнатга даъват этиш, исрофгарчиликдан қайтариш мақсадига йўналтирилганди. Кишилар ким ўзарга тўй қилаётгани, ўша давр пули билан 10 минг сўмгача тўйга сарфлаш анъанага айланди. Бозорда битта қўй – 2,5-3 сўм, 1 ботмон буғдой

1,5 сўм турган бир пайтда тўй учун 500 сўм сарф қилиш ҳам катта ҳаражат ҳисобланарди. Таомилга кириб қолган қоидага кўра XX аср бошларида камбағаллар хатна ва никоҳ тўйларига 200 рублдан 1000 рублгача ўрта ҳоллар – 2000-5000 рубль бойлар - 5000 рублдан 10000 рублгача харж қилиши ёзилмаган қонунга айланганди. Бою-бадавлатларнинг тўйлари 3-7 кун давом этиб, “мева тўйи”, “савдогар тўйи” кабилар ўтказилган. Тарихий маълумотларга кўра уйланиш (никоҳ) тўйида базм учун 50 та тўн (чопон), 25 та қўй, 4 та от,3 тўп чит, 25 та рўмол, 5 рубль пул, 500 та катта, 1000 та ўртача, 2000 та кичик нон,4 ботмон ун, саватларда турли мевалар, ботмонлаб ҳолва ва сабзавотлар харж қилинган.

Серхаражат тўйларнинг ўтказилиши ортидан бир қатор салбий оқибатлар келиб чиққанлигини Маҳмудхўжа Беҳбудий қайд этар экан, кўплаб ер эгалари, деҳқонлар экин ерларини арзон гаровга сотаётганлиги, Туркистондаги ер фондлари рус, яҳудий, арман тадбиркорлари ўтиб бораётганлигини ташвиш билан билдирган. Тўйда қарздор бўлган заминдорлар арзон гаровга хорижликларга ерларини сотишган. “Қримда 1 таноб ер 10 мингдан 30 минг сўмгача, бизникилар эса қарздор бўлиб, тўй, тазия, меҳмондорчиликка пул сарфлаб, иложсизликдан 1 таноб ерни 200 сўмга рус, арман, яҳудийларга сотмоқдалар[3; 190-194]”Маҳмудхўжа Беҳбудий еримиз олтин билан баробар эканлиги, ер фондларимиз осонгина келгиндилар қўлига ўтиб кетаётганлиги, бу келажак учун хавфли эканлигидан юртдошларимизни воқиф қилган. Тўй ва томошаларда ҳаддан ортиқ кенг тус олган улоқ (кўпкари) мусобақаси ортидан келаётган моддий-маънавий зарар ҳақида ҳам Маҳмудхўжа Беҳбудий фикр-мулоҳазалар билдирган. Кўпкариларда иштирок этиш учун чавандозликдан уқуви йўқ кишилар ҳам қарзга ботиб бор йўқ пулига от сотиб олишган. Деҳқонлар айни ҳосил пишиб етилган, уни йиғиб-тўплаш ишлари вақтида кўпкари билан банд бўлиб, буғдой ҳосили нобуд бўлган.

Шунингдек, улоқ чопиб, майиб-мажруҳ бўлиб қолганлар сони кўпайган, кўплаб оилалар ўзининг боқувчисиз қолган.

Ҳожи Муйин мусулмонлар орасида тўй ва таъзия маросимлари учун сарф-харажатлар кенг тус олганлиги, биргина никоҳ тўйини бир неча босқичда ўтказилиб, (5 та тўй),“Нон шиканон” (синдириш); “Фотиҳа”, “Никоҳ”“Рўйбинон”(юз очди)“Домод талабон”(Куёв чақирди)нинг ҳар бириси учун мингларгача сўмлар сарф ва сарф бўладир...Хатна тўйида эса 5-6 кунгача тўй қиладилар. “Базм”“Кўпкари”лар бераралар ва бу йўлда мингларча сўмни исроф ва барбод этарлар. Ҳолбуки,бу одат бизнинг Туркистондан бошқа ўлкаларидаги мусулмонларда йўқдир.Арабистон, Миср, Истанбул, Кавказ, Татаристон,ва Эрон мусулмонлари болаларининг хатнаси учун тўй бермайлар, лоақал бир неча кишини чақириб зиёфат ҳам қилмайлар” [4; 89-93] ҲожиМуйин хатна тўйида кийимликлар бериш, исрофгар базм ва тўй томошалари қилиш,кўпкари ўтказиш (уч кунлаб) кабилардан кўра фарзандлар илм олиши учун маблағ сарфлашни фойдали ва хайрли деб ҳисоблайди. Тазия тўғрисида ҳам салбий урф ва русумлар мавжудлиги Ҳожи Муин томонидан қатъий танқид остига олинади.“Майитни қичқириб йиғлаб охирги йўлга кузатмоқ, тазияга келганларга пул ва йиртишлар бериш, “уч”, “етти”, “йигирма”, “қирқ” кунларида халққа ош тортиш кабиларга қатъий барҳам бермак керак,- дейди,ҲожиМуин. “Мотам кунларида ўлукнинг руҳига хатми-Қуръон,дуо ва фотиҳа қилмоқдан зарар йўқ. Шунга ҳам 3-4 кишидан зиёд одамларни чақирмаслик керакдир. Ўлукнинг энг яқин хотин-қиз акрабоси 40 кундан зиёд аза тутмай 40 кундан сўнг азалиқ кийимини ташласа лозим” - деб ёзганди Ҳожи Муин. Маҳмудхўжа Беҳбудий ва Ҳожи Муин жамиятда ҳукм суриб келаётган иллат ва манфаат келтирмайдиган удумларни танқид тиғи остига олишаркан, кўп хотинлилик ҳам оила мустаҳкамлиги, оқил фарзандлар тарбиясига зарар келтиришини кўрсатиб ўтишган.Масалан, Ҳожи Муин “Мазлума хотин” пьесасини ёзишдан олдин устози

Маҳмудхўжа Беҳбудий билан маслаҳатлашади.Суҳбат мавзуси кўп хотинликка йўналтирилганидан сўнг,Маҳмудхўжа Беҳбудий тааддуди завжод" масаласида фикр билдириб,"Мен биттадан ортиқ хотин олишга бутун муқобилман (қаршиман). Зотан иккинчи хотин олиш учун қўйилган шарт (адолат)га ҳеч ким риоя қила олмайди" деган экан. Маҳмудхўжа Беҳбудий исрофгарчиликка йўл қўймасликни танқид қилар экан моддий аҳволи яхши бўлишига қарамай ўғли Мақсудхўжа тўйи учун 1000 рубль харажат, қилди. Тўй ҳақидаги хабар 1909 йил "Туркистон вилояти Газети"да босилиб чиқди.Кўп йиллар Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг бу қарорини маъқуллашди, лекин айрим эскилик тарафдорлари уни "зиқналик"да айблашганди.

XIX-асрнинг охири - XX-аср бошларида Туркистон жамиятида мавжуд бўлган зарарли урф-одат ва удумлар, улардан халос бўлиш билан боғлиқ боболаримизнинг оқилона йўлга, бошловчи васиятлари бир қатор йўналишларда бугунги кунда ҳам ўз долзарблиги ва аҳамиятини йўқотгани йўқ. "Шовла кетса кетсин, обрўй кетмасин!""Мол ва жон кетса кесин обрўй кетмасин" қабилида иш кўраётган Ватандошларимизни кўзларини очиб ва уюшишлари учун фурсат етди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ҳожи Муин. Танланган асарлар// Сўз боши муаллифлари: Б.Дўстқораев Н.Намозова маъсул муҳаррир: Б.Дўстқораев Таҳрир ҳайъати: О.Шарофиддинов Н.Каримов, С.Аҳмедова бош-қ./- Т.: Маънавият, 2005.
2. Маҳмудхўжа Беҳбудий. Танланган асарлар// Тузатилган ва тўлдирилган 3-нашри. Нашрга тайёрловчи, тўпловчи сўзбоши ва изоҳлар муаллифи- профессор Бегали Қосимов. –Т.: Манавият, 2006.
3. Маҳмудхўжа Беҳбудий. Танланган асарлар.
4. Ҳожи Муйин. Танланган асарлар.

ТУРКИСТОН ЖАДИДЧИЛИК ХАРАКАТИНИНГ ЮКСАЛИШИ ВА УНИНГ АМАЛИЙ ИФОДАСИ (XIX АСР ОХИРИ ВА XX АСР БОШЛАРИ)

М.М.Ҳайдаров. т.ф.д, проф.
Геология фанлари университети

Аннотация. *Ушбу мақолада жадидчиликнинг ижтимоий-маърифий харакатдан ижтимоий-сиёсий харакатга айланиш жараёнини ёритилган. Бутунрусия мусулмонларининг сеъездларида қабул қилинган устав ва маромномаларда мусулмонлар иттифоқини тузиш ғоялари кўтарилганлиги баён қилинган. 1917 йил феврал инқилобидан сўнг бошланган ижтимоий-сиёсий кўтарилиш Туркистон жадидларининг сиёсий ўсиши мисолида очиб берилган. Турк Адами Марказият (федералист) фирқасининг маромномасида Туркистонни бошқарув шакли борасида, мухторият хусусидаги қоидалар баён этилган ва таҳлил этилган.*

Калит сўзлар: *Революция, манифесть, қурултой, устав, мухторият, мухториятли қитъа, тараққийпарвар, федералист, "Шўрои Уламо", "Шўрои Исломия", "Иттифоқи муслимин".*

Аннотация. *В данной статье освещён процесс превращения джадидизма из социально-просветительского движения в социально-политическое. Изложены вопросы поднятия идеи создания союза мусульман в принятых на всероссийском съезде мусульман уставе и программе. На примере политического роста джадидов Туркестана показан социально-политический подъём, начавшийся после февральской революции 1917 года. В программе партии Турк Адами Марказият проанализированы форма управления Туркестана и правила автономии.*

Ключевые слова: *революция, манифест, съезд, устав, автономия, автономный континент, прогрессивный, федералистский, «Шураи Уламо», «Шураи Исламия», «Иттифак аль-Муслимин».*

Annotation. *This article describes the process of social and educational movement of Djadid to the socio-political movement. In the agreement of the All Russian Muslims stated that the idea of creating a Muslim alliance was growing. It is clearly exampled that political revolt of Turkistan djadids after the revolution of social- political rising on February 1917. In the law of Turk Adami Markaziyat(federalist) analysed the ending of the Turkestan statehood and autonomy rules after the completion of the federalist group.*

Key words: *Revolution, manifesto, congress, law, autonomy, autonomous territory, developmental, federalist, "Shuroi Ulamo", "Shuroi Islomiya", "Ittifoqi muslimin"*

1905-1907 йилларда Россияда бўлган биринчи рус революцияси жараёнида 1905 йил 17 октябрда император Николай II томонидан фуқароларга сўз, матбуот ва жамиятлар тузиш эркинлигини бериш тўғрисидаги манифест қабул қилинди. Октябрь манифести сифатида тарихга кирган ушбу манифест қабул қилингандан кейин бутун Россиядаги мусулмонлар, жумладан, туркистонликлар ҳам фаоллашдилар. Жадидларнинг давлатчилик қарашларини таҳлил қилиш жараёнида Бутунрусия ва Туркистон мусулмонларининг турли съездлари (қурултойлари) ҳамда уларда қабул қилинган резолюция ва қарорларга тўхтаб ўтмасликнинг иложи йўқ.

Россия империяси ҳудудида яшовчи барча мусулмон халқлари бир жамият атрофига уюшиш мақсадида Бутунроссия мусулмонлари қурултойини ўтказиш учун ҳаракат қилдилар. 1905 йил 15 августда Нижний Новгород шаҳри атрофидаги Ока дарёсида турган “Густав Струве” пароходида ярим яширин ҳолатда Бутунрусия мусулмонларининг I съезди бўлди. Унда туркистонликлар ҳам иштирок этдилар. Мазкур съездда қабул қилинган резолюцияда айтилишича, мўлжалланган мақсадни амалга ошириш учун жойларда мусулмонлар съезди раҳбарлик қиладиган ўз мажлисларини тузиши лозим. [1; 14-15]

1906 йил 15-23 январда Санк-Петербургда бўлган Бутунрусия мусулмонларининг II съездида Бутунрусия мусулмонлар иттифоқининг Устави қабул қилинди. [2; 16-29] Дастлабки съезддан фарқли равишда бу анжуман ошкора тарзда Россия империясининг пойтахтида жамоатчилик кўз ўнгида бўлиб ўтди. Бутунрусия мусулмонлари иттифоқининг Уставида (уни тайёрлашда Муса Бигиев фаол иштирок этди) мусулмонлар иттифоқини ташкил қилиш йўл-йўриқлари кўрсатилди. Бутунрусия мусулмонларининг III съезди 1906 йил 16-21 августда Нижний Новгород шаҳрида бўлиб ўтади. Бу съездда партия программаси қабул қилинади. 20 августда 15 кишидан иборат партия Марказий Комитети сайланади. Марказий Комитет таркиби ушбу 15 кишидан ташқари яна 5 аъзога кўпайтирилиши, улардан 3 нафари Боку, Елизаветополь, Эриван губерниялардан мусулмонлардан сайлов асосида аниқланиши, Туркистон ва Оренбургдан эса биттадан вакил киритилиши белгилаб қўйилди. [3; 41-42]

1914 йил 15-25 июнда Санк-Петербургда Бутунроссия мусулмонларининг IV съезди бўлиб, унда 30 нафар делегат қатнашди. Россия марказида бўлиб ўтган ушбу съездда М.Беҳбудий ва бошқа туркистонликлар делегат сифатида иштирок этдилар. 1917 йилдан бошлаб Туркистондаги мусулмонлар қурултойларида, жадидлар партиясининг

фаолиятида янги давр бошланди. Феврал инқилобидан сўнг ўзбек, татар ва қозоқлар бирлашишга аҳд қилдилар ва “Турон” уюшмаси заминида “Шўрои Исломия” жамиятини тузишди. Мазкур жамият тузилишида Мунаввар Қори, Абдувохид Қори Абдурауфқориев, Убайдулла Хўжаев (Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев) муҳим роль ўйнашди. 1917 йил 14 мартда иш бошлаган бу жамият қишлоқ ва шаҳарларга тарғиботчилар юбориб, озодлик, тенглик ҳақида тушунтириш олиб бориш, сайлов тўғрисида маълумот бериш билан шуғулланди. Унинг дастурини Мунаввар Қори ёзган эди. Туркистонга мухторият мақомини бериш ҳаракати Туркистон мустақиллиги учун курашга айланди. [4; 521]

“Шўрои Исломия” нинг ташаббуси билан 1917 йил 16-22 апрелда Бутун Туркистон мусулмонларининг I қурултойи чақирилди. Қурултой иштирокчилари бир қанча масалалар қаторида Туркистон ўлкасининг давлат мақоми масаласини ҳам муҳокама қилдилар. Бу қурултойда Туркистон ўлка мусулмонлари Марказий Шўроси (Краймуссовет) – Миллий марказни ташкил этишга қарор қилинди. Миллий Марказга раис бўлиб Мустафо Чўқай, унга ўринбосарлар қилиб Ислом Шоахмедов, Аҳмад Заки Валидий ва Убайдулла Хўжаев сайланди. [5; 48] Бу эса ташкилотларни бирлаштириш билан бирга миллий озодлик ҳаракатини ягона изга солиб, ташкилий жиҳатдан марказлаштирар эди. Туркистон мухторияти муаммоси миллий озодлик ҳаракатининг барча ҳаракатлантирувчи кучлари манфаатларини туташтирган асосий нуқта бўлди. 1917 йил ёзида Бутунроссия Таъсис Мажлисига сайловлар арафасида туркистонлик тараққийпарварлар ўзларининг сиёсий партияларини тузиш заруриятини англаб етишди. Тараққийпарварлар “Турон” маърифий жамиятини демократик тамойилларга асосланган партияга айлантириш ғоясини илгари сурдилар. Тарихчи С.Аъзамхўжаевнинг ёзишича, етарли партиявий иш тажрибаси бўлмаган туркистонлик ислоҳотчилар наъмуна сифатида “Мусовот” демократик

партияси дастуридан фойдаланганлар. Туркистонликлар таклифига биноан тайёргарлик ишларини ўтказиш учун Тошкентга 1917 йил июли бошларида “Мусовот” партиясининг таниқли фаолларидан уламо Абулқосим Аминзода, журналист Пири Мурсилзода, муаллим Муҳаммадамин Афандизодалар таклиф этилди. 4 июл куни Уламо жамияти уларнинг шарафига Тошкентда ифторлик ташкил қилди. [6; 102-103]

Турк федералистлар партияси (Мусоват) дастури [7; 70-79] билан Туркистондаги ушбу партиянинг маромномаси солиштирилганда бу ҳолат яққол кўринади. 1917 йил 1-11 майда Москвада бўлган Бутунрусия мусулмонларининг I қурултойи берган туртки натижасида мухторият масаласи янада жиддийлашди. Москвада бўлган қурултойда қўқонлик Мулла Камолиддин қози домулла Раҳмонберди ўғли қатнашиб, Русия мусулмонлари Шўроси аъзолигига сайланган. 1917 йил 12-14 июлда Скобелев (ҳозирги Фарғона) шаҳрида бўлиб ўтган Мусулмон ташкилотларининг қурултойида дастурий масалалар кўриб чиқилди. Унда “Турк Адами Марказият (федералистлар) фирқаси”нинг дастури (маромномаси) ва 22 моддадан иборат низоми (низомномаси) қабул қилинди. Ушбу маромнома ва низом 1917 йил ёзида Тошкентдаги машҳур Ғуломҳасан Орифжонов босмахонасида литографик усулида алоҳида рисола шаклида чоп қилинган. Туркистонлик ва озарбайжонлик ислоҳотчиларнинг биргаликдаги ишлари натижасида Туркистон мусулмонлари сиёсий партиясининг дастури юзага келди ва қабул қилинди.

Турк Адами Марказият (Федералистлар) фирқасининг маромномаси 9 қисмдан иборат бўлиб, яхлит олганда демократик жамиятнинг асосларини ифода этган. Биринчи қисм “Давлат ва мухторият ташкилоти” деб номланган. Унда фирқанинг ўз олдига қўйган мақсади қуйидагича кўрсатилган: “Русияда маҳаллий ва миллий адами марказият (федерация)

асоси узра халқ жумҳурияти ташкил этмоқдур. Фирқа Туркистон, Қирғизистон, Қофқоз ва Бошқирдистон қитъалари (ўлкалари) учун ва бошқа миллий ва маҳаллий мухторият, Идил бўйи ила Қрим тоторлари учун ва бошқа, Русияда яшайдурғон турк қавмлари (халқлари) учун миллий мухторият талаб қиладур. Мухториятли қитъаларда очиладурғон мажлис мабъусонға (депутатлар палатаси)маҳаллий идораларга ва бошқа бутун ташкилотга сайланадурғон аъзолар умумий, баробар, ёширин ва бевосита сайлов усули ила сайланадур...

Юқорида мазкур барча мухториятли қитъалар марказий ҳукумат ила ватан мудофааси, пул чиқармоқ, бож ва хорижий ҳукуматлар ила муносабатда бўлмоқ хусусларида алоқа ва иртиботини (боғлиқликни) муҳофаза қилур. Мухториятли қитъалар дохилий масъалалар (идорий, молий, шаръий, маданий, адлий ва маориф ишлари) да мустақилдур. Ҳар бир мухториятли қитъанинг марказида, қонун ясайдурғон бир мажлиси мабъусон ва ул қонунни ижро қиладурғон бир хайъати вукало (вакиллар хайъати) бўлур" [8; 6-7]. Юқоридаги иқтибослардан кўринадики, Русиянинг усули идораси ҳам, Туркистоннинг давлат тузуми ҳам қўшма халқ жумхурияти бўлмоғи керак. Туркистондаги усули идоранинг хусусияти ҳақида Турк Адами Марказият (федералист) фирқасининг нашр афкори бўлган "Турк эли " газетаси шундай ёзган эди: "Ўзига хайриҳох миллатлар ила бирлашкан ҳолда турклик бешиги бўлғон Туркистонга миллий –маданий ва ҳам ерлик мухторият (федератсия) олмоқдур" [9; 64-67]. Маромномага кўра, Туркистонда ташкил этилажак халқ жумхурияти қонун чиқарувчи орган-парламентига эга бўлиши ва унга аъзолар синфий, диний ва мазҳабидан қатъий назар, умумий, тенг ва яширин овоз бериш йўли билан сайланиши кўзда тутилган. Сайловда шариат доирасида хотин-қизлар ҳам иштирок этиши мумкин, дейилган.

Мухториятли ўлкалар кенг ҳуқуқ ва имтиёзларга эга бўлган вилоят(область), санжоқ(уезд) ва ноҳия (участка)ларга бўлиниши

режалаштирилган. Маромномада Русия марказий хукумати ихтиёрига мамлакат мудофааси, пул чиқармоқ, бож ва ҳорижий мамлакатлар билан муносабатлар масалаларини ҳал қилиш ҳуқуқининг қолдирилиши қайд этилган. Бундан шундай хулосага келиш мумкинки, Туркистонннинг мустақиллиги, Турк Адами Марказият (федералист) фирқасининг маромномасига кўра нисбий бўлиб, юқорида зикр қилингани каби муҳим масалаларни ҳал этиш фақат марказий ҳукумат ихтиёрига берилган. Демак, талаб қилинаётган мухторият, яъни қўшма халқ жумхурияти тўла мустақил бўлмай, балки Русия давлати доирасида, чегараланган даражадагина бўлиши керак эди. [10; 6-7]. Маромномада энг дадил кўтариб чиқилган моддалардан бири, бу тил масаласидир. Тил ҳар бир миллатнинг биринчи ва асосий белгиси тарзида намоён бўлиши боис фирқа маромномасида ҳам бунга катта эътибор қаратилган. Бу ҳақда 8-моддада шундай ёзилган: “Ҳар бир мухториятли қитъанинг расмий тили аксар халқнинг сўйлаған тили ва шеваси бўлмоқ ила баробар вилоят ва санжоқларда ерли халқнинг суйлашадурган тил шевалари ҳам истеъмол қилинур” [11; 7]. Фирқа маромномасида Россияда яшайдиган барча турк миллатларининг барча қавмларига оид умумий масалаларни ҳал этмоқ учун миллий ва маданий иттифоқ ташкил қилиш кўзда тутилганди. Бунда Россиянинг марказий шаҳарларидан бири ёки Қозон, Уфа, Оренбург сингари турк қавмлари яшайдиган биронта шахарда барча турк қавмларининг миллий ва маданий масалаларини ҳал этадиган бир марказ ташкил қилиниши ва унга турли ўлкалардан вакиллар сайлаб қўйилиши кўзда тутилган.

Хуллас, фирқа ўз маромномасида илгари сурган жамият тузуми демократик тарзда бўлиши кўзда тутилган. Бу ҳолат айниқса маромноманинг “Мухториятли қитъаларда аҳлият (фуқаролик) ҳуқуқи” деб номланган 4-қисмида ёрқин кўзга ташланади. Унда аҳоли қайси дин ва қайси мазҳабда бўлишидан қатъий назар, қонун олдида тенглиги; фуқароларга виждон эркинлиги берилиши, биронта дин ёки мазҳаб

ҳукумат томонидан бошқаларига нисбатан устун қўйилмаслиги; ҳар бир фуқаро ўз фикрини айтиш, матбуот ёки бошқа нашр воситалари орқали баён этиш ҳуқуқига эгалиги; фуқароларнинг юзага келадиган муаммоларини ҳал қилиш учун йиғинлар ўтказиш, жамиятлар тузишга ҳуқуқли бўлиш, бунинг учун ҳеч кимдан рухсат сўрамоқға эҳтиёж йўқлиги"; шахс эркинлиги, оила муҳофазаси дахлсиз бўлиши, тегишли маҳкамаларнинг қарорисиз биронта ҳам фуқаронинг уйига бостириб кириб тинтув ўтказиш, хат ва китобларини текшириш мумкин эмаслиги каби моддалар акс этган. [12; 7]

Жадидларнинг дастурий ҳужжатларида асосий эътибор давлат тузилишини барпо этиш, қонунлар чиқаришни амалга ошириш учун чақирилган мустақил ваколатли ўлка ҳокимиятининг олий органлари, бошқаруви ва суди механизмларини ишлаб чиқишга қаратилди. Демократик ҳуқуқ ва эркинликлар берилган ва конституцион жиҳатдан кафолатланиши лозим бўлган демократик жамиятни шакллантириш – устувор мақсад қилиб белгиланди. [13; 154]. 1917 йил ёзида Тошкентда "Шўрои Исломия", "Турон", "Шўрои Уламо", "Иттифоқи муслимин", Қўқонда "Ғайрат", Бухорода Ёш бухороликлар, [14] Хивада Ёш хиваликлардан [15] ташқари, Самарқандда "Иттифоқ", "Мирваж ул-ислом", "Мифтаҳ ул-маориф" каби ташкилотлар фаолият кўрсата бошлади. [16] 1917 йил 17-20 сентябрда Тошкентда бўлиб ўтган Туркистон, Қозоғистон мусулмонларининг қурултойида "Шўрои Исломия" ва "Шўрои Уламо", "Турон" ва бошқа сиёсий ташкилотларни бирлаштириш йўли билан "Иттифоқи муслимин" сиёсий партиясини тузишга киришилди.

Туркистонни бошқариш шакли тўғрисидаги масала 1917 йил 26-28 ноябрдаги Қўқонда бўлган Туркистон ўлка мусулмонларининг фавқулодда IV қурултойининг диққат марказида турди. Мухторият ва мустақиллик эълон қилиш фикрини ҳамма қўллаб-қувватлади. Туркистон Мухторияти ҳукумати (раис - Муҳаммаджон Тинишбоев сўнгра Мустафо Чўқай)

ташкил қилинди. Туркистон Мухторияти ҳукумати [17] 1918 йил 19-22 февралда большевиклар томонидан қонга ботирилди ва Фарғона водийсида ҳам зўравонлик билан совет ҳокимияти ўрнатилди.

Хулоса қилиб айтганда жадидларнинг миллий давлатчиликни тиклаш ҳақидаги ғоялари ва уларнинг амалий фаолияти Ўзбекистоннинг янги тарихида муҳим аҳамият касб этади. XX аср бошларида Туркистон тараққийпарварлари мавжуд тузумни ислоҳ қилиш, халқимизни ривожланган миллатлар даражасига кўтариш учун муҳим ишларни амалга оширдилар. Туркистоннинг усули идораси қандай бўлмоғи керак, деган саволга тараққийпарварлар ўша давр шароитидан келиб чиққан ҳолда маданий – миллий мухторият идора усулини мақбул топдилар. Туркистон ўлкасида 1917 йил баҳоридан бошлаб мухториятчилик ҳаракати ўзининг янги босқичига қадам қўйди. 1917 йил феврал октябр оралиғида Туркистон жамиятида муҳим ўзгаришлар юз берди. Мусулмонларнинг сиёсий партиялари, турли жамиятлар ва уюшмалар тузилди. Пировардида, 1917 йил 27 ноябрда тараққийпарварлар томонидан Қўқонда Туркистон Мухторияти ҳукумати ташкил қилинди. Мазкур ҳукумат атиги 72 кун фаолият кўрсатган бўлса ҳам, у Туркистон тарихида дастлабки демократик ҳаракат сифатида қолди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Политическая жизнь русских мусульман до Февральской революции. Оксфорд, 1987. – с.14-15.
2. Политическая жизнь русских мусульман до Февральской революции...с. 16-29.
3. Третый Всероссийский мусульманский съезд. Постановление и резолюция // Политическая жизнь русских мусульман до февральской революции. с. 41-42.
4. Аҳмедов С, Ражабов Қ.Жадидчилик // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 3-жилд. –Т.:ЎзМЭ нашриёти, 2002. 521-бет.
5. Валидий кейинчалик ёзган хотираларида у Марказий Шўрога бош котиб қилиб сайланганлигини таъкидлайди. Бу ҳақида қаранг: Аҳмад Закий Валидий Тўғон. Бўлинганни бўри ер (Туркистон халқларининг миллий мустақиллик учун кураши тарихидан хотиралар). Бошқирд тилидан Ш.Турдиев таржимаси.-Т.: Адолат, 1987. –Б.48.

6. Аъзамхўжаев С. Туркистон мухторияти: миллий-демократик давлатчилик қурилиши тажрибаси. Т. :Маънавият, 2000.Б. 102-103.
7. Қаранг: Программа тюркской партии федералистов (Муссават) // Програмныее документы мусульманских политических партий 1917-1920гг. Оксфорд, 1985. с70-79.
8. Турк Адами Марказият (федералист) фирқасининг маромномаси ва низомномаси. Нашрга тайёрловчилар: А.Мадаминов ва Саид Мурод. // Фан ва турмуш, 1990, № 7.-Б.6-7.
9. Қаранг: "Турк эли"(Тошкент), 1917 йил 4 октябр; Дўстқораев Б. Туркистоннинг усули идораси қандай бўлмоғи керак эди? Жадидларнинг давлат тузуми тўғрисидаги қарашлари // Жамият ва бошқарув,1997,№2.Б.13-16; 1998,№1,Б.64-67.
10. Қаранг: Турк Адами Марказият (федералист) фирқасининг маромномаси ...-Б.6-7.
11. Турк Адами Марказият (федералист) фирқасининг маромномаси ...-Б.7.
12. Қаранг:Турк Адами Марказият (федералист) фирқасининг маромномаси ...-Б.7
13. Эргашева М. Жадидларнинг давлат-ҳуқуқий қарашлари. –Т.: Адолат. 2007.Б.154.
14. Бу ҳақда қаранг:Ражабов Қ.Мустақил Туркистон фикри учун мужодалалар.-Т.:Ўзбексистон, 2000; Ўша муаллиф. Файзулла Хўжаев.-Т.:Абу матбуот-консалт, 2011; Ражабов Қ., Ҳайитов Ш.Усмон Хўжа.-Т.: Abu matduot-konsalt, 2011.
15. Бу ҳақида қаранг: Полвонов Н.Т. Хоразмдаги ижтимоий ҳаракатлар ва сиёсий партиялар тарихи (1900-1924). Тарих фанлари номзоди...диссертация автореферати.Т.2005; Қўшжонов О, Полвонов Н. Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар (XIXаср иккинчи ярми – XX аср биринчи чораги). –Т.: Abu matduot-konsalt. 2007.
16. Бу ҳақида қаранг: Абдуллаев Р.М. Национальные политические организации Туркестана в 1917-1918 годы. Автореферат дисс...докт.ист.наук.-Т,1998.
17. Туркистон Мухторияти ҳукуматининг фаолияти қуйидаги тадқиқотларда муфассал ёритилган: Аъзамхўжаев С.С. Туркистон Мухторияти: борьба за свободу и независимость (1917-1918 гг). Автореферат дисс...док.ист.наук.Т.,1996; Унинг ўзи. Туркистон Мухторияти: миллий- демократик давлатчилик қурилиши тажрибаси. Т.: Маънавият, 2000,; Унинг ўзи. История Туркестанское Автономии (Туркистон Мухторияти).-Т.:изд: "Тошкент ислом университети", 2006.

ЖАДИДЧИЛИК ФАЛСАФАСИ

Тўхтаров И. М.
Фарғона политехника институти доценти,
Фалсафа фанлари номзоди

Аннотация. *Мақолада Туркистон халқлари тарихида муҳим жой эгаллаган жадидчилик ҳаракати, мазкур ҳаракат вакиллари томонидан илгари сурилган фалсафий-маърифатпарварлик ғоялари ҳамда юрт тараққиёти йўлида амалга оширилган эзгу саъй-ҳаракатлар фалсафий таҳлил этилган.*

Калит сўзлар: *Жадидчилик, жадидчилик ҳаракати, Бухоро жадидчилиги, Хива жадидчилиги, жадидчилик ғоялари, маърифатпарварлик, янгича таълим ва тарбия, янгича усул мактаблари.*

Аннотация. *В статье дается философский анализ философско-просветительских воззрений и идей, выдвинутых представителями жадидизма, занявшего особое место в истории народов Туркестана, а также их добрые действия, осуществленные на пути социального развития этого края.*

Ключевые слова*: Жадидизм, движение жадидизма, жадидизм в Бухаре, Хивинский жадидизм, идеи жадидизма, просвещение, новое обучение и воспитание, школы нового типа.*

Annotation*. The article provides a philosophical analysis of educational views and ideas put forward by representatives of jadidism, which has occupied a special place in the history of the peoples of Turkestan, as well as their good actions carried out on the path of social development of this region.*

Key words*: Jadidism, jadidism movement, jadidism in Bukhara, Khiva jadidism, ideas of jadidism, education, new training and education, new type of schools*.

Мавзунинг долзарблиги. Жадидчилик ҳаракати ўзига хос фалсафий ғояларга эга бўлганлиги ва ўз даври учун янгича бўлган ана шу ғояларни илгари сурганлиги боис ватанимиз тарихидан алоҳида саҳифа сифатида жой эгаллаган. Ушбу ҳаракат вакиллари илгари сурган маърифатпарварлик ғоялари уларга нисбатан миллатимиз тараққиёти масалаларида бефарқ ва лоқайд бўлмаган инсонлар эди, дейишимиз учун тўлиқ асос бўлади. Ўйлаймизки, улар ҳақли равишда ўзларини “ислоҳотчилар”, “тараққийпарварлар”, “зиёлилар”, “маърифатпарварлар” деб аташган. Худди шу боис ўзларининг фалсафий-маърифий ғояларига кўра жадидчилар XIX аср охири - XX аср бошларидаги миллий тараққиётимизнинг модернист ислоҳотчилари сифатида танилдилар.

Айнан ана шу даврда ўлкамизда жадидчилик ҳаракатининг пайдо бўлиши ва кенг ёйилиши тасодифий ҳодиса эмас. Чунки бу даврда бир бутун Туркистон ўлкаси Чор Россиясининг сиёсати оқибатида учта хонликка бўлиб юборилган эди. Тушунарлики, тили, маданияти, тарихий илдизлари бир бўлган миллат ва халқни бундай бўлиб ташлаш босқинчи кучлар учун бу ўлкада ўз мақсадларини амалга ошириш учун жуда катта имкониятлар яратиб берар эди. Бунга Россия империяси томонидан ўлкамизни табиий бойликлар, пахта, ипак каби маҳсулотларга нисбатан

хом-ашё базасига айлантириб олганлиги тарихдан яхши маълум. Мана шу мақсадда табиий ресурсларни қазиб олиш ва марказга ташиб кетиш дастурлари ишлаб чиқилганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар ҳам мавжуд. Ўз бойликларидан ва етиштирган маҳсулотларини эмин-эркин истеъмол қилиш ҳуқуқидан маҳрум бўлган маҳаллий аҳолининг турмуш даражаси эса қолоқлигича қолаверган. Гарчи, бу даврда рус сармоясининг кириб келиши натижасида банкларнинг ривожланиши, темир йўл транспортидан фойдаланишнинг авж ола бошлаши, саноат корхоналарининг бирин-кетин кўпая бошлаши кабилар бир қатор даражадаги ижобий ҳодиса бўлиб туюлса-да, бироқ ушбу жараёнлар ўлкани маданий инқироздан олиб чиқолгани йўқ. Россия империясининг асосий мақсади Туркистонни асосан хом-ашё базасига айлантириш бўлганлиги боис маҳаллий аҳолининг маърифатли бўлишидан манфаатдор эмас эди.

Бунинг устига ислом уламолари ҳам ушбу дин фалсафаси ва қадриятларининг қиммати ва обрўсини улуғлаш учун курашмадилар, бунинг ўрнига кўп ҳолларда шахсий манфаатлари устиворлиги учун келгинди ҳукмдорлар тегирмонига сув қуйишни афзал деб билишди. Буларнинг барчаси халқимиз орасидан миллий ўзликни англаш ғояларига мойил бўлган маърифатпар янги кучларнинг етишиб чиқиши учун муайян даражада замин тайёрлади.

Мавзунинг баёни. Жадидчилик кенг маънода маърифатни тарғиб қилиш, туркий тиллар ва адабиётларни ривожлантириш, дунёвий фанларни ўрганиш, илм-фан ютуқларидан кенг фойдаланиш, ижтимоий-маънавий қолоқликка барҳам бериш ва аёлларнинг тенг ҳуқуқлилиги ғоялари учун курашган ҳаракат эди. Аслида, дунё тарихида ҳам ана шундай маърифатпарварлик ғоялари билан қуролланган кучларнинг етишиб чиқиши ва халқни ижтимоий тараққиёт сари етаклаганлигига гувоҳлик бера оладиган мисоллар кўплаб учрайди. Хусусан, XVII-XVIII асрларда етишиб чиққан француз маърифатпарварлари фикримизга ёрқин мисол

бўла олади. Зеро, ўша даврда ижтимоий тараққиётда анча илгарилаб кетган инглизлар даражасига етиш бутун француз жамоатчилигини жиддий ўйлантира бошлаган муаммога айланган эди. Натижада ана шундай маънавий эҳтиёж мазкур муаммонинг ечими юзасидан бош қотирган Р. Декарт, Ламетри, К.Гельвеций, Д.Дидро, П.Гольбах, Ж.Ж.Руссо каби бир гуруҳ француз маърифатпарварларининг ўзига хос сулоласини тарих майдонига олиб чиқди. Уларнинг қарашларидаги умумийлик француз жамиятини янги тараққиёт босқичи томон етаклайдиган асосий йўл халқни маърифатли қилиш, маориф тарқатиш ғоясидан иборат бўлди. Шу маънода улар ҳам ўз жамиятини тараққиётга ундаш борасидаги жадидчилар бўлган эди, дейишимиз мумкин. Фикримизча, ана шу даврнинг машҳур адиби В.Гюгонинг “Кулаётган одам” асари миллат тараққиёти учун куюнчак инсон образини яратганлиги билан барча даврлар учун аҳамиятга эга. Гап шундаки, асарнинг сюжети бар қарашда кўримсиздек туюлади, бироқ энг муҳими – асар ғоясининг буюклигидир. Унда ташқи қиёфаси айрим нуқсонлардан холи бўлмаган кўримсизгина бир француз йигити кичик бир театр труппаси ташкил қилиб, оддийгина араванинг устида барпо этилган саҳнада гоҳ у, гоҳ бу француз қишлоғида ўзининг саҳна асарини намойиш қилиб юришга бел боғлайди. Парда очилгач, юзида айби бор бу йигит ўзининг устидан томошабинларни кулдиришга ундашдан иборат томоша ўз миллатини маърифатли қилиш йўлида қўлидан келган ана шу хизматини аямаган миллатпарвар инсоннинг фидойилиги эди. Шу боис таъкидлаш мумкинки, бу даврда ижод қилган барча француз маърифатпарварларининг асарларида қизил ип бўлиб ўтган асосий ғоя халқни юксак тараққиёт босқичига кўтарилишининг асоси уни маърифатли қилишдан иборатлиги ҳақидаги ғоя бўлган эди [2; 42-50]. Бемалол айтиш мумкинки, бизнинг ўлкамизда шаклланган жадидчилик ҳаракати фалсафаси ҳам айнан ана шу ғоя билан йўғрилган эди.

Чунки жадидлар жамиятнинг қолоқлиги, ривожланишнинг пастлиги, турмушнинг аянчлилиги кабиларнинг асосий илдизи халқнинг билим даражасининг пастлигида деб билишди. Шундай экан, мавжуд аҳволни ўнглашнинг энг муҳим калити мамлакатда таълим-тарбияни яхшилаш ва янгилаш, дунёдаги мактаб таълими ривожланган халқлар ва давлатлар тажрибасини ўзлаштириш ва бизнинг жамиятимиз ҳаётига ҳам олиб киришдан иборат деган хулосага келдилар. Бундай хулосага келиш учун туртки бўлиб хизмат қилган омиллар қаторида жадидчилик ҳаракати вакиллари томонидан ўтмиш маданияти ривожи ва бой мероси бўйлаб саёҳат қилиш билан бирга, Европа ҳамда ривожланган мусулмон дунёси мамлакатларига ташрифлари чоғида саноат ва ишлаб чиқариш соҳасида эришилаётган ҳайратомуз ютуқлар ўз навбатида Туркистон ўлкасининг тараққиётдан анча ортда қолиб кетганлигини англаш имконини берганлиги бўлди. Натижада янгича таълим-тарбия беришга нисбатан ана шундай маънавий эҳтиёжни яхши тасаввур эта олган жадидчилик ҳаракати, гарчи, амалдаги тузум томонидан катта қаршиликларга дуч келганлигига қарамасдан аста-секинлик билан шакллана бошлади. Бунда ўша даврда хорижий мамлакатлардаги таълим муассасаларида таҳсил олишга муваффақ бўлган М. Беҳбудий, А. Фитрат, З. Фурқат кабиларнинг янгича мактаблар, янгича усулдаги таълим ва тарбия, янгича мазмундаги ўқув адабиётлари сингари қадриятларни яратиш ва йўлга қўйиш борасидаги ғоя ва саъй-ҳаракатлари катта аҳамият касб этди. Шунингдек, жадидчилар Европа таълимидан ўрнак олиш, билимларини ўзлаштириш билан биргаликда маърифатпарварлик ғоялари сафида ислом динини ислоҳ қилиш, мусулмонларда бошқа динларга нисбатан бағрикенглик фазилатларини тарбиялаш тўғрисидаги даъватларини айта олиш учун ўзларида журъат топа билишган. Ана шу ўринда таниқли тарихчи олима, профессор Д. Алимова гувоҳлик берган Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг Баҳовуддин Нақшбанд мақбарасини зиёрат қилиш чоғида унинг атрофида

ноўрин қурилган кўплаб масжидлар ҳақидаги қуйидаги фикрини келтириш кифоя, деб ўйлаймиз: “бир мусулмон учун бунчалик кўп масжидларнинг кераги йўқ, унга ибодат қилиш учун битта жойнамознинг ўзи етади. Бунчалик кўп масжид қургандан кўра, унга сарфланган маблаққа фарзандларимизни чет элга ўқишга юбориш вақти келмадимикан?”[3].

Ушбу маълумотлар жадидчиларнинг зинҳор ислом динига нисбатан қарши бўлганлигини англатмайди. Балки улар ҳам ўз эътиқодларига кўра чин маънодаги мусулмон инсонлар эди. Шу боис ҳеч бир жадидчи қарашларида ислом таълимотига нисбатан хиёнат қилиш аломатлари мавжуд эмас. Балки уларнинг таълимотига кўра, жамиятдаги янгиланиш жараёнлари мусулмончилик маданиятини ҳам қамраб олиши мақсадга мувофиқ деб ҳисобланган. Бунинг учун эса жадидлар ўзларининг фалсафий қарашларида ўша давр жамиятида маърифий камолот сари интилиш ислоҳотларни ислом таълимотини тўғри англаб етишдан бошланиши керак, деган ғояни асослаб бериш учун интилганлар.

Жадидчилик фалсафасида ёрқин намоён бўлган маърифатпарварлик ғоялари, бизнингча, ўз даврининг энг илғор қарашларини ўзида мужассамлаш вазифасини олдига мақсад қилиб олган эди, дейилса тўғрироқ бўлади. Бунда, табиийки, фалсафанинг ворисийлик қонунига кўра жадидчилар ўзларидан олдинги адабиёт ва фан ютуқларига таянмасдан иложлари йўқ эди. Бу маънода, юқорида қайд этиб ўтганимиз профессор Д. Алимованинг таъкидлашича, жадидлар ўзларини ўтмишдаги фалсафий қарашларнинг таҳлилчилари сифатида намоён этдилар. Шу маънода яқин ўтмишнинг машҳур маърифатпарвари бўлган А. Дониш, шоирлар Муқимий, Фурқат, Ҳамза, Завқий ва олим Чўқон Валихонов кабиларнинг ислоҳотлари тарафдорлари деб ҳисоблашган, “қолаверса, туркий халқлар бирлигида кўрган, ўтмишдошларидан анча олдинлаб кетган ва маърифатпарварликдан сиёсатга ўтган жадидлар шу заминда униб чиққан”[3].

Албатта, жадидчилик фалсафаси ўз даври учун феноменал ҳодиса бўлган. Уларнинг катта ютуғи диний ва дунёвий билимларни пухта эгаллаш билан бирга Шарқ ва Ғарб маданиятини ҳам ибратомуз ўзлаштирганлар ва ўзлари эришган тажриба ва билимларни фидокорлик билан тарғиб этиш учун бор куч-ғайратларини аямаганликларидир. Бунинг учун ўлкада янги усулдаги мактаблар очиш, уларда келажак авлодлари бўлган ёш болаларни ўқитиш, улар учун мўлжалланган дарслик ва ўқув қўлланмалари яратиш, кутубхоналар, қироатхоналар очиш учун тинмай курашганлар, газеталар чоп эттирганлар, юртимиз тарихидаги илк театрлар очилишини йўлга қўйиб, халқимиз учун ҳайратомуз бўлган томошалардан баҳраманд бўлиш имконини яратганлар, бунинг учун ўзларининг шахсий сармояларини ҳам аямасдан юрт эртаси ворисларига таълим ва тарбия бериш йўлида беминнат эҳсон қилиш учун бел боғлаганлар.

Айни пайтда ўзлари ҳам жуда сермаҳсул ижод билан ҳам шуғулланганлар. Чоп этишни йўлга қўйган газеталарида даврнинг долзарб масалалари ва муаммоларига бағишланган ўткир мақолалар ёзиб нашр эттирганлар, бу билан замондошларининг фикрини уйғотиш, дунёқарашини бойитиш, билимларини кенгайтириш ва чуқурлаштириш амалиёти билан ҳам астойдил шуғулланганлар. М. Беҳбудийнинг “Падаркуш” сингари асарлар эса ўша давр учун хос бўлган билимсизлик, маданиятсизлик, маънавиятсизлик каби иллатларнинг миллат тараққиёти йўлидаги жиддий тўсиқ эканлигини кўрсатиб бериш орқали ёшлар онгининг шаклланишида инқилобий таъсир кучига эга бўлган қадриятларнинг қарор топиши учун замин бўлиб хизмат қилди. Буларнинг барчаси жадидчилик фалсафаси ўз даврининг мукаммал маърифатпарварлик фалсафаси сифатида шаклланганлигидан дарак беради.

Бироқ ўз даврининг ўта мураккаб зиддиятлари гирдобида фаолият кўрсатишга мажбур бўлган жадидчилик турли хил ёт кучлар ва қарашларга

қарши курашиш учун ҳам мажбур бўлди. Ушбу ҳаракатни муштарак бўлган илғор ғоялар атрофига бирлаштиришнинг имкони бўлмади. Бунинг ўрнига Бухоро, Хива, Тошкент, Фарғона водийси жадидчилигининг ҳар бири маърифатпарварлик ғояларини ишлаб чиқиш ва тарғиб этиш борасида катта ютуқларга эришгани ҳолда ўзига хос тақдирни бошдан кечирганлар.

Баъзи ҳолларда маҳаллий ҳукмдорлар томонидан уларга нисбатан сиёсий айбловлар қўйила бошланган. Жумладан, умуман жадидчилик ҳаракатининг асосчиси дея эътироф этилган И. Гаспринский Бухорога ташрифи чоғида Бухоро жадидчилиги томонидан амалга оширилган ишлардан катта қониқиш ҳосил қилган ва бу борадаги ютуқларни янада қўллаб-қувватлаш лозимлиги ҳақидаги таклиф билан Бухоро амири ҳузурига кириб шахсан суҳбатлашган. Бироқ амалда эса ҳаётдаги янгиликларнинг тарафдори бўлмаган ҳукмдор бу таклифни эътиборсиз қолдирган ва, аксинча, унинг фармони билан жадидчилар томонидан очилган янги мактаблар бирин-кетин ёпилган. Хива хонлигида бу борадаги аҳвол бирмунча ижобийроқдек кўринади, яъни маърифатли инсон ва шоир бўлган Муҳаммад Раҳимхон томонидан жадидчилик ҳаракати анча қўллаб-қувватланган. Аммо айрим тоифадаги ижтимоий кучларнинг тафаккур юритиш доирасининг торлиги, фикрлаш даражасининг саёзлиги каби иллатлар жадидчиликни ғарбпарастликда айблаш, уларнинг саъй-ҳаракатлари билан турмушимизга кириб келаётган босмахона, граммофон каби янгича маданият унсурларини кофирларга тегишли дея баҳо бериш воситасида жадидчиликни бидъат билан шуғулланишда айблаш ҳаракатлари тобора илдиз отиб борди. Пировард оқибатда эса, жамиятни маърифат сари етаклаш учун астойдил бел боғлаган ва умидвор ниятлар билан ибтидога эришган бу ҳаракат жаҳолатпарастлик қурбонига айлангани ҳолда интиҳо топди.

Хулоса. Шундай бўлса-да, ушбу ҳаракат халқимиз тарихидан муносиб жой олди. Бунда жадидчилик ҳаракати вакилларининг асосий хизмати, биринчидан, ўша давр аҳлининг ижтимоий онгида кескин ижобий ўзгаришлар ясай олганлиги бўлса, иккинчидан эса, бу ижобий таъсир остида бугунги авлоднинг Янги Ўзбекистонни барпо этиш йўлида ислоҳотларни авж олдираётганлигида ҳам акс этаётганлигидир. Мамлакатимизда Учинчи Ренессанс пойдеворини яратиш борасида амалга оширилаётган саъй-ҳаракатлар ҳам жадидчилик ҳаракатининг мазмуни ва моҳиятини чуқур англаш билан бевосита боғлиқ. Зеро, бу тўғрида Республикамиз Президенти Ш. Мирзиёев ҳам алоҳида таъкидлаганидек, “Маърифатпарвар бобомиз Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг “Дунёда турмоқ учун дунёвий фан ва илм лозимдур”, деган сўзлари бугун ҳам долзарб аҳамиятга эга” [1].

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. Тошкент, “Ўзбекистон”, 2022.
2. Тўхтаров И. “Коперникона тўнтариш” ёхуд Кант кашфиётининг сири // “Тафаккур” журнали, 2003 йил, № 2. 42-50- бетлар
3. https://www.uzanalytics.com/tarix/10076/

“САДОИ ТУРКИСТОН” ГАЗЕТАСИДА МАОРИФ МУАММОЛАРИНИНГ ЁРИТИЛИШИ ТАРИХИДАН

Юсупов Аъзамжон Абдулладжанович, ФарПИ, Ижтимоий фанлар ва спорт кафедраси доценти в.в.б., т.ф.б.ф.д, PhD,

Аннотация: *Мақолада XIX аср охири XX аср бошларида Туркистон ўлкасида юз берган иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маърифий масалаларда жадидларнинг иштироки ҳамда юртимизда илк газеталарнинг нашр этилиши хусусида сўз юритилади. Хусусан, “Садойи Туркистон” газетасида эълон қилинган мақолаларда муаллифлар сифатида жадидлар томонидан илгари сурилган ғоя ва дунёқарашлар, айниқса ўлка халқларининг кўп ишларда қолоқлиги, маиший ҳаётларидаги салбий жиҳатларга эътибор берилган.*

Калит сўзлар: *Туркистон, иқтисодиёт, ижтимоий ҳаёт, газета, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдурауф Фитрат, Абдулла Авлоний, Ҳамза, Чўлпон, У.Асадуллахўжаев*

Аннотация: *Статья посвящена участии джадидов в экономических, общественно-политических и просветительских вопросах, происходивших в Туркестане в конце XIX - начале XX века, а также об издании первых газет в нашей стране. В частности, в статьях, опубликованных в газете «Садои Туркестан», уделялось внимание идеям и мировоззрениям, выдвигаемым джадидами, особенно отсталости населения страны во многих профессиях, отрицательным сторонам их бытовой жизни.*

Ключевые слова: *Туркестан, экономика, общественная жизнь, газета, Махмудходжа Бехбуди, Мунавваркари Абдурашидханов, Абдурауф Фитрат, Абдулла Авлони, Хамза, Чулпан, У. Асадуллаходжаев*

Annotation: *The article talks about the participation of moderns in the economic, socio-political and educational issues that occurred in Turkestan at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, as well as the publication of the first newspapers in our country. In particular, in the articles published in the newspaper "Sadoyi Turkistan", attention was paid to the ideas and worldviews put forward by the Jadids as authors, especially the backwardness of the people of the country in many jobs, and the negative aspects of their household life.*

Keywords: *Turkestan, economy, social life, newspaper, Mahmudhoja Behbudi, Munavvargari Abdurashidkhanov, Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloni, Hamza, Chulpan, U. Asadullahojaev*

XIX асрнинг 80-90-йилларида Туркистон ўлкасининг сармоядорлари минтақанинг иқтисодий-сиёсий, ижтимоий-маънавий ва маърифий ҳаётида сезиларли из қолдирди. Улар дастлаб ўзлари йиллар давомида шуғулланиб келган савдогарлик, савдо-саноатчиликда катта тажриба орттириб, XIX аср охири XX аср бошларига келиб йирик фирмалар, савдо уйлари ва савдо-саноат ширкатларни ташкил этиб, ўлка ҳаёти ҳамда тараққиётида муҳим ўринга эга бўлиб борди. Шунингдек, ўлка сармоядорлари нафақат Туркистон иқтисодий ҳаётида муҳим ўрин эгаллаш, балки замон талаби нуқтаи-назаридан ҳам иш юритиб, ўзлари истиқомат қилиб турган минтақада маориф, илм-фан, маданият ва маърифатнинг ривожланиб боришига умид қилдилар ҳамда бу ишнинг халққа келтирадиган манфаатини англаб етиб, ўз сармояларини сарфлаб, жамият тараққиёти ва умуммиллатга хизмат қилишни шахсий бурчлари сифатида қабул қилдилар.

Россия империяси сарҳадларида яшаб келган туркий мусулмон халқларининг бирлиги рамзи сифатида Исмоилбек Ғаспирали томонидан таъсис этган “Таржумон” газетаси теварагидаги жадидчилик ҳаракати

Туркистонда ҳам кўплаб буюк шахсларни шаклланишига замин яратди. Жумладан, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдурауф Фитрат, Абдулла Авлоний, Ҳамза, Тавалло, Чўлпон, У.Асадуллахўжаев, О.Маҳмудов, С.Миржалилов ва бошқалар миллат фарзандлари сифатида бу ҳаракатнинг олдинги сафларида бўлибгина қолмасдан, ўз дунёқарашлари ва ғоялари билан ҳаракатга мамзун киритдилар, моҳиятан кучайишига эришдилар.

Жадидлар томонидан ташкил этилган ва халқимизга маънавий озуқа беришга астойдил курашган нашрлардан бири сифатида албатта – “Садои Туркистон” газетаси алоҳида қимматга эга. Газета ўзбек матбуотчилигининг шаклланиши ва ривожланишида дастлабки қадамларни ташлаб берган эди. У миллатни тубанлик ва инқироздан қутқармоқ учун замона илмини, маорифини ўрганишга астойдил киришган эди. Газета маҳаллий халқларни илм-маърифатга етаклабгина қолмасдан, ўлкада мактаб-маориф ишларининг ривожига бош бўлди.

“Садои Туркистон” Туркистонда миллий матбуотни ривожлантиришнинг устувор йўналишларини белгилаб берди. Уларнинг бошларида буюк сиймоларнинг кўплаб вакиллари турди, бошқарди, мақолалари билан ўз ўқувчи аудиториясига эга бўлиб борди. Хусусан, ўлкада нашр этилган илк газеталарда эълон қилинган Мунаввар қори Абдурашидхонов, У. Асадуллаҳўжаев, Абдулла Авлоний, О.Маҳмудов, С.Миржалиловларнинг мақолалари ва уларда кўтарилган масалалар, уларнинг ноширлик фаолияти ёшларимиз учун ибрат мактабидир.

Таъкидлаш лозимки, “Садои Туркистон” газетаси бугунги истиқлол ғояларига муштарак, ҳамнафаслиги билан ўлка матбуоти тарихида ўзининг муносиб ўрни ва мазмунига эга.

“Садои Туркистон” газетаси XX аср бошларида дунё юзини кўрган ўзбек вақтли матбуоти нашрлари орасида ўзининг йўналиши, мавқеи, тутган ўрни нуқтаи назаридан ажралиб туради” [1]. У ўзининг илк

қадамлариданоқ миллат тараққиётининг пойдевори бўлган маориф масаласига алоҳида эътибор берди. Шу боис газетанинг дастлабки сонларида: “ҳар бир мамлакат халқининг тараққий ва таназзули, ҳаѐт ва мамоти мактаб масаласига боғлиқдир”, деган ғояни илгари сурилди. “Бизнинг бу жаридамиз Туркистон мактабларининг аҳволини ислоҳ ва ҳуқуқини мудофаа мақсади-ла чиқарилганлиғи учун бунда энг кўб баҳс қилинадурғон масала ва энг муҳим саналадурғон мақола шул мактаб тўғрисида бўлур” дея ўз йўналишини белгилаб берди [2]. Газета учун ўта муҳим вазифалардан бири этиб, мустақил фикрлай оладиган янги авлодни тарбиялаш илгари сурилган эди. Шунинг учун ҳам “усули жадида” мактаблари кенг тарғиб этилди. Турли тазйиқ ва зулмлар исканжасида қолган омманинг қашшоқлиги, ижобий фикр билдира олмаслигини бош сабабини дунёвий илмларда илмсизлик, маърифатсизликда деб ҳисоблади.

Тўғри ўлка халқлари саводхонликда айрим русийзабон кишилар ҳисоблагандек “саводсиз” эмасди. Бундай эмас, бўлиши ҳам мумкин эмас эди. Сабаби ўлкамиз асрлар мобайнида ислом маданияти ва маърифати ўчоғи сифатида машҳур бўлиб келган, халқимиз асосан араб ёзувига асосланган ўзбек ёзувидан фойдаланиб яшаган. Ислом дини ва ушбу ёзув замирида мактаб ва мадрасалар фаолият олиб борар, маҳаллий халқ шу асосида савод чиқаришда яхшигина малака ва тажрибага эга эди. Жадидлар томонидан илгари сурилган ғоя ва дунёқарашга биноан янгилик – уларни ислоҳ қилиш ва давр билан ҳамоҳанг бўлишлигига эришиш тамойили эди. “Бу йўл миллий ва диний маънавий қадриятлардан воз кечиш эмас, балки, аксинча, улар асосида, бундан кейинги ривожланиш ва тараққиётга ҳалақит берувчи эскирган ақида ва хурофотлардан воз кечиш билан аста-секин ўтиш эди” [3, 13], деб фикр юритади тарихчи олим С.Аъзамхўжаев. Алқисса, ёшларда миллий руҳни уйғотиш – энг муҳим ва долзарб вазифалардан бири сифатида алоҳида мазмунга эга эди.

“Садои Туркистон”да эълон қилинган мақолаларда маориф масаласи газета муҳаррирлари учун бош мавзу бўлди. “Мактаб дўсти” имзоси билан босилган “Туркистон мактаблари” туркум мақоласида Туркистонда мавжуд мактаблар, улар олдида турган муаммоларга батафсил тўхталган, усули жадида мактабларининг миллат тараққиётидаги ўрнини кенгроқ ёритишга ҳаракат қилинган. “Усули жадида” деганимиз шул расмий мактабдурки, ҳозирда Туркистонда комили муваффақият ила томир отмоқда. Бу мактаблар синфий имтиҳонлари воситаси ила ўзининг на эканлигини халққа, ҳукуматга билдурди”, деб жадид мактабларига баҳо берилади [4]. Маълумки, ўша даврда Туркистонда турли хил эски усулдаги, усул савтия, усул жадида ҳамда рус-тузем мактаблари мавжуд бўлиб, аҳоли қайси усулда ўқитиш фойдали эканлигини батамом тушуниб етмаган эди. Бунга маҳаллий уламоларнинг жадид мактаблари ҳақидаги турли бўҳтон ва туҳматлари ҳам сабаб бўлган. Бу хусусида Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг 1927 йилдаги қурултойда сўзлаган нутқидан ҳам билиш мумкин: “Ўша вақтдағи жадид мактабларига уламолар, бой - ҳамма ва ҳамма қарши эди” [5]. Газетанинг “Бухоронинг аҳволи ҳозираси” сарлавҳали таҳририят мақоласида баён қилинишича, Бухорода муллалар усул жадида мактаблари устидан амирга арз қилишган. Улар “Бир неча жадидчилар чиқуб ўз бошларига болаларини жам қилуб ўқутмакдадурлар. Бунларнинг олдини тездан олинмаси, болалар ҳуррият ҳавас бўлуб фуқарони оғу қиладурлар” деб амирга ушбу мактабларни йўқотиш юзасидан маслаҳат беришган [6]. Оқибатда янги усул мактаблари ёпилади. Бу ҳол биргина Бухорода эмас, Туркистон бўйлаб давом этарди. Шунинг учун ҳам газета ўзи кўтараётган мавзуларнинг амалий натижаларига жиддий эътибор қаратган. Жумладан, “Туркистон мактаблари” туркум мақоласи босилгандан сўнг, кўпгина шаҳарларда сармоядор бойларнинг ҳиммати билан янги усул мактаблари ташкил қилинади. Бу ҳақда “Самарқандда мактаб” [7], “Андижонда мактаблар” [8] сарлавҳали

мақолаларда маълумот берилган: “Аввалги мақолада аҳволи баєн ўлмуш усул савтия исми остида улан “бўяма” мактаблар тамом халқ кўзидан тушиб инқирозға юз тушгач, зикр ўлмуш ағниєи киром ўзаро машварат қилишиб тартиблироқ бир мактаб очмак фикрина тушмишлар” [9]. Бундан хабар топган “Мусулмон жамияти умидияси” ҳам мактабларга моддий ёрдам бера бошлайди. Газета бу ҳаракатларни мамнун бўлиб қайд этади: “Жамиятнинг бундай маориф йўлларини иона қилиб бошлоғонлиғи шоён таҳсин ва табрикдур” [10]. Газетанинг яна бир жасорати рус-тузем мактабларидаги таълим тизимига миллий қадриятларимизни сингдириш ғоясини кўтариб чиққанлигидир. Газета чор ҳукуматининг мусулмон болаларини руслаштириш сиёсатига зимдан қарши чиқади. “Руский - туземний мактаблари, фойда ва зарарлари, тариқи ислоҳи” мазмунида берилган ушбу мақолада: “Мусулмонлар учун энг муқаддас саналган мусулмонча ўқув, ёзув, тил ва адабиєт дарсларнинг вақти оз қўйилганлигини”, бу эса миллат болаларини миллий руҳиятдан узиб қўйишини таъкидлайди [11]. Газета чиқишларининг яна бир эътиборли томони шундаки, маърифатли жамиятнинг асоси бўлган бошланғич мактабларни такомиллашган ўқув мезонларига мувофиқ ташкил этиш масаласини қайта ва қайта кўтариб чиқади. “Бир миллатнинг аҳволидан баҳс этмак учун, энг аввало, ибтидоий мактабларига назар солмак лозим келур” [12]. Газета Туркистон бойларини маориф ҳомийлари бўлишга чақиради. Газетада босилиб борган “Мактабларға иона” [13] сарлавҳали кичик хабарларда Тошкент шаҳридаги бир неча бойлар томонидан мактаблар учун қилинган хайрия пуллари ҳақида маълумот берилади. Қолаверса, буни ўлканинг бошқа ҳудудларидаги йирик мулкдорларга, сармоядорларга мурожаат деб қабул қилиш мумкин. Газета мазкур хабарлар охирида ёзади: “Маъсум болаларимизни ҳар хил ҳунар мактабларига берайлук ва замонча тартиб қилайлук…табиб бўлсин, дурадгор бўлсинки, бизнинг жуҳут дўхтурлариға ва армани

дурадгорлариға эҳтиёжимиз қолмасун”. Айни пайтда халқимизнинг турмуш тарзи, урф-одатлари билан боғлиқ ходисалар ҳақида ҳам муносабатини билдириб ўтади: “Агар одамлар оқчаларини тўйларға сарф қилмасдан, энг зарур керакли нарсаларға ҳаражат қилсалар, ўзлари бундай хўрлик ва камбағалликларга қолмас эдилар” [14].

Хулоса ўрнида таъкидлаш лозимки, “Садои Туркистон” жадидларнинг маърифатли жамият сари илгари сурган улуғ ғояларига таяниб, ўз саҳифаларида миллий истиқлол ғоясининг асосини яратди.Унинг яна бир муҳим хизмати, газета миллатпарварлик , маърифатпарварлик каби юксак ғояларни тарғиб этди. “Садои Туркистон” газетаси миллий матбуотни “миллатнинг умумдарсхонаси” дея ўнлаб илғор зиёлиларни газета теварагига жалб қилиб, Россиянинг мустамлакачилик сиёсатига қарши жасорат билан ғоявий кураш олиб борди. Унинг кўмагида Абдулла Авлоний, Абдулҳамид Сулаймон Чўлпон, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ва бошқа кўплаб улар каби муаллифлар “Садои Туркистон”нинг мазмун-мундарижасини бойитишга, ижтимоий-сиѐсий чиқишларининг ўткир бўлишига муносиб ҳисса қўшдилар. Жадид публицистларининг бу жасоратли қадами истиқлол ғояларига таянган миллий адабиётнинг шаклланиши ва ривожланишига асос бўлди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. А.Жалолов, Ҳ.Ўзганбоев. Ўзбек маърифатпарварлик адабиѐтининг тараққиѐтида вақтли матбуотнинг ўрни.-Т.: Фан. 1993. -Б-82, Садои Туркистон, 1914 йил, 4 апрель.
2. Садои Туркистон, 1914, 15 апрель.
3. Аъзамхўжаев С. Туркистон муҳторияти. -Т.: Маънавият, 2000. – Б. 13.
4. Садои Туркистон, 1914, 15 апрель.
5. Миллий уйғониш. -Т.: Университет, 1993.
6. Садои Туркистон, 1914, 11 июль.
7. Садои Туркистон, 1914, 15 апрель.
8. Садои Туркистон, 1914, 18-апрель.
9. Садои Туркистон, 1914, 22 апрель.
10. Садои Туркистон, 1914, 15 апрель.
11. Садои Туркистон, 1914, 22 апрель.
12. Садои Туркистон, 1914, 15 апрель.
13. Садои Туркистон, 1914, 4 апрель.
14. Садои Туркистон, 1914, 18 апрель.

ОБИДЖОН МАҲМУДОВ – ТУРКИСТОНЛИК БИРИНЧИ ТОҒ-КОН МУҲАНДИСИ

Феруза Саъдуллаевна Амонова,
Ўзбекистон ФА Тарих институти докторанти,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Аннотация: *Ушбу мақолада XX аср бошларида маърифатпарварлик ва ислоҳотчилик ғоялари билан майдонга чиққан Обиджон Маҳмудовнинг фаолият йўли, иқтисодий мустақиллик учун кураши, унинг тоғ-кон саноатини ривожлантиришга қўшган ҳиссаси архив ҳужжатлари, даврий матбуот материаллари ва турли тадқиқотлар асосида ёритилган.*

Калит сўзлар: *жадид, газета, истиқлолчилик, тадбиркор, муҳандис, биржа, кон.*

Аннотация: *В данной статье рассматривается деятельность Обиджона Махмудова, возникшего в начале XX века с его просветительскими и реформаторскими идеями, его усилия по обеспечению экономической независимости, его вклад в развитие сельского хозяйства и промышленности, выделены на основе архивных документов, материалов периодической печати и различных исследований.*

Ключевые слова: *Джадид, газета, независимость, бизнесмен, инженер, биржа, рудник.*

Abstract: *In this article, the activities of Obidjon Mahmudov, who emerged in the early 20th century with his enlightenment and reformist ideas, his efforts for economic independence, his contributions to the development of agriculture and industry, are highlighted based on archival documents, periodical press materials, and various research.*

Key words: *Jadid, newspaper, independence, businessman, engineer, exchange, pit.*

Жадидчилик ҳаракати вакили, давлат ва жамоат арбоби, йирик сармоядор ва ношир Обиджон Маҳмудов туркистонлик биринчи тоғ-кон муҳандиси ҳисобланган. У 1871 йил 12 майда асли бухоролик тўпчи Абдухолиқ хонадонида Марғилонда туғилган. Отаси Бухоро амирлигида тўпчибоши лавозимида ишлаган. Абдухолиқ фарғоналик дўстининг таклифига биноан Марғилонга меҳмонга борганида отдан йиқилиб оёғи синган ва бир муддат шу хонадонда яшашга мажбур бўлган. Шу пайтда у дўсти Мирзаюнуснинг Робия деган яқин қариндошига уйланган.

Кейинчалик Абдухолиқ амирлик ҳокимияти билан келишмай Фарғона водийсига кўчиб кетган. Уларнинг тўнғич ўғли Миродил Қўқоннинг Шайхон маҳалласидан уй-жой сотиб олгач, Обиджон ҳам онаси ва акаси билан бирга Қўқонга кўчиб келган ва шу ерда яшаб эски мактабда ўқиган. Обиджон Маҳмудовнинг қизиқишлар кучли бўлган. Бўш пайтида акасидан мўмчилик ҳунарини, поччаси Мирзакарим заргардан савдо-сотиқнинг сир-асрорларини қунт билан ўрганган. 1894 йилда акаси билан бўлган келишмовчилик натижасида Каспий денгизи бўйларида жойлашган Челекан ярим оролига бориб, тўрт-беш йил давомида турли ишларни бажарган. Шерикчиликда сотиб олган еридан нефт чиққач нефть қазиб олиш билан шуғулланган [1, 64]. Амалий тажрибаси бўлган Обиджон Маҳмудов 1897-1901 йилларда Санкт-Петербург университетининг тоғ-кон муҳандислиги факультетини тугатади ва 1901 йилда Кўқонга қайтади [2, 33]. Ҳудудда тоғ-кон соҳасини йўлга қўйиш ва турли тармоқларни ривожлантириш мақсадида Фарғона водийсидаги нефть конларни очишда иштирок этади. Кармана, Шўрсув, Сариққўрғон, Полвонтош, Оламушук, Мумконсой каби ҳудудлардаги конларда фаолият олиб бориб Шўрсувдаги олтингугурт конини сотиб олади [3, 18]. XIX аср охирида Туркистон ўлкасида керосинга бўлган талаб орта бошлаган. Ташкил топган рус шаҳарларида кўча ва уйларни ёритишда керасин лампалардан фойдаланиш. Натижада нефт қазиб олиш ва қайта ишлашни кўпайтириш бўйича янги вазифа қўйилган. Обиджон Маҳмудов Алфред Нобел билан биргаликда Фарғона водийсида биринчи йирик нефтни қайта ишлаш заводини қуришини бошлаб юборган. Бу эса келажакда қайта ишлаш ҳажмини ошириш ва шунга мос равишда қўшни давлатларга хомашё экспортини ташкил этиш имконини берган. Фарғона водийсида савдо муносабатлари, савдо операцияларининг турли-туманлиги билан бошқа ҳудудлардан анча фарқланган. Савдо алоқаларини яхшилаш мақсадида

Қўқон шаҳрида савдо-саноат биржасини ташкил этишга эҳтиёж сезилган. У асосан пахта биржаси сифатида ихтисослашган.

1906 йилнинг 15 ноябрида Обиджон Маҳмудов бошчилигида бир гуруҳ сармоядорлар Қўқонда Туркистон ўлкасида ягона савдо-саноат ташкилоти - биржа расмий равишда ўз фаолиятини бошлаган [4]. Қўқон биржа қўмитаси аъзоларини акционерлик жамиятлари, тадбиркор, молиячилар, савдо – саноат компаниялари ва якка тадбиркорлардан иборат бўлган. Биржада, асосан, Россиядан олиб келинган тайёр маҳсулотлар (гипс, алебастр, семент, мойли бўёқлар ва бошқалар), Туркистондан олиб келинган хомашё (асосан пахта) сотилган. Акциядорлик жамиятлари ва савдо уйлари маълум миқдорда хомашёни савдо ва саноат компаниялари орқали Европага экспорт қилган, қолган қисми эса Россиянинг Москвадаги асосий товар биржасида ва Нижний Новгород ярмаркасида сотилган [5, 23]. Шу билан бир қаторда Қўқон биржа қўмитаси пахта саноатини, ирригация иншоотларини ривожлантириш, чигит етказиб бериш, катта майдонларга пахта экиш ва пахтани темир йўлда ташиш масалаларни ҳал қилишда масъул бўлган. Тажрибали Обиджон Маҳмудов 1905 йилда ҳукумат томонидан нефт ва озокерит ишланмаларини ўрганиш учун Озарбайжонга юборилган. У ерда малака орттириб қайтгач, нефт қазиб чиқариш янги усулларини жорий қилиш устида ишлаган. Унинг ташаббуси билан Қўқонда 1914 йили “Ғайрат” номидаги ҳиссадорлик жамияти тузилган. 1916 йилда жамиятнинг ҳиссалари кўпайтирилиб халқни марифатли қилиш учун ҳусусий босмахоналар очиш, жадидчиларнинг янги усул мактабларини янада кўпайтириш, Қўқон шахрида хусусий корхоналар яъни чой қадоқлаш, бозор расталарига ёрдам бериш жамиятнинг мақсади ҳисобланган [6, 204].

Обиджон Маҳмудов тадбиркорлик билан бир қаторда ўз маблағларининг катта қисмини мактаб ва мадрасалар қурилишига ажратган, камбағалларга ёрдам берган, илм-фан ва замонавий таълим-

тарбия ривожини қўллаб-қувватлаган. Фарғона водийсидаги жадидчилик ҳаракатида қатнашган ва уларни моддий жиҳатдан таъминлаб турган. Қўқонда босмахона ташкил қилган (1914), «Садои Фарғона» (1914), «Тирик сўз» (1917) ва рус тилида чиққан «Ферганское эхо» (1914) газеталарнинг муҳаррири ва ноширибўлган [7, 369]. У матбуотда долзарб мақолалар билан чиқиб, Туркистон халқини маърифатли бўлишга чақирган, уни озодлик учун курашга даъват этган. Обиджон Маҳмудовнинг саъй-ҳаракати билан 1914 йил 3 апрелдан "Садои Фарғона" газетаси чиқа бошлади. Муаллиф газета саҳифаларидаги мақолалар орқали қишлоқ хўжалигига янги технологияларни олиб киришга астойдил тарафдор бўлиб, матбуот орқали деҳқонларни бунга қизғин даъват этишган.

Обиджон Маҳмудовнинг иқтисодий қарашларида иқтисодиётга хорижий сармояларни, илғор техника-технологияларни жалб этиш, Туркистонда банклар фаолиятининг ўрни ва аҳамияти, савдо-тижорат ишларини илмий асосга қуриш, тадбиркорлик, аграр иқтисодиёт самарадорлигини ошириш масалалари ётади. У савдогарларни даражаси ва бажарадиган вазифасига кўра тўрт қисмга бўлади. Булар Троцкий, Москов, Истанбул ва узоқ-яқин ерларга мол олиб боруб, олиб келуб турадургон эски савдогарлар; ғалла ва ҳар хил молларни нақдга олуб, омбор қилуб, яна нақдга ва қисқа муддатлик насияга сотадиган янги тоифали савдогарлар; отасидан қолган дастмоя[13] ва амлок[14]ка соҳиб бўлуб, яхши отлар ва қушлар сақлаб умр ўтказадиган меросий савдогарлар ва бировнинг пулини ишлатиб, фойдасини бўлиб оладиган хизматчи савдогарларга ажратади [8].

О.Маҳмудовнинг "Садойи Фарғона" газетасининг 1914 йилги сонларида эълон қилинган "Фарғонада банк очмоқ" номли мақоласида

[13] *Дастмоя* – озгина пул, маблағ. Савдо-сотиқ ишларида айлантириб туриладиган ва ўша асосда фойда кўриладиган дастлабки асосий маблағ.
[14] *Амлок* – катта ер-мулк, мол-дунё.

банк ва ҳайрия жамиятларини очиш юзасидан қуйидагилар баён этган. “Ҳар шаҳар ва қишлоқларда ширкатлик, банклар очмоқ лозимдир ва бундай банкларни очиб ҳар қандай мухтожларга ёрдам бермоқ мумкиндир, бу банкни очмоқни хохловчилар бўлсалар “Садойи Фарғона” идорасига О.Маҳмудовга мурожаат қилсинлар. Шундай банкларни очмоқ даркор бўладиган дастурул амал китобларни кўрсатурмиз ва бунга қараб очсалар бўладур. Бундай банкни очган вақтда ҳар қандоқ одам ўз бисотида бекор турадиган пулни келтириб қўйса бўладир, ҳар бир шаҳарда жамияти ҳайриялар очилиб шундай пулларни шу банкларда ишлатиб кўпайтирмоқ ва саломат сақламоқ мумкиндир. Агар Фарғона музофатининг қайси шаҳрида жамияти ҳайрия очмоққа ихтиёр қилувчилар бўлса (Садойи Фарғона) идорасига мурожаат қилсалар маслаҳатини қилиб тегишли жойдан жавоб бермак мумкиндир” [9]. Мақоладаги мурожаат ўринли эди. Банк очиш имкониятига эга тожирларимиз бор эди. Бу мақоласи билан миллий банкларни очиш, Туркистоннинг бошқа шаҳарларида савдо биржасини ташкил қилишга даъват этмоқда. Афсуски, қилинган саъй-ҳаракатлар империя ҳукуматининг қаршилиги дучор бўларди.

XIX асрнинг 90-йилларидан бошлаб савдогарлар орасида инсоният тушунчаси шахсий манфаатга ўзгарди. Ўлкада рус банк ва савдо фирмаларининг кириб келиши билан фоиз эвазига насияга мол сотишни бошладилар. Фойдани кетидан югурган пахтакор савдогарлар баъзи рус фирмаларига фоиз эвазига нақд пул бериб оқибатда синиб майда дўкондорга айландилар, баъзилари ер олиб деҳқончилик қилдилар, қолганлари кекса бўлса мусибатни кўтара олмай вафот этдилар. Пахта, пилла ва бошқа зироат ишлари кўп, табиий заҳираларга бой ҳудуд эканлигини ўрганган рус фирмалар ҳудудда поезд келиши билан тижорат ишларини бошлаб юборди. Бу ҳолни кўрган банклар келуб, кредит очиб, кредит номидан акча беришни бошлади. Банкни кўриб, фирмалар ҳар ерда савдо шубаларини очди. Масалан, бир одамга банк 5000 сўм кредит очган

бўлса, фирмалар 10000 сўм кредит очди. Оқибатда бу даврда биргина Фарғона ҳудудида 25 та фирма, 10 та банк, 10 та воситачилик идоралари пайдо бўлди. XIX асрнинг 80-йиллар охирларига қадар Фарғона вилоятида шундай қарз бериш тури бор эдики, унинг номи қарзи ҳасана[15] деб номланарди. Бундай қарз тури ўртасида ўзаро ишонч ва ҳурмат ётади. Қарз савдогар ёки дўкондорга берилса қайтариши мумкин, шу маблағга муҳтож оддий деҳқонга берилса мўмин киши қилган эҳсонининг ажрини Аллоҳдан умид қиларди. Йирик бозорларда Миролимбой, Олимжонҳожи, Хонбобой каби сулҳкорлар бор эдики улар маҳалла ва бозор, дўкондор ва савдогар ўртасидаги келишмовчиликни бартараф этарди [10]. Кейинчалик пахтага бўлган эҳтиёжнинг йил сайин ортиши чет-эл савдо фирмаларнинг ҳудудда пайдо бўлишига сабаб бўлди. Оқибати савдогарларнинг янги тоифасини шаклланишига олиб келди. Касодга учраган, мол-мулкидан ажраган тоифа вакилларининг аксарияти ҳам шулар эди.

Пахтакор деҳқоннинг ер-мулксиз қолиши банклар билан бирга қарз берган фирма, чистачи ва аравакашларнинг судхўрликлари натижаси эди. Одатда банклар пахта учун фирмаларга 8-9 фоиз эвазига пул берган, фирмалар арзон нархларда пахтани вақтида етказиш учун 12-16 фоиз ҳисобида чистачига (заводда пахтани чанг ва бошқа нарсалардан тозалаш билан шуғулланган) берган. Чистачилар фирмадан олган пулни маълум бир қисмини 40-50 фоиз эвазига пахтакорларга берган бўлса, қолган қисмини 20-40 фоиз ҳисобида аравакашларга берган. Аравакашлар ўз навбатида пулнинг фоизини ошириб деҳқонларга улашган [11, 134]. Деҳқонлар меҳнати эвазига ҳузур-ҳаловат кўриш эмас кредит фоизларини тўлаш билан банд бўлган. Бундай вазиятни Обиджон Маҳмудов қуйидагича таърифлайди. “...Биз мусулмонлар пулни банкдан молларни фирмалардан олдик. Қишлоқларга насияга пахтани куз сезон деб ваъдага

[15] Қарзи ҳасана - Устига фойда (фоиз) қўйилмайдиган, қайтариш шарти билан муайян муддатга бериладиган қарз.

сотдик. Пахтадан фойда олиш сентябр, октябр ойлари бўлишига қарамасдан йилнинг қандай келишини ўйламай вадалашдик. Баъзи пахтачи фирмаларга ишонч билдирдик. Фирмадан пул олиб пахтага беруб номимизни “чистажиб” қўйиб, пахтадан 5000 сўм фойда олдик. Банкдан олган пулни асосий пул деб билиб, фирмадан насияга олган молларни заҳира маблағи деб билуб, пул қилиб, яхши от-аробалар олуб, қимматбаҳо иморатлар қилиб, бидъат исроф тўйлар қилуб, ортиб қолган ақчаларга узоқ ерлардан таноби беш юз, олти юз сўмлик ер олуб, 100 сўмлик дўконни 5000 сўмга олуб, ижарага қўйиб фойда олдик. Устига бир неча ўнларча минг сўм қарздор бўлган савдогарларни синдурдик. Бу синган савдогарларнинг хотири учун илтимос вексел берган ҳам, одамлар ҳам балои аъзиймга қолуб, биргалашуб синуб, хуллас олам хароб булмоқға бошлади” [12]. Вазиятни ачинарли тарзда тарифлаган муаллиф ҳалқни хушёрликка ва саводхонликка ундамоқда. Чистачи ёки аравакашлар ҳам рус фирмаларнинг тузоғига тушган шу ҳудудда яшаган миллат вакиллари эди. Улар ўз даврининг қурбони бўлиб, мол-мулк орттиришга интилган. Рус фирмалари маҳаллий тилни билмаганлиги баҳонасида халқимизни ўз вакиллари қўли билан касодга айлантиришга эришган. Обиджон Маҳмудов Туркистон Мухторияти тугатилганидан сўнг, Фарғона вилояти ишчи-деҳқон, солдат депутатлари совети томонидан очарчилик туфайли 1917 йил октябрь ойида Кавказга юборилган. Унинг саъй-ҳаракатлари натижасида 1917-йил октябрда Қўқонга жами 17 917 пуд дон (буғдой, маккажўхори, ун), ноябр ойида 18 000 пуд дон келтирилди [13]. 1917 йил ноябрига келиб дон етишмовчилиги 100 миллион пудга баҳоланган ва шаҳар аҳолиси учун кунлик эҳтиёж киши бошига 200 грамм нон этиб белгиланган. Қишлоқ жойларда нон ўрнини босадиган турли хил дон маҳсулотларни истеъмол қилган. 1918 йилда пахта тайёрлаш масаласига яна эътибор кучайтирилди. Москвада пахта бўлимини ташкил этилди. Қисқа муддатда Обиджон Маҳмудов бу бўлимда фаолият олиб борган. У

1919 йил 1 майдан Халқ Комиссарлари Советининг Туркистон ишлари бўйича махсус комиссиясида пахта тайёрлаш бўйича мутахассис сифатида иш бошлаган [14, 18].

1921 йили Обиджон Махмудов мамлакатда инглиз-япон интервенциясини қўзғаш ва истиқлолчилар билан алоқаси учун ҳибсга олинган. Унга “ноқонуний ишлар билан шуғулланганлиги, яширин йиғилишлар уюштирганлиги, советларга қарши тизимли ташвиқот ишлари олиб борганлиги” каби айблов эълон қилинган. Лекин у барча мол-мулкларидан воз кечиш эвазига озодликка эришган. Қамоқдан чиққач, яна ўз касби мумчилик билан шуғулланиб, давлат лавозимларида ишлашга ҳаракат қилган. 1921 йил декабрдан 1922 йил августга қадар Бухоро Халқ Совет Республикаси Савдо-саноат вазирлигининг ташқи савдо бўлимида фаолият олиб боради. Бу ердаги фаолияти давомида у РСФСР Ташқи Савдо Халқ Комиссарлигининг вакиллари билан Бухоро Халқ Совет Республикаси ўртасидаги ўзаро савдо муносабатларини ривожлантиришга ҳаракат қилади. 1922-1926 йилларда Шўрсув шаҳарчаси ўрнидаги Мумконсой деган мавзеда нефт ва озекерит конларини очиб ишга туширади ҳамда Туркистон ўлкасининг йирик саноатчилари қаторидан жой олади [15, 60].

Хулоса қилганда, Обиджон Маҳмудов тадбиркорлик ва тижоратчилик фаолияти даврида маслакдош дўстлари билан бирга иқтисодий мустақиллик учун курашди. Тажрибали мутахассиснинг нефт-газ саноатини ривожлантиришга қўшган беқиёс ҳиссаси алоҳида эътирофга лойиқ. У углеводородларни ишлаб чиқариш ва қайта ишлаш асосчиси. Хорижий давлатлар тажрибаси асосида нефтни қайта ишлаш ва ёқилғининг керосин, бензин фракциялари каби самаралироқ турларини ишлаб чиқаришни йўлга қўйган ташаббускор самоядорлардан биридир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Каримов Н. Фарғона жадидларининг сарвари // Водийнома, 2016, №1. – Б. 64.

2. Ражабов Қ. Туркистон Мухторияти вазирлари ҳамда миллий мажлис аъзолари ҳаёти ва тақдири. – Тошкент: Бодомзор Инвест, 2021. – Б. 33
3. Комилов Н. Туркистон жадидларидан Обиджон Маҳмудовнинг ҳаёти, ижтимоий-сиёсий, маданий фаолияти (1871-1936-й.й.). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Андижон, 2021. – Б. 18.
4. Ўзбекистон миллий архиви, И-19 фонд, 1-рўйҳат, 26684-иш, 1-30 варақлар.
5. Бахронов Ш. Становление и деятельность товарно-сырьевой биржи в Туркестане (на примере Кокандского биржевого комитета 1906-1917 гг.). Автореферат диссертации доктора философии (PhD) по историческим наукам. Ташкент. 2022. - С.23.
6. Парпиев А. Жадидчи Обиджон Маҳмудовнинг фаолиятидаги янги қирралар // "Oriental Art and Culture" Scientific-Methodical Journal. 2021. №6. - Б 204.
7. Ражабов К Махмудов Обиджон Абдухолиқович // Ўзбекистан миллий энциклопедичен. Т.5. - Тошкент: “Ўзбекистан миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2003. - Б.369.
8. Обиджон Маҳмудов. Эски барокатлик савдогарчилик.// Садои Фарғона. №22. 1914 йил 23 май.
9. Обиджон Маҳмудов. Фарғонада банк очмоқ // Садойи Фарғона (Фарғона), 1914 йил 14 сентябр, № 59.
10. Обиджон Маҳмудов. Эски барокатлик савдогарчилик.// Садои Фарғона (Фарғона). 1914 йил 23 май. №22..
11. [1] Зиёев Ҳ. Ўзбекистон мустамлака ва зулм исканжасида (19 аср иккинчи ярми - 20 аср бошлари). – Тошкент: Шарқ. 2006. – Б.134.
12. Обиджон Маҳмудов. Эски барокатлик савдогарчилик.// Садои Фарғона (Фарғона). 1914 йил 23 май. №22..
13. Ўзбекистон миллий архиви, И-17-фонд, 1-рўйхат, 317-иш, 183-варақ.
14. Комилов Н. Туркистон жадидларидан Обиджон Маҳмудовнинг ҳаёти, ижтимоий-сиёсий, маданий фаолияти (1871-1936-й.й.). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Андижон, 2021. – Б. 18
15. Комилов Н. Туркистон жадидларидан Обиджон Маҳмудов фаолияти маҳаллий ва чет олимлари нигоҳида The Light of Islam: 3-сон. 2020. 60 бет

БУЮК МАЪРИФАТПАРВАР ЖАДИД

Азимжон Давронов
Филология фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент.
Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети

Аннотация. *Ушбу мақолада буюк маърифатпарвар адиб Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг жадид мактабларида юритган педагогик фаолияти ва у мактаблар учун яратган дарсликлар ҳақида маълумот берилади.*

Калит сўзлар: *Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, маърифатпарвар, педагог. ”Енгил адабиёт”, “Ўқиш китоби”, “Қироат китоби”, “Мактаби дор ул-айтом”.*

Аннотация. *В данной статье представлена информация о педагогической деятельности великого писателя-просветителя Хамзы Хакимзаде Ниязи в современных школах и созданных им учебниках для школ.*

Ключевые слова: *Хамза Хакимзаде Ниязи просветитель, педагог. «Легкая литература», «Книга для чтения», «Выразительное чтение», «Мактаби дар уль-айтом».*

Annotation. *This article provides information about the pedagogical activities of the great enlightened writer Hamza Hakimzada Niyazi in modern schools and the textbooks he created for schools.*

Key words: *Hamza Hakimzada Niyazi, enlightener, pedagogue. "Light literature", "Reading book", "Recitation book", " Maktabi dar ul-aytom".*

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий XX аср ўзбек адабиёти тарихида ўзига хос ўрин ва мавқега эга бўлган адибдир. Ҳамза буюк маърифатпарварлар Исҳоқхон Ибрат, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний, Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпонлар қаторида миллат тараққиёти йўлида жонини фидо қилган жадиддир. Ҳамза ўзбек адабиётига лирик шоир сифатида кириб келган. Кейинроқ ўзини жадид маърифатпарвар шоири ва ёзувчиси сифатида танитган. Ҳамза – драматург. Унинг драматургия йўналишида яратган асарлари катта салмоққа эгадир. Бу салмоқ нафақат ўз ижодида балки барча замондошлари ижодида майдонга келган асарлар орасида ҳам оғир тош босади. Бу салмоқ фақатгина ўзбек драматургиясидагина эмас, балки жаҳон драматургиясида ҳам эътиборга лойиқ. Ҳамза – ўзбек драматургиясининг асосчисидир. Ҳамза публицист сифатида ҳам қалам тебратган. Унинг публицистикасида майдонга келган мақолалар ҳеч қачон долзарблигини йўқотмаган.

Ҳамза ўзбек халқининг маданияти ва санъатига ҳам салмоқли ҳисса қўшган адибдир. Ўзбекистон республикасининг вилоятларида фаолият юритаётган театрларнинг деярли барчаси Ҳамзанинг шахсий ташаббуси, унинг драматик асарлари билан очилган ва танилган. Ҳамза театрларда режиссёр, актёр, суфлёр сифатида фаолият юритиб, ушбу соҳада фаолият юритувчиларга намуна кўрсатган. Ҳамзанинг музика соҳасида олиб борган ишлари алоҳида мавзу. У бастакор сифатида ҳам фаол бўлиб, бу йўналишда ҳам самарали натижаларга эришган. Буюк истеъдод соҳиби

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг ҳаёти ва ижоди XX аср ўзбек адабиётшунослигининг улкан муаммосига айланди. Натижада, ўзбек адабиётшунослиги таркибида ҳамзашунослик деган илмий йўналиш пайдо бўлди. Бу йўналиш XX асрнинг 20-йилларида бошланиб, бугун ҳам ўз ривожланишида давом этмоқда. Ҳамзашунослик йўналиши бир неча фанлар кесимида тармоқларга бўлиниб кетди. Олимлар Ҳамза ижодининг турли қирраларини ўргандилар[1]. Жумладан, адабиётшунос олимлар Ҳамза асарларининг шакл ва мазмун, жанр ва хусусият хуллас, барча жиҳатларини ўргандилар[2]. Жумладан, тилшунос олимлар Ҳамза асарларининг тили[3], педагоглар педагогик рисолалари ва таълимий қарашлари[4], файласуфлар фалсафий қарашлари[5], тарихчилар ижтимоий-сиёсий қарашлари ва фаолиятининг муҳим жиҳатларини тадқиқ қилдилар[6].

2024 йилнинг 7 март куни Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий таваллудига 135 йил тўлди. Ҳамза – серқирра ижодкор. Ҳамза – шоир, ёзувчи, драматург, публицист. Ҳамза – бастакор, режиссёр, актёр, суфлёр. Ҳамза – маърифатпарвар педагог. Мазкур мақолада Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг жадид маърифатпарвари сифатидаги педагогик фаолияти, педагогик рисолалари ва таълим-тарбия масалаларига бағишланган “Мактаби дор ул-айтом” номли публицистик мақоласи ҳақида фикр юритамиз.

Ҳамза 1910 йилда Бухородан Тошкентга келади. Тошкентда жадид мактабларидан бирига кириб ўқийди ва муаллимлик гувоҳномасига эга бўлади. Сўнг, Тошкентнинг Қашқар дарвоза маҳалласида “Усули савтия” мактабини очади ва ўша мактабда муаллимлик фаолиятини бошлайди.1911 йилда Қўқонга келади. Қўқоннинг Ҳожибек гузарида янги усулдаги мактаб очади ва бир йилча вақт давомида фаолият юритади. Шу билан бирга камбағал оилаларнинг болаларини пулсиз ўқитиш мақсадида “Ёрдам жамияти” ташкил этади. Ушбу жамият ёрдамида катта ёшдаги кишиларни

ўқитиш учун 2-4 ойлик кечки мактаб ҳам очади. Бу ҳақда Ҳамзанинг ўзи таржимаи ҳолида қуйидагиларни ёзади: ”1910 йилда Қашқар дарвоза маҳалласида биринчи марта усули савтия мактаби очдим. Шу кундан муаллимликка киришдим.1911 йилда Ҳўқандда очиб, бир йил давом этгандан кейин, 50 сўм ақча тўплаб, Афғон- истон, Ҳиндистон, Макка, Мадина, Шом, Бейрут билан саёҳат қилиб, Стамбулға ўқишға келган бўлсам ҳам, ўзим қочиб борған учун, отам ҳамда бир рус қизидан уйланған оилам юборган очулик хатларидан қўрқуб, қайтдим”[7; 294] . Гувоҳ бўлганимиздек, Ҳамза Тошкент ва Қўқонда бир мунча вақт муаллимлик қилгач, чет эл сафарига боради. Ҳамза чет эл сафарига ўз ихтиёри билан бормайди, оиласи ва яқин қариндош уруғларини ташлаб кетишга мажбур бўлади. 1914 йилда Ҳамза чет эл сафаридан қайтади ва Қўқоннинг Бекавача маҳалласида камбағал оилалар фарзандлари учун янги усулдаги ”Мактаби дор ул-айтом” (“Етим болалар мактаби”)ни очади. Бу мактабнинг 1-синф ўқувчилари учун “Енгил адабиёт”, 2-синф ўқувчилари учун “Ўқиш китоби”, “Қироат китоби” дарсликларини ёзади. Ушбу дарсликлар ўқувчилар ёшига мос, содда, тушунарли тилда ёзилади. Ҳамзанинг мазкур дарсликларга киритилган шеърлари, қизиқарли масал ва ҳикоялари ўзбек болалар адабиётини бошлаб беради. “Мактаби дор ул-айтом”нинг фаолияти узоққа чўзилмайди. Мактаб очилганига эндигина 4 ой бўлганда, шаҳар ички ишлар бўлими томонидан тинтув қилинади. Мактаб фаолияти болалар учун хавфли деб топилади ва ёпиб қўйилади. Бу ҳақда шоирнинг ўзи таржимаи ҳолида қуйидагиларни ёзади: ”Марғилондан яна Ҳўқанд келиб, бир қанча ўзимга яқин кишилар тўплаб, уларнинг ёрдами билан йўқсул болалар учун пулсиз ўқутуш мактаби очдим. 20-30 кундан кейин 15-16 киши бир ойгина ёрдам бердилар; ўзим 4 ойча давом эттиргандан кейин, уяз начальниги (Мединский) томонидан тинтув бўлуб ёпилди. Лекин ҳеч бир қандай қоғозларим қўлига тушмағани

учун қамалмай қутулдим. Ҳозирда ҳам шул иона варақалар имзолар билан сақланадур” [11; 294-295].

Тиниб-тинчимаган Ҳамза, “Дор ул-айтом” мактаби фаолиятини сақлаб қолишга қанчалик ҳаракат қилмасин мактаб ёпилади. Мактаб ёпилгач, аҳоли орасида мажлислар чақириб, “Ғайрат” номли кутубхона ташкил этади. Бу ҳақда Ҳамзанинг ўзи таржимаи ҳолида қуйидагиларни ёзади:“… Ундан сўнг кечки курс давом эттируб юруб, 1915 йилда яна мажлис чақириб, китобхона, қироатхона каби масалаларни ҳал қилиб, “Ғайрат” исминда китобхона очдирдим. Бундин мақсад бугунгача ёзилған асарларими баъзиларин ўз сармоям билан босдирған бўлсам ҳам, улар майдароқ бўлуб, бошқаларин шул китобхона исминдин босдириш эди. Лекин китобхонамиз очилғандан сўнг, 1910 йилдан бери меним мажлис ва мактабларимға бутун кучи билан қарши келиб турған бойвачча унсурлар кириб қолиб, асарларим уёнда турсин, ўзимни ҳам суруб чиқардилар. Ҳозирда материалим билан бирга билувчи ҳаёт кишилар ҳаммалари деярлик бордур. 1917 йилғача асарларимни босдириш, асар ёзиш, газетага мақола ёзиш, лошмон воқеалари ҳақида турли мажлислар қилиш билан давом этдим” [12; 295]. Ҳамза “Садойи Фарғона” газетасининг 1914 йил 17 сентябрь сонида “Мактаби дор ул-айтом” ҳақида мақола эълон қилади. Мақолада мактабнинг номи, мақсади ва вазифалари ҳақида маълумот беради. Мақоланинг кириш қисмида мана бундай фикрлар ёзилади: ”Биз келдик масжид, ё мадраса, ё мактабхоналар масаласина. Мана, Мисрда “Жомеъ ул-азҳор”, Истамбулда “Султон Аҳмад”, Шомда “Жомеи Умавия” ёхуд мактаблар Қозонда “Муҳаммадия”, Оренбургда “Ҳусайния” ва ал-ҳосил ҳар бир мамлакатларда бўлғон ҳар бир мадраса, масжид ва мактабхоналарни ўзига махсус бир исм- лари вор дирки, Ғарбда, Шарқда ўлсун қўлиға газета тутган кишилардан юқоридаги мактаб ва мадрасаларни кўрмағанлари бўлса ҳам эшитмаганлари ва унвонини билмайдурганлари камдир... Мана, бизда буларга қиёсан Бекбачча

маҳалласидаги мактабимизни “Дор ул-айтом” унвони билан юрутмакни ижтиҳод этамиз. Демак, “Дор ул-айтом” ўлмоғига бир оз сабаб ёзуб ўтмоқда лозим келди” [13; 241-245].

Ҳамза ёзган мақоланинг мазмунидан англаш мумкинки, у чет эл сафарида юрган кезларда Миср, Истамбул, Шом, Қозон ва Оренбург шаҳарларида чиройли ва мазмунли номи, самарали ўқитиш тизими билан машҳур бўлган мактаблар фаолияти билан яқиндан танишган. Ҳамза ҳар бир мактаб у дунёнинг қайси давлатида бўлмасин, ўзининг ўқитиш тизими, тарбияланиб камолга эришган ўқувчиси билан машҳурлик мақомини ушлаб туришини истаган. Ана шундай мактабни ўз юрти Қўқонда ҳам очишни орзу қилган. “Мактаби дор ул-айтом”ни ана шу орзу ва мақсади йўлида очган десак, тўғри бўлади. Етим ва камбағал оилалар болаларини саводли қилишга бел боғлаган, Ҳамзанинг мазкур мақоласини таҳлил қилар эканмиз, мактаб ишини ривожлантириш мақсадида қилинган мана бундай мазмундаги тарғиботларини ўқиймиз: “Дор ул-айтом”га Ҳўқанднинг ҳар тарафидан ўлсин фақир болалар шубҳасиз қабул қилинадур. Фақат дафтар, қаламдан бошқа китобларғача ҳатто мактабдан бериладур... Токи шояд ҳар бир газетани қўлиға олған ислом қардошларимиз исломиятлари уйғониб, иона ҳаваси ва фақирларнинг тарбия орзуси кўнгилларига тушса, хусусан боён ва аҳли давлатларимизни... Мактаби “Дор ул-айтом” учун ҳар ойда иона берувчиларнинг ионалари ва исмлари: Биринчи. Ҳожи Абдулвоҳид домла маҳрум ўғлилари – эллик тийин. Иккинчи. Мулла Абдулазиз Абдураҳимбой ўғлилари – ўттиз тийин. Учинчи. Мулла Тўражон Аҳрорхон ўғли – эллик тийин. Тўртинчи. Мирзоҳид Мироқилов – эллик тийин. Бешинчи.Мулла Абдулла қори Ҳакимов – эллик тийин. Олтинчи.Мулла Мирсалим қори – эллик тийин. Еттинчи. Мирусмон Муҳаммад Собирий. Саккизинчи. Мулла Маҳмуджон Мирбарот ўғли – қирқ тийин. Тўққизинчи. Мулла Аҳмад Охун ҳожи Муҳаммадбоев – эллик тийин.

Ўнинчи. Мулла Абдураззоқ Миршариф ўғли – қирқ тийин. Ўн биринчи. Бўронбой Миртожибоев – қирқ тийин. Яна ионага қўшулганлари газета орқали эълон қилинса керак" [14; 241-245]. Ҳамза очган мактабнинг бошқа жадид мактабларидан фарқи шунда эдики, у камбағал ва етим болаларни бепул таълим беради ва ўқув қуроллари билан таъминлайди. Ҳамза ана шундай эзгу мақсадни кўзлаган ва бу ишга ўттиз, қирқ, эллик тийин моддий ёрдам берган кишиларни исм фамилиясини газетада эълон қилиб рағбатлантириб борган ва бу рағбат орқали уларнинг сонини кўпайтириш умидида бўлган. Ҳамза 1914 йилнинг декабрь ойида "Садои Фарғона" газетасининг муҳаррири Охундийнинг ёрдами билан Марғилонда мактаб очади. Лекин бу мактаб ҳам саккиз ойдан сўнг, Скобелев (Фарғона) маориф раҳбари томонидан ёпилади. Бу ҳақда шоир таржимаи ҳолида шундай ёзади: "1914 йилнинг охирларинда ҳозирги "Фарғона" газетасининг муҳаррири ўртоқ Охундийларнинг ғайрати билан Марғилонда мактаб очдим. Саккизинчи ойғача бормай, Андреев исмидаги Скобел маориф раҳбари томонидан мажбурий ёпилди. Бунга сабаб Марғилонда аввалдин давом этиб турган мактаб ҳамда туземний рус мактаби муаллими Қудратилла қорининг Андреевга бериб турган ахборидир... " [15; 294]. Ҳамза очган мактаб ва унинг фаолияти ватандошлар ичидан чиққан айғоқчи ("қулоқ")Қудратилла қори томонидан Андреевга етказилган ва натижада мактаб тугатилган.

Шундай қилиб, Ҳамза Тошкент, Қўқон ва Марғилон шаҳарларида қайта-қайта мактаб очади. Мазкур мактаблар учун содда ва тушунарли дарсликлар яратади. Минг афсуски, у мактабларнинг фаолияти ҳар гал узоққа чўзилмайди. Чор мустамлакаси айниқса мактаб ишига тиш-тирноғи билан тўсқинлик қилади. Ҳамзанинг маърифатпарварлик фаолиятига тўсиқлар қанча кўп бўлмасин, у умрининг охиригача миллат маърифати йўлида курашдан чарчамади. Унинг ҳар бир ҳаракати миллатни жаҳолатдан қутқаришга қаратилган эди.

Хўш, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ҳаёти ва ижоди ёки унинг педагогик рисолалари, педагогик фаолияти бугунги янги давр учун қанчалик долзарб? Ҳамза “Енгил адабиёт”, “Ўқиш китоби”, “Қироат китоби” каби 1-2-синфлар учун яратган педагогик рисолаларида мактабга бориш, китоб ўқиш, мукаммал билим олиш, мустаҳкам диний эътиқод эгаси бўлиш, гўзал ахлоқ-одоб ва таълим-тарбияни тарғиб қилди. Бугун китоб, газета, журнал ўқийдиган одамлар сони камайиб кетди. Миллатнинг маданияти ва маънавиятини юксалтириш учун китобларга қайтишимиз керак. Мана нима учун долзарб жадидлар яратган ғоялар, асарлар. Ҳамза “Мактаби дор ул-айтом” мақоласида мактабга муносиб ном қўйиш ҳақида фикр юритган. У илгари сурган масалани бугун нафақат мактаб, бошқа ташкилот ва муассасалар номига қиёс қилсак, изоҳга ҳожат қолмайди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ҳамза ҳақида мақолалар. Тошкент, 1960 йил. Ҳамза замондошлари хотирасида. Тошкент, 1979 йил. Ҳамза ижоди ҳақида тадқиқотлар. Тошкент, 1981. Ҳамза ижодининг проблемалари. Тошкент, 1988 йил. Ҳамза ва XX аср ўзбек адабиёти. Фарғона, 2019 йил.
2. 1)Қаюмов Л. Ҳамзашунослик тарихидан; 2)Қаюмов Л ва М.Аминова. Ҳамза Ҳакимзоданинг эстетик қарашлари; 3)Ғуломов Б.Ҳамза поэзиясида хотин-қизлар озодлиги мотивлари;4) Мўминов Ғ. Ҳамза ва халқ оғзаки ижоди; 5)Камолова Р. Ҳамза Ҳакимзоданинг илк поэтик тўплами (“Девони Ниҳоний” ҳақида); 6)Мухторова Х. Ҳамза Ҳакимзоданинг ашула тўпламлари ҳақида; 7)Ҳошимова М. Ҳамза Ҳакимзоданинг илк драматик ижоди; 8)Олимов М.Ҳамза Ҳакимзоданинг “Ғолибият” драмаси ҳақида; 9)Расулов Т. Ҳамза поэзиясида сатира;10) Расул Ҳ, Ражабов И. Ҳамза Ҳакимзода архивидаги материаллар ҳақида. Ҳамза ҳақида мақолалар. Тошкент, 1960 йил.
3. Зоҳидов В. Ҳамза ва Шарқ; Камол Ф. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг ташкил топиши ва ривожида Ҳамзанинг роли. Ҳамза ҳақида мақолалар. Тошкент, 1960 йил.
4. Бобохонов А. Ҳамза Ҳакимзоданинг педагогик ғоялари. Тошкент, 1960 йил.
5. Бозоров У.Б. Ҳамза ижодининг ғоявий асослари. Тошкент, 1960 йил.
6. Ражабов Қ. Ҳамзанинг сирли ўлими, Ҳамза ва XX аср ўзбек адабиёти. Фарғона, 2019 йил; Хонқулов Ш. Фарғона водийсидаги жадидчилик ҳаракатида Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг ўрни. Фарғона 2023.

7. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, ТАТ, 5 жилдлик, 4-жилд, Т., 1989 йил, 294-бет
8. Бозоров У.Б. Ҳамза ижодининг ғоявий асослари. Тошкент, 1960 йил.
9. Хонқулов Ш. Фарғона водийсидаги жадидчилик ҳаракатида Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг ўрни. Фарғона 2023.
10. Ҳ.Ҳ. Ниёзий, ТАТ, 5 жилдлик, 4-жилд, Т., 1989 йил, 294-бет
11. Ҳ. Ҳ. Ниёзий, ТАТ, 5 жилдлик, 4-жилд, Т., 1989 йил, 295-бет.
12. Ҳ. Ҳ. Ниёзий, ТАТ, 5 жилдлик, 4-жилд, Т., 1989 йил, 295-бет
13. Ҳ. Ҳ. Ниёзий, ТАТ, 5 жилдлик, 4-жилд, Т., 1989 йил, 241-245-бетлар.
14. Ҳ. Ҳ. Ниёзий, ТАТ, 5 жилдлик, 4-жилд, Т., 1989 йил, 241-245-бетлар.
15. Ҳ. Ҳ. Ниёзий, ТАТ, 5 жилдлик, 4-жилд, Т., 1989 йил, 294-бет.

IX АСР ОХИРИ - XX АСР БОШЛАРИДАГИ ҚОРАҚАЛПОҒИСТОНДА ЖАДИДШИЛИК ҲАРАКАТИНИНГ ТАНИҚЛИ НАМОЁНДАЛАРИ *(С.МАЖИДОВ МИСОЛИДА)*

Қудияров Алишер Раметуллаевич Ўзбекистон, Қорақалпоқ давлат университети ҳузуридаги Қатағон қурбонлари хотираси музейи директори, Т.Ф.Н. доцент,
Алимбетов Аңсатбай Кеунимжаевич Ўзбекистон, Қорақалпоқ давлат университети ҳузуридаги Қатағон қурбонлари хотираси музейи илмий ходими, Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Аннотация. *Мақолада Қорақалпоғистондаги XIX аср - охири XX аср бошидаги жадид маърифатчиларнинг асосий мақсади ўқитишни янги усулдаги мактабларди қўллаб-қувватлаши эски тузум давридаги маърифатчилик тизимини ислоҳ қилишни ташқивот ва тарғибот қилиш бўйича амалга оширилган ишлар, жамиятдаги ўзгаришлар, улкадаги жадид мактабларининг очилиши ва унинг фаолияти, миллий уйғониш ғояларини кўтариб чиққан С.Мажитовнинг ўлкадаги жадидчилик ҳаракатининг ривижланишига катта ҳисса қўшган фидойилик меҳнатлари, Қатоған қурбанлари хотираси музейининг ташкил этилишщи, музейджаги С.Мажидов фаолиятига ойд экспонатлар ҳақида қисқаша маълумотлар баён этилади.*

Калит сўзлар: *Қорақалпоғистон, мактаб, жадид, маънавият, маърифат, ғоя, саводсизлик, алфавит, усул, илм-фан, шоир, дарслик, китоб, таълим, маориф, музей, экспозиция.*

Аннотация*: В статье указывается, что главная задача просветителей джадидизма в конце XIX и начале XX века в Каракалпакстане заключалась в укреплении нового подхода к образовательной работе, который проявился в внешнем облике и активной пропаганде реформ образовательной системы, характерной для предшествовавшего периода, а также в социальных преобразованиях. Основание и активная деятельность джадидских учебных заведений в регионе способствовали подъему национального возрождения. Вклад Мажитова, который значительно поспособствовал развитию джадидистского движения в стране, и создание музея в память о жертвах политических репрессий, в частности, музей имени Мажитов, освещены в статье через обзор экспонатов.*

Ключевые слова: *Каракалпакстан, школа, Джадид, духовность, просвещение, идея, неграмотность, алфавит, метод, наука, поэт, учебник, книга, образование, просвещение, музей, экспозиция.*

Annotation: *In the article, the main goal of the modern enlighteners in Karakalpakstan in the 19th century - the beginning of the 20th century is to support schools with a new method of teaching, the work carried out to promote and reform the system of enlightenment during the old regime, changes in society, the opening of modern schools in the country and its activities, brief information about the opening of jadid schools in the country and its activities, the selfless work of S. Majidov, who raised the ideas of national renaissance, contributed greatly to the development of the jadid movement in the country, the founder of the Katagan Kurbanlari Memorial Museum and the activities of the museum director S. Majidov.*

Key words: *Karakalpakstan, school, modernity, spirituality, enlightenment, idea, illiteracy, alphabet, method, science, poet, textbook, book, education, education, museum, exposition.*

Президентимиз Шавкат Мирзиёев раислигида 2023 йил 22 декабрь куни Республика Маънавият ва маърифат кенгашининг кенгайтирилган йиғилишида «Тарихдан маълум, Ватан ва халқ тақдирига нисбатан таҳдидлар кучайган вазиятда айнан миллат фидойилари – уйғоқ қалбли зиёлилар, шоир ва адиблар, санъат намояндалари, маънавият ва маърифат соҳаси ходимлари жасорат билан майдонга чиққанлар. Мамлакатимиз ўз тараққиётининг янги, юксак босқичига кираётган ҳозирги пайтда бизга жадид боболаримиз каби ғарб илм-фан ютуқлари билан бирга, миллий қадриятлар руҳида тарбия топган етук кадрлар сув билан ҳаводек зарур», деб таъкидлаб ўтган эди [1].

Сейфулғабит Мажидовнинг босиб ўтган ҳаёт йўлининг ўзи намуна сифатидаги тарбиявий йўл бўлса, унинг халқимиз учун қилган хизматлари келажак авлодлар учун муҳим тарбиявий аҳамиятга эга ҳисобланади. Сейфулғабит Мажидов 1865 йили туғилиб, болалигидан қорақалпоқ тилини ва маданиятини ўзлаштириб олади [2; 33]. У ўн саккиз йил давомида Қулен волостнинг сўнгидан Қўразбек волостнинг котиби бўлиб ишлайди. Бунинг ҳаммаси атоқли амалдорлар, эшон-уламолар, бахши-жировлар, шоир ва қиссахонлар билан танишиб, ўзаро фикр алмашишга имкон беради. У Қорақалпоқ халқ оғзаки ижоди ва мумтоз насримизнинг

ажойиб намуналарини машаққат билан йиғиб қолмасдан Қозон, Уфа, Оренбург, Тошкент шаҳарларида нашр қилинган газета-журналлар ва китобларни олдириб ўқийди. Бу ҳол унинг келажакда қорақалпоқлар орасида рус, татар, озарбайжон, ўзбек, қозоқ ёзувчи шоирларининг маърифатпарварлик ғояларини тарғиб этиб, шарқ ва ғарб халқлари адабиётларининг энг яхши ижодий намуналарини янги қорақалпоқ адабиётига олиб кириш ва жорий қилишда катта ўрин эгаллади [3; 49]. Сейфулғабит Мажидов Қорақалпоғистонда жадидчилик ҳаракатлари фаолларидан бири ҳисобланади. У XX асрнинг бошларида қорақалпоқ мактаблари учун дарсликлар, яъни алифбо, ўқиш китобларини ёзди. Қорақалпоқ адабиётининг намуналарини йиғди ва тарғиб қилди. С. Мажидовнинг ижодини, меҳнатсеварлигини ўрганиш орқали шуни айтиш мумкинки, Қорақалпоғистонда жадидчилик ҳаракати саводхонликка, билимдонликка, халқ учун хизмат қилишга, халқ келажагини қайғуришга чақириш тарзида ўз ифодасини топган. К. Авезов, С.Мажидов, А.Ўтепов, А.Матякупов сингари зиёлилар бу ғоянинг амалга ошишига ўзларининг ижоди, меҳнатсеварликлари билан ҳиссаларини қўшган [10; 341]. Хоразм Халқ Республикаси ташкил топиши билан С.Мажидов янги жамоатчиликда ўз фаоллигини кўрсатди. 1920 йили Қўнғиротда туман кенгаши тузилиши билан у шу кенгашнинг котиби қилиб тайинланади. Халқ таълими ишларига яқиндан ёрдам бериб келган С.Мажидов 1921 йилдан Қўнғирот округ таълими бўлимининг бошлиғи хизматига тайинланади. 1924-1928 йилларда "Эркин Қорақалпоғистон" газетасининг редактори ва газетанинг масъул котиби бўлиб ишлайди. Шоирнинг умри 1920-30 йилларнинг иккинчи ярмида турли қийинчиликларга учради. У 1932-1934 йиллари ҳозирги Амударё туманида сув хўжалиги маҳкамасида ишлади. 1934-1937 йилларда эса Тўрткўлдаги Ўлкашунослик музейида экскурсавод бўлиб, бу ишларда ҳам шоир ўзининг маърифатпарварлик ғояларини тарғиб қилади [5; 49]. С.Мажидовнинг дунёқараши қорақалпоқ халқининг маданий-

иқтисодий турмуши билан биргаликда ривожланиб шаклланди. Шоир қорақалпоқ халқининг дастлабки “алифбо” сини, қолаверса “ўқиш китоби”, “Егеделер саўаты” китобларини ёзган ҳурматли инсон [6; 14]. Қорақалпоқ халқининг адабий тилини шакллантириш, миллий нашрларни ривожлантириш учун халқ ичидан иқтидорли, журналистик қобилиятга эга одамларни излаб топиш ва уларни қорақалпоқ тилида дарсликлар тузиш, яна газета китоб босиб чиқариш ишларига ундаш керак бўлди. Юз минглаб қорақалпоқ меҳнаткашларининг шундай улкан ишларни бажара олади деб умид қилиб, ишонган одами шоир Сейфулғабит Мажидов бўлди. Ҳукумат раҳбарлари халқнинг бу истагини ҳисобга олиб, унинг номзодини қорақалпоқ тилида яратиладиган дарсликларнинг муаллифлари қаторига киритди. Ҳақиқатдан ҳам С. Мажидов конкурс иштирокчиларига нисбатан илмий-педагогик кўзқарашлари ва ёзувчилик қобилияти томонидан кўп устунликларга эга бўлиб, қорақалпоқ тилидаги дастлабки дарсликларнинг муаллифи бўлишга муяссар бўлди.

1928-1929 йиллари қорақалпоқ ёзуви араб алифбосидан лотин алифбосига кўчиш бошланди. Тўрткўл шаҳрида лотин алифбосини ўрганишнинг бир ойлик кечки тўгараги очилиб, унга С. Мажидов бошчилик қилган [8; 21]. Тарихчи, этнограф Х.Есбергеновнинг таъкидлашиша 1920 йиллардаги Қўнғирот шаҳридаги маданий турмушни таърифлаш билан бир қаторда бу ишларда С. Мажидовнинг ҳам хизматлари катта эканлигини қайд этиб ўтади. Унинг ёзишича Қўнғирот шаҳрида 1920 йили ҳаваскорлар гуруҳи тузилди ва унга А.Ўтепов, С.Мажидов раҳбарлик қилган [9; 14].

Сейфулғабит Мажидов “Бағдагул”, “Ерназар Олакўз”, “Йигит бўлдик”, “Соңғы селтең” пьесаларини ёзиб Қорақалпоқ давлат театри саҳнасида намойиш қилди. С.Мажидов “Суйин ва Сара”, “Қулмурат”, “Ўн тўққиз” номли романлари, 1928 йили “Ўқишга кел”, 1932 йили “Янги арна”, 1934 йили “Қизкетген” каби поэтик асарлари, 1934-1935 йиллардаги

“Ерназар Олакўз”, “Бағдагул” пьесалари, ҳикоя, очерклари билан қорақалпоқ адабиётининг ривожланишига муносиб ҳисса қўшди [2; 34]. С.Мажидовнинг маърифатпарварлик ғоялари унинг поэтик асарларида ўз ифодасини топган. Ҳақиқатдан ҳам С.Мажидов Республикавий халқ таълимида да илмий ишчи бўлиб ишлаб, ўқитувчиларни қайта тайёрлаш курсларида қорақалпоқ тилидан дарс беради ва она тилимиз билан адабиётимиз ўқув дарсликларини ёзиш, ўқув дастурларини тузиш ишларида фаол қатнашди. 1929-1930 ўқув йилида Қорақалпоғистон мактабларида ўқув лотин алифбосида юритила бошланди. Шунга боғлиқ етук билим ва маърифатпарварлик тажрибасига эга С.Мажидов ёш муаллифларга ўзининг маслаҳатларини бериб, улар билан бирлашиб жамоа бўлиб “Қорақалпоқ алифбоси”, “Қорақалпоқ тили дарслиги”, “Қорақалпоқ тилининг грамматикаси” сингари асарларни ёзишда қатнашди.

С.Мажидовнинг педагог, руҳий-маърифатпарварлик, ёзувчилик ва бошқа олиб борган ишлари Қорақалпоғистоннинг янги тарихида аниқ кўринади. Унда кўрсатилишича, Амударё туманида маҳаллий халқ орасида дастлабки умумий халқ таълими мактабларининг ташкилотчилари ва устозлари С.Мажидов, Е.Кожуров, Й.Аҳмедов, Х.Салимов, Қ.Аўезов, Т.Жалимбетов, Д.Тўлесинов, Т.Тўлеев ва бошқалар деб кўрсатилади [11; 343]. Қорақалпоғистонда 1924 йилнинг охирларида марказий туманларда “Йўқ бўлсин саводсизлик” жамияти тузилади. Саводсизликни тугатиш, мактабларни қорақалпоқ тилидаги дарсликлар ва ўқув қўлланмалар билан таъминлаш бўйича ҳаракатлар амалга оширилди. 1925 йили С. Мажидовнинг муаллифлигида араб графикаси қорақалпоқ тилидаги учта дарслик “Алифбо”, Егеделар саўаты”, “Ўқиш китоби” нашрдан чиқди [11; 6]. Атоқли маърифатпарвар-шоир, драматург ва прозаик маданият арбоби С. Мажидов 1937 йили “Халқ душмани” сифатида ноҳақ айбланди ва 1938 йили 16 апрелда қамоқда вафот этди. Бироқ ҳеч қандай айби бўлмаганлиги сабабли С. Мажидов 1958 йили 29 сентябрда Қорақалпоғистон

Республикаси прокурорининг қарори билан оқланди [7; 263]. Олим Қ.Байниязов кўп йиллар давомида марказий шаҳарлардаги давлат кутубхоналарида ишлаб С.Мажидов тузган дарсликларнинг расмини олган. Кутубхоналар билан архивларнинг фондларида сақланган камёб учрайдиган нусхаларни қўлда кўчириб ёзиб ва ишончли манбалар асосида С.Мажидовнинг 1965 йили чиққан “Сараланган асарлари” тўпламидаги баъзи хатоликларни тузатиб 1992 йили янги тўпламин тузиб босмадан чиқарди [4; 196]. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 22 ноябрдаги «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Қатағон қурбонлари хотираси давлат музейи ва ҳудудлардаги Олий таълим муассасалари тузилмасида Қатағон қурбонлари хотираси музейларини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 936-сон қарори, Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2017-йил 28-ноябрдаги 869-буйруғи асосида Қорақалпоқ давлат университети тузилмасида Қатоған қурбанлари хотираси музейи ташкил этилган эди. Қорақалпоқ давлат университети тузилмасида Қатоған қурбанлари хотираси музейи бўлимлари фондлари ва экспозицияларин янги топилган маълумотлар, ҳужжатлар ва бошқа экспонатлар билан мунтазам равишда бойитиб бориш жараёнида мақола муаллифлари тамонидан С.Мажидовнинг невараси Нукус шахар “Алмазар” МФЙ ҳудудида истиҳомат қилувчи Галилуна Гулистоннинг ханоданидан С. Мажидовнинг 40х30 см ўлшамдаги расмининг туп нускаси рамкаси билан музей экспозицияси учун олинди, шунингдек музейда С. Мәжитовтың «Егеделер саўаты» дарслиги 1925 йил, С.Мажитов тамонидан тузилган “Алипбе” 1925 йил, “Erkin Qaraqalpaq” газетасининг 1925 йилги (9/39 сони), “Мийнеткеш Қарақалпақ” газетасининг (4 сани) сўўрети, анъами шарийф (Қуроннинг еттидан битта кисми) араб тилидаги Ҳафтияк, Лаўҳ-китоб ўқишда файдаланадиган, Қ. Байниязовнинг “Туңғыш сабақлықлардың авторы, Таң жулдызлары”. Нукус. 1989, Сейфулғабит

Мажидов асарлар тўплами, Нукус, 1992, Ў.Алеўов, Қ. Сейтмуратов ҳаммуалифлигидаги “Қорақолпоғистанда жадидчилик ҳаракати ва Сейфулғабид Мажидов”. Тошкент., 2010, Қ. Сейтмуратовнинг ”Сейфулғабид Мажидовнинг маърифий-педагогик қарашлари узлуксуз таълим тизимида (услубий кўлланма)”, Т., 2006, китоблари экспозициядан жой алгон [12].

XIX аср охири - XX аср бошларидаги қорақалпоғистондаги жадидшилик ҳаракатининг буюк намоёндаларининг бири бўлган, қорақалпоқ тилида дастлабки ўқув қўлланмаларни чиқаришда ташаббускор бўлган инсон Сейфулғабит Мажидовнинг номини улуғлаш ва у қолдирган меросларни ҳар томонлама ўрганиш бўлажак ёш тадқиқотчиларнинг олдидаги катта вазифаларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Маънавият бошқа соҳалардан олдинда юриши, янги кучга, янги ҳаракатга айланиши керак. https://president.uz/uz/lists/view/6941.
2.Байниязов Қ. Туңғыш сабақлықлардың авторы.// Таң жулдызлары. Н., 1989.
3.Байниязов Қ. С.Мәжийтовтың шығармаларында аўызеки ҳәм жазба әдебият дәстүрлериниң синтезлениў өзгешеликлери.// ӨзРИАҚҚБның Хабаршысы. 1998, №6,
4. Сейфулғабийт Мәжийтов шығармалары. Н., «Қарақалпақстан». 1992. 5-бет. (баспаға таярлаған ф.и.к. Қ. Байниязов).
5. Алеўов Ў., Сейтмуратов Қ. Қорақолпоғистанда жадидчилик ҳаракати ва Сейфулғабид Мажидов. Т., “Фан”. 2010.
6. Әлеўов Ө. Қарақалпақстанда тәлим-тәрбиялық ойлардың қәлиплесиўи ҳәм раўажланыўы. Н., “Билим”. 1993.
7. Бабашев Ш. Жазықсыз жазаланған репрессия қурбанлары. Н., ”Қарақалпақстан”. 2007.
8. Досымбетов К., Юсупов О. Қарақалпақстан баспа сөзи пайда болыўы ҳәм раўажланыўы тарийхынан. Н., ”Қарақалпақстан”. 1991.
9. Есбергенов Х. Ардақлы азамат. Н., ”Қарақалпақстан”. 2009.
10. Қарақалпақстанның жаңа тарийхы. Н., ”Қарақалпақстан”. 2003.
11. Сейтмуратов Қ. С. Сейфулғабид Мажидовнинг маърифий-педагогик қарашлари узлуксуз таълим тизимида (услубий кўлланма) ,Т., «Фан» нашриёти. 2006.
12. Қорақалпоқ давлат университети тузилмасида Қатоған қурбанлари хотираси музейи экспозицияси. (1-2 бўлим)

АБДУРАУФ ФИТРАТНИНГ “ЭЛ АДАБИЁТИ” ТАРҒИБОТИ ҒОЯСИ

Сатторов Улуғбек Файзуллаевич,
Навоий шаҳар ҳунар мактаби директори,
Филология фанлари доктори

Аннотация: *Мақолада Абдурауф Фитрат – XX аср арафасида ва бошларида ўзбек миллий адабиётининг феноменал намоёндаси, буюк қомусий мутафаккири сифатида майдонга чиқди. Шўро замони ва мафкураси миллий истиқлолимиз ғалабасигача унга миллатчи, жадид тамғаларини босиб, унинг шахсиятини ҳам, ижодини ҳам қатоғон қилиб қўйган эди. Бу даврда унинг асарларини ўқиб ўрганиш, ҳатто номини тилга олиш қаттиқ тақиқланган эди.*

Калит сўзлар: *эл адабиёти, ёзма адабиёт, фольклористика, феноменал ҳаракат*

Аннотация: *В статье Абдурауф Фитрат предстал как феноменальный представитель узбекской национальной литературы и крупный мыслитель-энциклопедист начала и конца XX века. До победы нашей национальной независимости время и идеология Шуры навешивали на него националистические и модернистские ярлыки и подавляли как его личность, так и творчество. В этот период было строго запрещено читать его произведения и даже упоминать его имя.*

Ключевые слова: *народная литература, письменная литература, фольклористика, феноменальное движение.*

Annotation: *In the article, Abdurauf Fitrat appeared as a phenomenal representative of Uzbek national literature and a major thinker-encyclopedist of the beginning and end of the 20th century. Before the victory of our national independence, time and Shura's ideology labeled him with nationalist and modernist labels and suppressed both his personality and creativity. During this period, it was strictly forbidden to read his works or even mention his name.*

Key words: *folk literature, written literature, folkloristics, phenomenal movement.*

Юртимизда миллий истиқлол ғалабасидан кейин, бу каби ўз фидойилари номини тўлиқ оқлаб, уларнинг барча асарларини қайтадан нашр эттирди. Бу асарларни ҳозирда барча илмий, ижодий ва адабий жабҳаларда хрестоматия сифатида фойдаланмоқдамиз. Жумладан, Фитратнинг илмий – ижодий ишларини 6 жилди тўлиқ кайта нашр этилиб, китобхонларимиз, зиёлиларимиз, шунингдек, бу манбалар мисолида катта-катта илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда [2.69-78].

Шу тариқа ҳанузгача Фитратнинг фольклор йўналишидаги илмий, бадиий, ижодий қарашлари, унинг асарларидаги фольклоризмлар, халқ оғзаки ижоди намуналарини нашр этиб, оммага тарғиб этиш йўлидаги самаралаи фаолияти ўрганилмай келаётир.

Холбуки, Фитрат, “эл адабиёти”га катта этибор қаратиб, “Адабиёт қоидалари” ва бошқа қатор илмий-маърифий асарларида фольклористиканинг табиатини, жанрий тизмларини ва таркибий тузилиши тўғрисида қимматли назарий қарашларини илгари сурди [1.3]. Фитратнинг бу йўналишлардаги илмий қарашшлари ўзбек фольклоршунослиги фанига тамал тоши қўйишда муҳим касб этади. Айниқса, олимнинг оғзаки ва ёзма ижод фарқи, фольклорга хос специфик белгилари, халқ қўшиқларининг жанрий хусусиятлари ва фольклорнинг бошқа қатор жанрларига муносабати ҳозиргача ўз миллий қимматини сақлаб қолаётганига қарамай, ҳамон илмий-эстетик жиҳатдан умумлаштирилмай, асосли баҳосини олмай келаётгани ўзбнек фольклоршунослигидаги бир кемтикдир десак асосли бўлар.

Абдурауф Фитратни кўрган, билган, яқиндан таниган фольклоршунос Х.Зарипов Фитрат ҳақида шундай деган: “ Ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки,Ўзбекистондаги ҳозирги қўлёзмалар фондлари, фольклор архивларининг юзага келишида. Қадимий осори атиқаларнинг тўпланиида ўзбек олимлари ва зиёлиларининг хизматлари жуда катта. Мана Фитрат домлани олинг. Бу мўтабар зотнинг макур соҳадаги хизматлари мингларга татийди. Иғво ва туҳматлар билан ғайриқониний равишда қатл этилган Фитрат домла бу соҳада шунчалар кўп иш қилганки, унинг фаолиятига барча илмий ва адабий ижодини соқит қилинган ҳолда баҳо берилганда ҳам, **маданий меросимизни** тўплашдаги хизматлари билан тарихимизздан мустаҳкам ўрин олган бўлар эди...Аммо унинг хизматлари ҳали ҳам муносиб баҳоланган эмас” [2.3-23]. Тил, адабиёт, фалсафа, тарих сингари қатор ижтимоий фанлар қатори фольклоршунослик фанининг оёққа туришида Фитратнинг хизматлари катта бўлди. Зеро, ўзбек фольклоршунослигининг шаклланишида ва унинг методологик асосларини белгилаб олишда Фитратнинг ўз ўрни борлигидан асло кўз юмиб бўлмайди.

Туркияда яшаётган ўзбек олими Темур Хўжа ўғли "Туркистон олими Абдурауф Фитратнинг туркология соҳасидаги унитилган асарлари" мақоласида "Фитратни том маънода таъриф этмак учун... бу сифатлардан бир қанчасини келтиришни маъқул биламиз: ислоҳотчи, сиёсатчи ва давлат арбоби, ношир, муҳаррир, публицист, ҳикоянавис, шшоир, драмматург, адабиёт тарихчиси, адабиёт танқидчиси, тилшунос, мусиқа тарихчиси, фольклоршунос олимдир" деб ёзади. Демак, Фитратнинг фольклоршуносликдаги фаолиятидан чет элларда ҳам хабардорлардир [1.31-42]. Фитратда фольклорга хавас болалигиданоқ онасининг эл ичида машҳур қўшиқларни куйлаб бериши таъсирида уйғонди ва бу ҳавас унга умр бўйи ҳамоҳлик қилди. Бора-бора Фитрат ўз даврида халқ ижодиётининг чуқур билимдонларидан бири сифатида унинг хормас-толмас тарғиботчисига айланди. У тузган "Ўзбек адабиёти намуналари" (1928) хрестоматиясида биринчи марта эл адабиётидан намуналар келтиради.

Абдурауф Фитрат реалистик ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқидчилигининг асосчиларигина эмас, балки кенг қамровли назариётчи олим сифатида адибиёт, мусиқа ва фольклорнинг қатор назарий муаммоларини ҳал қилишни мақсад қилиб, жуда катта натижаларга эришган эди. Фитратнинг бу тўғридаги илмий-назарий қарашлари қатор илмий рисолалари – "Адабиёт қоидалари", "Аруз ҳақида" ҳамда мисиқага оид "Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи" каби асарларида ўз ифодасини топган. Бу асарлар ва илмий манбаларда мумтоз ва янги ўзбек адабиётининг қатор манбалари қатори халқ оғзаки ижодининг турли материалларига ҳам мурожаат қилиниб, уларга муносабат билдирилган, чунки халқ оғзаки ижоди ҳар бир халқ миллий маданиятининг муҳим бўлагидир. Масалага шу нуқтаи назардан қараган Абдурауф Фитрат "Адабиёт қоидалари" қўлланмасида халқ оғзаки ижоди билан боғлиқ "Эл

адабиёти” номли шакллан жажжигина, лекин ўз даврида назарий жиҳатдан салмоқли тадқиқотни эълон қилди.

XX аср бошида қомусий олим томонидан ташкил этилган “Чиғатой гурунги” тўгарагининг асосий вазифаларидан бири фольклор материалларини тўплашдан иборат бўлди. Аниқроғи, XX аср бошларида Туркистонда бир неча илмий-адабий ташкилотлар фаолият кўрсатади. Уларнинг сайъ-ҳаракати ўзбек билансаблгауларни тизимли ўрганиш ишларига ҳам эътибор қаратди. қримн фольклор асарларини тўпла нашр этиш, абли халқ тилида ярати ўзбек адаиётшунослиги ва фольклоршунослигининг тадқиқот кўлами кенгайди. Айниқса, ўнинчи йилларнинг сўнггида тузилган “Чиғатой гурунги” ташкилоти ўз даврининг йирик илмий-адабий ташкилотларидан бирига айланди. Фитрат унинг раҳбари, Элбек эса фаол аъзоаридан эди. Бу ташкилот кўпроқ тил ва имло масалалари билан шуғулланганлиги сабабли халқ тилида яратилган фольклор асарларини тўплаб нашр этиш, уларни тизимли ўрганиш ишларига ҳам катта эътибор қаратди. Қрим-татар туркшуноси Бакирбек Чўпонзода (1893-1937) гурунгчилар тутган бу йўлни “Чиғатой гурунги” чиғатой тилини қайти тиклаш шиори билан дунёга келиб, мавжуд ўзбек шеваларини ўрганишди... шунингдек, юқорида айтилган фаолият билан бирга “Чиғатой гуруенги” вакиллари ёш ёзувчи ва шоирларни тарбиялаш, фольклор материалларини йиғиш, оммабоп театрини ташкил этишдек ишларда ҳам фаоллик кўрсатдилар” дея таърифлайди [3 .69-76],XX асрнинг 20-йилларида Абдурауф Фитрат жонкуярлиги ва даъвати билан халқ оғзаки ижоди намуналарини ёзиб олиш бошланди. Натижада ўнлаб халқ достонлари, юзлаб халқ эртаклари, қўшиқлар, лапарлар, топишмоқлар ва мақоллар қоғозга тушурилиб, уларнинг йўқолиб кетиш хавфи бартараф этилди. Шу асосда ўзбек фольклоршунослигидаги аста-секин фан сифатида шакллана бошлади. Бу ўринда Абдурауф Фитратнинг

фольклоршунослик фани шаклланишига муносиб ҳисса қўшди, унинг пойдеворига тамал тошини қўйганлардан ири бўлгани яққол англашилади.

Фитратнинг илк назариётчи фольклоршунослардан бўлгани бевосита у яратган тадқиқотлар кўлами ва илмий қиммати мисолида далиллаш мумкин. Фитрат “Туркларнинг мусулмонликдан бурун ҳам шеърлари, шоирлари, адабиётлари бор эди” демакдан ўз бошимизни қутқара олмаймиз. Ўзбек, тотор, қирғиз, туркман орасинда турк оди каби унутилм ас ир йсинда бу кунгача яшаб келган чўбчаклар, маталлар, эртаклар, ўлан ва лапарларнинг ҳар бирини эшитиб юрамиз... Улус ора оғиздан-оғизга айланиб юрган чўбчаклардан яхшигина онглашилуркум, турк эски адабиёт мадрасасида севги ва ошиқдан бошқа фалсафа, ҳикмат ва ахлоқдан ҳам кўб нарсалар бор экан”, - дея фольклорнинг жамият ва халқ ҳаётидаги ўрни ҳамда аҳамиятига катта эътибор билан қарайди [3.69-76]. Муҳими, Фитрат фольклорнинг специфик хусусиятларини очиб беришга уринар экан, у ҳақда: “ўзининг ёлғузгина самимийлиги билан ўзини сақлашга тиришқон бир адабиётимиз бор. Булар халқ орасидан чиққан, халққа, кўпчиликка қаратиб ёзған, сўйланған шшоирларимиз, бахшиларимизнинг асарларидир”,- дейди[3.69-76].

Маълумки, “фольклор” атамаси кенг маънода халқнинг бутун маданияти: урф-одати ва маросимлари, амалий санъат дурдоналарига нисбатан қўлланса, тор маънода фақат бидиий сўзга оид асарларга нисбатан ишлатилади. Рус олимлари фан сифатида фольклооршунослик халқнинг бадиий ижодинигина эмас, балки халқ мусиқа ижоди ва халқ томоша санъати (халқ театри, халқ рақси сингарилар)ни ҳам ўрганиши лозим деб ҳисоблайдилар. Абдурауф Фитрат эса ҳодисани “эл адабиёти” атамаси билан номлайди ҳамда унинг эстетик моҳиятини очишга уринади[3.69-76].

Қатор хусусиятларини ўша замондаёқ ишончли ва аниқ ифодалайди. Тўғри, XX аср бошларида халқ оғзаки бадиий ижодини ифодаловчи ягона

термин бўлмаган ва ҳодиса “халқ адабиёти”, “оммаёти”, “халқ ижоди”, “эл ижоди” сингари хилма-хил атамалар билан номланиб келинаётганида, Абдурауф Фитрат томонидан унинг “эл адабиёти” термини билан ифодалангани қайдаражададир олимнинг ҳодисага ўзига хос ёндашганини кўрсатса-да, у истилоҳда маълум даражада кемтиклик ҳам бор эди. Зеро, “эл адабиёти” термини кенг маънода бўлиб, умуман, адабиётни, шу жумладан, аллақачон халқ маънавий мулкига айланиб улгурган ёзма адабиёт дурдоналарини ҳам англатар, бироқ фольклорнинг оғакилигини ифода эта олмаслиги туфайли халқ оғзаки поэтик ижодига тенг эквивалент бўла олмас эди. Олимнинг ёзма адабиёт ва эл адабиёти чегарасини , яъни объектини аниқ белгилаб бергани халқ оғзаки поэтик ижодининг ҳозирда ифодалайдиган тушунча доирасига ҳамоҳанг келиши билан аҳамиятлидир.

Фитрат оғзаки ва ёзма адабиётларнинг ўзаро фарқли хусусиятларига тўхталаркан, “бунинг айирмаси ёзма бўлмаслигида, ё эгасининг маълум эмаслигини” таъкидлаб “ҳар бир достон, мақол, топишмоқ, ашула, асосан, бир киши томонидан чиқориладир-да, сўнгра умумийлашиб кетадир”, - дея фольклор асари индивидуал ижоддан бошланажагига, сўнгра “умумийлашиб” жамоа ижоди маҳсулига айланишига ишора қилади [3.69 76]. Фитратнинг тадқиқотчилик маҳоратини махсус ўрганган У.Жўрақуловнинг фикрича, мумтоз адабиётни адабиётшунослик, тилшунослик, фольклор, тарих каби ёрдамчи фанлар тажрибасига асосланган ҳолда тадқиқ этишни иринчилардан бўлиб Фитрат бошлаб берган, деган фикрни илгари суради [3.69-76].

Хуллас, атоқли ўзбек профессори Абдурауф Фитрат биринчи бўлиб ўзбек фольклорининг жанрлар тизимини яхлит ҳолда тадқиқ этиб, дастлаб “Адабиёт қоидалари” китобида у ҳақидаги илмий қарашларни, назарий уму лашмаларини илгари суради. Шунингдек, у яна 1927 йилда “Энг эски турк адабиёти намуналари” мажмуасида М.Кошғарийнинг “Девону луғатит турк” асаридаги қадимги халқ қўшиқларини ўрганиб, улар

ҳақидаги мулоҳазаларини баён айлади. Фитрат 1928 йилда иринчилардан бўлиб “Ўзбек адабиёти намуналари” мажмуасида фольклордан намуналар чоп эттирди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1.Мирзаев Т.Абдурауф Фитрат// Ходи Зариф суҳбатлари. Т. 2006.
2.Мирзаев Т. ва бошқалар. Ўзбек халқ оғзаки ижоди. Дарслик. Т.1999. 3-11б.
3.Фитрат А. Танланган асарлар. 4-жилд. 69-85 б.

II - ШЎЬБА. ТАРАҚҚИЙПАРВАРЛАРНИНГ МИЛЛИЙ ДАВЛАТЧИЛИКНИ ТИКЛАШ УЧУН ҲАРАКАТЛАРИ ВА ТУРКИСТОН МУХТОРИЯТИ ФАОЛИЯТИ.

ЖАДИДЛАРНИНГ МАЪРИФАТПАРВАРЛИК ФАОЛИЯТИ ВА МИЛЛИЙ ДАВЛАТЧИЛИКНИ ТИКЛАШ УЧУН ҲАРАКАТИ

Агзамходжаев Саидакбар Саидович,
Ўзбекистон Республикаси,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
“Ислом тарихи ва манбашунослиги IRCICA”
кафедраси профессори, тарих фанлари доктори.

Аннотация: *Мақолада Туркистонда XIX аср охири – XX аср бошларида юзага келган жадидчилик ҳаракати ва йўлбошчиларининг илм-маърифат ва ёшлар таълим-тарбиясини янгилашга оид қарашлари, шунингдек жадидларнинг илмий, маданий, маънавий-маърифий ва ижтимоий-сиёсий фаолияти кўрсатиб берилган.*

Калит сўзлар: *жадидлар, маърифат, таълим-тарбия, миллий матбуот, хайрия жамияти, миллий давлатчилик, Туркистон Мухторияти.*

Аннотация: *В статье описывается джадидское движение, возникшее в Туркестане в конце XIX - начале XX веков, и взгляды его лидеров на обновление науки, образования и воспитания молодежи, а также научная, культурная духовно-просветительская, общественно-политическую деятельность джадидских просветителей.*

Ключевые слова: *джадиды, просвещение, образование, национальная пресса, благотворительное общество, национальная государственность, Туркестанская автономия.*

Abstract: *The article describes the Jadid movement that arose in Turkestan at the end of the 19th - beginning of the 20th centuries, and the views of its leaders on the renewal of science, education and upbringing of youth, as well as the scientific, cultural, spiritual, educational, and socio-political activities of Jadid educators.*

Key words: *Jadids, enlightenment, education, national press, charitable society, national statehood, Turkestan autonomy.*

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, республика ҳаётининг барча жабҳаларида туб ислоҳотлар амалга оширилди ва оширилмоқда. Ўзбек халқининг ўз тақдирини ўзи белгилаши миллий тикланиш билан боғлиқ жараёнларни чуқур идрок этишда миллий давлат қурилиши тажрибасини илмий ўрганилиши, Ўзбекистонни янгиланиш ва тараққиёт йўлидаги тажрибаларни умумлаштиришни тақозо этади.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган туб ўзгаришлар замирида тарих фани ривожи ҳам янги босқичга кўтарилди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек, "...Биз жадидчилик ҳаракати, маърифатпарвар боболаримиз меросини чуқур ўрганишимиз керак. Бу маънавий хазинани қанча кўп ўргансак, бугунги кунда ҳам бизни ташвишга солаётган жуда кўп саволларга тўғри жавоб топамиз. Бу бебаҳо бойликни қанча фаол тарғиб этсак, халқимиз, айниқса, ёшларимиз бугунги тинч ва эркин ҳаётнинг қадрини англаб етади" [1]. Шунингдек 2023 йил 22 декабр куни бўлиб ўтган Республика Маънавият ва маърифат кенгаши йиғилишида ..."маърифатпарвар аждодларимизнинг мероси бугун биз қураётган ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамияти учун пойдевор бўлиб хизмат қилиши табиий", – деди Шавкат Мирзиёев.

Ҳозирда тарих фани олдида турган муҳим вазифалардан бири, совет ҳукмронлиги даврида Ўзбекистонда кечган жараёнларни чуқур таҳлил қилиш ва илмий асосланган хулосалар чиқариш ғоятда муҳим саналади. Хусусан, XX асрнинг 20-30 йилларида Ўзбекистон ижтимоий ҳаётига ҳукмрон мафкурани сингдиришда маданий-маърифий муассасаларнинг тутган ўрнини аниқ ва изчиллик асосида тадқиқ этиш муҳим илмий аҳамиятга эга.

Туркистонда XIX аср охири – XX аср бошларида юзага келган жадидчилик ҳаракати Ватанимиз тарихида муҳим саҳифа очди. Ўша

даврнинг энг илғор кучлари саналган жадидлар бир замонлар дунё цивилизациясига улкан ҳисса қўшган ўлка жаҳон тараққиётидан ортда қолаётганини теран ҳис қилиб, жамиятни тубдан ислоҳ этишга интилдилар. Туркистон ўлкасини мустамлака кишани ҳамда асрий қолоқликдан озод этиш, мазлум халқ қалбига маърифат зиёси ва эрк туйғусини сингдириш, жамиятга бахт йўлини кўрсатиш маърифатпарварларнинг бош маслаги эди. Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон, Абдулла Авлоний каби ўнлаб ҳур фикрли тараққийпарварлар ана шу эзгу мақсад йўлида фидокорона курашдилар.

Жадид намояндалари саъй-ҳаракати билан янги усулдаги мактаблар, нашриётлар, кутубхоналар, хайрия жамғармалари ташкил қилинди, газета ва журналлар таъсис этилди.

Жадидлар орасидан етук олимлар, саноат ва зироатчилик соҳаларини замонавий билимдон мутахассислари, маданият арбоблари етишиб чиқиб, юртни обод ва Ватанни мустақил кўришни орзу қилдилар ва шу йўлда фидоийларча курашдилар. Жадидларнинг Туркистон мустақиллиги учун курашида асосан қуйидаги йўналишлар устувор эди:

- янги усул мактаблари тармоғини кенгайтириш;
- қобилиятли ёшларни чет элга ўқишга юбориш;
- турли маърифий жамиятлар ва театр группаларини тузиш;
- газета ва журналлар чоп қилиш;
- халқнинг ижтимоий-сиёсий онгини юксалтириш билан Туркистонда миллий демократик давлат қуриш.

Жадидлар ўзлари ташкил этган матбуотда ўз ғоя-фикрларини эълон қилиб, халқ орасида кенг маърифатчилик ишларини олиб бориб халқни «ҳар вақт ғафлат уйқусидан ўйғотувчи», «миллат онгининг очқичи» эканлигини намоён этиб ўлка аҳолисини ҳур фикралшга ва катта сиёсий курашга ҳозирлай олди. Бу даврда “Ерк”, “Турон”, “Мариф ҳаваскорлари”,

“Тараққийпарварлар”, “Ўқитувчилар жамияти” каби уюшмалар пайдо бўлди.

Мунаввар қори Абдурашидхонов айтганидек, “Уларнинг бутун умиди Россиядаги инқилоб жараёнида маҳаллий аҳолини миллий, диний чеклаш ва жабрлашдан озод қилиш, уларнинг ҳақҳуқуқларини европаликлар билан тенглаштириш, хилма-хил мактаб ва матбуот ишлари ҳамда турли-туман жамиятлар ташкил этишга кенг имконият яратиб беришга қаратилган эди”.

Жадидчилик ҳаракатининг етук сиймоларидан **Самарқандда** Маҳмудхўжа Беҳбудий, **Тошкентда** Мунаввар Қори Абдурашидхонов, Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев, Тошпўлатбек Норбўтабеков, Абдулла Авлоний, **Бухорода** Абдурауф Фитрат, Файзулла Хўжаев, Абдувоҳид Бурҳонов, Садриддин Айний, **Қўқонда** Ашурали Зоҳирий, Обиджон Маҳмудов, Ҳамза, **Оренбургда** Аҳмад Бойтурсун, Мирёқуб Дулат, **Андижонда** Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон, Саъдуллахўжа Турсунхўжаев, **Хоразмда** Полвонниёз ҳожи Юсупов, Бобоохун Салимовлар халққа зиё тарқатишда, миллий матбуотни ривожлантиришда ва миллий давлатчилик қуришда кенг қамровли фаолият олиб боришди.

Жадидлар бу даврда “**озодлик, тенглик ва адолат”** шиори остида ишладилар. Уларнинг 1916 йил мардикорликка олиш воқеасига муносабати ғоятда эътиборга моликдир. Жадидларнинг мардикорларни қайтаришга уринишлари Россияда 1917 йил феврал инқилоби бошланиши билан тўла амалга ошди. Бу ҳодиса эл орасида уларнинг обрўсини кўтарди. Мазкур ҳолат жадидлар маърифатчиликдан ижтимоий-сиёсий ҳаракатга аллақачон ўтганликларини билдирар эди.

Жадид маърифатчиларининг эркпарварлик ва ташқи сиёсий ҳамда ижтимоий алоқалари тизимини ўрганишда Маҳмудхўжа Беҳбудийннинг ҳам аҳамияти юксак бўлганлигини эътироф этиб ўтиш керак. Маҳмудхўжа Беҳбудий олим сифатида тарих фалсафаси нуқтаиназаридан тарихий қонуниятларни айримларини Туркистон тарихи мисолида кўрсатади ёки

асослайди. Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг “Ойна” журнали, “Самарқанд” ва бошқа газеталарда ижтимоий-сиёсий соҳадаги ҳар бир мақоласини “Ўзбекистон тарихи”, “Жаҳон тарихи”, “Маданиятшунослик” ва бошқа фанларга тегишли бўлимларида, айниқса XIX асрнинг охири ва XX аср бошларидаги давр тарихини ўрганишда фойдаланиш мумкин. Чунки Маҳмудхўжа Беҳбудий олим сифатида Туркистоннинг тушкунлик ҳолатини сабабларини очиб бера олган. Шунингдек, Туркистоннинг оғир тушкунликдан чиқариш йўлларини аниқ ва равшан кўрсатиб берган.

Жадидчилик ҳаракатининг муҳим фаолиятларидан бири миллий матбуот ва журналистикасига асос солиш бўлди. Жадидлар ўз даврида халқнинг саводхонлик даражасини оширмасдан, маданий ахлоқий жиҳатдан халқ онгини ривожлантирмасдан самарали натижага эришиб бўлмаслигини билар эдилар. Шу сабабдан ҳам асосий эътибор халқнинг ижтимоий-ҳуқуқий онгини оширишга қаратилган эди. Жадидларнинг маърифатчилиги асосан уч соҳа орқали тезкор тарзда тараққий топиб борди. Булар – **маориф** (янгича мактаблар очиш, таълим усулини янгилаш), **санъат** (бадиий адабиёт, театр) ва **матбуот**. Пировард мақсад миллатни, бир томондан, илмли ва маърифатли қилиш бўлса, иккинчи томондан, унинг ахлоқий даражасини юксалтириш ва ана шу икки жиҳатнинг уйғунлашуви натижасида ўзлигини, ўз қадрини англаган билимли шахсни вояга этказиш эди. Туркистон маърифатчилари томонидан ана шу мақсадни амалга ошириш йўлида катта ишлар қилинди.

Жадидчилар асосий эътиборини жамиятда маънавиятни ривожлантиришга қаратдилар. Улар янги усулдаги мактабларни ташкил этиш, газеталар чиқариш, дарслик ва ўқув қўлланмаларини нашр эттириш, Ғарбнинг янги маданият ва технология услубиятларини жорий этиш заруриятини ҳамда уни Туркистонда тарғиб этиш орқали миллий-дунёвий таълимни юзага келтириш, маънавий ҳаётни янгилаш ва бойитиш орқали миллий ўзликни англашни юксалтиришга замин яратишга интилганлар.

Бундай сиёсий ёндашув бевосита жамиятда адолатли-демократик давлат қурилишининг асосларини ривожланишига хизмат қиладиган назарий омиллар эканлигини эътироф этмасдан бўлмайди. Албатта, улар ўша тарихий даврда демократиянинг том маънодаги кўринишларидан узоқда бўлганлар.

1917-1918 йилларда Туркистон жадидлари миллий-маданий эмас, миллий-ҳудудий мухторият қурилиши тамойилларини улкан ривожлантиришнинг амалий дастурларни, Туркистонда давлатчилик шакли ва уни бошқариш ваколатлари, барча соҳалар бўйича қонунларни жорий этиш, суд органларини ташкил қилиш, давлат тузилмаларини яратиш каби масалаларига катта эътибор беришган. Аммо, шу давр сиёсий шароити ҳамда ерли халқнинг тушунчасида Туркистонда мустақил демократик жамият қуриш тўғрисидаги қарашлари бир мунча чекланганлигини кўрамиз. Беҳбудийнинг "Туркистон маданий мухторияти лойиҳаси" дастурида тўла мустақил демократик жамият тўғрисида эмас, давлатнинг автономия шакли назарда тутилади [2,146-б.]. 1917 йилдаги I-IV Умумтуркистон мусулмонларининг қурултойларида ҳам давлатчилик қурилиши тўғрисидаги қарашларда демократик ёки федератив шакллари тўғрисида баҳс олиб борилади. Аммо, уларнинг демократия ва федерация тўғрисидаги қарашлари ҳам аслида конституцион монархия тузумидан ташқарига чиқиб кетолмасди [3, 13-б.].

Айнан шу давр воқеа-ҳодисалари баёни, тафсилотлари ҳамда муваффақиятсизликнинг сабабларига Мустафа Чўқай "Истиқлол жаллодлари" асарида қўйидагича таъриф беради: "Биринчидан, объектив омиллар: ...Биз курашга ўзимиз танлаган фурсатда эмас, Русия инқилоби жараёнини келтириб чиқарган вазият ижоботи билан киришдик. Иккинчидан, субъектив, яъни ўзимиздан бўлган омиллар: Миллий манфаатлар йўлида курашиш лозимлигини билганлари ҳолда

туркистонликлар ўзаро кучли бирлик қура олмадилар ва бунга улгурмадилар” [4,6-б.].

Туркистон Мухториятининг ташкил топиши, унинг сиёсий фаолияти, сўнгра инқирози масалалари тарихчи ва адабиётшунос олимлари асарларида ўз ифодасини топган [5]. Жадидчилик аслида маърифатпарварлик ҳаракатининг кўриниши бўлиб, унинг намояндалари мамлакатни қолоқликдан чиқариш ва миллий тараққиётга эришишниг маърифий йўлини кўрсатдилар.

Жадидлар ҳар хил хайрия жамғармаларини ташкил этиш, бой ва бадавлат кишиларнинг ортиқча маблағларини миллат ва Ватан манфаати йўлида сарфлашга ҳам катта эътибор бердилар. Тошкентда 1909 йилда “Кўмак”, 1910 йилда эса “Тарбияи атфол” ва Бухорода 1913 йилда “Дорул ожизин” хайрия жамиятлари ташкил этилади. Уларнинг олдига қўйилган асосий мақсад сармоя топиб, жадид мактабларига ёрдам бериш ва иқтидорли ёшларни Туркия ва бошқа хорижий мамлакатларга ўқишга юборишдан иборат бўлди.

Шундай қилиб, хулоса ўрнида айтиш мумкинки, жадидлар Туркистон мустақиллигини аввалambор зиёли бўлиш орқали кўра олишган эди. Шунинг учун ҳам аксари ҳодисаларда оғир-босиқлик билан муносабатда бўлиб, имкон борича тинчлик йўлидан боришга интилишган. Жадидчилик ҳаракати намоёндалари ўз даврида Туркистонда бўлаётган ҳар қандай воқеа ҳодисаларни босиқлик билан кузатиб, уларга ўз жавобларини бериб борган бўлсалар-да, халқни зинҳор ва зинҳор исёнга даъват этишмади. Бунинг сабаби жадидлар билишардики, ҳар қандай исёнлар энг аввало мана шу халқнинг зарарига ишлайди ва албатта халқ турмушини оғирлаштиришга хизмат қилади.

Жадидларнинг таълим ва ижтимоий ҳаётга доир илгари сурган фикрлари бугун ҳам ўз долзарблигини йўқотмаган. Шундай экан, биз жадид боболаримиз илгари сурган ғоялар асосида мустақиллигимизни

янада мустаҳкамлашимиз ҳамда янги-янги марраларни забт этиб боришимиз хақида ёш авлод орасида тушинтириш ишларини олиб бориш ҳам долзарб ҳисобланади.

Фойдаланган адабиётлар рўйхати:

1. Мирзиёев Ш.М. Ислом цивилизацияси маркази қурилиши билан танишувда билдирилган фикрлар. 21 декабр, 2018 йил. https://www.gazeta.uz.
2. Беҳбудий М. Туркистон маданий мухторияти лойиҳаси. Жаҳон адабиёти, 2003 йил,. Август. Б.146.
3. Дўстқораев Б. Ўзбекистонда янги давлатчилик маърифати. Жамият ва бошқарув,1997 йил,2-сон. Б.13.
4. Чўқай М. Истиқлол жаллодлари. -Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1992. Б.6.
5. Аъзамхўжаев С. Туркистон Мухторияти: Миллий-демократик давлатчилик қурилиши тажрибаси. –Т.: “Маънавият”, 2000.–168 б.; Агзамходжаев С. История Туркестанской автономии (Туркистон Мухторияти).Т.: Изд.-полигр.объединение «Тошкент ислом университети», 2006.–268 с.; Қосимов Б. Миллий уйғониш. -Т.: Маънавият, 2002, Б.8.; Ражабов Қ. Туркистон Мухторияти вазирлари ҳамда Миллий Мажлис аъзолари ҳаёти ва тақдири.Т.: «BODOMZOR INVEST» оилавий корхонаси, 2021.– 92 б.; Алимова Д. Жадидчилик феномени. – Т.: «Академнашр», 2022.–272 б.

ТУРКИСТОН ТАРАҚҚИЙПАРВАРЛАРИНИНГ МИЛЛИЙ ОЗОДЛИК КУРАШИ ҒОЯЛАРИ

Рашидов Ойбек Расулович
Тошкент давлат иқтисодиёт университети,
“Ижтимоий фанлар” кафедраси профессори,
тарих фанлари доктори (DSc)

Аннотаия. *Мазкур мақолада туркистонлик тараққийпарварларнинг ўлкани бошқаришга қаратилган ислоҳотчилик қарашлари большевиклар зўравонлик сиёсатининг қурбонига айланганлиги ёритилган. Шунингдек, муаллиф мақоласида болшевиклар томонидан жадид зиёлиларига буржуазиянинг вакили бўлганликда, уларнинг асарлари инқилобдан илгари ёзилганлиги, унда буржуазиянинг идеаллаштирилганлиги ҳамда миллатчилик кўринишлари тасвирланганлиги айби қўйилганлигига эътибор қаратган.*

Калит сўзлар. *Октябрь инқилоби, партия, большевик, панисломизм, миллий зиёлилар, жадидчилик, миллатчилик, шовинизм, реакцион, гуруҳбозлик.*

Октябрь инқилобидан кейин биринчи ўн йилликда большевикларнинг миллий сиёсати марксизмнинг назарий ва мафкуравий асосига таянди. Ўзларини байналмилалчи деб ҳисоблаган большевиклар курашининг маъноси жаҳон инқилоби, синф ва миллий фарқларни

билмайдиган коммунистик жамият қуриш эди. Миллий чекка ўлкаларни қамраб олган кучли парчаланиш жараёни большевик раҳбарларнинг собиқ Россия империясининг кўплаб этник гуруҳлари ва миллатларни бошқаришда янги шакллар ҳамда механизмларни излаш заруратини туғдирди.

XX асрнинг 20-йиллари бошларида жадидчилик ҳаракати большевикларнинг танқид нишонига айланди. Натижада жадидчилик аксилинқилобий ҳаракат эканлиги, у ўзида панисломизм, пантуркизм ғояларини ифодалагани келтирилиб, унга қуйидагича баҳо берилди: "Ислом динини ислоҳ қилиш" шиори остида ривожланиб борган шу буржуа миллатчилиги ҳаракати "жадидизм" деб аталарди. Жадидизм панисломизм ва пантюркизм билан чамбарчас боғланган эди. Панисломизм XIX асрда "мусулмон Шарқи" мамлакатларида кўтарилган миллий-озодлик ҳаракатининг феодал-клерикал доираларга қилган таъсири натижасида шу доиралар ичидаги диний-сиёсий оқим сифатида пайдо бўлган эди. Панисломизм кетидан Туркияда пантуркизм пайдо бўлди. Конституцион монархия тарафдорларининг "Иттиҳод ва тараққий" номидаги партияга бирлашган ёш турклар пантуркизмнинг мафкурачилари эди. Бу партия турк буржуазияси ва помешчикларининг манфаатини ифода қилар ва учига чиққан шовинистик сиёсат юргизарди. Буржуа миллатчилиги мафкурасини тарғиб қилган бу партия туркий тилларда гапирадиган барча халқларни турклар ҳукмронлигига бўйсундиришни ўзига мақсад қилиб қўйган эди"[1, 99-100-б.].

Янгиликка интилган жадидлар жамиятни янги босқичга кўтаришда инқилобий ўзгаришларни ҳам инкор этмаган эдилар. Жадид мафкурачилари жамият ҳаётидаги ҳар қандай ўзгариш – олға силжиш, ўқиш – маърифат орқали амалга ошади деган нуқтаи назарда турганлар. Шундай экан, ҳали ишчилар синфи тўла шаклланмаган ва марксизм тарқалиб улгурмаган бир ўлкада янгиланиш керак, бунинг учун

маърифатли бўлиш керак эди. Большевиклар миллий зиёлилар, тараққийпарварлар яшаган давр ва вазият билан ҳисоблашмасдан жадидларни реакцион оқимга чиқариб қўйдилар.

XX асрнинг 30-йилларида эълон қилинган қатор мақола ва китобларда биринчи галда жадидлар қораланар, кейин бу оқим Абдулла Қодирий номига боғланарди. Ж.Шарифий, Олим Шарафиддинов мақолаларида жадидлар "аксилинқилобчи", "советларга қарши", "реакцион кучларни бирлаштирган", "босмачиларга раҳнамолик қилган" деган уйдирмалар тўқиб чиқарилди. Бундай фикрни биринчи бўлиб, Сотти Ҳусайн баён қилиб шундай деган эди: "Жадидлар октябрдан кейин ўзларининг собиқ инқилобий фикрларини буриб пролетариатга қарши аксилинқилобий адабий куч билан чиқдилар" [2, 56-б.].

Жадидлар эски диний мактабларга дунёвий фанлар киритиш ва ўқитиш методикасини ўзгартириш йўли билан уларни ислоҳ қилдилар. Большевиклар ушбу ислоҳотни юзаки расмий ислоҳот деб, унинг мафкурачиларини дунёвий фанларни динга бўйсундиришда айбладилар. Шунингдек, янги усул жадид мактаблари ҳам буржуа миллатчилиги руҳи билан суғорилган деб топилди.

Жадид зиёлиларининг мафкурасида асосий ғоя Туркистонни ўрта асрларга хос қолоқлик ва диний хурофотдан озод этиш, шариатни ислоҳ қилиш, халққа маърифат тарқатиш, миллий мухторият ҳукуматини барпо этиш учун кураш, Бухоро ва Хивада конституцион монархия ва парламент, кейинчалик демократик республика тузумини ўрнатиш орқали озод ва фаровон жамият қуриш, барқарор миллий валютани жорий қилиш ҳамда миллий қўшин тузиш бўлган. Уларнинг Туркистон мустақиллиги учун курашида асосан қуйидаги йўналишлар устувор бўлган: янги усул мактаблари тармоғини кенгайтириш, қобилиятли ёшларни чет элга ўқишга юбориш; турли маърифий жамиятлар ва театр труппалари тузиш; газета ва журналлар чоп қилиш, халқнинг ижтимоий-сиёсий онгини юксалтириш

билан Туркистонда миллий демократик давлат қуриш. Жадид зиёлиларининг кучли партияси ташкил қилинган тақдирдагина бу ишларни амалга ошириш мумкин эди. Жадидлар сиёсий ишлар – ҳақ-ҳуқуқ, миллий давлат, ҳокимият масалалари билан мунтазам шуғулландилар. Айни пайтда, мактаб-маориф ислоҳ қилина бошланди, миллий матбуот йўлга қўйилди, театр пайдо бўлди, янги адабиёт шаклланди, бир сўз билан айтганда, янги тафаккур майдонга келди. Бу – миллатнинг ўзлигини англаш ва мустақиллик мафкураси эди [3, 4-5-б.].

Туркистон зиёлилари, маърифатпарварлари коммунистик партиянинг мафкурасини яхши англар эдилар. Тараққийпарварлар мумкин қадар большевикларнинг бузғунчи мафкураси миллий манфаатларга тўғри келмаслигини тушунтиришга ҳаракат қилганлар. Туркистон жадидлари отаси Маҳмудхўжа Беҳбудий матбуотда ўзининг қарашларини баён этиб борган. У Коммунистик партия (Иштирокиюн фирқаси) ни иккига бўлади: социал-демократ (“иштирокиюни оъмиюн”), социал-революционер (“иштирокиюни инқилобиюн”). Ҳар иккисининг ўз олдига қўйган асосий мақсади мавжуд “барча қонун, мулкият қоидаларини бутун бузиб, мол ва ерларни ҳамма халойиқ ўртасида муштарак қилмоқ”, “бойлик ва камбағалликни йўқ қилиб, дунё моли роҳатидан ҳаммани баробар фойдалантирмоқ...” Мазкур ғоя амалга ошиши мумкин эмас, чунки у ғайриилмийдир, ғайриахлоқийдир, бинобарин, ғайриинсонийдир. Беҳбудий коммунистларнинг ҳаракатлари, дастурлари, мақсадларини “хаёлий” деб баҳолайди ва “бу тоифага қўшилмоқ биз мусулмонлар учун ниҳоятда зарарликдир”, “программалари..., оила бобидаги фикрлари ҳам асло-асло тўғри келмайдир...”[4, 122-123-б.] деб таъкидлаган.

Большевиклар мафкураси ҳали улар ҳокимиятни тўлиқ эгаллаб улгурмаган бир пайтда жадид маърифатпарварларига аён бўлган эди. Абдурауф Фитрат Мусо Саиджоновга жадидчилик ғояларининг асосчиси Исмоилбек Гаспиринский қаламига мансуб “2000 – сана” фантастик

романини ўқиш учун беради. Романда 2000 йилга келиб жаҳоннинг барча мамлакатларида демократик жамиятлар тинч йўл билан қарор топиши, адолат ва тенглик юзага келиши башорат қилинган эди. Россия, Германия, Эрон, Туркия ва бошқа мамлакатларда социалистлар синфий кураш ғоялари билан милионлаб кишиларнинг онгини заҳарлаётган бир пайтда Гаспринский мақбул йўлни таклиф қилмоқда эди: “Социализм меҳнатда синалган қардошликдан бошқа, на динни, на ирқни, на миллатни, на тилни тан олади. Уларнинг шиори ва мақсади “Бутун дунё пролетарлари бирлашингиз”. “Социалистлар” ва “социал-демократлар” нинг “Адолат”, “Мусовийлик” ҳақидаги шиорлари ташқаридан жимжимадор, кишини маҳлиё қилувчи бўлиб кўринади. Аслида бу назария уни туғдирган сабабларга мувофиқ иш тутади, инқилобий курашга, қон тўкишга чақиради... Лекин бунинг учун жаҳон тартибини бузмоққа ҳожат йўқ, акс ҳолда бундан ҳам катта мураккабликларга дуч келинади. Ҳар бир кишининг иш ва осойишталигини таъминламоқ зарур. Аммо, бу мутлақо бириникини мусодара этиб, иккинчисига бериш, дегани эмас... турли кишиларнинг ақли, кучи, қобилияти турлича, шунинг учун ҳам ҳар ким ўз имкониятига қараб йиғинади... Энди шунинг бари кишиларга тенг бўлинади, дейдилар. Бу қандай тенглик бўлди? Бунда адолат борми? Мамлакат ва жамиятни “казарма”га айлантириб, ҳар бир кишини умумий емакхонага таклиф этармишлар...”[5, 62-63б.].

Туркистон миллий зиёлиларида келажакда биринчиси радикал миллий, иккинчиси социалистик бўлган икки партиялик тизимда идора этиш ғояси бўлган. А.З.Валидий радикал миллий партия сифатида “Эрк” ва жадидларнинг “Тараққийпарварлар” каби партияларини келтириб ўтган. 1921 йили Бухородаги музокараларда “Эрк” партиясининг 27 моддадан иборат дастури тўққиз моддага қисқартирилган ҳамда “Тараққийпарварлар” партияси 19 банддан иборат дастури қабул қилинган. Ушбу “Тараққийпарварлар” партияси дастурининг биринчи бандида

шундай сўзлар келтирилган: Миллий маданиятга эга бўлиб, мустақил миллат сифатида яшамоқ ҳаётнинг туб асоси бўлиши керак. Бу барча миллатларнинг эзгу орзусидир. Мақсадимиз Туркистонда мустақил ва миллий ҳукумат тузишдир. Миллат тил, дин, адабиёт, урф-одат, анъаналар яхлитлигига таянади [6, 340-341-б.].

Туркистонда совет ҳокимиятининг зўравонлик билан ўрнатиши миллий кадрлар, зиёлилар ва кенг халқ оммасининг умумий норозилигига сабаб бўлган. Миллий зиёлилар большевикларнинг яккаҳокимлик сиёсатини, давлат бошқарувида маҳаллий кадрлар хоҳиш-иродасининг эътиборга олинмаслигини, бу эса мустамлакачиликдан бошқа нарса эмаслигини очиқ айтадилар. Улар мустамлакачиликка қарши олиб борилган қуролли кураш ёки мафкуравий курашнинг мавжуд бўлиши табиий жараён эканлигини билдиргандилар: “Мустамлака ва метрополия ўртасидаги асосий зиддият маҳаллий сиёсат чора-тадбирлари туфайли қисқармайди. Бўйсунадиган кишининг индивидуал ва миллий эркинликка интилишининг психологик асоси, унча мустаҳкам ва фойдаси кам бўлса ҳам, инсоннинг ажралмас хусусиятидир. Энг яхши бошқарувга қарамасдан бўйсунадиган киши ва ҳукмронлик қилувчи киши ўтасидаги қарама-қаршилик муқаррардир” [7, 9-10-б.].

Большевиклар томонидан совет мафкурасига хизмат қилишни истамаган миллий зиёлилар фаолияти доимо назорат қилинган. Миллий зиёлилардан Мунаввар Қорининг фаолияти бир неча маротаба муҳокама қилиниб, шундай келтирилган: “Кейинги вақтларда Мунаввар Қорининг иккинчи босқич мактаблари учун ёзилган китобининг иккинчи бўлимида фирқамизнинг ҳозирги сиёсатига тўғри келмайдиган нарсалар ва майда болаларнинг миясини заҳарлайдиган жумлалар ёзилган эди. Бундан бизнинг хабаримиз бўлмаган. Чунки бу иш ҳукуматимизнинг бошқа ишлар билан овора бўлиб, буларнинг шу ҳаракатларига яхши аҳамият бермаганлигидан бўлса, иккинчидан, кўпроқ ўзимизнинг маориф

ходимлари давлат нашриётида ўтирган кишиларнинг раҳбарлари бу ишга аҳамият бермаганлиги, китобнинг расмий томонини кўриб чиқиб, мафкуравий жиҳатига аҳамият бермаганлиги бўлиб чиқади. Улар ўзларининг бузуқ мафкуралари билан болаларни тарбияламоқдалар. Ҳозирда ҳам бундай ишларни тўхтатганлари йўқ" [8, 13.].

Таълим тизимида, матбуотда, адабиётда, ўзбек тили ва араб имлоси масаласида большевиклар билан миллий зиёлилар ўртасида ғоялар қарама-қаршилиги мавжуд бўлди. Миллий зиёлилардан Мурод Шамс, Фитрат, Отажон Ҳошим, Қаюм Рамазон ва Ғози Олимларнинг "ўзига хослик назариялари, сингармонизм – темир қонун" мафкураси большевиклар томонидан аксилинқилобий ғояларни ташиб юрган ва айниқса Маркс, Энгельс, Ленин ва Сталин назарияларига қарши қаратилган ҳаракат деб аталди [9, 3.]. Мафкура яккаҳокимлиги собиқ иттифоқчи республикаларда, жумладан, Ўзбекистонда халқларни тобеликда сақлашни таъминлашга, ўз тарихини унутиб юборишга, она тилидан узоқлашишга, миллий маданиятнинг бир томонлама ривожланишига хизмат қилди. Шундай шароитда халқимизнинг маънавияти ва ҳар қандай фикр-ўйлари, интилиши кўпинча буржуа миллатчилиги ғоялари, аксилинқилобий ҳаракатлар тариқасида баҳоланди. Ўз ватандошларини озодликка, миллий тараққиётга чорлаган жадидлар ҳаракатининг раҳбарлари – Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Чўлпон, Усмон Носир каби ўнлаб-юзлаб фарзандлари, Файзулла Хўжаев, Акмал Икромов, Турар Рисқуловдек кўплаб атоқли давлат ва жамоат арбоблари мафкура яккаҳокимлигига асосланган истибдоднинг қурбони бўлдилар.

Ўзбек муҳожир тарихчиси Боймирза Ҳайит большевикларнинг мустамлакачилик сиёсати ҳақида шундай ёзган эди: "Туркистондаги совет мустамлакачилиги – социализм, коммунизм, интернационализм, миллий мустақиллик ва бошқа шунга ўхшаш турли ниқоблар билан ўзини сақлаб келмоқда. Совет колониализмини яхши тушунмоқ учун манбаларга диққат

қилайлик. Туркистонликларнинг тарихи, маданияти, урф-одати, дини, тили ва бошқа миллий хусусиятлари русларникидан тамоман айридир ва бутунлай бошқа моҳиятга эга. 1917 йилгача Туркистонда социализм, коммунизм, ишчи ҳаракати деган нарсалар бўлмаган, бу гаплар шўро тузуми ва Туркистонга ёпирилиб келган рус унсурлари томонидан сингдирилган тушунчалардир" [10, 33-б.].

Хулоса. Туркистонлик тараққийпарварлар ўлкани бошқаришга қаратилган ислоҳотчилик қарашлари большевиклар зўравонлик сиёсатининг қурбонига айланди. Жадид зиёлилари буржуазиянинг вакили бўлганликда, уларнинг асарлари инқилобдан илгари ёзилганлиги, унда буржуазиянинг идеаллаштирилганлиги ҳамда миллатчилик кўринишлари тасвирланганлиги таъкидланди. Аксарият миллий кадрлар ва зиёлилар очиқдан-очиқ аксилинқилобчилар томонига ўтганлиги, советларга қарши курашиб, "босмачилик"ни ташкил этишда ва ҳар қандай бўлса-да, ишчи-деҳқон ҳукуматини йиқитиш фикрида бўлганлиги билан большевикларга катта мафкуравий хавф солганлиги келтирилади. Жадидчилик гўёки "омма онгини миллатчилик ғоялари билан заҳарлаш ва уни инқилобий курашдан четга тортиш" мақсадида ташкил этилган реакцион буржуа-миллатчилик йўналиши деб эълон қилинди.

Таклиф ва тавсиялар:

1.Совет бошқарувига қарши курашган Туркистон тараққийпарварларининг истиқлол мафкурасига оид асл манбаларни излаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Давлат хавфсизлиги, Президент администрацияси архивларини тадқиқотчилар учун кенг очиш.

2. Жадидлар илгари сурган Туркистон миллий мафкурасини модда ва модда тартиб қилиб, уни давлат бошқаруви структурасидаги муҳим дастурга айлантириш.

3. Ўзбек давлатчилиги, жадидчилик, миллий озодлик кураши тарихи билан боғлиқ тадқиқот ишига ва унинг муаллифи учун “Жадид издошлари” медали ёки кўкрак нишонини таъсис этиш.

4. Туркий давлатлар бирдамлигини мустаҳкамлаш ва ҳамкорликни янги босқичга кўтариш ҳамда кадрлар тайёрлаш мақсадида Бухоро шаҳрида “Жадидлар университети”ни очиш.

Илгари сурилган мазкур таклиф ва тавсияларнинг амалга оширилиши Ўзбекистон Республикасининг тараққиётига хизмат қилади ҳамда ёшларни миллий манфаатларни ҳимоя қиладиган мард ва олийжаноб инсонлар қилиб тарбиялашда муҳим аҳамият касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Қориниёзов Т.Н. Совет Ўзбекистони маданияти тарихидан очерклар. – Тошкент: “Ўзбекистон ССР Фанлар академияси”,1956. –Б.99 –100.
2. Қўшжонов М. Қодирий – эрксизлик қурбони. – Тошкент: “Фан”, 1992. – Б.56.
3. Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. – Тошкент: “Маънавият”, 2002. –Б.4–5.
4. Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. – Тошкент: “Маънавият”, 2002. –Б.122–123.
5. Наимов Н. Маърифатга бахшида умр: тарихий қисса. – Бухоро: “Дурдона”, 2018. –Б.62–63.
6. Аҳмад Заки Валидий Тўғон. Хотиралар: Туркистонда мустақиллик ва озодлик учун курашлар тарихи. Таржимон, илмий таҳрир муаллифи ва нашрга тайёрловчи М.Абдураҳмонов. – Тошкент: “Истиқлол нури”, 2014. – Б.340–341.
7. Ўз МА, 26-фонд, 1-рўйхат, 66-йиғма жилд, 9–10-варақлар.
8. Мафкура майдонида кураш масаласида маориф ишчиларининг вазифаси // “Қизил Ўзбекистон”. 1927 йил 16 январь, 13-сон.
9. Ниқобланган бир “тилчи” ҳақида // “Қизил Ўзбекистон”. 1938 йил 4 январь, 3-сон.
10. Тоҳир Қаҳҳор. Ҳур Туркистон учун. – Тошкент: “Чўлпон”, 1994. –Б.33.

ТУРКИСТОН ЖАДИДЛАРИНИНГ ҲАРБИЙ ҚАРАШЛАРИ

Дилноза Жамолова
тарих фанлари доктори,
ФА Тарих институти директорининг
илмий ишлар бўйича ўринбосари

Россия империяси Туркистонни эгаллаб олгач, биринчи навбатда унинг миллий армиясини йўқотиш йўлини тутди. Қурол ишлаб чиқариш ва сотиб олиш бўйича қатъий чекловлар ўрнатди. Қўлига қурол олишга қодир йигитларни қишлоқ хўжалиги ишларига жалб қилиб, текин ва арзон ишчи кучи сифатида фойдаланди. Босқинчи империя мустамлака ҳудудларни қўлдан чиқармаслик, ярим мустамлакаларни аросатда ушлаб туриш йўлидан борди. 1917 йили болшевиклар бутун ҳокимиятни эгаллаб мустаҳкамланиб олгач, Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги қўшини аскарлари, сарбозлари орасига фитна солди, айримларини пул эвазига сотиб олди ва ўзининг жирканч мақсадини босқичма-босқич амалга ошириб борди.

1918 йил апрелда Туркистон АССР тузилгач, болшевиклар “сопини ўзидан чиқариш” усулини қўллаб, ерли аҳолини аскарликка олиш, “миллий қўшин” тузиш ва уларни ватан озодлиги учун курашаётган қўрбошиларга қарши курашга юбориш масаласини кун тартибига қўйдилар. Совет ҳукуматиниг жирканч ниятини англаган Туркистон жадидларининг отаси Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳукуматга биринчилардан бўлиб аскарлик масаласида ўз фикр-мулоҳазаларини тақдим этди. Маҳмудхўжа Беҳбудий Самарқанддаги ғалла билан боғлиқ масалаларни ҳал қилиш учун 1918 йил 16 июлда Тошкентга келганда, Туркистон ҳукумати раиси Иван Тоболин[16] билан учрашиб, у билан ғалла; аскар олиш; тазминоти ҳарбия; ер ва сув масаласида суҳбатлашган [1]. Ўзининг узоқ йиллик тажрибасидан келиб чиқиб Иван Тоболинга, “*Туркистоннинг ҳозирги дохилий ва хорижий душманлари аҳволини ва халойиқнинг аҳволи руҳия ва эътиқодия ва маишиясиға бир оз бўлса ҳам аҳамият бермак ва риоя қилмоқ кераклигини*”, билдирган ва ўз таклифларни тақдим қилган. Таклифларидан иккитаси ҳарбий соҳага оид бўлиб, биринчиси, умумий

[16] Иван Тоболин – Пётр Кобозев, Андрей Солькин билан биргаликда 1918 йил апрел – октябр ойларида Туркистон Республикаси [Туркистон АССР] Марказий Ижроия Қўмитасига ҳамраислик қилган.

аскарликка олиш масаласи эди. Беҳбудий Туркистон халқи бунга тайёр эмаслиги, аҳоли орасида кўникма пайдо бўлиб, аҳвол ўзгаргунча умумий аскар олинмай, кўнгилли ёшларни оилавий шароитидан келиб чиқиб хизматга олиш бўйича ўз фикр-мулоҳазаларини билдирган.

Иккинчиси, тазминоти ҳарбия (ҳарбий солиқ) масаласи бўлиб, Беҳбудий очарчиликни бошдан кечираётган Туркистон халқига, айниқса Самарқанд аҳолисига бу йиғимни жорий қилинишига қарши чиққан: "*Очарчилик Туркистоннинг ҳар еридин зиёда Самарқандда ҳукм сурди ва Самарқанднинг бойлари бошқа жойлардан оз бўлса ҳам рус, яҳудий, мусулмонлар ёлғиз Самарқандда саккиз миллийун қадар тазминот ва уч-миллийун қадар очлиқ солиғи бердилар... Хулоса: ҳар ҳолда Самарқанддин янгидин тазминоти олинмаса эди. Чунки ҳозирда маишат ва сиёсат осойишталикни талаб этадур. Халқ ҳам очлиқ ва қимматчилиқ ва шунга ўхшаш оғирлиқлардан ҳориган ва асабийлашгандур. Оқча керак бўлса, бошқа йўллар билан солиғ тариқинда тўпланмоғи мумкиндур*" [2].

Иван Тоболин Самарқандда аскарнинг кўнгилли равишда олинишига ва янгидин ҳарбий йиғим олинмасликка ҳамда бу бўйича чора-тадбирлар ишлаб чиқишга ваъда берган. Самарқанд жадидчилик ҳаракатининг йирик намояндаларидан Ҳожи Муин ҳам аскарлик, миллий қўшин тузиш бўйича ўз қарашларини илгари сурган. У "Меҳнаткашлар товуши" газетасининг 1918 йил 13 август сонида чоп қилинган "Бизга нима керак?" мақоласида: "*Ҳозирги вазифамизга қарағанда бизга энг аввал, аскар керакдир. Чунки ҳозирги дохилий уруш ва инқилоб, хорижий душманларнинг тажовузидан ортиқ бизга қарши хатарли бир ҳолға айланмақдадурки, бу урушдан ватан ва ҳурриятни қутқариб олмоқ учун аскарий зўр бир қувватға молик бўлмоғимиз мутлақо лозимдир*", деб ёзади. Шу ўринда қайд этиб ўтиш керакки, Ҳожи Муин аскарлик масаласи негизида халққа озодликка чиқишни тарғиб қилган, бирлашишга чорлаган. Ҳуррият учун курашга чақирган: "*Дунёда золим остинда номуссиз яшамакдан ҳуқуқ ва ҳуррият*

йўлинда номус билан ўлмак минг марта яхшироқдир. Эй Туркистон халқи! Оёққа тур! Душманларингни бос! Юртингни сақла! Эй туркистонли турк ўғли! Яроғингни ол! Ёвингни от! Ҳуррриятингни сақла!" [3].

Миллат ойдини яна бир мақоласида: "*Аскарсиз миллат жонсиз гавда ҳукмидадир. Ўзининг ерлик халқидан аскари бўлмаган бир юрт қўриқчисиз бир истеҳком кабидир. Аскарлик бир миллатнинг ҳаёт-мамот масаласини ҳал қилиш учун зўр рўллар ўйнайдурғон бир кучдир. Ҳар бир енгиш ва енгилишнинг боиси аскардир*" [4], деб уқтирган. Ҳожи Муин аскарликнинг қудрат белгиси эканлигини тарихий далиллар билан асослайди: "*Николайни тахтдан туширган – аскар, шўролар ҳукуматини бу кунгача муҳофаза қилиб келган ҳам аскар бўлади. Туркистон туркларии ҳам бир вақт урушқоқликда мумтоз ва машҳур эдилар. Фақат бу сўнгги асрларда ўзларининг аскарий кучларини Оврупа жаҳонгирларига қарши ташламай, ўзаро урушға сарф этдилар. Охири, уларнинг юртимизни истило қилишлариға сабаб бўлдилар. Шунинг учун бундаги халқда бора-бора аскарлик руҳи сўниб кетди*" [5].

Ҳожи Муин 1918 йили бошланган ҳарбий хизматга олиш ишлари тўғри ташкил қилинмай ёшларнинг мажбурий равишда аскарликка олиниши халқнинг норозилигига сабаб бўлганини, аскарларнинг армиядан оммавий қочиб кетиши ҳолатлари юзага келганини очиқлайди: "*Халқнинг аҳволи руҳияси билан ҳисоблашмаганимиз учун бу тўғрида зўр хато қилдик. Ўшал вақтда фақат ихтиёрий суратда аскар олғонимизда, ҳозиргача ўн мингларча мунтазам аскарга эга булур эдик*" [6]. Ҳожи Муин 1923 йили ҳукуматда яна аскарликка олиш масаласи кун тартибига қўйилганини айтиб, илгариги хатоларни такрорламасликка чақиради: "*Ана букун яна ерлик халқдан аскар олиш масаласи қўзғатилуб турадир. Ўртоқ Троцкий ҳам ўзининг мактубида "ерлилардан секин-секин аскар олиш керак" мазмунида бир-икки сўз ёзиб ўтадир. Шундан ҳам маълум бўладирким, бу кунларда яна ҳукумат Туркистон халқидан аскар олишни*

тасвиб ва маслаҳат кўрган. Лекин бу дафъа қайси равишда, қандай шароит билан аскар олинадур? Бу ҳам билгулик эмас. Шояд бу тўғрида ҳукуматнинг юқори доираларида кенгаш ва музокаралар бўлиб турғондир. Ҳарҳолда, бу дафъа аввалги хатолар такрор воқеъ бўлмас, деб ўйлаймиз" [7].

Доимо халқ манфаатларини биринчи ўринга қўйган миллат ойдини аскарликка олиш бўйича қуйидаги таклифларни беради:

1. ҳарбий хизматга олиш тартибли ва кучлик ташвиқотдан сўнг мажбурий эмас, ихтиёрий суратда бўлиши лозим;

2. аскарлик хизматининг муддатини қисқартириш керак;

3. ҳарбий хизмат билан боғлиқ қонун ва қоидалар енгиллаштирилиши шарт;

4. ерлик халқдан зобитлар етиштириш учун Туркистоннинг ҳар бир шаҳрида аскарий курс ва мактаблар очиш керак;

5. аскарларнинг маишатларини яхши таъмин этиш ва баъзи урф-одатларга мудохала қилмаслик ва ўзларини Туркистондан бошқа давлатга юбормаслик каби қоида ва ён беришлар эълон қилиш [8].

Ҳожи Муин ҳукумат шу тавсияларни инобатга олса, "*аскарликка олиш муваффақиятли чиқиши, шунинг билан баробар ҳар бир кўнгилли аскарга ўз яқинларидан икки кишининг кафил бўлиши ёки шунга ўхшаш бошқа бир тадбир шарт қилинса, келгусида ул аскарнинг қочишлиғи ва ё ҳукуматга қарши хиёнат қилмаслиғи учун бир амният ҳосил бўлур эди*" [9], деб уқтиради. Ҳозиргача ёзувчи ва шоир сифатида қаралаётган Абдулла Қодирий ҳам ўз даврида аскарлик, ҳарбий иш бўйича ўз қарашларини илгари сурган. У "Иштирокиюн" газетасининг 1919 йил 4 ноябр сонида чоп қилинган "Бизда аскарлик масаласи" мақоласида аскарлик масаласини кун тартибига қўйган: "*Бошқалар тарафиндан ҳуқуқингнинг топталмови, четларга маҳкум, мазлум бўлмаслик, чет миллатларга ўз товушингни эшитдируб эшитмоққа мажбур этувға шубҳа йўқким, қўлингдаги*

қуролингга, аскарий кучингга қараб бўлур" [10]. Европа ва Америка ҳарбий соҳани ривожлантириб, Шарқ мамлакатларини босиб олгани ва ҳарбий куч билан уларни мустамлака зулми остида сақлаётганини таъкидлайди. Аскар йўқлиги ва қуролсизлик туфайли Туркистон халқи ҳам шу ҳолатга тушиб қолганидан афсусланади. Миллий қўшин тузишнинг долзарб эканлигини қўшни Афғонистондаги вазият билан кўрсатиб беришга ҳаракат қилган: "*Бунинг учун далил қилиб афғон қариндошларимиздан кўрсатилса мумкиндирки, афғон халқи ҳозирда ва мундан элли-олтмиш йил илгарида ҳам маданиятча биз туркистонлилардан ортиқ бўлмай юрар эди. Лекин бошқа маданий миллатларнинг тахт ҳокимиятига ўткани йўқдир. Бу нимадан эди?.. Кўз олдимиздадирким, шу маданиятсиз афғон халқи бутун дунёга ҳокимлик даъвосига етишган Англиядан ўзининг озгина ҳарбий кучи ила ўз тилагини имзо этдирди*" [11].

Абдулла Қодирий 1917 йил октябр воқеаларидан сўнг Туркистон мустақиллигини тикламоқда, "*сўнгги вақтларда ватанимиз бўлган Туркистон идораси ҳаммаси бўлмаса ҳам ярмиси деярлик ўз йигитларимиз қўлига ўтди*" [12], деб ҳисоблайди. Туркистонни мустақилликка босқичма-босқич эришади, деб ишонган миллат ойдини ёшларини ҳарбий хизматга даъват этади. Чунки у "рус меҳнаткаш биродарлар"ининг қуйидаги ёлғонларига ишонади: "*Шу кунгача биз сизнинг ўз вазифангиз бўлган бу ишларга узвий биродарлик учун ёрдамлашиб келдик. Энди марҳамат этиб, ўз ишингизни ўзингиз ишлангиз, мундин сўнг биздан сизга ёрдам бўлмаяжак!*" [13], Абдулла Қодирий "*Идора ўз қўлимизга ўтгач, табиий, ватанимизнинг душмандан муҳофазати ўз устимизга тушажак. Бунинг учун ўз аскаримиз бўлурга керак. Табиийдирки, мамлакат идораси бизнинг қўлда бўлиб аскарликни бошқалар қилмаяжак. Бу мумкин ҳам эмас. Шунинг учун агарда биз мустағил, қуллиқдан қутулиб яшовни хоҳлар эканмиз, яқин истиқболимиздаги бахтли кунлар учун аскар бўлувимиз,*

ватан муҳофазасига ҳозирланувимиз лозим. Лозимгина эмас алзамдир" [14], деб уқтиради.

Абдулла Қодирий ҳукуматнинг мудофаа ишларини ташкил қилиш зарурати келиб чиқиб, аскар йиғиш лозим бўлса, Туркистон марказий мусулмон бюроси халқ орасида тарғибот ва ташвиқот ўтказиши кераклигини таъкидлайди. Бу ишда уларга ёрдамга тайёр эканлигини урғулайди. Бундан ташқари ҳарбий билим юртлари ва ўқув курслари ташкил этиш бўйича ўз тавсиясини беради: "*Эски шаҳарда таълим жойлари очиб ҳарбий муаллимларни мусулмонлардан қўйсун. Мусулмонларнинг ўзидан аскарий муаллимлар еткузмак учун курслар очиб, шу кундан эътиборан Эски шаҳар синфий иттифоқлари шўросига бир нафар ўз ҳарбий вакилини доимий этиб тушурсун*" [15].

Хулоса қилиб айтганда, Туркистон жадидлари ёшларни ҳарбий хизматга жалб қилиш, миллий қўшин тузишнинг ҳуқуқий асосларини яратиш борасида етарли илм ва тажрибага эга бўлганлар. Улар аскарлик - Ватан учун буюк хизмат эканлигини эътироф этган ҳолда, ёшларни ҳарбий хизматга жалб қилишда халқнинг хоҳишини эътиборга олишни муҳим деб билганлар. Туркистон ҳукумати расмийларига мурожаат қилишдан ташқари матбуотда ҳам ўз фикр-мулоҳазаларини тақдим қилганлар. Туркистон халқи ва миллат ойдинлари "миллий қўшин" тузиш ниқоби остида туркистонликларни бир-бирига қарши қўймоқчи бўлган босқинчи ҳукуматнинг жирканч ниятини англаганлар. 1918 ва 1923 йили ҳукумат томонидан мажбурий аскарликка олиш сиёсатига қарши чиққанлар.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Маҳмудхўжа Беҳбудий. Ғалла, аскарлик, ер ва тазминоти ҳарбия // "Меҳнаткашлар товуши" газетаси. 1918 йил 2 август.
2. Маҳмудхўжа Беҳбудий. Ғалла, аскарлик, ер ва тазминоти ҳарбия // "Меҳнаткашлар товуши" газетаси. 1918 йил 2 август.
3. Ҳожи Муин. Бизга нима керак? // "Меҳнаткашлар товуши" газетаси. 1918 йил 13 август.
4. Ҳожи Муин. Бизга нима керак? // "Меҳнаткашлар товуши" газетаси. 1918 йил 13 август.

5. Ҳожи Муин. Бизга нима керак? // “Меҳнаткашлар товуши” газетаси. 1918 йил 13 август.
6. Ҳожи Муин. Аскарлик тўғрисида // “Зарафшон” газетаси. 1923 йил 21 июн.
7. Ҳожи Муин. Аскарлик тўғрисида // “Зарафшон” газетаси. 1923 йил 21 июн.
8. Ҳожи Муин. Аскарлик тўғрисида // “Зарафшон” газетаси. 1923 йил 21 июн.
9. Ҳожи Муин. Аскарлик тўғрисида // “Зарафшон” газетаси. 1923 йил 21 июн.
10. Жулқунбой. Бизда аскарлик масаласи // “Иштирокиюн” газетаси. 1919 йил 4 ноябр.
11. Жулқунбой. Бизда аскарлик масаласи // “Иштирокиюн” газетаси. 1919 йил 4 ноябр.
12. Жулқунбой. Бизда аскарлик масаласи // “Иштирокиюн” газетаси. 1919 йил 4 ноябр.
13. Жулқунбой. Бизда аскарлик масаласи // “Иштирокиюн” газетаси. 1919 йил 4 ноябр.
14. Жулқунбой. Бизда аскарлик масаласи // “Иштирокиюн” газетаси. 1919 йил 4 ноябр.
15. Жулқунбой. Бизда аскарлик масаласи // “Иштирокиюн” газетаси. 1919 йил 4 ноябр.

XAMZA SHAXSIYATI: TARIXIY HAQIQAT VA ZAMONLAR TALQINI

Xonqulov Shavkatjon Xursanalievich,
Farg‘ona politexnika instituti, **t.f.f.d (PhD), dotsent v.v.b**

Аннотация: *Ushbu maqolada ma’rifatparvar adib Hamza Hakimzoda Niyoziyning hayot yo‘li, uning shaxsiyatiga xos bo‘lgan xususiyatlarning turli davrlarda turlicha talqin etilgani haqida so‘z boradi. Tarixiy haqiqatni qaror toptirish uchun Hamza shaxsiga va ijodiga xolisona yondashuv lozimligi, maktab darsliklarida ham ayni shu jihatga ahamiyat berilishi zarurligi masalalari muhokamaga tortilgan. Shuningdek, ushbu maqolada shoir shaxsidan inqilobchi, dahriy timsollari zo‘rma-zo‘rakilik bilan yasalgani, aslida adibning ma’rifatparvarlik ruhidagi asarlari noto‘g‘ri talqin qilingani haqida mulohazalar o‘rin olgan.*

***Kalit zo`zlar:*** *Xalq sudlari, “Xujum”, byust, kommunistik, mafkura, teatr, san`at, dramaturgiya, drama, vaqf mulklari, p`esa, aktyor, adabiyot.*

Аннотация: *В данной статье рассказывается о жизненном пути просвещенного писателя Хамзы Хакимзаде Ниязи, особенности его личности в разные периоды трактовались по-разному. В целях установления исторической правды обсуждались вопросы о необходимости объективного подхода к личности и творчеству Хамзы, необходимости придания значения этому же аспекту в школьных учебниках. Также в данной статье приводятся комментарии о том, что революционные, художественные символы личности поэта были созданы насильственно, а по сути произведения писателя в духе просветительства были истолкованы неверно.*

Ключевые слова: *Народные суды, «Хужум», бюст, коммунист, идеология, театр, искусство, драматургия, драматургия, свойства основы, пьеса, актер, литература.*

Абстраст: *This article talks about the life path of the enlightened writer Hamza Hakimzada Niyazi, the characteristics of his personality were interpreted differently in*

different periods. In order to determine the historical truth, the issues of the need for an objective approach to Hamza's personality and work, and the need to give importance to the same aspect in school textbooks, were discussed. Also, in this article, there are comments about the fact that revolutionary, artistic symbols of the poet's personality were made by force, and in fact, the writer's works in the spirit of enlightenment were misinterpreted.

Key words: *People's courts, "Hujum", bust, communist, ideology, theater, art, dramaturgy, drama, foundation properties, play, actor, literature.*

Jahon miqyosida yuz berayotgan globallashuv jarayonlari har bir davlat, siyosiy-iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy munosabatlar tarixini, uning rivojlanish istiqbollarini, shuningdek xalq va yurt manfaati, taqdiri uchun qayg‘urgan muayyan davr adabiyoti vakillarining faoliyatini keng, chuqur tadqiq etish muhimligini ko‘rsatmoqda. Shu ma’noda Hamza Hakimzoda Niyoziy hayoti va ijodiy faoliyatini qayta o‘rganish hamda uning boy adabiy merosiga qadriyatlar bilan uyg‘unlikda, yangicha yondashuvda tadqiq etish ehtiyojini vujudga keltirmoqda. Ayniqsa so`ngi yillarda jadidchilik harakati va uning vakillariga nisbatan munosabatning o‘zgarishi hamda ma’rifatparvarlarning ma’naviy-ma’rifiy merosini qayta baholashda yangi bosqichni boshlab berdi. Bular orasida Hamzaning sovet tuzumi davrida xolis ilmiy tadbiq etishga yo‘l berilmagan biografiyasi va ijodining turli xil talqinlari maydonga keldi.

XX asrning 30-yillariga kelib O‘zbekistonda bolsheviklar hokimiyatining islom diniga qarshi olib borgan siyosati mafkuraviy jihatdan xalqning o‘tmishi, ma’naviyati, madaniy merosi va milliy qadriyatlari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan asriy etiqodidan mahrum etib, kishilar ongida yagona kommunistik mafkurani qaror toptirish maqsadiga qaratilgan edi. Bu maqsadni amalga oshirish uchun bolsheviklar, eng avvalo, islom dinini targ‘ib etuvchi diniy ulamolardan qutulishini lozim deb topdilar. Diniy ulamolar va dindorlarga qarshi kurash ularning belgilangan soliqlarni o‘z vaqtida to‘lamanganligi aybi vositasi bilan ham olib borilgan. Bunday ulamolarning ishi joylarda Xalq sudlari hukmiga topshirilgan[1, 86]. Shu yillarda madrasa, maktab, masjidlarning vaqf mulklari tugatilib, ma’naviyat muassasalari deyarli yopildi. Ularning binolari uy-joy, omborlar, ta’mirlash ustaxonalariga aylantirildi[2, 286]. Qolaversa,

Hamza Hakimzodaning oldindan puxta ishlangan reja asosida o‘ldirilishi va shunga o‘xshash uyushtirilgan “qonli ssenariylar” ning sodir bo‘lishi oqibatida keng jamoatchilik ommasi orasida dindorlarga bo‘lgan munosabatni bir oz bo‘lsada zaiflashtirishga erishdilar. So‘ng bu qotillik bolsheviklarning yangi uslubdagi maktablarini tamomlagan sovet targ‘ibotchilari bo‘lgan yozuvchi va shoirlar tomonidan namuna sifatida foydalanildi[3, 319].

Tarixchi olim Q.Rajabovning yozishicha, qatag‘on qilichi faqat Farg‘ona vodiysidagi ulamolarga qarshi qaratilmadi. 1929 yilda Buxorodagi bir guruh ulamolar va mullalar ham Hamzaning o‘ldirilishiga aloqador kishilar sifatida qamoqqa olinib, otib tashlandi. Ko‘pchilik ulamolar surgun qilindi. “Beshariq ishi”, “Karmana ishi”, “Ulamolar ishi” kabi turli-tuman siyosiy ishlar to‘qib chiqarildi hamda o‘zbek xalqining ko‘plab asl farzandlari sovet rejimi tomonidan qatag‘on qilindi[4, 444]. O‘sha davrning mudhish voqealari haqida Zulayho Qayumovaning hikoyasi e’tiborni tortadi: “1929 yilning oxirlari otamni tuhmatchilar qamatishdi. Unga sud hukmi bilan o‘n yil qamoq jazosi berildi. Otamni Toshkent qamoqxonasidan olib ketishadigan kunda Oloy bozori yaqinidagi qamoqxona darvozasi oldiga borib turdim. Toshkent yuk-tovar stansiyasida bir uzun yuk poezdi turardi. Uning qizil vagonlari qari-qartang mahbuslar bilan to‘la edi. Surishtirsak, bu mahbuslar shoir Hamza o‘limi bahonasidaTojikiston va Turkmanistonda hibsga olingan ulamo va ruhoniylar ekan. Toshkentlik mahbuslarni ham shu poezdga joylashtirishdi. 1929 yildagi qatag‘onga shoir Hamza o‘limi sabab bo‘lgan, shu bahonada butun O‘rta Osiyodagi ko‘zga ko‘ringan dindorlarni qamoqqa olishgan” [5, 11-12]. Ulamolarning qatag‘on qilinishi faqat Hamza Hakimzoda Niyoziyning o‘limi bilan bog‘liq bo‘lmay, bu fitna o‘tkaziladigan tadbirni tezlatish uchungina uyushtirilgan edi. Hamza Shohimardonda xurofotga qarshi kurashdi. Lekin bu shoirning o‘zi e’tiqod qilgan islom diniga qarshi kurashdi, degani emas. U xalqning madaniyat va ma’rifat yo‘lini to‘sadigan salbiy diniy aqidalarni bartaraf etish uchun harakat qildi. OGPUning xabar berishicha, ziyoratgoh

himoyachilari ham o‘z navbatida, qizil choyxonani yakson etib, undagi barcha adabiyotlarni yoqib, sovet hukumati, “Hujum” kompaniyasiga qarshi turli gaplar chiqarganlar[6, 352].

E’tibor qilinsa, Hamza go‘yo surgun qilingan odamga o‘xshaydi. U hamisha Toshkent, Qo‘qon, Samarqand singari madaniy markazlardan yiroq tutildi. O‘sha yillarda birorta kitobi nashr etilmadi. Hamma bitganlari qo‘lyozma xolida yoki vaqtli matbuot sahifalarida qolib ketdi. Sovet hukumati shoirni atay eng xavfli joylarga, qaltis ishlarga yuborar edi. Aks xolda, Farg‘ona vodiysi qishloqlarida kolxozlar barpo etish xo‘jalik ishlaridan mutlaqo yiroq shoir odamga buyurilmagan bo‘lardi. Hamza hayoti va ijodiy faoliyatining ayrim qirralari bilan, ayniqsa “dindorlar tomonidan toshbo‘ron qilib o‘ldirilgani bilan” bayroqdorlik martabasiga yagona nomzod edi. Bu paytda jadidlar qatag‘onga uchragan, shoirning hayoti va ijodi haqida esa 1929 yildan boshlab gazeta va jurnallarda maqolalar chop etila boshlangan edi. Shunday maqolalardan dastlabkisi Naim Saidning maqolasi bo‘lib, unda shoirning ijtimoiy va badiiy faoliyati yoritib beriladi[7]. Keyinroq “Yangi Farg‘ona” gazetasida “Hamza Hakimzoda” sarlavhali maqola bosilib chiqadi. Bu maqola jurnalist, shoir va jamoat arbobining qisqa tarjimai holi bo‘lib, uning jurnalist sifatidagi xizmatlari baholanadi. 1921 yil 7 mayda tuzilgan “Namuna” o‘zbek truppasi[8] 1929 yilning kuzida O‘zbek Davlat Drama teatriga aylantirildi va bu birinchi sovet teatriga Hamza Hakimzoda Niyoziy nomi berildi[9, 17]. Shu yillarda Hamzaning ijtimoiy faoliyati va badiiy merosini ıgrganish chuqurlashdi va uning ijodi o‘rta maktablar dasturi va darsliklariga kiritildi[10: 54]. Shoirning tug‘ilganligiga 50 yil to‘lishi munosabati bilan Farg‘ona viloyati Shohimardon qishlog‘iga va qishloq fuqorolari yig‘iniga Hamzaobod nomi berildi. Shuningdek, Toshkent muzika maktabi, Farg‘ona, Qo‘qon, Andijon shaharlarining ko‘chalaridan biriga Hamza nomi berilib, uning qabrini tiklash uchun zarur mablag‘ ajratildi[11].

Hamza Hakimzoda Niyoziyning asarlari qayta nashr etildi. Ma'lumki, shoirning fojeali o'limidan so'ng uning asarlarining asl nushalari yo'qolgan bo'lib, ayrimlari uning yaqin do'stlari qo'lida saqlanib kelinar edi. Hamza haqidagi adabiyotlarda uning shaxsiy arxivi to'g'risida turli-tuman fikrlar mavjud. Hamzaning nashr etilmagan asarlari taqdiri haqidagi dastlabki ma'lumotni Sobir Abdulla beradi. U o'zining "Hamza haqida bilganlarim" maqolasida shoirning yaqin do'sti Qora Maxsum Yusupov to'g'risida so'zlab, uning Bokuda, o'z uyida Hamzaning kichik tanburi va qo'lyozmalari saqlanganligini aytadi. Shoir maqola oxirida Qora Maxsum Yusupovning Bokudagi oilasi qo'lida qolib ketgan bir sandiq Hamza qo'lyozmalarini qaytarib olish lozimligini ta'kidlaydi. Shundan keyin Qora Maxsum Yusupov ixtiyoridagi Hamza arxivini qaytarib olishga urinishlar samara bermadi. Ma'lum bo'lishicha, Yusupovning vafotidan so'ng uning uyidagi qog'ozlardan urush yillarida yoqilg'i sifatida foydalanilgan ekan[12, 281]. Hamza asarlari to'g'risida Ro'ziboy Qambarov "Hamzaning yozib qoldirgan bir qancha she'r va asarlari yo'qolgan. U o'lgan vaqtda Yusuf qora (Qora Maxsum Yusupov) degan kishi Hamzani ko'mish komissiyasida bo'lgan. Hamzaning ikki pudga yaqin bir yashik materiallari bor edi. Men shu materiallarni Yusuf qora olib ketgan deb o'ylayman. Bundan tashqari ariq qazishda, ishlab turgan vaqtimizda va mitingda olingan rasmlar ham Shohimardonda yo'qolgan" [13], -deb yozadi.

Lekin yuqoridagi fikrlarni inkor qilgan holda aytish mumkinki, agar haqiqatdan ham Qora Maxsum Yusupov Hamza qo'lyozmalarini olib ketib, saqlagan bo'lsa, 1939 yil respublikada tashkil etilgan hukumat komissiyasi xabardor bo'lgan, shoir arxivini qaytarish choralarini ko'rgan bo'lar edi. Ikkinchi dalil, Hamzaning hozirda saqlanayotgan shaxsiy arxivi hujjatlari orasida Qora Maxsum Yusupov nomiga yuborgan biron bir maktub uchramaydi. Hamza asarlari Ikkinchi jahon urushi yillarida bir necha marta o'zbek va rus tillariga tarjima qilindi. Urush yillarida shoirning asarlari o'zbek xalqini vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda katta rol o'ynadi. 1949 yil sentyabr oxiri va

oktyabr boshlarida shoir yubileyi munosabati bilan uning ijodi yanada chuqurroq o‘rganildi, ilk she’rlar to‘plami “Devoni Nihoniy” topildi va qisman e’lon qilindi. “Devoni Nihoniy” professor Izzat Sultonov tomonidan davrga moslanib, sahifalariga ko‘plab tuzatishlar va o‘zgartirishlar kiritilib, nashrdan chiqdi[14, 281-282]. 1952 yil 16 mayda O‘zbekiston SSR Xalq rassomlari L.Abdullaev, V.Kaydalov va Stalin mukofoti sohibi Ch.Axmarovlar O‘zbekiston SSR Ministrlar soveti raisi o‘rinbosari M.Qo‘chqorovga Hamza Hakimzodaning xokini ko‘chirish yuzasidan xat yozadi[15]. 1952 yil 31 mayda O‘zbekiston yozuvchilar soyuzi vakillari Shohimardonda Hamza Hakimzoda Niyoziyning xokini ko‘chirish tadbirlarida sarflanadigan mablag‘ni hisoblab chiqadilar[16]. Barcha tayyorgarliklardan so‘ng, 1952 yil 17 iyulda O‘zbekiston SSR Ministrlar Sovetining № 1261 qaroriga ko‘ra Shohimardonda Hamza Hakimzoda Niyoziyga yangi mavzoley barpo etish uchun A.M.Qo‘chqorov raisligida hukumat komissiyasi tuzilib, 15500 so‘m pul mablag‘i ajratiladi[17].

Shu yili Shohimardonda (Hamzaobod) A.Boboxonov loyihasi bo‘yicha shoir uchun maxsus maqbara qurib bitkazildi va 1952 yil 15 sentyabrda shoirning xoki shu maqbaraga ko‘chirib o‘tkazildi[18]. Uning faoliyati bilan bog‘liq memorial muzey tashkil qilindi. Muzey binosiga kiraverishda E.Tomko tomonidan tayorlangan Hamza byusti o‘rnatildi[19]. Shoirning xokini yangi mavzoleyga ko‘chirish tadbirlarida A.M.Qo‘chqorov, R.Sobirov, M.M.Sheverdin, Milchakov, Kulagin, Zulfiya va Abdulla Hatamovlar mas’ul qilib belgilandi. Bu tadbir ko‘tarinki kayfiyatda o‘tkazilib, respublika va viloyat idoralari, Qirg‘iziston SSRdan mehmonlar, Farg‘ona, Qo‘qon, Marg‘ilon shaharlaridan maktab o‘quvchilari va Shohimardon aholisi ishtirok etdi[20]. Hamza Hakimzoda Niyoziyning xokini maqbaraga ko‘chirish bilan bog‘liq tadbirda qiziq ma’lumot uchraydi. Bu haqida tadbir ishtirokchisi X.Qulfiddinov shunday hikoya qiladi: “1952 yil 15 sentyabr kuni H.H.Niyoziyning qabrini Shalang tepaligidan olib, Mozor tepaligiga qayta dafn qilish uchun hukumat qaroriga ko‘ra tuzilgan maxsus komissiya ish boshlab, qabrni ochadi, lekin u

joydan jasadi chiqmaydi. Shohimardonlik keksalar bilan gaplashilganda ularning barchasi bundan voqif emasliklarini bayon qilishadi, shunda ikki daryo qo‘shilish joyida mayda-chuyda sotib, attorlik qilib o‘tiruvchi bir nuroniy bu sirdan voqifligini aytadi va komissiya a’zolarining iltimosiga ko‘ra Shalangga chiqib, shoir qabridan olti qadam pastga va uch qadam kunchiqarga odimlab: “shu erni kavlanglarchi”, deb aytadi. Kavlashsa, haqiqatdan ham o‘sha erdan shoirning jasadi solingan, taxtalari chirish holiga kelib qolgan tobut chiqadi. Maxsus mutaxassislar tomonidan jasad qoldiqlari yangi tobutga joylanib, mozor tepasida qurilgan maqbaraga qayta dafn qilinadi. Ushbu tadbirda tuman va viloyat rahbariyatidan vakillar va O‘zbekiston xalq shoiri G‘afur G‘ulom, shoir Mirmuhsin, Zulfiya hamda Qadamjoydagi zavod rahbari, vodillik Fazliddin Yo‘ldoshevlar ishtirok etadilar” [21, 39].

Yuqoridagi muallifning ma’lumotidan anglashiladiki, Hamzaning dafn etilishida ishtirok etgan shaxslar ma’lum sabablarga ko‘ra shoirning dushmanlari qabrni toptamasliklari uchun ehtiyot qilishgan bo‘lishi mumkin. Chunki, sovet hukumatining ayrim idoralari uchun tirik odamni o‘ldirish va qayta tiriltirish, mavjud partiyani xudo deb bilish ta’limoti yaxshi yo‘lga qo‘yilgan edi. 1954 yil mart oyida Hamzaning vafotiga 25 yil, tug‘ilganiga 65 yil to‘lishi munosabati bilan yubiley o‘tkazildi. Unga bag‘ishlab shoirning asarlari rus va o‘zbek tillarida nashr qilindi, gazeta va jurnallarda qator maqola va xotiralar bosilib chiqdi. Y.Sultonov va A.Boboxonovlarning Hamza ijodi haqidagi asarlari yaratildi va ilmiy sessiya bo‘lib o‘tdi[22, 262]. 1956 yil 15 yanvarda O‘zbek Davlat akademik drama teatrida “Boy ila xizmatchi” dramasining 500 marta sahnada o‘ynalishi tantanali ravishda nishonlandi. 1957 yilda SHohimardonda Farg‘ona viloyat o‘lkani o‘rganish muzeyining filiali sifatida Hamza muzeyi ochildi. Oradan bir yil o‘tib Hamza asarlari “Izbrannoe” sarlavhasi bilan Moskvada nashrdan chiqdi. Sovet hokimiyati o‘z mafkurasini yoyishda Hamza asarlaridan unumli foydalandi. Uning asarlari ko‘plab xorijiy tillarga tarjima qilindi. 1959 yilda Hamzaning “Paranji sirlari” asari Gorkiy nomidagi rus drama

teatrida katta muvaffaqiyat qozondi. 1959 yil aprel oyida Qo‘qonda shoir tug‘ilgan va oilasi yashagan uy Hamza uy muzeyiga aylantirildi. 1960 yil yanvar-fevral oylarida shoirning tavalludining 70 yilligi munosabati bilan ikki tomlik Asarlar to‘plami nashrdan chiqdi[23, 107].

Shoir yubileyi munosabati bilan unga qo‘yiladigan xaykal loyihasi bo‘yicha tanlov o‘tkazildi. Xaykallar loyihasi ko‘rgazmasida 30 dan ortiq loyiha namoyish etildi. 1961 yilda “O‘zbekfilm” kinostudiyada rejissyor Zohid Sobitov tomonidan “Hamza” nomli film suratga olinib, bosh rolni taniqli o‘zbek aktyori Olim Xodjaev ijro etgan. Shu yilning 8 fevralida “Vatan” kinoteatrida o‘zbek tilida, 9 fevralida “Iskra” kinoteatrida rus tilida namoyish qilindi[24]. O‘zbekiston SSR Madaniyat vazirligining tabiiy-ilmiy targ‘ibot muzeyiga hamda O‘zbekiston SSR Fanlar akademiyasining San’atshunoslik institutiga, Amudaryo flotining teploxodlaridan biriga Hamza nomi berildi[25, 57].

Hamza Hakimzoda Niyoziyning 70 yillik yubileyini o‘tkazish juda katta tayyorgarlik ko‘rildi. 1961 yil 7 feralda Qo‘qon shahrida O‘zbekiston Fanlar akademiyasining “Hamzaning hayoti va ijodi” ga bag‘ishlangan ilmiy sessiya bo‘lib o‘tdi. Ilmiy sessiya shu’balarga bo‘linib, bir vaqtda respublikaning ko‘plab shaharlarida o‘tkazildi. A.Udalov rahbarligida M.Shayxzoda, S.Akbariy, M. Levievlar Samarqand va Buxoro shaharlarida, Uyg‘un rahbarligida V.Kostirya, M.Burxonov, X.Yoqubovlar Urganch shahrida, N.Safarov rahbarligida A.Ivanov, B.Gienko va M.Boboevlar Termiz shahrida, Abdulla Qahhor rahbarligida B.Parmuzin, I.Akbarov va SHuhratlar Nukus shahrida ishtirok etdilar[26]. Ilmiy sessiyada I.M.Mo‘minov rahbarligida taniqli olimlar va adabiyotshunoslar Oybek, Y.G‘ulomov, M.Yuldashev, V.Zohidov, I.Sultonov, Y.Rajabiy, A.Muxtor, A.Qayumovlar ishtirok etdilar. 1961 yil 11 fevralda Toshkent shahrida Butunittifoqdan tashrif buyurgan 37 nafar yozuvchi va adabiyotshunos olimlar ishtirokida ilmiy sessiyaning navbatdagi tadbiri o‘tkazilib, Hamza Hakimzoda Niyoziy faoliyatiga doir kitoblar ko‘rgazmasi bo‘lib o‘tdi[27]. 1961 yil yanvar oyida Moskvadagi Kolonna zalida bo‘lib

o‘tgan adabiy kecha shoirning ijodiy faoliyatiga bag‘ishlandi hamda uning jahondagi ahamiyatini yorqin namoyish etdi. 1964 yilda Hamza nomidagi O‘zbekiston SSR davlat mukofoti ta’sis etildi. Bu mukofot o‘zbek sovet adabiyoti, muzika, tasviriy san’ati, teatr va kino san’ati, arxitektura inshootlari, konsert faoliyati uchun beriladi. Mukofotga birinchilar qatorida Oybek, Zulfiya, Komil Yashin, Abdulla Qahhor, Nazir Safarov, T.Qaipbergenov kabi yozuvchi va shoirlar sazovor bo‘lishdi. Keyinchalik A.Muxtor, H.G‘ulom, Mirmuhsin, I.Rahim, S.Ahmad, Q.Muhammadiy, E.Vohidov, A.Oripov, O‘.Hoshimov, T.Po‘latov, L.Qayumov va S.Mamajonovlar erishdi. Kinomatografiya sohasida M.Turg‘unboeva, Tamaraxonim, M. Qayumov, Sh. Abbosovlar ushbu mukofot sohiblari bo‘ldi. 1971 yil “Tanavor” baletini sahnaga qo‘ygani uchun N.Markaryans, kompozitor A.Kozlovskiy, dirijyor D.Abdurahmonovalar ham mukofotga erishdilar. 1973 yilda esa SSSR xalq rassomi O‘.Tansiqboev “Oqshom”, “Mening qo‘shig‘im”, “Jonajon O‘zbekistonim” kartinalari uchun Hamza mukofotiga sazovor bo‘ldi[28, 61].

1970 yillarga kelib H.H.Niyoziy va uning ijodiy yo‘li yoritilgan maqolalar turli xorijiy davlatlarning ensiklopediyalaridan ham o‘rin ola boshladi. 1969 yil uning “Boy ila xizmatchi” dramasi Mo‘g‘ulistonda, 1972 yil Bolgariyada nashr etildi. Mazkur asarning uyg‘ur tilida nashr etilishi uning Xitoy Xalq Respublikasida ham keng tarqalishi uchun xizmat qildi. Shoirning “Maysaraning ishi” komediyasi shu yillarda polyak va fransuz tillariga o‘g‘irildi. Hamzaning “Tanlangan asarlar” to‘plami 1980 yilda Budapeshtda venger tilida, she’rlari 1984 yilda Skopleda makedon tilida nashr etilishi bu mamlakatlarda shoir ijodi bilan tanishish imkonini berdi. [29, 282]. H.H.Niyoziy nomi ostida soxta epopeyalar yaratib, qanchadan qancha kishilar ilmiy va adabiy unvonlar, davlat mukofotlarini olishga erishdi. Bu g‘ayri ilmiylikning eng yuqori namunasi sifatida “Hamza” badiiy filmi, keyinchalik 1977-1984 yillarda esa rejissyor Shuxrat Abbasov tomonidan “Olovli yo‘llar” nomli ko‘p seriyali film suratga olindi. Unda bosh rolni taniqli aktyor O‘lmas Alixo‘jaev ijro etgan.

Ayniqsa, mazkur filmga o‘sha paytdagi eng nomdor ssenarist, operator va san’atkorlar jalb etiladi. Bu film muallifining fikricha, boshdan oxirigacha “Hamza-O‘zbekistonda sotsializmning tolmas kurashchisi”, degan g‘oyani targ‘ib etishga qaratilgani bilan xarakterlidir. Ammo uydirmalar asosida yaratilgan mazkur film shoirga nisbatan hurmat-ehtiromni oshirish o‘rniga unga bo‘lgan ishonch va e’tiqodga putur etkazdi[30, 257]. 1982 yil Sotsialistik Mehnat Qahramoni, O‘zbekiston xalq yozuvchisi Komil YAshin badiiy to‘qimaga asoslangan obraz va voqealar aks etgan “Hamza” [31] romanini yozdi. Bu, o‘z navbatida, Hamza ijodini har taraflama, ilmiy xolis o‘rganilishiga to‘sqinlik qildi. Mazkur roman ko‘p yillar davomida shoirning ijodiga qiziqqan tadqiqotchilar uchun asosiy manba bo‘ldi hamda Hamzaning asl o‘tmish shu romanda aks etgan deb ishondilar. Hamza nomini ulug‘lash maqsadida o‘limidan so‘ng 1968 yilda “O‘zbekiston Lenin komsomoli” mukofoti berildi[32].

Hamzaning nomini abadiylashtirish va ulug‘lash maqsadida ayrim shaharlarga uning xaykallari o‘rnatildi va ko‘plab joylarga nomi berildi. 1967 yilda Qo‘qonning Furqat nomli madaniyat va istirohat bog‘i “Chorsu” maydoniga arxitektorlar A.Ahmedov va Y.Xaldeev, xaykaltarosh R.Nemirovskiy, L.Ivanovlar loyihasi asosida bronza va granitdan ishlangan Hamzaning besh metrlik xaykali o‘rnatiladi. O‘zSSR Oliy Soveti Prezidiumining 1968 yil 31 yanvardagi 77-sonli qarori bilan Kuybishev va Lenin rayonlarini ixchamlashtirish hisobidan Toshkent shahri tarkibida Hamza tumani tashkil qilindi. Sirdaryo viloyati Sirdaryo tumani Hamza nomidagi kolxoz hududida joylashgan qishloqqa ham Hamza nomi berildi. Namangan viloyatining Uchqo‘rg‘on rayonidagi qishloqlardan biri ham Hamza deb ataldi. Farg‘ona viloyati Oltiariq tumanidagi Vannovskiy posyolkasiga 1963 yildan Hamza nomidagi posyolka bo‘lib, 1974 yil 7 fevraldan shaharga aylantirilgan. Shuningdek, Toshkent metropolitenining bekatlaridan biriga Hamza nomi berildi. 1979 yilda esa Hamza Hakimzoda tavalludining 90 yilligi munosabati

bilan Qo‘qondagi uy muzeyi qayta ta’mirlandi. Farg‘ona tumani Avval qishlog‘ida yashagan hovlisi memorial uy-muzeyiga aylantirildi hamda SSSRning pochta konverti chiqarildi. Toshkent shahrining Hamza (Yashnobod) tumani hududida Hamzaning besh metr marmar tagsupaga o‘rnatilgan to‘qqiz metrlik xaykali moskvalik xaykaltarosh Nikos Faodoridis va toshkentlik, SSSR Davlat mukofotining laureati Sobir Odilovlar tomonidan o‘rnatildi[33, 92].

Shuningdek, 1982 yili Rossiyaning Navashino shahrida o‘zbek yozuvchisi Hamza Hakimzoda Niyoziy sharafiga nomlangan yangi teploxod ishlab chiqarilgan. Donetsk viloyatining Jdanov portida 1982 yil 30 mart kuni Azov dengiziga yangi teploxod tantanali ravishda suvga tushirildi. Mazkur teploxod “Hamza” nomi bilan Yugoslaviya, Italiya, Gretsiyaga safarlar uyushtirgan. Bu kema 1992 yili Ukraina hisobiga o‘tkazilgan. 1999 yili Malta hisobiga o‘tkazilgach, “Sagitta” nomiga o‘zgargan. 2012 yili utilizatsiya qilingan. 1989 yilda Hamza Hakimzoda Niyoziy tavalludining 100 yillik yubileyi munosabati bilan SSSRning pochta markasi va 1 so‘mlik yubiley tangasi zarb qilindi.

Hamza Hakimzoda Niyoziy o‘z vaqtida lirik she’rlar, ma’rifiy kitoblar, dramalar muallifi sifatida tanilgan. Ayni paytda u yurtimizda sovetlar hokimiyati o‘rnatilganidan so‘ng sovet hukumati mafkurasining kurashchisi va targ‘ibotchisiga aylangani, vafotidan keyin esa uzoq yillar davomida “o‘zbek sovet adabiyoti va madaniyatining asoschisi” kabi balandparvoz ta’riflar bilan soxta qadrlanib kelingan edi. Ya’ni bunday siyosat zamirida Mahalliy xalqdan chiqqan yozuvchi, ziyoli inson sotsializmga, markazdagi rahbarlarga ana shunday sadoqat bilan xizmat qilishi kerak, degan ayyorona va siyosiy bir g‘oya borligini, o‘ylaymizki, tushunish qiyin emas.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Салмонов А. Ўзбекистонда совет ҳокимиятининг диний сиёсати: уйдирма ва тарих ҳақиқати. – Тошкент: Тафаккур, 2015. – Б.86. (Salmonov A. Religious policy of the Soviet government in Uzbekistan: fiction and historical reality. – Tashkent: Tafakkur, 2015. – P.86).

2. Россия-Средняя Азия:политика и ислам в конце XVIII-начале XXI века. Ответственый редактор:Ф.М.Мухаметшин. – Москва: Издательство Московского университета, 2013. – С. 286. (Russia-Central Asia: politics and Islam in the late XVIII-early XXI centuries. Managing editor: F.M. Mukhametshin. - Moscow: Moscow University Press, 2013. - P. 286).
3. Россия - Средняя Азия:политика и ислам в конце XVIII-начале XXI века. – С. 319. (Russia-Central Asia: politics and Islam in the late XVIII -early XXI centuries. – P. 319).
4. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). Иккита китоб. Биринчи китоб 1917-1939 йиллар / Масъул муҳаррирлар: Р. Абдуллаев, М. Раҳимов, Қ. Ражабов. – Тошкент. O`zbekiston, 2019. – Б. 444.(History of Uzbekistan (1917-1991). Two books. The first book 1917-1939 / Responsible editors: R. Abdullaev, M. Rahimov, Q. Rajabov. – Tashkent. Uzbekistan, 2019. – P. 444).
5. Эгамназаров А. Сургун. – Тошкент: Адолат, 1999. – Б. 11-12.(Egamnazarov A. Exile. – Tashkent: Adolat, 1999. – P. 11-12).
6. Холид А. Ўзбекистон таваллуди: илк СССР даврида миллат, империя ва инқилоб. – Тошкент: Академнашр, 2022. – Б. 352.(Khalid A. Birth of Uzbekistan: Nation, Empire and Revolution in the Early USSR. - Tashkent: Akademnashr, 2022. – P. 352).
7. Наим Саид. Адиб ва жамоатчи Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг хотиралари // Қизил Ўзбекистон. 1929 йил 5 апрел, № 22. (Naim Said. Memoirs of writer and public figure Hamza Hakimzada Niyazi // Red Uzbekistan. April 5, 1929, No. 22).
8. Ўзбекистон миллий архиви, Р-34-фонд, 1-рўйхат, 1074-иш, 5-варақ. (National Archives of Uzbekistan, fund R-34, list 1, case 1074, sheet 5).
9. Исмоилов Э. Ҳамза номидаги театр. – Тошкент: ЎзССР давлат бадиий адабиёт, 1957. – Б. 17. (Ismailov E. Theater named after Hamza. – Tashkent: UzSSR state literature, 1957. – P. 17).
10. Исмоилов Э .Ҳамза номидаги театр. – Б. 54. (Ismailov E. Theater named after Hamza. – P. 54)
11.Ўзбекистон миллий архиви, Р-2454-фонд, 1-рўйхат, 180-иш, 327-варақ. (National Archives of Uzbekistan, Fund R-2454, List 1, Case 180, Sheet 327).
12. Ҳамза. Тўла асарлар тўплами. Беш томлик. Том 5. – Тошкент: Фан. 1989 – Б. 281. (Hamza. A complete collection of works. Five roofs. Volume 5. - Tashkent: Fan. 1989. – P. 281).
13.Ўзбекистон миллий архиви, Р-2454-фонд, 1-рўйхат, 199-иш, 108-варақ. (National Archives of Uzbekistan, Fund R-2454, List 1, Case 199, Sheet 108)
14. Ҳамза. Тўла асарлар тўплами. Беш томлик. Том 5. – Б. 281-282. ((Hamza. A complete collection of works. Five roofs. Volume 5. – P. 281-282).
15. Ўзбекистон миллий архиви, Р-837-фонд, 38-рўйхат, 4683-иш, 7-варақ. (National Archives of Uzbekistan, fund R-837, list 38, case 4683, sheet 7).
16. Ўзбекистон миллий архиви, Р-837-фонд, 38-рўйхат, 4683-иш, 2-варақ. (National Archives of Uzbekistan, fund R-837, list 38, case 4683, sheet 2).
17. Ўзбекистон миллий архиви, Р-2532-фонд, 1-рўйхат, 118-иш, 40-варақ. (National Archives of Uzbekistan, fund R-2532, list 1, case 118, sheet 40).
18. Ўзбекистон миллий архиви, Р-837-фонд, 38-рўйхат, 4683-иш, 2-варақ. (National Archives of Uzbekistan, fund R-837, list 38, case 4683, sheet 2).
19. Ўзбекистон миллий архиви, Р-837-фонд, 38-рўйхат, 4683-иш, 24-варақ. (National Archives of Uzbekistan, fund R-837, list 38, case 4683, sheet 24).
20. Ўзбекистон миллий архиви, Р-837-фонд, 38-рўйхат, 4683-иш, 19-20-варақ. (National Archives of Uzbekistan, fund R-837, list 38, case 4683, sheet 19-20).
21. ҚулфиддиновХ. Жаннатмакон диёр. – Фарғона: “Фарғона” нашриёти, 2008. – Б. 39. (Qulfiddinov Kh. Paradise. – Fergana: "Fergana" publishing house, 2008. – P. 39).

22. Қаюмов Л. Ҳамза. – Тошкент: Ёш гвардия, 1973. – Б. 262. (Kayumov L. Hamza. - Tashkent: Young Guard, 1973. – P. 262).
23. Ҳамза. Асарлар. Икки томлик, Том 1-2. – Тошкент: Бадиий адабиёт нашриёти, 1960. – Б. 107. (Hamza. Works. Two-story, Tom 1-2. – Tashkent: Literary Publishing House, 1960. – P. 107).
24. Ўзбекистон миллий архиви, Р-1803-фонд, 3-руйхат, 135-иш, 275-варақ. (National Archives of Uzbekistan, Fund R-1803, List 3, Case 135, Sheet 275).
25. Усмонов Ж. Ҳамза Ҳакимзода қадамжолари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989. – Б. 57. (Usmanov J. Steps of Hamza Hakimzada. - Tashkent: Literature and Art, 1989. – P. 57).
26. Ўзбекистон миллий архиви, Р-2487-фонд, 3-руйхат, 572-иш, 12- варақ. (National Archives of Uzbekistan, fund R-2487, list 3, case 572, sheet 12).
27. Ўзбекистон миллий архиви, Р-2487-фонд, 3-руйхат, 572-иш, 18-варақ. (National Archives of Uzbekistan, fund R-2487, list 3, case 572, sheet 18).
28. Усмонов Ж. Ҳамза Ҳакимзода қадамжолари. – Б. 61. (Usmanov J. Steps of Hamza Hakimzada. – P. 61).
29. Ҳамза Ҳакимзода ижоди проблемалари. / Масъул муҳаррир: Б.Назаров. – Тошкент: Фан, – Б. 282. (Problems of Hamza Hakimzoda's creativity. / Responsible editor: B. Nazarov. - Tashkent: Fan, – P. 282).
30. Қосимов Б., Юсупов Ш., Долимов У., Ризаев Ш., Аҳмедов С. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. – Тошкент: Маънавият, 2004. – Б.257. (Kasimov B., Yusupov Sh., Dolimov U., Rizaev Sh., Ahmedov S. Uzbek literature of the period of national renaissance. - Tashkent: Spirituality, 2004. – P. 257).
31. Комил Яшин. Ҳамза. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёт, 1982. (Kamil Yashin. Hamza. - Tashkent: Gafur Ghulam Literature and Art Publishing House, 1982).
32. ЎзРФа Давлат адабиёт музейи архиви, 120-фонд (Ҳамза архиви), 6-ҳужжат, 15-варақ. (Archives of the State Literary Museum of the Russian Federation, fund 120 (Hamza archive), document 6, sheet 15).
33.Усмонов Ж. Ҳамза Ҳакимзода қадамжолари. – Б. 92. (Usmanov J. Steps of Hamza Hakimzada. – P. 92)

TURKISTON O‘LKASIDA TEATR SAN’ATI VA XALQNI MADANIY-MA’RIFIY RUHDA TARBIYALASHDA JADIDLARNING O‘RNI.

Sharafiddinov Abdug‘affor ,dotsenti, tarix fanlari nomzodi
Farg‘ona davlat universiteti, O‘zbekiston tarixi kafedrasi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada jadidlar ma’rifatparvarlik harakatining Turkistonda teatr, ilm-fan, maorif-maktab faoliyati yoritib berilgan. Shuningdek, xalqni savodli qilish yo‘lidagi sa’y-harakatlar haqida fikr yuritilgan.*

Kalit so‘zlar: *jadid, teatr, maktab, ma’rifatparvarlar, savodli, spektakl, usuli jadid, taraqqiyparvarlar, gazeta, jurnal, maorif, milliylik, e’tiqod.*

Abstract: *This article describes the enlightenment movement of the Jadids, the formation and activities of the enlightenment theater and scientific schools in Turkestan. It also reflects on the merits of increasing the literacy of the people.*

Keywords: *Jadidism, theater, school, intellectuals, literate, literacy, newspaper, magazine, education, nationalism, faith.*

Аннотация: *В данной статье описывается просветительское движение джадидов, становление и деятельность просветительского театра и научных школ в Туркестане. В ней также рассмотрены пути повышения уровня грамотности народа.*

Ключевые слова: *джадидизм, театр, школа, интеллигенция, грамотный, грамотность, газета, журнал, образование, национальное, вера.*

Milliy ong va millatning rivojlanishida kapitalistik munosabatlar muhim ahamiyat kasb etadi. Bu jarayon Vatanimizda juda og‘ir kechdi. Chunki, mustamlakachi podsho Rossiyasi o‘sha paytda Yevropadagi eng qoloq davlatlardan biri edi. Buning ustiga, Turkistonda o‘ta qabih siyosat olib bordi: jahon tamaddunidan butunlay uzilgan holda saqladi. Mahalliy xalqni jaholatda, savodsizlikda, qashshoqlikda ushlab turish uchun harakat qildi. Chunki, bu siyosat ularga Turkistonni istagancha uzoq vaqt talash, ezish, toptash imkoniyatini berardi.

Bu, albatta, o‘lkaning ilg‘or fikrli ziyolilari ongiga ta’sir qilmay qolmadi. Yuzaga kelgan sharoitda ziyolilar mamlakat qoloqligi sababini mustamlakachilik zulmi, hukmron sinflarning xalqning savodsizligi va ma’rifatsizligidan manfaatdorligida ko‘rdilar. Shu bois dastlab yetilgan muammolarni faqat ma’rifatchilik va savodxonlikka erishish orqali hal qilish mumkin deb hisobladilar [1.7]. Jadidlar ma’rifatchilik faoliyatining muhim tarmog‘i teatr san’ati edi. XX asrning 10-yillari Turkiston madaniyati tarixiga yangi o‘zbek milliy teatrning ham vujudga kelish davri bo‘lib kiradi. Millatni ma’rifat nuri bilan uyg‘otib, ozodlik va taraqqiyot tantanasini orzulagan jadid ziyolilari teatrni o‘z maqsadlari yo‘lidagi buyuk amallardan biri deb tushundilar. Millatning najotini ma’rifatda ko‘rgan jadid taraqqiyparvarlari o‘z qarashlarining keng miqyos kasb etishida teatrning benazir ahamiyatini tobora chuqurroq his etmoqda edilar. Qolaversa, spektakl namoyishlaridan tushadigan mablag‘ joylarda moddiy qiyinchilikdan qiynalib va yopilib qolayotgan “usuli jadid” maktablarini kerakli o‘quv anjomlari bilan ta’minlash uchun ham zarur edi.

Joylardagi sahna ishlarining eng oddiy tafsilotlaridan tortib tashkiliy, ijodiy muammolarigacha “Sadoyi Turskiston”, “Sadoyi Farg‘ona” gazetalarining sahifalarida yoritib borildi. Gazeta jamoasi teatr san’atining ham ma’rifat g‘oyasi, milliy ijtimoiy ong va pirovardida istiqlol tuyg‘ularining shakllanishi va mustahkam qaror topishi uchun katta minbar ekanini, maktab, matbuot va turli jamiyatlar qatoridagi g‘oyat zarur maydon ekanini yaxshi anglab ish tutardilar. Turkiston teatr san’atining to‘ng‘ich sahna asari muftiy M.Behbudiyning “Padarkush” dramasi edi. Bu asar Samarqand, Toshkent va boshqa shaharlarda ijro etilgach, 1914-yilning fevral oyi oxirlarida muallif boshliq samarqandlik havaskorlar va mahalliy yoshlar hamkorligida Qo‘qonda ham sahnaga qo‘yildi. Teatr orqali ma’rifat tarqatish g‘oyasiga e’tibor qaratib, Andijon jadidlari ham 1914-yilning 6-iyunida “Padarkush”ni sahnaga qo‘ydilar. Asar muvaffaqiyat bilan ijro etildi. Teatrdan so‘ng, taraqqiyparvar yoshlar A.Avloniyning “O‘qusun yoshlarimiz” she’rini o‘qib, xaloyiqning olqishini olganlar. Teatr tomoshasidan bir yarim ming so‘m sof foyda tushadi. Daromadning 20% ini Andijonda quriladigan qizlar gimnaziyasi hisobiga o‘tkaziladi [2.232].

Ma’rifatparvarlikning bu sohasida ham Turkiston jadidlari o‘zaro hamkorlikda ish yuritganlar. Ushbu davrda teatrchilik harakati Toshkentda anchagina tez taraqqiy etmoqda edi. “Sadoyi Turkiston”ni moddiy jihatdan ta’minlash maqsadida gazeta qoshida sayyor teatr truppasi tuziladi. Mazkur guruh 1915-yilning yanvar oyida Farg‘ona viloyatiga safar uyishtirib, shu yerlik jadidlar bilan hamkorlikda teatr va adabiyot kechalari tashkil qilishni o‘z rejalariga kiritadilar. Bundan ko‘zlangan maqsad milliy matbuotning ravnaqi uchun xolis xizmat qilish edi. Farg‘onaga safar qilgan guruh tarkibida A.Avloniy, Abdulla qori Erg‘oziyev, Boyazidskiy, N.Xo‘jayev, Qudratulloh Ahmatullayev, Qudratulloh Yunusovlar bo‘lganlar. [2.233]. Keyinchalik Turkistonning boshqa shaharlarida ham mahalliy havaskor yoshlar tarafidan teatr tomoshalari qo‘yiladi.

Taraqqiyparvarlar xalq ommasining milliy urf-odatlarini yo‘lga qo‘yish borasida ham ma’rifatli bo‘lishga chorlaganlar. Kundalik turmushimizda to‘y-tomosha, ma’raka va yig‘inlar alohida o‘rin tutadi. Bularsiz kishilar turmushini tasavvur etish qiyin. Lekin asosiy masala ushbu marosimlarning qay yo‘sinda o‘tkazilishiga bog‘liqdir. Millatimiz ichidan yetishib chiqqan taraqqiyparvarlar, avvalo, xalqning ma’naviy-ma’rifiy saviyasini yuksaltirishni maqsad qilib olgan edilar. Albatta, ma’naviy taraqqiyot iqtisodiy taraqqiyot poydevori ustiga quriladi. Keng ijtimoiy, milliy islohotlarni amalga oshirish uchun sarmoya kerak bo‘ladi. Sarmoyani ozod etishning birdan-bir yo‘li maishiy hayotdagi isrofgarchiliklarga barham berish orqali bo‘lar edi. Shu bois jadidlar o‘z nashr afkorlari orqali hashamdor to‘ylar, serxarajat va sermashaqqat a’zadorlik marosimlari, to‘y va azalarni riyokorlik, dabdababozlik bilan o‘tkazishga jiddiy ravishda qarshi chiqadilar. Taraqqiyparvarlar maishiy turmushga e’tibor qaratib, xususan, milliy to‘ylar va ularning o‘tkazilishiga doir qimmatli fikrlar berdilar.

“Sadoyi Farg‘ona”ning 1914-yildagi 2-may sonida “Xatna to‘yi” maqolasi berilgan. Maqola jarayonida muallif o‘z davri to‘ylaridan shikoyat qiladi. Maqolada xatna to‘ylaridagi ortiqcha sarf-u xarajatlardan kuyungan holda, bu to‘ylarimiz xayr-ehson va savoblar umidida o‘tkaziladi, lekin xayr-saxovat, avvalo, muhtojlarga ko‘rsatilishi kerak, deyiladi. Muallif ba’zi kishilarning o‘z moddiy imkoniyatlarini hisobga olmay, manmanlikka berilib to‘y o‘tkazib, so‘ngra qarzga botib, nochor ahvolga tushib qolganliklari, tomosha va uloq o‘yinlari uchun qancha mablag‘ sarflab va qancha kishilarni ishdan qo‘yayotganliklari haqida ham salbiy fikrlar bildiradi: “…Agar shul xatna to‘ylarimizdan maqsad: oxirotda foydasi tegadurgon savoblik bo‘ladurgon bo‘lsa: bu tariqa xayr-ehson qilmoqni oxirotga foydasi bormu va savoblik bo‘lurmu?“

Gazetaning 1914-yil 30-dekabr sonida yana to‘y haqida fikrlar bildiriladi. Kuz kelib dehqonlar hosilni yig‘ishtirib olgach, dabdabalar bilan boshlanadigan to‘y marosimlari, ulardagi uloq o‘yinlari, isrofgarchiliklar, to‘y qiluvchilarning

chor-nochor holda bo‘lsa ham tomoshalar berishi qattiq tanqid ostiga olinadi. Atoqli adibimiz Cho‘lpon o‘zining “Sadoyi Farg‘ona”dagi maqolalarining birida to‘ylardagi isrofgarchilik ilgari bo‘lmagani, bu holat so‘nggi yillarning mahsuli ekanligini bayon etgan edi: “…Avvallari qandog‘ yaxshi bo‘lsa, so‘nggi kunlarda va so‘nggi yillarda kundan-kun orqaga qarab qadam qo‘ymoqdadurl vaqtlarda bundog‘ behuda isroflik to‘ylar ham bo‘lmas edi…” [3.26]

Namangan jadidlarining peshqadami bo‘lgan Is’hoqxon Ibrat o‘z fikrlarini rivojlantirib, xalqni har xil illatlardan saqlovchi kuch sifatida ilmni ko‘rsatadi. U shunday deb yozadi: “…Bu ahvoli ba’dlarni, bu maraz dardni dorusi ilmdur…Ilmsiz kishi - asossiz devor degani. Asossiz devor g‘oyatda bee’tibor bo‘lur. Ilm o‘qung, o‘qutung axloqi funun, zamonaga darkorlik imlar zarur …” [2.27]. Ibrat ushbu fiklari bilan zamona yoshlarining o‘z davri dunyoviy bilimlaridan ham to‘liq xabardor bo‘lishga undaydi. Jadidlar ma’rifat o‘choqlari hisoblanmish masjid, madrasa, maktablar xarob ahvolda ekanligini, ularning ta’miri ham ulkan savoblar qatorida ekanligini ta’kidlaydilar: “…Mana hozirdagi zamonda masjid, madrasalar kabi ibodatxonalarimiz, maktab kabi ilm va ma’rifatxonalarimiz xaroba holda, bunlarni ta’miri binosi va islohi uchun sarf qiladurgon zotlar yo‘q hisobinda… To‘y ishlariga o‘n, yigirma, o‘ttiz minglarini sarf qilganlari savob bo‘lsa, maktab, madrasa, qiroatxona va shifoxona kabilarga sarf qilinsa, oning savobi shundoq xatna to‘yining savobiga barobar bo‘lmasmu?”[3.26]

Turkiston jadidlari ma’rifatni omma orasida keng yoyish uchun barcha imkoniyatlarni ishga soldilar. Maktab – maorif, matbuot, badiiy asarlar, teatr san’ati orqali o‘z g‘oyalarini targ‘ib qildilar. Millatni iqtisodiy, siyosiy, maishiy turmush sohasida ma’rifatli qilishga intilib faoliyat olib bordilar. Ular o‘z ma’rifiy faoliyatlari bilan bid’at va xurofotga, jamiyat taraqqiyotiga to‘siq bo‘layotgan har qanday holatga qarshi murosasiz kurash olib bordilar.

Sovet tuzumi davridagi kommunistik mafkura xalqimiz tabiatiga sira mos tushmas edi. Maqsad - mohiyati bilan bu mafkura milliylikka xizmat qilmas,

balki qandaydir mavhum “sovet xalqi” manfaatlarini o‘zida ifoda ettirar edi. Sobiq SSSR qulashi bilan bu mafkura ham o‘z-o‘zidan mahv bo‘lib, bu sohada hosil bo‘lgan g‘oyaviy bo‘shliqni to‘ldirish muammosi paydo bo‘ldi. Bir so‘z bilan aytganda, davr ziyolilarimiz oldiga milliy istiqlol mafkurasini yaratish kabi ulkan vazifalarni qo‘ydi.

Bu o‘rinda milliy mafkura nima, uning asosini nima tashkil qilishi kerak, u nimaga tayanadi, kabi ko‘plab savollar tug‘ilishi tabiiy. Milliy g‘oya hayotiy bo‘lishi uchun u, eng avvalo, xalqning o‘z tarixiy taraqqiyot tajribasiga asoslangan holda yaratilishi lozim. Aks holda, u g‘oya davriy o‘tkinchi bo‘lishi mumkin. O‘zbek xalqi o‘z tarixida ko‘plab davlatlar qurgan, juda ko‘p dinlarni boshidan kechirgan xalq . Xalqimiz orasidan yetishib chiqqan buyuk allomalar jahon falsafiy g‘oyalari rivojiga muhim hissa qo‘shganlar. Shu bois ham biz bugun milliy istiqlol mafkurasini yaratish haqida so‘z yuritganimizda, avvalo, xalqimizning boy o‘tmish tajribasiga murojaat qilamiz. Tarixga jadidchilik nomi bilan kirgan XIX asr oxiri - XX asr boshlaridagi taraqqiyparvarchilik harakati namoyandalarining qarashlarida bugungi mafkuramizga hamohanglikni uchratamiz. Bugun biz amalga oshirayotgan islohotlarga bundan 90-100 yillar muqaddam Turkiston taraqqiyparvarlari ilk daf’a qo‘lurgan edilar [5.83].

Avvalo, milliy mafkuramiz jamiyatimizning oddiy kishilari manfaatlarini o‘zida ifoda etmog‘i darkor. Milliy mafkuramiz oldiga qo‘ygan talablardan asosiysi, u O‘zbekiston xalqining mustaqilligini mustahkamlash, jahonning ilg‘or mamlakatlari qatoriga qo‘shilish, o‘zligini anglash kabi maqsad va vazifalarni qamrab olishi kerak. Mafkuramizning asosiy ahamiyatli tomoni yana shunda bo‘lishi kerakki, jamiyatimizning turli ijtimoiy qatlamlari, guruhlari, turlicha e’tiqod va dunyoqarashdagi kishilarni yagona buyuk maqsad sari yo‘naltiruvchi g‘oya bo‘lmog‘i lozim.

Sovet mafkurasiga ko‘ra, kishilarning ijtimoiy kelib chiqishi, e’tiqod va dunyoqarashiga qarab ularga bo‘lgan munosabat belgilanar edi. Bizning mafkuramiz bunday qusurlardan xoli bo‘lmog‘i kerak.

Turkiston jadidlari ham bu xususda o‘z qarashlariga ega edilar. Ularning fikriga ko‘ra ham, turli ijtimoiy sinflar, guruhlar, dunyoqarash va ijtimoiy manfaatlaridan qat’iy nazar faqat va faqat yagona maqsad sari birlashgandagina jaholat va qoloqlikdan qutilish mumkindir. Milliy mafkuramizning yana bir xususiyati, millatchilik, shovinistik g‘oyalardan xoli ekanligidir. Millatchilik azaldan o‘zbek xalqi uchun yot narsa. Taraqqiyot yo‘lida jadidlar asrimiz boshlarida barcha millatlarning taraqqiyparvar kuchlari bilan hamkorlikda faoliyat olib bordilar. Turkiston jadidlarining rahnamosi M.Behbudiy Turkistonning barcha xalqlarini birdamlikka chorlab murojaat etgan edi. Andijonda 1916-yil tuzilgan “Taraqqiyparvar” jamiyati a’zolari o‘lka istiqboli yo‘lida rus va yahudiylar bilan hamkorlikda faoliyat yuritdilar. Turkiston Muxtoriyati hukumatining boshqaruv lavozimlaridagi uchdan bir o‘rinni yevropali millatlar uchun ajratilgani ham jadidlarning mafkurasidagi baynalminallik ko‘rinishlaridan biridir.

Milliy g‘oyamiz yosh avlodni vatanparvarlik, insonparvarlik g‘oyalari, el-yurtga sadoqat ruhida tarbiyalamog‘i darkor ekan, bu boradagi fikrlarni jadidlar ham o‘z qarashlarida bayon etgan edilar. Jumladan, jadidlar har bir narsa inson, insonning baxt-saodati uchun xizmat qilsin deydilar. Masalan, Ashurali Zohiriy va Cho‘lpon o‘z maqolalarida masjid va madrasalarning vaqf mulklaridan unumli foydalanib, insonlarga moddiy yengilliklar yaratish, zamonaviy qishloq xo‘jaligi mashinalarini sotib olib, dehqonlar qo‘l mehnatini osonlashtirish, dehqonlar uchun banklar ochish kabi va hokazo boshqa insonparvarlik g‘oyalarini olg‘a suradilar. Shu bilan birga ular el-yurtga, millat, Vatan, milliy tilga sadoqat g‘oyalarini ham tarannum etuvchi jarchilar edilar. Buyuk tilshunos A.Zohiriy shunday deydi: “Biz forscha, o‘rischa, arabchani ham bilaylik, lekin o‘z ona tilimizni hammasidan ziyoda bilaylik”, “ …millat tilini yo‘qotsa, ul vaqt dinini va millatini ham yo‘qotur…”[5.57] Cho‘lpon ham Vatan, vatanparvarlik g‘oyalarini keng ma’noda talqin etgan edi. Adib ona zaminni, Vatan tuprog‘ini

onaga qiyos qiladi: “ …Vatan tuprog‘i shundog‘ onadurki, buni xor qilduk, o‘zimizning ham xor bo‘lmoqimiz ko‘z oldindadur…”[7.29]

Mafkuramiz o‘tmish bilan kelajak o‘rtasida ko‘prik vazifasini o‘tamog‘i lozimdir. Turkiston taraqqiyparvarlari ham o‘z qarashlarida xuddi shu kabi fikrlarni olg‘a surgan edilar. Ular xalqning tarixiga, o‘z o‘tmishiga murojaat qilib, taraqqiyot sari, kelajak sari da’vat etganlar. Ular o‘z maqola va asarlarida Tukiston xalqlarining o‘tmishida buyuk davlatlar qurganliklari, buyuk madaniy meros sohibi ekanliklariga e’tibor berib, o‘z xalqlarining ajdodlaridan ibrat olgan holda taraqqiyot sari intilishlarini xohlaganlar.

Jadidlar mustaqillik uchun kurash jarayonida iqtisodiy mustaqillikka erishish masalasiga alohida e’tiborni qaratgan edilar. Ular iqtisodiy mustaqillikka erishmasdan turib boshqa sohalarda mustaqillikka erishib bo‘lmasligini o‘sha paytdayoq ayta olgan edilar. Adib Cho‘lpon yozganidek : “… Yozaylik qarindoshlar iqtisoddan! Alar bo‘lsa, maktab ham bo‘lur, ilm ham bo‘lur…”[8.162]. Jadidlar ta’lim sohasida asosiy e’tiborni boshlang‘ich ta’limga qaratish darkorligini uqtirgan edilar.

Xulosa qilib aytganda, jadidlar xalq ommasini ayniqsa yoshlarning tarbiyasi masalasiga alohida ahamiyat berganlar. Datsla bki faoliyatini ta’lim-tarbiya ishlaridan boshlagan taraqqiyparvarlar, yuksak axloqli, go‘zal xulqli, ma’naviy barkamol, keng dunyoqarashli shaxslarni tarbiyalash o‘z maqsadlari deb bilgan edilar. Izlanishlar natijalari jadidlar harakati XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston jamiyatining chalkash siyosiy kuchlari orasida eng ilg‘or yo‘nalish bo‘lganini yaqqol namoyon qilmoqda. Mazkur harakat dunyoviy gumanistik va milliy qadriyatlarga asoslangan, o‘lka mahalliy aholining hayotiy manfaatlari himoyasi, ijtimoiy taraqqiyotdagi muammolarni hal qilish yo‘llarini ko‘rsatgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alimova D. Jadidchilik fenomeni. – Toshkent, Akademnashr, 2022.
2. Vohidova K. Asrimiz boshlaridagi to‘ylar // Fan va turmush, 2000, № 3.
3. Vohidova K. Is’hoqxon Ibrat // Fan va turmush, 1995, № 4.

4. Vohidova K. Asrimiz boshlaridagi to‘ylar / Fan va turmush, 2000, № 3.
5. To‘rayev D. Milliy istiqlol g‘oyasi va jadid adabiyoti. – Toshkent, 2002.
6. A’zamxo‘jayev S. Turkiston Muxtoriyati. – Toshkent, Ma’naviyat, 2000.
7. Uzoqov H. Er kishi bitta gapiradi – Toshkent, 1997.
8. Jadidchilikning ko‘zga ko‘ringan vakillari – Toshkent. Ma’naviyat, 2002.

ALIXONTO‘RA SOG‘UNIYNING ASARLARI MAZMUNI

Azimov Ulug‘bek Abduxalilovich
Jismoniy tarbiya va sport bo‘yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti Farg‘ona filiali dotsenti, f.f.b.f.d.,(PhD)

Annotasiya: *Ushbu maqolada jadid adabiyotining namoyandalaridan biri hisoblangan Alixonto‘ra Sog‘uniyning hayoti va ijodi, uning asarlarida yoshlarni ilm va hunarni o‘rganishlari, tibbiyotga oid asarida ikki yuzdan ko‘p kasalliklar bayoni, tashxisi va davolash usullari, diniy-falsafiy asarida Islom tarixi va falsafasini bayon etilganligi haqidagi ma’lumotlar o‘rin olgan.*

Kalit so‘zlar: *Alixonto‘ra Sog‘uniy, ilm-fan, tibbiyot, falsafa, geologiya, tarix, matematika, yoshlarning ma’naviy va jismoniy barkamolligi, Islom tarixi.*

Аннотация: *В данной статье рассмотрена жизнь и деятельность Алихонтора Согуни, который считается одним из представителей современной литературы, в его произведениях молодежь познает науку и ремесло, в его работах по медицине дано описание более двухсот заболеваний. , методы их диагностики и лечения, в его религиозно-философском труде представлены сведения об истории и философии ислама.*

Ключевые слова: *Алихантора Согуни, наука, медицина, философия, геология, история, математика, духовная и физическая зрелость молодежи, история ислама.*

Annotation: *In this article, the life and work of Alikhontora Soghuni, who is considered one of the representatives of modern literature, in his works, young people learn science and craft, in his work on medicine, the description of more than two hundred diseases, their diagnosis and treatment methods, in his religious-philosophical work, Islam the information about the history and philosophy is presented.*

Key words: *Alikhantora Soguni, science, medicine, philosophy, geology, history, mathematics, spiritual and physical maturity of young people, history of Islam.*

Alixonto‘ra Shokirxo‘ja o‘g‘li, taxallusi Sog‘uniy 1885yil 21-martda, To‘qmoq shaxrida ma’rifatchilar oilasida dunyoga kelgan. Din va jamoat arbobi, ulamo. Arabiston (Madina)da va Buxoro madrasalarida tahsil oldi [5]. Alixonto‘ra Sog‘uniyning yoshlikdan asl maqsadi chinakam ilm sohibi bo‘lish ekan: «Al ilmu fis sig‘ari, kan naqshi alal xajari», ya’ni «Yoshlikda egallangan bilim-toshga o‘yilgan naqsh» shiori Alixonto‘ra Sog‘uniyning jamiki yoshlarga qilgan da’vat-chaqirig‘i edi. Shuningdek, «Millatimiz ravnaqi uchun aql-zakovat, albatta, kerak, shu bilan birga u, shijoatu matonat, jismoniy

barkamolliksiz yetarli bo‘lmas»-degan fikrlari yoshlarning ma’naviy va jismoniy barkamolligi yurt kelajagi hamda taqdiri uchun asos bo‘lishini ta’kidlagan. Alixonto‘ra Sog‘uniy hadis, tafsir, e’tiqod, ixlos, taqvo va fiqh ilmlarining allomasi bo‘lish bilan bir qatorda matematika, astronomiya, tabiatshunoslik, tibbiyot, dorishunoslik va harbiy ish sohalarini ham mukammal o‘rgangan, shuningdek musiqa nazariyasi bo‘yicha ham mutaxassis edi. Alixonto‘ra Sog‘uniy tibbiyot, falsafa, geologiya, tarix, matematika fanlarining yetuk olimlariga ustozlik qilgan.

Alixonto‘ra Sog‘uniy tojik olimi, yozuvchi, pedagog, faylasuf, mutafakkir va shoir, davlat arbobi Ahmad Donishning «Navodir-ul vaqoe», musiqashunos, bastakor, sozanda, hofiz va shoir Darvish Ali Changiyning «Musiqa risolasi», shuningdek «Temur tuzuklari» kabi asarlarni tarjima qildi. Alixonto‘ra Sog‘uniyning «Devoni Sog‘uniy» she’riy to‘plami, «Tarixi Muhammadiy», «Shifo ul-ilal» («Xastaliklar davosi»), “Turkiston qayg‘usi” va boshqa asarlari bor.

«Turkiston qayg‘usi» asari 1966-1973 yillarda Toshkentda yoziladi. Bu davrda sovet mustabid tuzumi kuch qudratga to‘lgan, o‘z siyosatini zo‘ravonlik bilan nafaqat mamlakat ichkarisida, balki uning uzoq tashqarisida ham o‘tkazib turgan payt edi. Kitobda hozirgi zamon ilm-fanini tirishib o‘qish, zamonaviy texnika va texnologiya hunarlarini yaxshi o‘zlashtirish bilan bir qatorda, xalqning milliy hissiyotini ko‘tarish, o‘z ona tilini saqlash, adabiyotini yuksaltirish insonlarni millat sifatida yutilib ketishdan to‘g‘on kabi asraydigan zarurat ekanligi uqtiriladi: «Hozirgi o‘qimishlik, tushungan Vatan bolalarimiz, agar milliy hislik bo‘lmas ekanlar, ulardan bizga, ya’ni o‘z xalqiga foyda yetishi hech vaqt mumkin emasdir. Balki bolta sopini o‘zimizdan chiqargandek, yov qo‘lida tub ildizimiz bilan kesib quritishga qurol bo‘ladilar. U holda esa o‘zlaridan umid etilgan vatan o‘g‘illarining qo‘llari bilan vatan ahllarini ko‘mishga chuqur qaziladi demakdir».[3; 3]

Alixonto‘ra keng bilimlar egasi, chinakamiga qomusiy olim edi. Yuqorida tilga olingan asarlaridan, tarjima qilgan kitoblaridan tashqari u kishining qalamiga mansub **«Shifo ul-ilal»,** ya’ni «Illatlar shifosi» asari ham mavjud. Unda ikki yuzdan ko‘p kasalliklar bayoni, tashxisi va davolash usullari berilgan. Ko‘p tillarni chuqur bilganligi bois shu tillarda she’rlar ham yozganlar. Ushbu asar yakunida quyidagi misralar bilan yakunlangan:

Dilim shodi, kuchim qo‘ldz,chamanzorim Tyan-Shanda
Tug’ildim man shu Vatanda
Qayon ketib, qayon tursam,
Ko‘nglim sanda.
Avlodlarim shul vatanda tug’ilgandur
Mirzo Bobur urug’larim ibni hoqon Temurxondir.
Ilmi hikmat haqiqati chin bo‘lsin,
Oy bilan yulduzni haqiqat qilgan.
Yerni ham ko‘rsun
Dunyoda insonlar ozod va hur yursun.[1]

Alixonto‘ra Sog‘uniy ilmiy-adabiy faoliyatining ko‘p yillik mashaqqatli mehnati mahsuli bo‘lmish - **«Tarixi Muhammadiy»** asari hisoblanadi. Mazkur asarning yozilishi kelajak avlod ichki dunyosi qashshoqlanishining oldini olish, azaliy qadriyatlar qimmatini payg‘ambarimiz Muhammad Mustafo sollallohu alayhi vasallam tarixlari bilan tanishtirish orqali saqlab qolish yo‘lida qilingan buyuk ishdir.[6]

«Tarixi Muhammadiy» muallifi Alixonto‘ra Sog‘uniyni ko‘plab ulamoi fozillari o‘zlarining buyuk ustozlari deb bilganlar. Zero, ul zoti bobarakotning serfayz va ta’sirchan suhbatlaridan bir lahza bahramand bo‘lgan har bir tolibi sodiq yillar davomida o‘zga ustozlardan olgan saboqlari yoki yuzlab mutolaa qilgan kitoblardan olgan ma’lumotlaridan ham ziyodroq istifoda etar edi. «1971 yili Marg‘ilon shahriga borganlarida bir ilmiy suhbatda hozirlarning ko‘p chiligi tolibi ilmlar ekanini nazarda tutib, ahli majlisga Qur’oni karimdan Val-asr

surasini tafsir qilib bergan edilar. Sura eng qisqa suralardan bo‘lib, atigi uch oyat — ikki satr bo‘lishiga qaramay ustoz roppa-rosa ikki soat tahlil etib, oyatlarning har bir kalima, hatto harfi zimnidagi hikmati va nuqtalarini shunchalik hakimona sharxlar edilarki, diqqat bilan some’ bo‘lib turgan ulamo va toliblar boshlariga qush qo‘ngandek sukut saqlagan holda vujudlari quloq bo‘lib, har bir so‘zlarini uqib olishga va mag‘zini chaqishga harakat qilar edilar».[2; 1] Darhaqiqat, Alixonto‘ra Sog‘uniy ilmu hikmatning bir-ikki sohasida emas, balki ilmi qiroat, tafsir, hadis, fiqh, nahv, balog‘at, mantiq, tib, tarix, siyrat, jug‘rofiya, nazmu nasr va boshqa fanlar bo‘yicha ham yetuk mutaxassis bo‘lgan. Endi «Tarixi Muhammadiy» asari xususida biroz to‘xtalib o‘tamiz.

«Bilmak kerakkim, har bir musulmon bolasi, xohi er kishi, xohi xotun kishi, xohi yosh, xohi qari, mana shu tubandagi to‘rt narsaning tarixini bilishi albatta lozimdur: I. Payg‘ambarimiz Muhammad alayhissalom tarixlari. II. Qur’oni karim tarixi. III. Dini Islom tarixi. IV. Ka’batulloh tarixi. Shuning uchun, men faqir — Alixonto‘ra Shokirxonto‘ra o‘g‘li Sog‘uniydurmankim, bizlardin keyingi avlod nasllarimizga va ham boshqa turkiy tillik vatandosh, din qarindoshlarimizga mendan yodgor bo‘lsin deb yuqoridagi to‘rt narsa tarixini har qandoq kishi tushungudek qilib, ochiq turkiy tilida yozdim. Bu kitobga «Tarixi Muhammadiy» deb ot qo‘ydim. Buni o‘qiguvchilar faqirni duolarida yod qilib qo‘yishlarini umid qilurman».[2; 712-b.]

«Tarixi Muhammadiy»ning yozilishi qanchalik kuch-g‘ayrat, mashaqqatli mehnat va bilim-zakovat talab etgan bo‘lsa, uni qabih kommunistik tuzum ta’qibidan asrash undan ham qiyinroq bo‘lgan. Alixonto‘ra Sog‘uniy deyarli yigirma yil mobaynida juda og‘ir bo‘lgan yillari yozgan bu bebaho asarni avaylab zamoni saodatga, kelajak avlodga yetkazib berish uchun ko‘p yillab uni yer ostida, hatto un qoplarida ham saqlaganlar. O‘zbekistonimiz istiqlolga erishgan bu dorulomon kunlarda adolat qaror topib, haqiqat ochiq aytilmoqdakim, yirik islomiy-falsafiy olimlarning yakdillik bilan e’tirof etishlaricha, «Tarixi Muhammadiy» XX asrning eng insonparvar, betakror,

buyuk asarlaridan biri hisoblanadi. Ushbu kitobni Alixonto‘ra So g‘uniyning farzandi Muhammadyorxonto‘ra oqqa ko‘chirgan.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, yoshlar ta’lim-tarbiyasi uchun qayg‘urgan, o‘z asarlarida insonparvarlik, Vatan ozodligi, diniy va dunyoviy ilm o‘rganishlikni ta’kidlagan, tarixiy me’morlik obidalari va qadimiy qo‘lyozmalarni saqdab qolishda jonkuyarlik qilgan Alixonto‘ra Sog‘uniy 1976 yilning, 28-fevral kuni, Toshkentda vafot etgan. Toshkentdagi Shayx Zayniddin bobo qabristoniga dafn etilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sog‘uniy Alixonto‘ra “Shifo ul-ilal”. «Sharq yulduzi» jurnali 1996 yil, 6-son
2. Sog‘uniy Alixonto‘ra.«Tarixi Muhammadiy».Movarounnahr. 2020 yil. 712-b
3. Sog‘uniy Alixonto‘ra. Turkiston qayg‘usi.
4. Sog‘uniy Alixonto‘ra. “Jadid adabiyoti namoyandalari”. «Zabarjad media». 2024 yil. 493-bet.
5. https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/o-zbek-ziyolilari/alixonto-ra-sog-uniy-1885-1976
6. 1992-yilning 24-yanvarida «O‘zbekiston adabiyoti va san’ati» («O‘zAS») gazetasi 4 (3160)-sonida «Turkiston faxri» nomli sarlavha bilan chop etilgan maqola. https://www.xabar.uz/

ЖАДИДЛАР СИЁСИЙ ҚАРАШЛАРИ ҲАҚИДА МУЛОҲАЗАЛАР

Абдукаримов Жамолиддин Аҳмадалиевич, академик Бобожон Ғафуров номидаги Хужанд давлат университети факултети доценти, (Тожикистан)

Содиқова Башорат Туймуҳамедовна, академик Бобожон Ғафуров номидаги Хужанд давлат университети маданиятшунослик кафедраси ўқитувчиси,

Усанов Бахтиёр Равшанович, академик Бобожон Ғафуров номидаги Хужанд давлат университети 3-курс докторанти

Аннотация: *Мақолада жадидларнинг сиёсат ва сиёсий ҳокимиятга қараши ҳақидаги масалалар сўзга олинади. Ушбу кенг мавзу доирасида жадидларнинг маърифий ва маданий ҳаракатдан сиёсий ҳаракатга айланиши жараёни, уларнинг миллий қарашларга ўтиши, жадидларнинг сиёсий ҳокимият моделлари ва функциялари, сиёсий ҳокимият позициялари эволюцияси каби масалалар ҳақидаги қарашлари бугунги кунда ўзларининг илмий, назарий ва амалий аҳамиятини йўқотмаганлиги эсга олинади. Муаллифнинг фикрича, ушбу масалаларнинг ҳақиқатини аниқлаш, бир томондан, замонавий тарих ва таълимотнинг баъзи сирларини очишга ёрдам беради, иккинчи томондан, сиёсий маданиятни шакллантириш миллий давлатчиликни*

такомиллаштириш жараёнида бу маълумотларни онгли равишда қўлланилишига имкон беради.

Калит сўзлар: *жадид, сиёсат, ҳокимият, давлат, амирлик, сиёсий маданият, халқ, миллат*

Аннотация: *В статье рассматриваются вопросы модернистских взглядов на политику и политическую власть. В рамках этой широкой темы вспоминается процесс трансформации джадидов из образовательного и культурного движения в политическое движение, их переход к национальным взглядам, взгляды джадидов на такие вопросы, как модели и функции политической власти, Эволюция позиций политической власти не потеряли своего научного, теоретического и практического значения и сегодня. По мнению автора, определение истинности этих вопросов, с одной стороны, способствует раскрытию некоторых тайн современной истории и доктрины, а с другой - формированию политической культуры и совершенствованию национальной государственности.*

Ключевые слова: *история, политика, власть, государство, эмират, политическая культура, народ, нация.*

Abstract:*The article examines the issues of modernist views on politics and political power. Within the framework of this broad topic, the process of transformation of the Jadids from an educational and cultural movement into a political movement, their transition to national views, the views of the Jadids on such issues as the models and functions of political power are recalled. The evolution of positions of political power has not lost its scientific, theoretical and practical significance and today. According to the author, determining the truth of these questions, on the one hand, contributes to the revelation of some secrets of modern history and doctrine, and on the other, to the formation of political culture and the improvement of national statehood.*

Key words*: history, politics, power, state, emirate, political culture, people, nation.*

Йигирманчи аср бошларида Ўрта Осиёдаги жадидлар ҳаракати бу минтақа халқларининг маданий ва сиёсий тарихидаги энг мураккаб ҳодисалардан бири бўлиб, орадан бир асрдан кўпроқ вақт ўтганига қарамай, унинг атрофидаги тортишувлар тўхтагани йўқ. Совет даврида жадидчиликни ўрганиш шуни кўрсатадики, бу мавзу доимо ўша даврдаги сиёсий ва мафкуравий вазият таъсири остида бўлган ва шунинг учун тадқиқотчиларнинг жадидларнинг моҳияти ва фаолияти ҳақидаги қарашлари доимо ўзгариб турган [14. – С. 65-152]. Шунинг учун, агар биринчи қарашда жадидчилик мавзусидаги илмий адабиётларнинг кўплиги бу ҳаракатни тан олишга ёрдам берадиган омил бўлиб туюлса, лекин бу адабиётдаги фикрларнинг қарама-қаршилиги ва тадқиқотчиларнинг бир-бирини инкор қилувчи хулосалари замонавий тадқиқотчилар томонидан жадидчиликни тан олишни ўрганишни чалкаштириб юборади.

Совет даврида ҳам, мустақилликдан кейин ҳам мунозарали бўлиб қолаётган муҳим масалалардан бири бу жадидларнинг сиёсат ва сиёсий ҳокимиятга қарашидир. Ушбу кенг мавзу доирасида жадидларнинг маърифий ва маданий ҳаракатдан сиёсий ҳаракатга айланиши жараёни, уларнинг миллий қарашларга ўтиши, жадидларнинг сиёсий ҳокимият моделлари ва функциялари, сиёсий ҳокимият позициялари эволюцияси каби масалалар ҳақидаги қарашлари бугунги кунда ўзларининг илмий, назарий ва амалий аҳамиятини йўқотмаган. Ушбу масалаларнинг ҳақиқатини аниқлаш, бир томондан, замонавий тарих ва таълимотнинг баъзи сирларини очишга ёрдам беради, иккинчи томондан, сиёсий маданиятни шакллантириш миллий давлатчиликни такомиллаштириш жараёнида бу маълумотларни онгли равишда қўлланилишига имкон беради.

Жадидчилик мавзусидаги мавжуд адабиётларни кўриб чиқиш шуни кўрсатадики, ушбу тенденцияни ҳар томонлама баҳолаш ва жадидларнинг маданий ва сиёсий масалаларга қарашлари тўғрисида умумий хулосалар чиқаришга уринишлар ҳеч қачон бу ҳаракатнинг асл моҳиятини ифода эта олмаган, чунки жадидчилик интеллектуал ҳаракат сифатида доимо ривожланиш ва такомиллаштириш жараёнида бўлган ва унинг мавжудлиги давомида ривожланишнинг турли босқичларини бошдан кечирди. Шундай қилиб, дастлабки босқичда жадидлар ўзларининг олдига фақат маданий мақсадларни қўйдилар [2. – С. 23, 5. – С. 88] (масалан, мактаб ва таълим ислоҳоти, саводсизликни бартараф этиш), аста-секин диний фикрлаш тарзини ислоҳ қилиш кабиларга ўтди (масалан, диний ўзини ўзи англаш чақириғи, ислом руҳонийлари ҳаёт йўлини ислоҳ қилиш, диний маросимларни енгил ўтказиш), ижтимоий вазиятни ислоҳ қилиш (халқ мулкини ҳимоя қилиш, мамлакатни ободонлаштириш), иқтисодий вазиятни ўзгартириш (биржаларни яратиш, сув масаласини тартибга солиш, истеъмол бозорини тартибга солиш) ва ниҳоят, мавжуд сиёсий

тизимни ислоҳ қилиш ва ўзгартириш ва сиёсий ҳокимиятнинг янги тизимини яратиш. Шундай қилиб, жадидлар ғоясини тўғри тушунишнинг энг муҳим талаби шундаки, бу ҳодисани доимий ривожланиш ва ҳаракат ҳолатида ўрганиш керак, чунки сиёсий прагматизм ёки уларнинг позицияларини ривожлантириш, такомиллаштириш жадидчилик ҳаракатининг асосий хусусиятларидан бири эди.

Уларнинг сиёсат ва сиёсий ҳокимият ҳақидаги қарашларини ўрганаётганда, жадидлар таълимотининг динамик ёки такомиллаштирувчи хусусиятини ҳам ҳисобга олиш жуда муҳимдир, чунки сиёсий фаолият босқичида жадидларнинг фикри ҳам бир ҳил бўлмаган ва бир неча босқичлардан ўтиб, алоҳида тенденциялар ва тармоқларга бўлинган.

Аввало шуни таъкидлаш керакки, маорифпарварлардан фарқли ўлароқ, жадидларнинг сиёсий доктринасида сиёсий ҳокимият ва ҳокимиятнинг назарий ва фалсафий жиҳатлари билан боғлиқ масалалар асосий ўринни эгалламайди. Давлат ҳокимиятининг манбаи, сиёсий ҳокимиятнинг қонунийлиги асослари, ҳокимият турларини таснифлаш, унинг маънавий ва мафкуравий моҳияти ва бошқалар каби фалсафий ва риторик масалаларни батафсил кўриб чиқилмаганлиги бунга мисолдир. Албатта, жадидлар маорифпарварликнинг вориси сифатида [17. – С. 13], бу масалаларга қайтишни зарур деб ҳисобламаган бўлса-да, лекин бошқа томондан, уларнинг сиёсий таълимотларининг бу хусусияти авторитаризмнинг анъанавий ва платоник моделларини рад этиш ва прагматик фикр босқичига ўтиш сифатида тушунилиши мумкин (прагматизм).

Жадидларнинг сиёсий ҳокимият назарий масалалари ичида давлатнинг мафкуравий моҳияти ҳақидаги қарашлари ёрқин ажралиб туради. Жадидларнинг асарлари ва бу асарлар тадқиқотчиларининг мулоҳазалари шуни кўрсатадики, уларнинг сиёсий мавқеи

шаклланишининг дастлабки даврида жадидлар биринчи навбатда ушбу масала бўйича иккита тамойил ёки тамойилга эътибор қаратишган:

1. Ҳокимият томонидан адолатни таъминлаш.

2. Ҳокимият амалиётининг шариат билан мослиги.

Ушбу икки талабга мувофиқлик жадидлар биринчи авлод замондошларининг сиёсий ҳокимият ҳақидаги таълимотининг маънавий ва мафкуравий томонини ташкил этади.

Адолат учун жавобгарлик жадидлар таълимотида касбга ва ҳокимиятнинг шаклланишига, шунингдек унинг мавжудлиги ва фаолиятига нисбатан сиёсий ҳокимиятнинг ахлоқий элементи сифатида қаралади. Уларнинг назарида фақат ҳокимиятга адолатли йўл билан эришган ва адолатли ҳаракат қилган куч ирода эркинлиги ва қонунийликка эга. Жамият ва сиёсий ҳокимият ишидаги адолатнинг амалий моделини муҳокама қилар экан, улар, биринчи навбатда, Ислом пайғамбари (соллаллоҳу алайҳи васаллам), халифалар, шунингдек, Сомонийлар амирларининг ҳукмронлиги давридаги адолатни унинг энг олий намунаси деб ҳисоблашади. Ёш бухороликлар ўз дастурларида Бухоро амири ҳаракатларидаги адолатсизликка нисбатан халифа Умарни адолатли ҳукмдор сифатида намуна қилиб кўрсатишади [16.-С.78].

Жадидларнинг ҳокимият фаолиятини шариат билан мувофиқлаштириш зарурлиги ҳақидаги талаблари уларнинг асарларида ва кўплаб илмий манбаларда таъкидланган. Улардан шундай хулоса келиб чиқадики, айниқса фаолиятининг дастлабки босқичларида жадидчилик ҳаракатининг энг муҳим хусусиятларидан бири унинг маданият, диний ва миллий меъёрларига таяниш эди. Тадқиқотчи М. Ражабийнинг фикрича, "жадидчилик ғояси Ислом бўлиб" ва "у ҳодисанинг ижтимоий-тарихий, маданий, маънавий ва ахлоқий моҳиятини очадиган ва аниқлайдиган калитдир" [14. – С. 48]. Бунинг сабаби шундаки, жадидларнинг ҳокимият

моҳияти ва мафкуравий келиб чиқиши масаласини исломий қадриятлар ва шариат доирасида ўйлаши ҳам табиийдир.

Жадичилик даврининг асосий назариётчиларидан бири А. Фитрат ўз асарларида, айниқса "Мунозара" ва "Ҳинд саёҳатчисининг баёнотларида" ўз позициясини аниқлашга интилиб, биринчи навбатда шариат ва унинг талабларини асосий мезонга айлантирди ва ҳам тузатувчи фикрларини, ҳам сиёсий фикрларини бу назарияга мувофиқлаштирди. Жадидлар ва ислом ўртасидаги муносабатлар мавзусини батафсил ўрганган тадқиқотчи М. Ражабий ўз навбатида "жадидларнинг амирликка қилган ҳар қандай талаблари Қуръон асосларидан келиб чиққан, унинг кўрсатмаларига мувофиқ бўлган. Жадидларнинг ислоҳотчиликка илиқлик билан муносабатда бўлиши ҳам бевосита динга асосланганлиги билан боғлиқ" [14. – С. 27]. Шу нуқтаи назардан, жадидларнин яна бир таниқли вакили Мирзо Муҳиддин, амирлик ҳукуматига "ислоҳотлар Қуръони каримнинг шариат қонунларига мувофиқ амалга оширилиши керак" деб таклиф қилганди [14. – С. 27].

Инқилобдан олдинги жадидларнинг яна бир вакили С. Айний асарларида ҳам динга ҳақиқий маданий ва сиёсий элемент сифатида эътибор берилган. М. Имомов "Садриддин Айнийнинг исломий таълимоти ва дунёқараши" масаласини кўриб чиқар экан, "Айний ва унинг шериклари Бухоро жамиятини исломсиз тасаввур қила олмасдилар" [9. – С. 25] дея ишора қилади. С. Айнийнинг инқилобгача кўплаб асарлари диний маърифий китоблардир. Ушбу тадқиқотчининг сўзларига кўра, "С. Айний худди шу дунёқараши ва тафаккури билан инқилобни кутиб олди ва Осиё мамлакатлари ҳамжамиятида исломий давлат яратилишини кутди" [9. – С. 31].

Сиёсат ва ҳокимиятни шариат билан боғлаш зарурлиги масаласи жадид сиёсий партиялари ташкил этилгандан кейин ҳам улар доктринасида ва хусусан, инқилобий жадид партияси дастурида қолди. Улар бу масалага

алоҳида эътибор қаратдилар ва ҳатто ўз дастурларининг кириш қисмида "дин ва шариат камбағалларнинг адолати ва ҳимоясини таъминлайди" ва партия улардан феодал ва капиталистик ҳокимиятга қарши курашда фойдаланишни зарур деб билишини ёздилар [9. – С. 25]. Умуман олганда, ёш бухороликлар ўз дастурларида шариат масаласига бир неча бор мурожаат қилган ва аксарият маданий ва сиёсий позицияларини шу нуқтаи назаридан баҳолаган. Ёш бухороликлар, биринчидан, Бухоро амирлиги ҳукумати фаолияти ноқонуний ва ислом дини таълимотидан ташқарига чиқишини кўрсатишга, иккинчидан, ўзларини шариат тарафдорлари ва издошлари деб эълон қилишга ҳаракат қилишган. Шу муносабат билан ёш бухороликлар дастурларида, шундай дейилган: "Бухоро ҳукумати ўзини шариат ҳимоячиси деб ҳисоблаб, у ҳар доим шариатга мувофиқ ҳаракат қилганини кўрсатди, аммо агар унинг фаолияти тўғри таҳлил қилинса, унинг ҳеч бир ҳаракати шариатга мос келмаслиги аниқ бўлади" [16. – С. 145]. Сўнгра ёш бухороликлар амирлик ҳукумати қинғирликларини аниқ мисоллар билан кўрсатиб беради, мисол учун, ер экинлари ҳосилини мусодара қилиш, закотнинг кўплиги, судларда камбағаларлар нисбатан талончилик, қизлар ҳисобидан ҳарам ташкил этиш, амирлик амалдорлари ўртасида маънавий ва молиявий порахўрикнинг ривожланиши кабилар шариатга зид ҳаракатлар сифатида баҳоланади. Ёш бухороликлар дастурининг бу қисми шундай тугайди: "ахир, шариат номидан бундай разил ҳаракатлар содир этилаётгани қаерда ёзилган!". Дастурнинг кейинги қисмида улар "ёш бухороликлар мамлакат ва миллатнинг вайрон бўлиши ва шариатга хос ишлар билан келиша олмайди... Россия инқилобидан кейин ёшлар таълим, ҳаёт ва асл шариат қонунларига жиддийроқ муносабатда бўлишди..." [16. – С. 122].

Шундай қилиб, жадидлар тарихи ва дунёқараши тадқиқотчиси Н. Ҳотамов таъкидлаганидек, жадидларни биринчи авлоди сиёсий ҳокимиятнинг мафкуравий жиҳати масаласида "шариатни жамият ва

давлат қуриш учун асос деб ҳисоблаган" [18. – С. 19]. Бироқ жадидчилик фаолиятининг кейинги босқичларида дин ва шариат масаласи билан бир қаторда миллат ва ватан масаласи ҳам уларнинг сиёсий назарияларида алоҳида мавқега эга бўлади. Академик А. Турсунов Абдурауф Фитратни жадидлар доктринасига миллат ва ватан тушунчаларини олиб кирувчи деб ҳисоблайди ва шундай дейди: "Фитрат ватан ва миллат тушунчасини халқни жамлаш омили сифатида ишлатган ва кейинчалик Фитрат ишлатган ватан тушунчаси ёш бухороликлар дунёқарашининг асоси бўлди" [3. – С. 50]. Жадидларнинг ватан ва миллат тушунчаларига замонавий маънода мурожаат қилишлари жадидларнинг янги босқичга ўтишининг ўзига хос кўринишидир.

Шундай қилиб, жадидчилик доктринаси сиёсий ҳокимиятнинг манбаи ва мафкуравий моҳияти тўғрисида шундай хулоса қилиш мумкинки, жадидлар шаклланишининг бошидан XX асрнинг 20-йилларгача ислом шариати таълимоти асосида сиёсий ҳокимиятни ташкил этиш позициясида турди, аммо 20-йиллардан бошлаб жадидлар аста-секин сиёсий ҳокимиятни миллий асосда шакллантириш назариясига ўтдилар.

Жадидизм доктринасини сиёсий ҳокимиятга нисбатан тушунишда яна бир муҳим масала бу уларнинг ҳокимият модели, таркибий жиҳатлари ва ижтимоий жараёнлари (функциялари) ҳақидаги қарашларини ўрганиш ва аниқлашдир. Бу масала жадидларнинг ўз асарларида бир неча бор муҳокама қилинган ва мавжуд илмий тадқиқотлар нуқтаи назаридан четда қолмаган. Ушбу масалани тушунишда жадид сиёсий таълимотининг динамик табиати ва доимий эволюциясини ҳисобга олиш ҳам жуда муҳимдир, чунки барча босқичларда ва ўзига хос тарихий шароитларда ҳокимиятнинг таркибий модели бир хил эмас эди. Уларнинг ишларидан кўриниб турибдики, жадидлар фаолиятининг турли даврларида мутлақ монархия (амирлик), конституциявий монархия, республика тузуми (шу жумладан Халқ демократик Республикаси), Совет бошқарув тузуми,

федерал тузум, коммунистик тузум каби сиёсий моделларга эътибор қаратдилар.

Жадидларнинг сиёсий доктринасидаги сиёсий ҳокимиятнинг биринчи намунаси ва модели амирликлар ёки амир монархия тузумидир. Амирлик модели жадидлар фикрича, биринчи навбатда, икки омил таъсирида жуда кучли жой топади:

1. Мафкуравий омил, яъни амирлик тузилишининг мусулмон жамиятларида давлатчиликнинг тарихий анъаналарига мувофиқлиги.

2. Психологик омил, яъни асрлар давомида амирлик Бухоро жамияти учун жуда машҳур бўлиб, давлатчилик ва тарихий воқеликнинг маҳаллий анъанаси сифатида қабул қилинган. М. Ражабий жадидларнинг ушбу давлатчилик шаклига қўшилишининг яна бир омили сифатида "амирлик моделининг улкан салоҳияти Сомонийлар давлати мисолида исботланган" деб таъкидлайди. Унинг фикрича, Сомонийлар даврида жамиятнинг барча соҳалари юқори даражада ривожланганлиги ва гуллаб-яшнаши уларни амирлик тизими доирасида фаровонлик яратиш мумкинлигига имкониятига ишонтирди [14. – С. 35].

Ҳақиқатдан ҳам, жадиддар ҳар доим Сомонийлар даврига идеал давр сифатида қарашган ва ўша давр ютуқларини юқори баҳолашган. С. Айний сомонийларнинг буюклигини алоҳида иштиёқ билан тасвирлайди: " Сомонийлар даврида Бухоро иккинчи Бағдод маконига эга бўлди, ҳар томондан олимлар бу жойга мурожаат қилишди, маҳаллий олимлар келишди ва дунёнинг нодир китоблари Бухоро шаҳрида тўпланди" [9. – С. 86]. Бу омилларнинг йиғиндиси амирлик тизимининг жадидлар таълимотида барқарор ўрин эгаллашига олиб келди. Жадидлар фаолиятининг дастлабки даврларидаги барча ислоҳот ташаббуслари ва дастурларида ислоҳотлар фақат амирлик тизими доирасида кўриб чиқилган ва улар томонидан таклиф қилинган сиёсий ва давлат ўзгаришлари амирнинг мавқеи ва ҳокимиятини ўзгартиришни ўз ичига

олмаган [20]. "Ҳатто «Бола тарбияи» ташкилотидан норозилар ҳам амирлик тузилишини ўзгартириш керак деб ўйлашмаган" [3. –С. 38]. М.Шукуров [3. – С. 41] ва М.Имомов [9. – С. 45-47] каби ушбу мавзу тадқиқотчилари жадидлар фаолиятининг бошиданоқ Амирни ҳокимиятдан ағдариш нияти йўқлигини таъкидлашган.

Жадидларнинг таниқли фаолларидан бири Мирзо Муҳиддин Бухоро жамиятидаги ислоҳотлар Амир томонидан "Жаноби олийлари ҳимояси ва юқори мартабали давлат амалдори назорати остида" амалга оширилиши керак, деб ҳисоблаган [2. – С. 99]. Улар амирнинг ислоҳотларни амалга ошириш ва жамиятни яхшилаш қудратига қатъий ишонишган ва вазият яхшиланишини айнан ундан кутишган. А. Фитрат “Ҳиндистонлик саёҳатчининг баёноти” асарида "буларнинг барчасини битта ҳурфикр Амир ва битта тақводор вазир тузатиши мумкин"деган ишончини билдиради [19]. М. Имомовнинг ёзишича, С. Айнийнинг инқилобдан олдинги фаолияти ва асарларида "амирлик тузилишини ағдариш ва янги жамият яратиш даъвати мантиқий эмасдек туюлган" [9. – С. 24]. Ушбу тадқиқотчининг фикрига кўра," Айний ва унинг шерикларининг ижтимоий идеали дастлаб амирлик тузилишини тузатиш ва мусулмон шоҳи маърифатли ва адолатли ҳукмронлик қиладиган ўқимишли жамият яратиш эди " [9. – С. 24].

Биринчи босқичда жадидлар Бухоронинг манғит амирлари тимсолида шундай адолатпарвар амирини излашди. Хусусан, отасидан кўра замонавийроқ одам бўлган Саид Олимхон (1911-1920) тахтга ўтиришининг бошида жадидлар уни ҳимоя қилиб, бу воқеани кўп ижобий томонлари билан баҳоладилар. С. Айнийнинг сўзларига кўра, “Олимхон даврининг асосий амалдорларидан бўлган” Насруллобий қушбеги янги амирни ислоҳ қилишга чақирган ва бу борада жуда муҳим рол ўйнаган [2. – С. 71-72]. Тахтга ўтирган куни Олимхон ислоҳот тўғрисида махсус фармон чиқарди, бу асосан судяларга пора беришни таъқиқлаш, ўлпонни камайтириш ва

давлат хизматчилари ва ҳарбийларнинг маошларини ошириш билан боғлиқ эди [1.-С.86]. Ушбу бу фармонда сиёсий тизим ва таълим ислоҳотларида ўзгаришлар бўлмаганига қарамай, у жадидлар томонидан кенг эътироф етилди [2. – С. 64]. Олимхон келиши билан жадидлар мамнуният билдиришди ва бир-бирларини "тараққийпарвар Амир"билан табриклашди. Масалан, жадидларнинг буюк сиймоларидан бири Мирзо Абдулвоҳид Мунзим амир Олимхоннинг тахтга ўтириши ҳақидаги ҳикояни, яъни ҳижрий 1329 йилни абжад ҳисобига тасвирлаб берган ва уни "ислом миллати тараққий қилсин" ибораси билан ифодалаган. Бунинг сабаби шундаки, улар узоқ вақт давомида Амирни жамиятнинг бузуқлиги ва адолатсизлигидан тоза деб ҳисоблашган ва уни адолатли одам деб даъво қилишган ва Бухоронинг зулми ва жаҳолатига фақат унинг атрофидаги одамлар сабаб бўлган [19].

Бу даврда, жадидлар бирон бир масалада сиёсий тузумни танқид қилган бўлсалар ҳам, "Шоҳ яхши ва унинг атрофидагилар ёмон", шикоятлар амирга етиб бормаган дейишган. Бу муносабат, хусусан, А. Фитрат ва С. Айнийнинг ўша даврдаги асарларида ўз аксини топган. А. Фитрат шундай ёзади: "Ҳа, Амиримиз адолатли, лекин унинг хизматкорларининг аксарияти адолат номини билишмайди. Гап шундаки, мамлакатимиз ҳали етук бўлмаган ва агар у ўзгармаса, у абадий гуллаб-яшнамаслигига аминмиз." [19]. С. Айний ҳатто 1918 йилда шундай ёзганди: "Амир бу суд раҳбарларининг ҳеч бирини билмайди ва юраги бу азобларнинг бўлишина ижозат бермайди" [2. – С. 70].

Бироқ, амирлик ҳукуматининг сиёсати аста-секин амирликка бўлган бу янги ишончсизликни йўқ қилди ва умидсизликка олиб келди. Албатта, А. Турсуновнинг сўзларига кўра, жадидларнинг амирга нисбатан позициясининг ўзгариши 1914 йилда, яъни янги мактабларнинг ёпилиши ва жадидларнинг айрим вакилларининг қувиб чиқарилиши воқеалари билан бошланган [2. – С. 70]. Бироқ, амирнинг шахсиятидаги умидсизлик

жадидларни амирлик тузумининг ўзини сиёсий ҳокимият тузилмаси сифатида тезда рад этишга олиб келмади. Баъзи тадқиқотчилар бу даврда жадидлар Бухоро амирлигига қарши чиққанлигини таъкидладилар,"аммо феодализмга тузилма сифатида қарши эмас, чунки улар амирликнинг имкониятларини (ўтмишдаги далилларга кўра) илм-фан ва диннинг ўсиши омили сифатида тан олади" [2. – С. 70]. Ж. С. Киракосян айтганидек, 19-аср охирида янги турк сулолалари ҳам худди шу босқични бошдан кечирганини таъкидлайди: бу даврда улар "Султон Абдул Ҳамид II ни ағдаришга ҳаракат қилишди, лекин султон тузумига муассаса сифатида тегмадилар ва Усмонли авлодини барча турклар учун муқаддас деб ҳисобладилар" [10. – С. 71]. Н. Ҳотамовнинг сўзларига кўра, 1917 йилда Россияда феврал инқилобидан кейин ҳам ёшлар муваққат Россия ҳукуматидан амир тузуми ва амир ҳокимиятини сақлаб қолган ҳолда ўз ҳукуматида ислоҳотлар ўтказишни, ундан мантиқсиз элементларни олиб ташлашни ва жадидларнинг айрим вакилларини ҳукуматга киритишни сўрашган [17. – С. 33].

Аммо жадидлар тафаккуридаги бу босқич асосан 1917 йил апрел ва 1918 йил мартдаги қонли воқеалар билан якунланди. Амирнинг муқаддас қиёфаси ва амирлик шаклидаги ислоҳотлар ва ривожланиш имкониятлари назарияси ушбу воқеалар натижасида тубдан йўқ қилинди ва жадидлар амирга ва умуман амирлик тизимига тўлиқ қаршилик кўрсатиш позициясига ўтдилар. Ҳатто Бухородаги рус урф-одатларининг вакили ҳам бу воқеалар амирнинг шахсий обрўсига салбий таъсирини пайқаб, ўз ҳисоботларидан бирида қуйидагиларни қайд этди: "атиги олти ой олдин амирнинг шахсияти бухороликлар учун муқаддас ҳисобланган ва унинг танқид қилишлар эҳтиёткорлик билан олиб борилган. Энди бозорда ёки уйда бир нечта сартлар тўпланиши биланоқ, улар амирни беҳаё сўзлар билан ҳақорат қила бошлайдилар..." [5. – С. 38]. Шу пайтдан бошлаб жадидлар амир ва амирликни ағдариш масаласида аниқ фикрга келишди ва

сиёсий ҳокимият тизимини ислоҳ қилишда барча ислоҳотларнинг асосини кўришди [2. – С. 97]. Шу жумладан С. Айний бу даврда жиддий ўзгаришларга дуч келди, у " амирлик тузумини бузмасдан жамиятни ривожлантириш зарур деган аввалги ғоясидан воз кечди" [9. – С. 72].

Амирнинг муросасизлигидан ташқари, Россияда инқилобий жараённинг ривожланиши ва хусусан, 1917 йилдаги болшевиклар инқилобининг октябр босқичига кириши жадидларни "Амир денгизини кесиб ўтиш" ғоясига яқинлаштирди. Бухоро ҳукуматининг таъқиб қилиниши натижасида Туркистон ҳудудига қочган жадидларнинг асосий қисми у ерда ўзларининг турли сиёсий гуруҳларини туздилар ва "амирлик масаласи"ни ҳал қилиш чораларини кўрдилар. "Ёш бухороликлар орасида янги воқеликка мос келадиган ҳаракатнинг янги йўналишларини доимий излаш бор эди" [16. – С. 86].

Бухоронинг аксарият муаммоларининг ижтимоий хусусиятига кўра социалистик инқилобий партиянинг дастури Бухоро шароитига кўпроқ мос келишини таъкидладилар. Бироқ, болшевиклар ва Россияда социалистик инқилобчилар ўртасида бўлиниш ва Совет ҳукумати томонидан социалистик инқилобчилар тугатилиши кейин 1918, ёш бухороликлар социалистик инқилобчилар партияси ҳам қулади ва 1918 йил 25 сентябрда Тошкентда Бухоро Коммунистик партияси (БКП) ва унинг аъзолари орасидан ташкил этилди [3. – С. 49]. Ф. Хўжаевнинг сўзларига кўра, ушбу босқичда "совет Туркистонидаги вазият, муҳожирларнинг армия сафидаги фаолияти, аксарият ёшларнинг қисқа муддатли курслардан ўтиши ва энг муҳими, ишчилар ва қочоқлар ҳисобига ташкилот аъзолари сонининг кўпайиши амир аскарлари ёшлар ичида коммунистик гуруҳни шакллантириш учун муносиб асос яратдилар..." [16. – С. 67].

Бироқ, ўша пайтда динни қабул қилганларнинг аксарияти коммунистик партияга қўшила олмадилар. Агар, бир томондан, уларнинг фикри коммунистик қарашларга тўғри келмаса, бошқа томондан, улар

Бухоро сиёсий саҳнасига бундай ном билан киришни зарур деб ҳисобламадилар. Бунинг сабаби, БКПнинг яратилиши жадидлар ҳаракатида бўлинишга сабаб бўлди. Жадидлар нуфузли вакилларининг катта гуруҳи ушбу партияга қўшилишдан бош тортди ва ёш бухороликлар кейинчалик Файзулла Хўжаев бошчилигидаги инқилобий партияга қўшилди [16. – С. 133]. Худди шу даврда жадидларнинг учинчи қисми бир мунча вақт бевосита сиёсий фаолиятдан чиқиб кетди, улар орасида Мусо Саиджонов, Ҳожи Ҳамро, Мирзо Изатулло, Абдувоҳид Бурхонов ва Абдурауф Фитрат [16. – С. 111] бор эди.

Хулоса қилиб айтганда, ушбу босқичдаги воқеаларнинг жуда тез ва кутилмаган жараёни жадидлар ҳаракатининг шошқалоқлик ҳолатига ўтишига ва " мақом эгаллаш инқирозига" олиб келди, бу эса унинг бир неча гуруҳларга ажралишига олиб келди.

Фойдаланилган адабиётлар

1.Айнӣ С. Таърихи инқилоби Бухоро. // Мураттиб Р.Ҳошим.- Душанбе: Адиб, 1987.- 240 с.

2.Айнӣ С. Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро.- Теҳрон: Суруш, 1381 ҳ.ш.-226 саҳ. *(ба алифбои форсӣ)*

3.Аюбзод С. Тоҷикон дар қарни бистум: 100 ранги 100 сол.- Прага: Пост Скриптум Имприматур, 2002.- 350 с.

4.Гасратян М.А., Орешкова, С.Ф., Петросян, Ю.А. Очерки истории Турции.- Москва: Наука, 1983.- 392 с.

5.Гафаров Н. История культурно-просветительской деятельности джадидов в Бухарском эмирате.- Худжанд: Государственное издательство имени Рахим Джалил, 2000.- 176 с.

6.Ғафуров Б. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим ва асри миёна.- Душанбе: Ирфон, 1998.- 917 с.

7.Зокиров Г. Сиёсатшиносӣ.- Душанбе: Матбуот, 2003.- 616 с.

8.Ибни Қурбон Фавоҳиш ва раҳоиш.- Душанбе: Эр-граф, 2003.- 200 с.

9.Имомов М. Ҷаҳонбинӣ ва тафаккури бадеии Садриддин Айнӣ.- Душанбе: Матбуот, 2001.- 119 с.

10.Киракосян Д. Младотурки перед судом истории.-Ереван: Айастан, 1989.- 496 с.

11.Масов Р. История топорного разделения.- Душанбе: Дониш, 1990.- 190 с.

12.Проблемы укрепления национальной независимости республики Таджикистан.- Душанбе: Дониш, 2006.- 255 с.

13.Просветительство в литературах Востока. Сборник статей.- Москва: Наука, 1973.- 317 с.

14.Раҷабӣ М. Ислом: ҷадидия ва инқилоб.- Душанбе: Дониш, 1997.- 242 с.

15.Хаким, А. Модели политического управления в учениях таджикских просветителей и их значение в условиях государственной независимости Республики Таджикистан. // Проблемы укрепления национальной независимости Республики Таджикистан.- Душанбе: Дониш, 2006.- С.232-251
16.Ходжаев Ф. К истории революции в Бухаре и национального размежевания Средней Азии. Часть первая. // Избранные труды в трех томах. Т. 1.- Ташкент: Фан, 1970
17.Хотамов Н. Бухарские Джадиды и основные этапы их деятельности.- Душанбе: АН РТ, 2000.- 56 с.
18.Ҳотамов, Н. Инъикоси революцсияи халқии советии Бухоро дар асарҳои Садриддин Айнӣ. Душанбе: Дониш, 1980.
19.Маҷаллаи «Садои Шарқ», №6, 1988.
20.Журнал «Центральная Азия и Кавказ», №1, 1998.
21.Газетаи муаллимон, 26 ноябри соли 1988.

MUHOJIR JADIDLARNING "YOSH TURKISTON" JURNALI

Muslimbek Alijonov – O'zR VM huzuridagi Qatag'on qurbonlari xotirasi davlat muzeyi yetakchi ilmiy xodimi, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori, (PhD)

Annotatsiya: *Ushbu maqolada muhojir jadidlar tomonidan Fransiyaning poytaxti Parij shahrida nashr etilgan "Yosh Turkiston" jurnalidagi tarixiy materiallar tahlil etilgan.*

Kalit so'zlar: *"Yosh Turkiston" jurnali, jadidlar, Mustafo Cho'qay, Abdulvahob O'qtoy, Tohir Chig'atoy, Usmon Xo'ja, Sadriddinxon Mufti Sharifxo'jayev, Zakiy Validiy To'g'on.*

XX asr boshlarida yuzaga kelgan, shakllangan, turli xil to'siqlar ichra rivojlanib borgan jadid matbuoti ham o'zida Turkiston xalqining orzu-umidlarini, dard va alamlarini dadil ruh, baland ovoz hamda milliy manfaatlar sahnasidan turib yoritishi bilan alohida ajralib turadi. Bu borada Ismoil Obidiyning "Taraqqiy", Mahmudxo'ja Behbudiyning "Oyina", Abdulla Avloniyning "Shuhrat", Ubaydulla Asadullaxo'jayevning "Sadoyi Turkiston", Bo'lat Soliyevning "El bayrog'i", Mahmudxo'ja Rizayevning "Hurriyat", Hamza Hakimzoda Niyoziyning "Kengash" kabi gazeta-jurnallari XX asr boshlaridagi Turkiston xalqining ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy holatining nechog'lik darajada bo'lganligi to'g'risida muhim ma'lumotlarni beradi.

Matbuot, XX asr boshlaridagi Turkiston xalqining ong va tafakkurini ochish, millatning o'zligini tanitish yo'lidagi xizmati bilan beqiyos ahamiyatga ega bo'ldi. O'z davrida Mahmudxo'ja Behbudiy matbuotning millat taraqqiyoti

yo‘lidagi muhim o‘rni xususan to‘xtalar ekan: “Jaridalarg‘a dunyodagi barcha yangi va eski xabar va ishlar davlatlar orasidagi robitayi ixtilof va nizo va har bir davlatni quvvati moliya va harbiya va siyosiyasi va hukumatni har kungi yangi zakon va prikaz va tartibnomalari har bir xalqni va din ahlini taraqqiy yo tanazzuli va sababi va hukumati o‘z fuqarosi to‘g‘risig‘a qilib turgan yaxshi va yomon tadbir va hokimdorligi va muddaosi har bir mamlakatni tijorat, sanoat, ziroat to‘g‘risindagi xabar va mulohazalar ulamo, hukamo va udabo tarafidan xalqqa tegishli nasihatlar hukmron va xar hil ma’mur va mansabdorlarni adli yo yojivar va zulmi va fuqarolarni bul to‘g‘ridagi arz va dodi xulosayi dunyog‘a neki kerakdur va tirikchiliqg‘a lozim bo‘ladur jarida va majallalarg‘a yozilib turar, xalqg‘a daf’i zarar va jalbi manfaat uchun yo‘l ko‘rsatib turar… Sho‘ylaki jarida oyinayi jahonnomadir” [1, 76] deb yozganida butkul haq edi.

Shu boisdan ham SSSR deb atalmish zulm imperiyasining tajovuzlari natijasida 1924-yilgacha Turkiston deb atalgan go‘zal vatanimizni tark etishga majbur bo‘lgan minglab yurtdoshlarimiz Germaniya, Hindiston, Misr, Turkiya va boshqa ko‘plab mamlakatlarda o‘sha davrning qudratli quroli bo‘lgan gazeta-jurnallarga asos solib, ularning sahifalarida Turkistonni ozod etishga doir chaqiriqlar bilan chiqqan edilar. Fransiyaning poytaxti Parij shahrida turkistonlik muhojirlar tomonidan chop etilgan “Yosh Turkiston” jurnali (1929-1939) ham ana shunday matbuot nashrlaridan biri edi. Turkistonda bir necha yillar mobaynida davom etgan sovet bolsheviklari tomonidan “Bosmachilik harakati” deb nom olgan, mohiyatan milliy istiqlolchiliik harakatlari hamda “Milliy Ittihod” kabi soxta hamda uyushtirilgan jinoiy ishlar natijasida bir guruh Turkistonlik ziyolilar dastlab Afg‘onistonga undan Yevropaga chiqib ketdilar. U yerda biroz muddat istiqomat qilganlaridan so‘ng Turkiyaga ko‘chib o‘tishib, 1920-yillarning o‘rtalaridan e’tiboran bolsheviklar siyosatiga qarshi siyosiy kurashni boshlab yubordilar. Bu davrda Turkistonlik muhojirlarning ko‘zga ko‘ringan vakillari tomonidan gazeta va jurnallar tashkil qilinib, unda

bolsheviklarning Turkistonda yuritayotgan genotsid xarakteriga ega bo‘lgan manfur siyosatini jahon afkor ommasiga bong urib olib chiqa boshladilar.

1917-1924-yillar mobaynida Usmon Xo‘ja (1878-1968), Mustafo Cho‘qay, Sadriddinxon Mufti Sharifxo‘jayev (1878-1946), Zakiy Validiy To‘g‘on (1890-1970), Tohir Chig’atoy (1902-1987), Abdulvahob O‘qtoy (1904-1962) va boshqalar Turkistondan tashqarida ham siyosiy faoliyatlarini olib borib, Turkiston xalqining mustaqillikka doir talablarini jahon afkor-ommasiga olib chiqish, dunyo miqyosida tarqalib ketgan Turkiston muhojirlarni o‘zaro fikr va maslak atrofida birlashtirish borasida katta ishlarni amalga oshirishga muvaffaq bo‘lishdi. 1920-1922-yillarda o‘rta ta’lim maktabini tamomlagan Turkistonlik yoshlar bir guruh taraqqiyparvarlarining tashabbusi bilan Baku, Moskva, Peterburg, Turkiya va Germaniyadagi turli o‘quv yurtlariga yuborildilar. Turkistonlik yoshlar o‘qishni tamomlagach yurt uchun xizmatga kirishib, keyinchalik o‘lkani ozod qilish maqsadida bir necha gazeta va jurnallar tayyorlab chop ettirdilar. “Yosh Turkiston” jurnali ana shunday nashrlardan biri edi.

Avvalo, jurnalning nomi nega “Yosh Turkiston” deb nomlanganligi to‘g‘risida alohida to‘xtalib o‘tish zarur. Bilamizki, turkistonlik jadid taraqqiyparvarlari o‘lkani iqtisodiy va siyosiy nuqtayi nazardan yetuk kadrlar bilan ta’minlash maqsadida 1919-1923-yillarda Baku, Tiflis (Tbilisi), Parij va Germaniyaga ko‘plab yoshlar o‘qishga yuborilgan edi. Ayniqsa, bu borada 1922-yilda Germaniyaga yuborilgan va keyinchalik Turkiston o‘lkasidagi bolsheviklarning qatag‘on siyosati soyasida Olmon zaminida qolishga qaror qilgan bir guruh yigit-qizlar ushbu jurnalning asoschilari bo‘ldilar. Taxmin qilish mumkinki, yuragida Turkistonning ozodlikka olib chiqish istagi yonib turgan yoshlar, jurnalga ham “Yosh Turkiston” deb nom berishganligi bejiz emas.

“Yosh Turkiston” jurnali 1929-1939-yillar orasida Parijda nashr etilgan bo‘lib[17], uning ilk soni 1929-yilning dekabr oyida chop etilgan. Ushbu jurnalning maqsadi Mustafo Cho‘qay tomonidan yozilgan “Bizning yo‘l” nomli ilk maqolada aniq va lo‘nda shaklda keltirilgan. Turkiston Muxtoriyatining sobiq bosh vaziri bo‘lmish Mustafo Cho‘qay jurnalning maqsadini ochiqlab: *“Yangidan chiqa boshlag‘on har bir siyosiy majmua va gazetaning o‘quvchilariga o‘z siyosiy g‘oya, yo‘li ham maqsadini tanitib ketish odati bordir. Qonun holiga kirib qolg‘on bu odatga biz ham iyaramiz (ergashamiz – M.Alijonov). Yo‘limizni anglatish uchun uzun izohlarga ehtiyoj yo‘q. Yo‘limiz va maqsadimiz: “Biz Turkiston istiqlolchilari elimizning erki va yurtimiz Turkistonning qurtulishi uchun kurashamiz” jumlasinda xulosa etila biladir. Turkistonliklarga bundan boshqa yo‘l yo‘q, bo‘la olmas va bo‘lmasin”* deb yozdi [2, 3-4]. Har soni o‘rtacha 40 sahifali “Yosh Turkiston” jurnali bir necha bo‘limdan iboratdir. Jurnalning bosh maqolalarini asosan Mustafo Cho‘qay yozgan bo‘lib, uning maqolalari Turkistonning o‘ta dolzarb masalalariga bag‘ishlangan edi. Ahad Andijon ushbu jurnal haqida to‘xtalar ekan: “Jurnal bilan tanisharkansiz, “Yosh Turkiston” faqatgina Turkistondagi emas, balki butun sho‘ro mamlakatidagi hayotni izchil kuzatib borgani, ayniqsa, Turkiston jumhuriyatlaridagi sho‘ro siyosatini o‘z paytida, keng ko‘lamda tanqid qila olganiga guvoh bo‘lasiz” deb ta’kidlaydi. Haqiqatdan ham jurnalda chop etilgan maqolalar bilan tanishar ekansiz, mualliflar “Pravda vostoka”, “Qizil O‘zbekiston”, “Farg‘ona”, “Yangi Farg‘ona”, “Sharq haqiqati” va boshqa ko‘plab Turkistonda chop etilgan gazeta-jurnallardan iqtiboslar keltirganliklariga guvoh bo‘lasiz.

Jurnaldagi maqolalarni asosan uchta odam yozgan. Bular Mustafo Cho‘qay, Tohir Chig‘atoy va Abdulvahob O‘qtoylar edi. Mustafo Cho‘qayning “Yosh Turkiston” jurnalida chop etilgan maqolalariga nazar tashlasak, unda XX asr

[17] Ba’zi tadqiqotlarda jurnalning chop etilgan joyi sifatida Germaniya poytaxti Berlin ko'rsatilgan bo'lsa-da, lekin jurnalning o‘zida jurnal tahririyati manzili sifatida Parij ko‘rsatilgan.

boshlaridagi Turkistonning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va falsafiy muammolari teran fikrlar va tanqid asosida mushtariylarning diqqat e'tibor markaziga olib chiqilganligiga guvoh bo'lamiz.

Mustafo Cho'qay "Yosh Turkiston" jurnalining 1931-yilgi 18-sonida chop etilgan maqolasida "Milliy ziyoli deganda kimni tushunish kerak?" degan savolni o'rtaga tashlab, bu mavzuda atroflicha o'zining mulohazalarini bildirgan. Mustafo Cho'qayning fikricha, har bir tahsil ko'rgan odamni ziyoli deyish to'g'ri emas. Balki "…gazeta orqasidan yurgan, aniq va yalpi g'oya tevaragida to'plang'on o'qimishlilarnigina ziyoli…" [3, 4-11] deb atash mumkin. Shu bilan birga u milliy ziyolilar qatlamiga o'z xalqining siyosiy, ijtimoiy va ruhoniy yo'lida xizmat etayotgan ziyolilarnigina kiritish mumkin deb hisoblagan. Tohir Chig'atoy "Yosh Turkiston" jurnalida "Turkistonda maktab siyosati", "Hindiston-Turkiston", "Turkistonda Rusiyaga qarshi isyonlar", "Unutilmas tarixiy vahshiylik", "Andijon qo'zg'oloni haqida", "Turkistonda 1916-yil isyoni", "Turkistondagi yer osti boyliklari", "Turkistondagi sovet matbuotiga bir qarash", "Turkistonda ochlik", "Turkistonda maorif ishlari" va boshqa shular kabi qator maqolalarni e'lon qildi. Tohir Chig'atoyning "Istilo timsoli" nomli maqolasi ham muhim va dolzarb mulohazalarni o'zida jamlaganligi bilan alohida ahamiyatga ega. Unda muallif, Turkiston shaharlarining ko'pchiligida ba'zi eski tarixiy binolar xususan madrasalar buzilib, o'rnida qizil maydonlar qurilganligini, Leninning ko'plab haykallari tiklanganligini tanqid qiladi. Tohir Chig'atoy Sovet hukumati tomonidan amalga oshirilgan bu ishlar bekorga qilinmayotganligini uqtirgan holda, Turkiston zaminida qizil maydonlar va Lenin haykallarining turishi millatning tafakkurida qullik sindromining yanada chuqurroq singishiga olib kelishini urg'ulaydi. Tohir Chig'atoy: "*Toshkentda Leninning Sovetlar ittifoqining hech bir yerida qiyosi bo'lmagan eng yuksak bir haykalini qo'ymoq haqinda qaror chiqarildi va o'tgan yil (1936-yil nazarda tutilmoqda – (M.Alijonov) sentyabr oyining 17-sanasidan boshlab hukumat binosig'a yaqin*

qizil maydonda haykal qo‘yuv hozirlig‘ina kirishildi. Toshkentda qo‘yilmoqchi bo‘lg‘on Lenin haykali loyihasi Moskov haykaltaroshlaridan Kruliyuf tarafindan tuzilmishdir. Loyiha bo‘yicha yuksakligi 12 metr bo‘lishi ko‘zda tutilg‘on edi. Biroq Lenin nomi Toshkentda “Lain” (Iblis, shayton – M.Alijonov) shaklida aytilar edi” deb yozib, bunday haykallar toshkentlik “qizil afandilar” aytgandek o‘zbek xalqiga ilhom bag‘ishlamasdan, aksincha xalqda bolsheviklarga nisbatan ma’naviy qaramlikni kuchaytirishini urg‘ulagan.

Shu bilan birga Abdulvahob O‘qtoyning “Turkiston kultur asarlarining oqibati” deb nomlangan maqolasi ham dolzarb ahamiyatga egadir. Muallif ushbu maqolasida Sovet hukumati tomonidan o‘lka xalqining milliy-madaniy merosiga nisbatan vahshiyona xiyonatlarini ochiq-oydin tanqid qilgan. Jumladan, u “XII-XV asrlardan hozirgi kungacha saqlanib kelingan tarixiy binolar dinamit vositasi ila harob etilib, havog‘a uchirilmakda va Turkistonning xonsaroylari devorlari ostidag‘i marmar toshlar qo‘porilib, ko‘priklar uchun ishlatgani olib ketilmakdadir. Masalan, Xiva shahrindagi “Go‘runushxona”ning marmar bezaklari mahalliy xo‘jaliq bo‘limi tarafidan ko‘chirilib, ko‘prikka ishlatilgan bo‘lsa, Ho‘qanddagi Muhammad Alixon madrasasi buzilib uning ham derazalari ko‘prikka ishlatilgandir” deb yozib, millatning madaniy merosiga nisbatan bolsheviklar tomonidan ko‘rsatilayotgan varvarlarcha munosabatga keskin noroziligini bildirgan.

Shuningdek, jurnal sahifalarida yuqorida faoliyatlari nisbatan batafsil keltirilgan shaxslardan tashqari jami 87 ta muallifning maqolalari chop etilgan. Ularning ichida Turkiston Milliy Birligi (TMB) tashkilotining bosh kotibi sifatida faoliyat olib borgan Majididdin Ahmad (taxallusi “Dalil”) alohida ajralib turadi. Majididdin Ahmad 1927-1931-yillarda turkistonlik muhojir ziyolilar tomonidan Istanbulda chop etilgan “Yangi Turkiston” jurnalini ham boshqargan (1930-1931-yillar). Mustafo Cho‘qay tomonidan “Yosh Turkiston” jurnali tashkil etilgach, Majididdin Ahmad ham bu nashr faoliyatida o‘zining maqolalari bilan ishtirok eta boshladi. Umuman olganda Majididdin Dalilning

“Yosh Turkiston” jurnalida jami bo‘lib 13 ta maqolasi chop etilgan. Yuqoridagilardan tashqari “Yosh Turkiston jurnalida Abdurauf Fitrat, Muftiy Sadriddinxon Sharifxo‘jayev, Abdulhamid Cho‘lpon, Mag‘jon Jumaboy, Elbek, Ahmad Hokiy, Abu Nasr Hoji va boshqalarning she’rlari, maqolalari va xotiralari chop etilgan.

Xulosa o‘rnida ta’kidlash mumkinki, 1929-1939-yillarda chop etilgan “Yosh Turkiston”ning 117 ta sonidagi maqolalar, she’rlar, bolsheviklarning zulmi va istibdodi natijasida ona yurtini tashlab ketishga majbur bo‘lgan pokdamon insonlarning achchiq xotiralari, bizni doimo ogohlikka chorlab turishi lozim deb hisoblaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. M.Behbudiy. Gazeta nadur // Borar yo‘ling Turkistondir. –T.: “Akademnashr”. 2023. – B. 76-76.
2. Mustafo Cho‘qay. “Yosh Turkiston” jurnali 1929-yil dekabr, № 1. –B. 3-4.
3. M.Cho‘qay. “Yosh Turkiston” jurnali. 1931-yil may. – №. 18. – B. 4-11.

ФАРҒОНА ВОДИЙСИ ТАРАҚҚИЙПАРВАРЛАРИНИНГ МИЛЛИЙ ДАВЛАТЧИЛИКНИ ТИКЛАШ УЧУН ҲАРАКАТЛАРИ

Машҳура Адилжон қизи Дармонова,
Тошкент иқтисодиёт ва педагогика институти профессори в.б., тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Аннотация: *Фарғона водийсида жадидчилик ҳаракати жуда кенг тус олиб, ривожланиб борган ва у миллий озодлик учун курашнинг асосий негизларидан бўлган. Мақолада Фарғона водийси жадидларининг ижтимоий-сиёсий фаолияти, мактаб, матбуот, театр ва адабий ижодидаги миллий мустақиллик учун кураш масалалари таҳлил қилинган.*

Калит сўзлар: *Туркистон мухторияти, тарих, жадид матбуоти, қатағон, миллий уйғониш, жадидчилик ҳаракати.*

Аннотация: *В Ферганской долине джадидистское движение приняло широкий размах и развилось и являлось одной из главных основ борьбы за национальное освобождение. В статье анализируется общественно-политическая деятельность интеллигенции Ферганской долины, борьба за национальную независимость в школе, печати, театре и литературном творчестве.*

Ключевые слова: *Туркестанская автономия, история, джадидская пресса, репрессии, национальное возрождение, джадидское движение.*

Annotation: *The Jadid movement in the Fergana Valley was very widespread and developed, and it was one of the main foundations of the struggle for national liberation. The article analyzes the socio-political activities of the Jadids of the Fergana Valley, the struggle for national independence in school, press, theater and literature.*

Keywords: *Turkestan Autonomy, History, Jadid Press, Repression, National Awakening, Jadid Movement.*

Жадидчилик халқни ижтимоий онги ва ҳаётига ўз даврида жуда кучли таъсир кўрсатган маърифий шаклдаги миллий озодлик ҳаракати бўлиб, бу ҳаракат яхлит ҳолда миллий истиқлол ғояси ва мафкураси заруратини ўзида ифодалаб турган. Аммо мазкур ҳаракат, биринчидан, мустамлакачилик мафкураси кенг қулоч ёйган, миллат парокандаликка учраб бўлиниб қолган даврда дунёга келгани учун уюшган ягона сиёсий платформага эга бўла олмаган. Иккинчидан, у бирданига етук ҳолда вужудга келолмаган, шаклланиш ва муайян ривожланиш босқичларини босиб ўтган.

Мамлакатни қолоқликдан, турғунликдан олиб чиқиш мақсадида ишни мактаб ва таълим ислоҳотидан бошлаган жадидлар бир -бири билан бевосита боғлиқ бўлган қатор йирик муаммоларга дуч келганлар. Бу жараёнда жадидчилик ҳаракатининг ўзи ҳам, унга бўлган муносабат ҳам ўзига хос такомиллашув тадрижиётини ўтаган. У тор маърифий ҳаракатдан кенг ижтимоий, сиёсий, ҳуқуқий, мафкуравий ҳаракатга айланган [1 , 45].

XX асрнинг биринчи чораги жадидчилик мафкураси ва ҳаракатининг ёйилиши ва ўз даврининг энг пешқадам ҳодисаси сифатида баҳоланган даврдир. Мамлакатда душман излаш авжига чиққан даврда партия фаолияти ҳақидаги ҳар қандай танқидий гап унга ҳужум сифатида қабул қилинган. Абдурауф Фитрат, Ота Хўжаевнинг ишдан олиниб Бухородан бадарға қилиниши, Мунаввархорининг ўз оиласи билан расман алоқасини узиб Москвага жўнаб кетиши, Абдулла Қодирийнинг партия ва давлат арбобларини обрўсизлантиришда айбланиб қамоққа олиниши, “Иноғомовчилик” [2], “Қосимовчилик” [3], “Темур” [4 , 145], “Бадриддинов

гуруҳи”, “Ғайратлилар” [5, 143 – 148] номлари билан маҳаллий зиёлиларни йўқотишга қаратилган суд жараёнлари, “Мунавварқори ва унинг тўдаси” қамоққа олиниши (1929), ОГПУнинг қарори билан 565 кишининг судга тортилиши, 18 кишининг отиб ўлдиришга ҳукм қилиниши [6, 12], “ватан хоини”, “халқ душмани” тамғалари остида амалга оширилган оммавий қатағонлар жадидчилик мафкураси намоёндаларини йўқ қилишга қаратилган.

Жадидларнинг миллий озодлик мафкураси октябр тўнтариши арафаси ва ундан кейинги илк йилларда амалий самара бера бошлаганини алоҳида таъкидлаш керак. Улар сиёсий ишлар ҳақ-ҳуқуқ, миллий давлат, ҳокимият масалалари, солиқларни камайтириш, деҳқонларнинг аҳволини яхшилаш, амалдорларнинг ўзбошимчалигини чеклаш каби иқтисодий-сиёсий талаблар билан мунтазам шуғулланганлар. Мактаб, маориф ислоҳ қилинган. Миллий матбуот йўлга қўйилган. Миллий театр, жадидлар адабиёти майдонга келган. Қисқа вақтга бўлса-да, Туркистон мухторияти ўрнатилганки, буларнинг барчаси мужассам ҳолида жадидлар мафкурасининг маҳсули эди.

Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдурауф Фитрат, Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдулҳамид Чўлпон, Ашурали Зоҳирий, Лутфулло Олимий, Обиджон Маҳмудов, Абдураҳмон Ғойибийлар каби кўплаб Фарғона водийси тараққийпарварлари социалистик таълимотнинг ва большевиклар партиясининг ғояларини қабул қилмаганлар. Улар социалистик мафкуранинг зўравонликка ва қарамликка асосланганини халққа етказишдан бир қадам ҳам чекинмаганлар: “Мустамлокот Қоидаси ила бизни идора этурлар” [7].

“Туркистон мухторияти” мустамлакадан мустақиллик томон қўйилган жиддий ва жасоратли қадам эди. Умуман, Туркистон мухторияти миллий озодлик ва ватан мустақиллиги эътиқодига айланган жадидлар мафкураси намояндаларининг якдил ғояси бўлган. Шу ўринда истиқлол

учун курашни мураккаблаштирган маҳаллий мутаассиблар ва тож-тахт ворисларининг биқиқ даъволари ортидаги воқеа-ҳодисаларга ҳам тўхталиш жоиздир. 1917 йилда тарих туркистонликларга мустақилликни қўлга олиш ва муносиб идора усулини ўрнатишдек ноёб имкониятни берганда, бир гуруҳ кишиkар хонликни тиклаш, Худоёрхоннинг ўғли Муҳаммад Аминбекни хон кўтариш фикрида бўлсалар, иккинчи бир гуруҳ ривожланган мамлакатлардан ўрганиш, андоза олиш йўлларини излайдилар. Адабиётларда Мунавварқорининг 1917 йил воқеаларидан анча илгари Абдусамиқори Зиёбоев ва Абдукаримбой Икромовлар билан биргаликда Финландияга бориб, идора усулини ўрганиб келгани қайд этилган [8, 24].

Жадид ғояларининг ҳаёт талабларига мос такомиллашувида, ерлик аҳолининг сиёсий ва маънавий етуклигини, салоҳиятини ҳисобга олган. Шу сабабдан жадидлар ўз ҳаракатини дастлаб маърифат ва маорифдан бошлаган эдилар. Зеро, таълим ислоҳоти миллат истиқлоли учун бошланғич йўл ва восита эди. Жадидчиликнинг пойдевори, тамал тоши янги усулдаги мактаблар билан боғлиқ. Жадид мактаблари болаларни шунчаки хат танишга ўргатишгина эмас, балки ижтимоий-сиёсий дунёқарашини шакллантиришда ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлган. Янги усулдаги мактабларнинг мустамлака ҳукумати томонидан жиддий тазйиққа дуч келишининг асл сабаби ҳам шундадир.

Жадидчилик ҳаракатини қайси бир йўналишда кузатмайлик, асосий мақсад миллий ўзликни англаш, миллий уйғонишга бориб тақалади. Шунингдек, бу йўл-йўриқлар бугунги мустақилликнинг маънавий асосларидан биридир. Хусусан, жадидлар ёшларни Ғарб ва Шарқни тараққий қилган мамлакатларига ўқишга юборишга алоҳида аҳамият берган. XX аср бошларидан амалга оширила бошшланган ёшларни хорижда ўқитиш ишлари 1917 йил воқеаларидан кейин ҳам тўхтаб қолмаган. Бундан кўзланган мақсад жаҳон тараққиёт йўлини белгилаб

турган Европа илм-фан ютуқларини ўзлаштириш, маҳаллий мутахассисларни жаҳон талабларига монанд таълим олишларини таъминлаш, “Туркистонни дунёга қўшиш” бўлган.

Жадидлар матбуоти қардош, тилдош, миллатдош Туркистон аҳли учун миллий жипслик, миллий мустақилликнинг қанчалик муҳим ва зарурлигини англаб етишда мактаб вазифасини бажарган. Мустамлакачилик ва турғунликни бошидан кечираётган Туркистон аҳлининг мазкур тузумга қарши кураш ғояси атрофида бирлашиб, зарур қудратга эга бўлиши жадид матбуоти кўзда тутган асосий мақсад бўлган. Фарғона водийсида чоп эттирилган “Садои Фарғона”, “Турк эли”, “Фарғона нидоси”, “Эл байроғи”, “Фарғона Ишчи-деҳқон ва қизил аскар вакиллар шўросининг ахбори” (Фарғона), “Ишчилар қалқони” (Наманган), “Янги Шарқ” (Фарғона), “Халқ газетаси” (Қўқон), “Меҳнат байроғи” кейинчалик “Фарғона” (Фарғона), “Дархон” (Андижон), “Кенгаш” (Қўқон), “Ҳуррият” (Қўқон), “Юрт” (Қўқон), “Тирик сўз”, “Туркестанский край”, “Туркестанское слово”, “Туркестанский голос” (Андижон) каби илк газета ва журналлар саҳифаларида миллий уйғониш ғоялари тарғиб қилинган. Ашурали Зоҳирий миллий ҳаёт ва миллатнинг тараққийсида миллий матбуот ва адабиётнинг роли ҳақида қизғин фикр юритган. “Газета ҳар бир миллатнинг таржимонидирки, билмаган нарсаларини билдирар ва ҳам миллатнинг муддаосини бошқаларга билдирар. Яна бошқа бир сўз билан айтилса, газета ҳар бир миллатнинг тилидир. Газетасиз миллат тилсиздир. Зеро, тили ва адабиёти йўқ миллат миллат эмасдир. Ҳар кимнинг дунёда тирик турмоғи учун ҳаво билан сув қандай лозим бўлса, ҳар қавмнинг ҳаёти саодати учун ул миллатнинг адабиёти ва матбуоти бўлмоғи лозим” дея таъкидлаб [9], янги адабиёт ва матбуотнинг миллий онг ва ҳисларни уйғотишда маънавий-руҳий тарбия соҳасида муҳим қудратли қурол эканлигини кўрсатиб ўтган.

Жадидлар илгари сурган ғояларда мамлакатнинг сиёсий, маданий мустақиллиги билан бир қаторда унинг иқтисодий мустақиллиги ҳам теран ифодаланган. Жадидлар мамлакат иқтисодий мустақиллиги унинг сиёсий мустақиллигини тақозо этишини асослаб берганлар [10, 62 – 63].

Жадидлар миллат мустақиллиги масаласини кун тартибига қўйган, умуммаърифатга даъват ва насиҳат билан чекланмаганлар. Бу ўринда "Ўткан кунлар" романидаги Юсуфбек ҳожи мулоҳазасини эслайлик: "Иттифоқи нима эканини билмаган, ёлғиз ўз манфаати шахсияси йўлида бир-бирини еб, ичган мансабпараст, дунёпараст, шуҳратпараст муттаҳамлар Туркистон тупроғидан йўқолмай туриб, бизнинг одам бўлишимизга ақлим етмай қолди... Биз шу ҳолда кетадиган, бир-биримизнинг тегимизга сув қўядиган бўлсак, яқиндирки, чор истибдоди Туркистонимизни эгаллар" [11, 283]. Иттифоқсизлик масаласи ва унинг оқибатлари XX аср бошларида жадид матбуоти ҳамда унинг намоёндалари асарларида баён қилинган. Шунингдек, иттифоқнинг аҳамиятини ўзлари уюшиб тузган "Жамияти мидодия", "Тарбияи атфол", "Турон", "Чиғатой гурунги", "Нашри маориф", "Ғайратлилар", "Темур", "Ботиргапчилар" каби жамиятларнинг амалий фаолиятида кўрсатишга ҳаракат қилганлар.

Мустамлакачилик ва қарамликка қарши кескин норозилик, инсон ва ватан озодлигига, мустақилликка, миллий истиқлолга даъват Абдулҳамид Чўлпон ижодининг ҳам бош ғояси бўлиб, унинг "Бузилган ўлкага", "Кишан", "Кўнгил", "Бинафша", "Алданиш", "Халқ" каби шеърларида жадидлар даври миллий уйғониш руҳи, мустамлакачилик мафкурасига қарши очиқ норозилиги абадий муҳрланиб қолган. Чўлпоннинг "Кишан кийма, Бўйун эгма, Ки сен ҳам ҳур туғулгонсен!" [12, 64] каби сатрлари миллат шоирининг барҳаёт даъвати бўлиб қолган. Чўлпон ва бошқа жадид адабиёти вакилларининг маънавий мероси таъсирида миллий зиёлиларнинг ижодида Ватан мустақиллиги орзуси куртаклай бошлаганини алоҳида эътироф этиш жоиз. XIX аср охири Туркистоннинг

сиёсий ва иқтисодий аҳволи илғор фикр намоёндалари бўлган жадидларни қониқтирмаган ҳамда миллий тараққиётнинг ҳақиқий ўзагини топишга ундаган. Жадидлар ватаннинг ватанга, миллатнинг ҳақиқий миллатга айланиши Туркистон келажаги учун зарур эканини англаган ҳолда аҳволни тубдан ўзгартирмоқ учун миллий фикр (миллий бирлик), миллий тил ва миллий маориф каби уч муҳим масалага эътиборни тортганлар.

Жадидлар томонидан бундан бир аср илгари миллий тараққиёт олдида турган асосий вазифалар сифатида олинган бу уч муҳим масала мамлакат ҳаётида устувор вазифалар сифатида ўз ечимини топгани билан янгича мазмун касб этади. Тил-имло масалалари бугун ҳам мунозара майдонида ўз аҳамиятини йўқотмаган. Соф тилимизга кириб келаётган бегона сўзларнинг устувор касб этаётгани, оммавий маданиятнинг таъсири оғриқли нуқталарга айланган. Шу боис, жадидчилик ҳаракати ва намоёндалари фаолиятини ўрганишга бугунги кунда алоҳида аҳамият берилмоқда. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 8 октябрдаги фармойиши [13]натижасида Ватанимиз истиқлоли, халқимизнинг озодлиги ва эркинлиги, келажак авлодларнинг тинч ва фаровон ҳаётини таъминлаш йўлида мардона кураш олиб бориб азиз жонларини фидо қилган, мустабид тузум даврида қатағон қилинган маърифатпарвар аждодларимиз хотирасини абадийлаштириш, уларнинг фаолияти ва меросини ўрганиш ҳамда тарғиб этиш ишлари амалга оширилмоқда.

Умуман олганда, жадидчилик ҳаракатининг такомиллашуви ҳар жиҳатдан миллий мустақиллик ва миллий озодликнинг чуқур илдиз отиб бориши билан чамбарчас боғлиқ жараён бўлганлиги боис, ушбу ҳаракатнинг ривожланиши давомида миллий истиқлолга эришиш ва миллий давлатчиликни тиклаш масаласи асосий вазифага айланиб борган. Улар миллат салоҳиятини кўтариш орқали уни турғунлик ва қарамликдан қутулиш, озод ҳамда обод ватанни яратишга умид қилганлар. Совет

ҳокимияти Туркистондек бой мамлакатдан маҳрум бўлишни истамаган. Жадидлар эса уларнинг йўлидаги энг катта ғовга айланаётган ва миллатни уйғотувчи буюк куч бўлган. Уйғонган ҳар қандай миллат эса ўзига тобеликни раво кўрмас эди. Шу боис ҳам совет ҳокимияти сохта ғоялар билан халқни ишончига кириб, зиёлилар қатлами бўлган жадид маърифатпарварларини ноҳақ айблаб қатағон қилганлар.

Фойдаланилган адабиётлар

1. М. Дармонова. Жадидлар фаолияти ва ижодида миллий уйғониш масаласи. “Водийнома” журнали. 2023. 3 (30)-сон. 45 – 51-бетлар.
2. Иноғомхўжаевнинг иши // “Иштирокиюн” газетаси. 1918 йил 13 декабрь.
3. Қосимовчилар устидан суд бошланди // “Қизил Ўзбекистон” газетаси. 1930 йил 26 март. № 68 (1564). 1-саҳифа; Қосимовчилик суди якунларининг ўзбек матбуотида ёритилиши тўғрисида ВКП(б) Ўрта Осиё бюросининг 1930 йил 3 сентябрда чиқарган қарори “Қизил Ўзбекистон” газетаси. 1930 йил 17 сентябрь.
4. “Темур” гуруҳи – миллий зиёлилар томонидан ташкил этилган бўлиб, 1925-1929 йилларда Қўқон шаҳрида фаолият олиб борган. 1929 йил ноябр ойидан ушбу гуруҳнинг давомчиси сифатида “Ботиргапчилар” ташкилоти тузилган. Қаранг: Қатағон қурбонлари хотира китоби Андижон вилояти (1865-1991 йиллар) I қисм (Матн): илмий-оммабоп /Р.Т.Шамсутдинов (ва бошқ.). Тошкент. 2021. 145-бет.
5. Қатағон қурбонлари хотира китоби Андижон вилояти (1865-1991 йиллар) I қисм (Матн): илмий-оммабоп /Р.Т.Шамсутдинов (ва бошқ.). Тошкент. 2021. 143 – 148-бетлар.
6. Б. Қосимов. Миллий уйғониш. Тошкент. 2002. 12-бет.
7. Беҳбудийнинг 1917 йил, 16-23 апрелда “Туркистон мусулмонлар Ўлкаси қурултойи”да сўзлаган нутқидан. Миллий уйғониш. Тошкент. 2002.
8. Б. Қосимов, Миллий уйғониш. Тошкент. 2002. 24-бет.
9. Ашурали Зоҳирий. Сўзбоши. “Садойи Фарғона” газетаси, 1914 йил 3 апрель. 1-сон.
10. Жулқунбой. Қимматчилик ҳасрати // “Иштирокиюн” газетаси. 1919 йил 5 август; Раҳмат З. Туркистонда иқтисод иши // “Иштирокиюн” газетаси. 1920 йил 10 март; Янги иқтисодий сиёсат ва ишчи фуқаро диктатураси // Қизил байроқ. 1921 йил 24 ноябрь; Қишлоқи. Туркистоннинг иқтисодий ҳоли // Туркистон. 1922 йил 13 сентябрь; А. Авлоний. Танланган асарлар. 2-жилд, Тошкент. 1998. 62 – 63-бетлар.
11. Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. Тошкент. 1980. 283-бет.
12. Абдулҳамид Чўлпон. Гўзал Туркистон. Тошкент. 1997. 64-бет.
13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 8 октябрдаги “Қатағон қурбонларининг меросини янада чуқур ўрганиш ва улар хотирасини абадийлаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Ф-5598-сон фармойиши.

ЮНУСЖОН ҲОЖИ ОҒАЛИҚОВ

Баҳром Ирзаев, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори, (PhD)

ЎзР ВМ ҳузуридаги Қатағон қурбонлари хотираси давлат музейи етакчи бош илмий ходими

Аннотация: *Ушбу мақолада қўқонлик тараққийпарвар савдогар ҳамда зиёли шахс Юнусжон ҳожи Оғалиқовнинг ҳаёти ва фаолияти, унинг XX аср бошларидаги ижтимоий-сиёсий жараёнларда тутган ўрни таҳлилга тортилган.*

Калит сўзлар: *Юнусжон ҳожи Оғалиқов, Туркистон Мухторияти Қўқон, жадидлар, Ашурали Зоҳирий, Абдуваҳҳоб Ибодий.*

Юнусжон Оғалиқов 1884 йил 10 январда Қўқон шаҳрида таваллуд топган. Унинг отаси Хўқанди Латифнинг таниқли дўкондорларидан бири эди. Оғалиқ эса бир вақтлар хонлик замонида боболарининг эгаллаган лавозимидан қолган эди. Юнусжон Қўқон шаҳридаги мактаб ва мадрасаларда ўқиб илм таҳсил қилди. Сўнг ота касби бўлган савдо билан шуғулланиб, эл наздидаги саҳий бойлар сафидан жой олди. Минтақада жадид тараққийпарварлик ғояларининг тарқалиши ортидан Юнусжон ҳожи ҳам бу ҳаракат иштирокчиларининг елкадоши бўлди. Жадид мактаблари ва муаллимларини доимий равишда моддий ва маънавий томондан қўллаб-қувватлади. “Таржимон”, “Вақт” каби татар диёрларида чоп этилган жадид газета журналларини Фарғона водийсига етиб келишини таъминлади. Зоҳирий, Абдуваҳҳоб Ибодий каби муаллимларнинг Қирим, Уфа, Оренбург шаҳарларига илмий-ижодий сафарларини ташкиллаштирди. Ўзи эса “Таржимон”га мунтазам Туркистондаги ижтимоий-маданий ҳаёт, жадид мактабларининг аҳволи, тарихи ҳақида мунтазам мақолалар юбориб турди.

Юнусжон ҳожи Оғалиқов 1916 йил мардикорликка қарши халқ қўзғалони вақтида халқ томонида бўлди. 1917 йил март ойидан “Шўрои Ислом” ташкилотига аъзоси сифатида сиёсий ҳаракатларга бош қўшди. Қўқонда Туркистон Мухторияти ҳукумати тадбирларида фаол иштирок этди. Мухториятнинг нашри афкори бўлган “Эл байроғи” газетасини тарқатиш ва тарғиб қилишга масъул бўлди.

Юнусжон ҳожи Оғалиқов Туркистон Мухторияти қонга ботирилгач ҳам ўзининг истиқлол орзусидан воз кечмади. Қўқон шаҳрида қолиб миллий истиқлол учун қўлига қурол тутиб жангга кирган инсонларни қўллаб-қувватлади. 1921-22 йилларда дўсти Ашурали Зоҳирий техник муҳаррир бўлган "Фарғона" газетасида экспедитер сифатида иш олиб борди. Айни пайтда "Кўмак", "Нашри маориф" каби маърифий жамиятлар тадбирларида фаол иштирок этди. Ўзи каби давлатманд инсонлардан пул йиғиб кўплаб ёшларнинг хориж ва марказий Россия шаҳарларида жойлашган илм даргоҳларида таълим олишлари учун ёрдам қўлини чўзди. Бироқ, шўро ҳукумати мустаҳкамланиб бориши билан Юнусжон ҳожи Оғалиқов каби инсонларнинг бошига турли синовлар кела бошлади. 1926 йил аксилинқилобий "Миллий иттиҳод" ташкилоти аъзоси деган айблов билан қамоққа олишиб, 6 йилга меҳнат тузатиш лагерига ҳукм этилади. Юнусжон Оғалиқов жазонинг 3 йилини Компирмат округида, 3 йилни Оренбург шаҳрида ўтайди. Сўнг бир муддат Чимкентда яшаб, 1932 йилда она шаҳри Қўқонга қайтиб келади.

Юнусжон ҳожи Оғалиқов 1935-37 йиллар Қўқонда Ашурали Зоҳирий, Эркин Носир, Яқуб Омонлар билан алоқаларини тиклайди. Ўзбекистон давлат нашриётига тегишли китоб савдоси дўкони мудири сифатида иш олиб бора бошлайди. Юнусжон ҳожи Оғалиқов шўроларнинг қанчалик разолатга ботганини, шўро ҳокимиятига қарши чиққан ҳар қандай кучни хоҳлаган йўл билан маҳв этиши мумкинлигини ўзининг тақдирида кўрди. Шунинг учун оиласи ва яқинлари келажагидан хавотирда бўлиб, имкон қадар ўзини кўрсатмасликка интилди. Бироқ, у миллат ва халқ манфаатига зарар келтирадиган ҳар қандай қилмиш олдида тилини тия олмади. Қўқон шаҳридаги шўро қурилишларини кузатар экан: "Бу ҳеч қандай таъмир эмас, советлар мадрасаларимизни бир бир йиқаяптилар. Яқинда Эски Қўқондан ҳеч нарса қолмайди. Халққа Эски шаҳарни бутунлай унуттирадилар. Шу баҳонада қадимий биноларимизни йўқ қилиб, миллий

архитерктурамизни умуман олганда эса булар бизнинг тарихимизни йўқ қилмоқчилар”, дейди. Албатта, бу гаплар унинг ёнига киритилган махсус хуфялар томонидан оқизмай томизмай керакли ташкилотга етказиб турилган. Жумладан, 1937 йил 8 июл куни “Просвяшенец” (Художўй) лақабли хуфя Юнусжон ҳожи Оғаликовнинг Ашурали Зоҳирий, Якуб Омонларлар даврасида нимага советлар даврида ҳеч нарсага эришилмади дейсизлар мана машҳурлар қўқонлик ойимча Қимматхон, Тожихон Шодиева, Ҳалима Носирова кабилар советларсиз қаердан етишиб чиқар эди, деб кулганини етказади.

1937 йил 21 август куни битилган ордер асосида Юнусжон ҳожи Оғаликов яна ҳибсга олинди. Қўқон шаҳри, Ҳурриият маҳалласида жойлашган хонадонидан деярли ҳеч нарса топилмади. Турмуш ўртоғи Фахрия Дадабоева икки фарзанди билан унинг ортидан зор йиғлаганича қолиб кетди. Юнусжон ҳожи ўзига қилинаётган бўҳтонларни ҳар қандай ҳолатда ҳам тан олмаслигини маълум қилди. Шундан сўнг шўро терговчилари уни тинч қўйдилар ва бошқаларнинг кўрсатмаларини олишга жон жаҳди билан киришадилар.

1937 йил 26 август куни Қўқондаги пахтачилик ишчи факультети ўқитувчиси Пўлотжон Қаюмов сўроқда 1936 йил Юнусжон ҳожи Оғаликов ўзининг дўконида “... агар бизнинг яхши ташкилотларимиз бўлганида хонликларимизни чор Россияси босиб ололмас эди”, 1937 йил эса дўконида Ашурали Зоҳирий, Солиевлар даврасида “...Советлар сўз ва матбуот эркинлигини бермайдилар Чор империяси даврида ҳам бундан яхшироқ эди. Колхозда нон йўқ, лекин арақ денгиз бўлиб ётибди” дегани ва Акбар Исломовнинг қамоққа олинганидан уларнинг барчаси хафа бўлганлиги ҳақида гувоҳлик беради.

1937 йил 20 ноябрь куни Юнусжон ҳожи Оғаликов ўзига қўйилган барча айбловларни рад этади. Бироқ, 1937 йил 21 ноябрь куни ЎзССР НКВД ҳузуридаги машъум "учлик" Юнусжон ҳожи Оғаликов ишини кўриб

уни олий жазога ҳукм этади ва бу нохолис ҳукм 1937 йил 18 декабрь куни Қўқон шаҳрида жойлашган махсус объектда амалга оширилади.

1937 йил 15 ноябрь куни Юнусжон ҳожи Оғалиқовнинг акаси Неъматжон ҳожи Оғалиқов ҳам қамоққа олинади. 1977 йил туғилган 62 ёшли Неъматжон Оғалиқовга диндор, Туркистон Мухториятида иштирок этган деб, ЎзССР ЖКнинг 66-моддаси, яъни аксилинқилобий ташвиқот айблови қўйилади. Орадан олти кун ўтмасдан машъум "учлик" йиғини 1937 йил 21 ноябрь куни ҳеч бир далил исбот келтирмасидан уни 10 йил муддатга меҳнат тузатиш лагерига ҳукм қилади.

Неъматжон ҳожи Оғалиқов 1938 йил 11 декабрь куни Малик совхози 3-жамлоқдан ЎзССР ИИХК раҳбариятига ариза йўллаб, ўзининг ҳеч бир айбсиз жазо олганини айтиб, ишини ҳаққоний тарзда қайта кўриб чиқишларини сўрайди. 1939 йил 2 октябрь куни қайта сўроқда П. Қаюмий: 1937 йил 26 август куни берган кўрсатмасини ўзгартирмаслигини айтиб, "Юнусжон ҳожи Оғалиқовга нисбатан туҳмат қилган эмасман. Унинг дўконида ҳамиша аксилинқилобий гапларни эшитганман" дейди. Неъматжон Оғалиқов учун эса 1936 йил 10 октябрда "Атлас" лақабли хуфянинг аксилинқилобчи эканлиги ҳақидаги кўрсатмаси етарли бўлди. Шу тариқа 1940 йил 9 январь куни ўтказилган йиғин Неъматжон ва Юнусжон Оғалиқовларга нисбатан чиқарилган аввалги "учлик" қарорини ўз кучида қолдиради. Аммо, бу ҳақида шикоятчини огоҳлантириб қўйишни ҳам ўзларига эп кўришмайди...

1957 йил 28 январь куни ЎзССР Олий суди томонидан Юнусжон ҳожи ва Неъматжон ҳожи Оғалиқовлар оқланди. Бу гал ҳам хушхабарни авлодларига етказиш масаласи ҳеч кимнинг ақлига келмади...Замонлар ўтди қўқонлик машҳур жадид муаллими Муҳаммаджон Холиқийнинг фарзанди шифокор ва шоир Мидҳатжон ака ўзининг отаси ва унинг сафдошларига бағишланган "Авлодлар эҳтироми" достонида уларни ёд этиб:

“... Шаҳри Қўқон фахри, билимдонлари
Бўлди қизил бўрига ем жонлари.
Аттанг, ўшал домулло Абдуваҳҳоб
Жонларин олди қатағонда азоб.
Ютди Оғалиқни қизил қирғини
Оқилу доно эди оға ини.
Қайда у Мирзо била Абдуллажон,
Қайда у Маҳмудхўжаи хушзабон?!
Дўсти эди элининг асил Зоҳирий,
Ютди қизил дев ҳам ани охири,
Миллатимиз дўстию чин содиқи
Анга фидо айлади жон Холиқий.
Ким деса ўз миллатини “суйгулим”,
Етди азиз бошига ёвдан ўлим.
Сочса зиё ким элимиз бошидан,
Боши ёрилди ГПУ тошидан.
“Жондан азиз” деб, Ватанин суйса ким,
Бўлгай эди ул қизил аждарга ем!
Бунча зулм элга замон кўрмаган,
Бунча разилликни жаҳон кўрмаган!
Лаънат ўшал дўзахий безотга,
Миллатимиз душмани жаллодга!
Ул қизил иблисга элим нафрати,
Бир эл эмас, одамизод лаънати!”

ЖАДИДЛАР МЕРОСИДА МИЛЛАТЛАРАРО МУНОСАБАТЛАР МАСАЛАСИ

Сейтимбетова Н. М.
Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети «Археология» кафедраси доценти в.в.б., PhD

Аннотация: *XIX аср охири XX аср бошлари халқларимизнинг маданий ва маърифий ҳаёти тарихида алоҳида бир даврни ташкил қилиб, бу мураккаб даврда жадидчилик ҳаракати пайда бўлди. Жадидлар ўз ғояларида халқни миллий бирлашишга, тараққиёт учун ислоҳатлар ўтказиш йўли билан халқни миллий маданиятини кўтаришга ҳаракат қилди. Ўлканинг турли жойларида жадидлар ўз ғояларини тарғиб қилди. Мақолада жадидлар меросида миллатлараро муносабатлар масаласи ўрганилиб, жадидчилик ҳаракати вакилларининг миллий бирлашиш, ўлка халқларини бир мақсад йўлида жипслаштириш, ягона ватан учун хизмат қилиш ҳақидаги ғоялари ўрин олган.*

Калит сўзлар: *жадид, жадидчилик, миллат, миллийлик, маданият, миллатлараро муносабатлар, тотувлик.*

Аннотация: *Конец XIX — начало XX веков составили особый период в истории культурно-просветительской жизни нашего народа, и в этот трудный период зародилось движение джадидизм. В своих идеях джадиды пытались объединить народ, поднять национальную культуру народа путем проведения реформ в целях развития. В разных частях страны передовые представители джадидов пропагандировали свои идеи. В статье рассматривается проблема межэтнических отношений в наследии джадидизма, а также идеи представителей джадидистского движения о национальном объединении, объединении народов страны в одной цели, служении единой Родине.*

Ключевые слова: *джадид, джадидизм, нация, народность, культура, межнациональные отношения, согласие.*

Annotation: *The end of the 19th and beginning of the 20th centuries constituted a special period in the history of the cultural and educational life of our people, and during this difficult period the Jadidism movement was appeared. In their ideas, the Jadids tried to unite the people, raise the national culture of the people through reforms for development purposes. In different parts of the country, leading representatives of the Jadids propagated their ideas. The article examines the problem of interethnic relations in the legacy of Jadidism, as well as the ideas of representatives of the Jadidist movement about national unification, uniting the peoples of the country in one goal, serving a single Motherland.*

Key words: *Jadid, Jadidism, nation, nationality, culture, interethnic relations, harmony.*

Жадидчилик – бу халқларимиз тарихида муҳим аҳамият касб этган маданий, маърифий ва руҳий ҳаётига таъсир этган маърифатпарвар ҳаракат ҳисобланади. Жадидлар ўзлари яшаган даврда катта қаршиликларга учраган бўлса да, ўзларининг ғояларини халқга сингдириш учун, халқни билимли, маънавий етук қилиб тарбиялаш учун курашди.

«Жадид» деган сўзнинг ўзи «янги», «янгилик» деган маъноларни англатиб, жамият ва инсон ҳаётига маълум бир янгиликларни киритиш билан ажралиб туради. Шу мақсадда жадидлар халқни саводлантириш учун янги усул мактабларини очди, халқнинг маънавий дунёсини ўзгартириш учун

театрларда сахна асарларини ташкил қилди, ўз асарларида жадидчиликнинг ғоявий асосларини кўрсатиб берди. Жадидларнинг ғояларида Ватан ривожи ғояси катта ўрин тутади. Ушбу ғоя орқали ҳар бир миллат вакилини ягона Ватан остида бирлашишга, шу мақсад йўлида жипслашишга, миллатлар ўртасида дўстлик муносабатларини мустаҳкамлашга чорлайди.

Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг раҳбарлари саналган Маҳмудхўжа Беҳбудий ва Мунаввар қори Абдурашидхонов бирлаштирувчи ва жипслаштирувчи ролни ўйнашган. Бухорода - Файзулла Хўжаев ва Абдурауф Фитрат, Хива хонлигида эса - Полвонниёз Юсупов бу ҳаракатга бошчилик қилишган [1, 7]. Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг асосчиси Махмудхўжа Беҳбудий ҳисобланади. У 1875 йили Самарқандда туғилган. Унинг раҳномалигида Туркистонда янги усул мактаблари очилиб, ўлка халқларининг савод чиқаришига асос бўлди, сахна асарлари орқали халқнинг миллий ғурурини уйғотишга, мустақиллик руҳида тарбиялашга чорлайди.

Маълумки, 1917 йили 27-ноябрда Қўқонда Туркистон мухторияти эълон қилинади. Ўша пайтдаги тузум халқ орасига кириб бориб, миллатларни ажратиш ва жамиятни синфий асосга қуришга ҳаракат қилди. Беҳбудий ушбу вазиятни теран англаган ҳолда «биз ҳаммамиз, яъни қирғиз, қозоқ, ўзбек, туркман, араб, форс, хуллас, Туркистондаги, Қозоғистондаги ва Туркманистондаги барча мусулмонлар ва ҳам мундаги яҳудий ва христианлар бирлашиб, иттифоқ ила шу мухториятнинг амалға келишига саъй ва эҳтимом этмоғймиз лозимдур…» [2, 31] деб, кўп миллатли халқни бир мақсад йўлида бирлашишга ундайди.

М.Беҳбудий ўз асарларида ёшларга илм ўрганиш лозимлигини айтиб, кўпроқ ёшларга мурожат қилади, шунингдек миллатлар қандай тараққий

этиши, бизни кемиргувчи иллатлар нималардан иборат эканлиги ҳақида сўзлайди.

Абдурауф Фитрат 1986 йили Бухорода туғилган. У араб, форс, турк тилларини жуда яхши билган. Бухоро, Стамбул мадраса ва дорилфунунларида таълим олган. У ўз асарларида шеър ва шоирлик ҳақида, адабиёт қоидалари, эски турк адабиёти намуналари, ўзбек тили қоидалари, тилнинг абадийлиги ҳақида ва оила бошқариш тартиблари ҳақида ёзиб қолдирган. Абдурауф Фитрат ўзининг «Юртимиз» деган ҳикоясида икки қардош йигитнинг бошидан кечган воқеаларини келтиради. Унда икки қардош бечора бир хотинни йиқилган жойидан кўтариб, ундан нима бўлганлигини, сизни ҳолингизни сўрайдиган ўғил-қизларингиз йўқми, биз уларни чақирайлик деганда, хотин уларга жавоб беради: «– Болаларимнинг отларини сўрай? Бутун Чиғатой улуси маним ўғил-қизларимдир.

Ман бутун ўзбекларнинг, чиғатойларнинг оналари эрурман. Отим ТУРКИСТОНДИР!»[3, 111] - дейди. Шунда икки йигит у хотиннинг Она Туркистон эканликларини билгандан кейин, унга биз сизнинг болаларингизмиз, айтинг, кўнглингиз нима тилайди деб сўраганда, хотин: «Маним бу ҳолимға сабаб болаларимнинг ишсизлиқлари, билмасликларидир. Билгудан, ишдан, санъатдан бошқа тилагим йўқдир» [4, 112] -деб жавоб беради. Йигитлар эса тилакларини бажариш учун мактабга кетади.

Бу ҳикоянинг ғоявий асосларини ёшларни она юртга мухаббат туйғусининг чуқур илдиз отишига, ёшларни билим эгаллашга бўлган истакларини уйғотишни ташкил қилади. Шунингдек, ҳикояда миллатидан қатъи назар ягона Туркистон ғояси асослаб берилиб, шу Ватан барча миллат вакиллари учун умумий эканлиги, шу юрт учун меҳнат қилиш лозимлиги кўрсатиб берилган. «Оила ёки оила бошқариш тартиблари» рисоласида эса оила институтининг шаклланиши, оиладаги одоб-ахлоқ ва

бошқариш тартиблари сўз этилади. Унда «Ҳар бир миллатнинг саодати ва иззати, албатта, шу халқнинг ички интизоми ва тотувлигига боғлиқ. Тинчлик ва тотувлик эса шу миллат оилаларининг интизомига таянади. Қаерда оила муносабати кучли интизом ва тартибга таянса, мамлакат ва миллат ҳам шунча кучли ва тартибли бўлади»[5,215]-деб кўрсатилади. Бу сўзлардан биз, миллатлараро тотувликни таъминлашда оила институтининг ўрни катта аҳамиятга эканлиги билишимиз мумкин. Мунаввар қори Абдурашидхонов 1878 йили Тошкент шаҳрида туғилган. Унинг зиёли оилада туғилганлиги илмий ижод билан шуғулланишига имконият яратиб берди. Мунаввар қори миллий мактаб яратиш билан биргаликда маҳаллий ёшларга рус тилини ўргатишни йўлга қўйди, ёшларни хорижий давлатларга ўқишга юборишни ташкил қилди. Унинг ташаббуси билан ўлкада биринчи олий ўқув юрти очилди.

Эл кўзини очишда матбуотни буюк омил деб билган Мунаввар қори унинг воситасида миллатни уйғотиш билан кифояланмай, халқни жипслаштиришга, унинг миллий эътиқодини юксалтиришга ҳам ҳаракат қилди [6, 30]. Тошкентда тараққийпарварлар ҳаракатининг етакчиларидан бирига айланган Мунаввар қори Абдурашидхонов ўзининг ўткир ижтимоий-сиёсий мақолаларида ҳар бир халқнинг миллат сифатида шаклланишининг биринчи белгиси мазкур халқда ўзликни англаш ва ўз ҳукуқларини ҳимоя қилиш туйғусининг уйғониши, миллий кадриятларни сақлаш ва тараққий эттириш, бу йўлда турли-туман жамият ва уюшмаларни ташкил этиш билан боғлиқ-лигини таъкидлаган эди. 1909 йилда Мунаввар қори Абдурашидхонов маслакдош дўстлари билан ҳамкорликда тошкентлик бир бой раислигида "Жамияти хайрия" ташкил қилади [7, 26-б.]. Ҳозирги кунда мамлакатимизда амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маданий ислоҳотларда олимнинг ушбу ғояси ва амалий ишларининг амалга оширилганини кўриш мумкин. Буни биз Ўзбекистон Республикасида фаолият юритаётган ҳар хил миллат

вакилларининг ўз миллий-маданий марказларини ташкил қилиб, бу марказларнинг миллатларнинг ўзлигини сақлашга хизмат қилаётганлигидан билишимиз мумкин.

Жадидларнинг ўша йиллардаги беқиёс хизматларидан яна бири барча Туркистон халқлари ва миллатларнинг қонун олдида тенглиги ҳақидаги ғоянинг илгари сурилиши бўлиб, бунга кўра Туркистон фуқаролари жамият ҳаётининг барча иқтисодий-сиёсий, ҳуқуқий ва маданий жабҳаларида тенг ҳуқуққа эга бўлишлари лозим эди [8, 9].

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, жадидлар ўзи яшаган даврдаги сиёсий, ижтимоий-иқтисодий тузумдаги адолатсизликларга қарши курашди, халқни маърифат сари етаклади. Улар томонидан илгари сурилган ғоялар мустақил йилларида ҳаётнинг барча жабҳаларида намоён бўлмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Жадид маърифатпарварлик ҳаракатининг ғоявий асослари // "Жадид маърифатпарварларининг миллий таълим, матбуот, адабиёт ва санъатни ривожлантиришга қўшган ҳиссаси ва унинг миллий ғоя тарғиботидаги аҳамияти"мавзуидаги республика илмий-амалий анжумани материаллари. Тошкент. 2016. - Б. 7.
2. Махмудхўжа Беҳбудий. Танланган асарлар. Тошкент. 1999. – Б. 31.
3. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. Тошкент. 2009. – Б. 111
4. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. Тошкент. 2009. – Б. 112
5. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. Тошкент. 2009. – Б. 215
6. Мунаввар қори Абдурашидхонов. Танланган асарлар. Тошкент. 2003.–Б. 30
7. Алимова Д. “Чин экан айтган сўзи” - Мунаввар қорининг тарихий башорати. //Мунаввар қори Туркистон тараққийпарварларининг сардори. Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг илмий-педагогик мероси
ҳамда Ўзбекистонда таълим тизимини янгилаш ва ривожлантириш муаммолари" мавзуидаги республика илмий-амалий анжумани материаллари. Тошкент. 2018. – Б. 26
8. Жадид маърифатпарварлик ҳаракатининг ғоявий асослари // "Жадид маърифатпарварларининг миллий таълим, матбуот, адабиёт ва санъатни ривожлантиришга қўшган ҳиссаси ва унинг миллий ғоя тарғиботидаги аҳамияти"мавзуидаги республика илмий-амалий анжумани материаллари. Тошкент. 2016. – Б. 9.

МАХМУДҲЎЖА БЕҲБУДИЙНИНГ ИЖТИМОИЙ-МАЪРИФИЙ ҚАРАШЛАРИ

Мамадалиев Немат Қахорович, фалсафа фанлари номзоди, доцент. Фарғона жамоат саломатлиги тиббиёт институти "Ижтимоий фанлар" кафедраси мудири.

Аннотация: *Мақолада М. Беҳбудийнинг Туркистон жадидчилик харакатининг асосчиси сифатида миллий эринлик, миллат озодлиги, миллат равнақи йўлида, илм-маърифатнинг ўрни ва роли, аҳлоқ, таълим ва тарбия тўғрисидаги қарашлари ёритиб берилган.*

Калит сўзлар: *миллат, ватан, жадид, эрк, озодлик, мустақиллик, маърифат, жаҳолат, ғафлат, билим, янги усул мактаби, театр, кутубхона, нашриёт, публицист, матбуот, мухторият.*

Аннотация: *В статье освещается взгляды основателя туркестанского джадидисткого движения М. Бехбуди на пути национального освобождения и национального развития, место и роль знаний, нравственности, образования и воспитания.*

Ключевые слова: *нация, родина, джадид, свобода, независимость, просвещение, невежество, отсталость, знание, новая школа, театр, библиотека, издатель, публицист, пресса, автономия.*

Annotation: *The article describes Behbudi's actions in the path of national liberation, and national development, his views on the role of knowledge, morality, education and training as the founder of the Turkestan Jadidist movement.*

Key words: *nation, homeland, jadid, liberty, freedom, independence, enlightenment, ignorance, backwardness, knowledge, new school, theater, library, publisher, publicist, press, autonomy.*

М. Беҳбудий ўзининг билими, тараққийпарвар ғоялари, истеъдоди ва салоҳиятини миллатнинг маънавий-маърифий юксалиши, жипслашиши йўлига бағишлаган фидойи маърифатпарвар сиймолардан бири эди. Маълумки, Маҳмудхўжа Беҳбудий Туркистон жадидчилик ҳаракатининг асосчиси, раҳнамоси, янги мактаб ғоясининг назариётчиси, шунингдек ўзбек драматургиясини дастлабки драматурги, журналист эди. У бошлиқ жадидлар зиммасига оғир бир шароитда Ватанни бутунлай йўқ бўлиш хавфидан сақлаб қолиш, авлодларни эрк ва озодлик, мустақиллик руҳида тарбиялаш, маърифат ва тараққиётта бошлаш вазифаси турарди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев "Жадидлар: миллий ўзлик, истиқлол ва давлатчилик ғоялари" мавзусидаги халқаро конференция иштирокчиларига йўллаган табригида: "Тилда, фикрда, ишда бирлик" деган эзгу ғоя билан майдонга чиққан жадид боболаримиз халқларимизни жаҳолат ва қолоқликдан олиб чиқиш, уларни ғафлат

ботқоғидан қутқаришнинг асосий йўли – билим ва маърифатда, дунёвий тараққиётни эгаллашда, деб билдилар. Улар шу йўлда фидойилик кўрсатиб, янги усул мактаблари, театр ва кутубхоналар, нашриётлар очдилар. Жамият аъзоларининг дунёқараши ва турмуш тарзини ўзгартириш мақсадида газета ва журналлар нашр этдилар. Ёшларни илғор давлатларга ўқишга юбордилар" деб таъкидлаб ўтди. [1. 1]. Ҳақиқатан ҳам жадидлар томонидан янги замонавий мактаб ғоясини илгари сурдилар. Улар ўз ҳисобларидан мактаблар очиб, шеър ва мақолалар, саҳна асарлари орқали миллий онгни шакллантиришга, миллий ғурур ва ифтихор туйғуларини сингдиришга уриндилар ва "Усули жадид", "Усули савтия" дастлабки мактабларни очдилар. Маҳмудхўжа Беҳбудий дунёқарашининг шаклланишида Русия жадидчилик ҳаракатининг асосчиси Исмоилбек Гаспринскийнинг хизмати катта бўлган. У 1892 йилда Туркистондаги мактабларни ислоҳ қилиш, "усули савтия" ни жорий этиш Тошкентга келади. Самарқанд, Бухорода бўлади. Маҳаллий халқ билан гаплашиб, дастлабки янги усул мактабларни очишга муваффақ бўлди. Махмудхўжа Беҳбудийнинг янги мактаб ҳақидаги қарашларини мустаҳкамланиб бориб, унинг ташаббуси билан 1903 йилда Самарқанд атрофидаги Ҳалвойи, Ражабамин қишлоқларида янги мактаблар ташкил топди. У бу мактаблар учун дарсликлар тузишга киришади. "Рисолаи асбоби савод" (1904), "Рисолаи жуғрофияи умроний" (1905), "Рисолаи жуғрофияи Русий" (1905), "Китобатул-атфол" (1908), "Амалиёти ислом" (1908), "Тарихи ислом" (1909) каби китоблари босмадан чиқади.

1903—1907 йилларда Масков, Петербург, Қозон, Уфа, Нижний Новогородда бўлади. 1907 йилда Русия мусулмонларининг турмуш ва маданияти муаммоларига бағишланган қурултойга чақирилади. Беҳбудий туркистонликлар гуруҳини бошқаради ва нутқ сўзлайди.

Бехбудий ўзиниг ижтимоий қарашларида "...Маърифат учун бир гина мактаб кифоя қилмайди. Замон ва дунё воқеалари билан танишиб бормоқ

керак. Миллат ва Ватаннинг аҳволидан, кундалик ҳаётидан огоҳ бўлмоқ лозим. Миллат учун ойна керак, токи ундан ўз қабоҳатини ҳам малоҳатини ҳам кўра олсин" - дея таъкидлайди. [2. 123] Бу каби фикрлар Беҳбудийни матбуот ва театр оламига етаклайди. Унинг "Падаркуш" драмаси шу тариқа майдонга келди. Бироқ унинг дунё кўриши осон кечмади. Драма босилиб чиққандан сўнг ҳам театр саҳнасига чиқиш учун анча вақт кетади. Асарни миллат фожеаси деб атайди ва мутахассислар уни ҳам жанр, ҳам мазмунга кўра янги ўзбек адабиётини бошлаб берган бир асар сифатида баҳолайдилар. Бу драма ҳажман ихчам, мазмунан ниҳоятда содда ва жўн эди. Ўқимаган боланинг бузуқ йўлларга кириб ўз отасининг ўлдиргани, нодонлик ва жаҳолат ҳақида эди.

Бу асар "Падаркуш" Самарқандда 1914 йилда саҳнага қўйилди. Спектакль ўз маишатига ўралиб, дунёни унутган миллатдошларга чақмоқдек таъсир этди. Авлонийнинг "Турон" группаси Колизей (Ҳозирги савдо биржаси биноси)да ўз фаолиятини мана шу "Падаркуш" билан бошланган эди. Спектакл бошланиш олдидан Мунавварқори театрнинг жамият ҳаётидаги ўрни ҳақида нутқ сўзлайди. Бош ролни А. Авлонийнинг ўзи ижро этади. Маҳаллий матбуот бу кунни "тарихий кун" деб ёзади. " ..."Турон" группаси 1914—1916 йилларда бу спектакль билан бутун Фарғона водийсини айланиб чикди. Туркистонни жунбушга келтирган қирғинбарот инқилоб йилларида ҳам саҳнадан тушмади. Бу бир томондан миллатни маърифат ва тараққиёт сари ундашда катта аҳамиятга эга бўлса, иккинчи томондан профессионал ўзбек театри ва драмачилигининг майдонга келиши ҳамда тараққиётида муҳим хизмат қилди". [4. 3]. Тошкентга 1916 йилда келиб Колизейда "Турон"нинг қатор спектаклларини кўрган А. Н. Самайлович ёзади: "Туркистонда янги адабиёт майдонга келди. Бу мен учун кутилган ҳол эди… Янги адабиётнинг маркази — Самарқанд… Ёш қаламкашларнинг бош илҳомчиси самарқандлик муфти Маҳмудхўжа Беҳбудийдир". [3. 245].

М. Беҳбудий 1913 йилдан бевосита матбуот ишлари билан шуғуллана бошлайди. Апрелдан “Самарқанд” газетасини чиқара бошлади. Газета туркий ва форсий тилларда, ҳафтада икки марта, дастлаб икки, сўнг тўрт саҳифада чоп этилган. 45-сони чиқиб, моддий танқислик туфайли тўхтаган. Сўнг Беҳбудий шу йилнинг 30 августидан “Ойна” журналини чиқара бошлайди. “Ҳафталик, суратлик бу мажалла, асосан, ўзбек тилида бўлиб, унда ихчам форсий шеър, мақолалар, русча эълонлар ҳам бериб борилади… Кавказ, Татаристон, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон ва Туркиягача тарқалар эди… Жадидларнинг севикли журналлари эди…” деб ёзган эди Зиё Саид.

М. Беҳбудий 1914 йил майида иккинчи бор араб мамлакатларига саёҳатга отланади ва Байрут, Ёфа, Халил ар-Раҳмон, Порт Саид, Шом шаҳарларини тамоша қилади. Саёҳат хотиралари ҳар жиҳатдан ғоят муҳим бўлиб, Беҳбудий уларни ўз журнали “Ойна”нинг 1914 йил сонларида мазкур ном остида пешма-пеш бериб боради. Бу “Хотиралар” ҳам маърифий, ҳам адабий-эстетик жиҳатдан ниҳоятда катта аҳамиятга эга эди. “Ойна” журнали маърифат ва маданият тарқатишда жуда катта хизмат қилди. Унда миллат ва унинг ҳақ-ҳуқуқи, тарихига, тил-адабиёт масалаларига, дунё аҳволига доир қизиқарли мақолалар, баҳслар бериб борилган. Айниқса, тил масаласи муҳаррирнинг ҳамиша диққат марказида турди. Беҳбудий миллатнинг тараққийси учун бир неча тил билишни шарт ҳисобларди. Журналнинг 1913 йил 13 август биринчи-нишона сонидаёқ “Икки эмас, тўрт тил лозим” деган мақола билан чиққан эди. М. Беҳбудий миллат ўзини англагандагина ижтимоий-сиёсий масалаларни бошқалар билан тенг муҳокама эта олади, деган фикрда бўлди. Шунинг учун ҳам тарихга алоҳида эътибор берди.

Умуман М. Беҳбудийнинг публицист сифатида фаолияти адиб истеъдодини жуда ёрқин бир қиррасини ташкил этади. У ўз умри давомида юзлаб мақолалар ёзди. Ўзининг Миллат ва Ватан, жамият ва ахлоқ

ҳақидаги фикрларини кўпроқ мақола ва чиқишларида ифода этди. М. Беҳбудий XX аср бошидаги Туркистоннинг йирик сиёсий арбоби эди. Унинг Миллат ва Ватан тақдири ҳақидаги барча қарашлари, аввал, мана шу мақолаларида акс этган эди. Беҳбудий 1906 йилдаёқ социалистик таълимотни ва уни Русияда амалга оширишга бел боғлаган Ленин партиясини кескин рад этган эди. У ҳам устози И. Гаспринский каби социализмни зўровонлик ҳисоблайди, социал тенгликни адолатсизлик деб билди. Шахс манфаатдорлигида, миллат равнақида тараққиётнинг буюк омилини кўрди. Худди шу эътиқод уни Туркистоннинг мустақиллиги учун курашга етаклади.

Ватан тақдири кун тартибига қўйилган 1917 йилнинг 16—23 апрелида Беҳбудий Тошкентда бўлиб ўтган Туркистон мусулмонларининг 150 вакили иштирок этган қурултойида нутқ сўзлайди. Миллатни ўзаро ихтилофлардан воз кечишга, буюк мақсад йўлида бирлашишга, иттифоқ бўлишга чақирди. Худди шу ихтилофимиз сабабли "мустамлакот қоидаси ила бизни идора этурлар" деб очиқ айтди. [2. 167] Шу йилнинг 26 ноябрида Қўқонда ўлка мусулмонларининг IV фавқулодда қурултойи иш бошлади. 27 ноябрга ўтар кечаси "Туркистон мухторияти" эълон қилинди. Бу мустамлакадан мустақиллик томон қўйилган жиддий ва жасоратли қадам эди. Унинг маънавий отаси, шуҳбасиз, М. Беҳбудий эди. Бироқ у Советлар томонидан хоинона бостирилди. М. Беҳбудий бу билан тўхтаб қолмади у Самарқандга қайтиб, у ерда тура олмай яна Тошкентга келади. Туркистон рус совет ҳукумати раҳбарлари билан музокара олиб боришга уринади. Табиийки, музокаралар натижа бермайди. Миллатни, миллий тараққиётни инкор этган шўролар йўли алдов ва зўравонликка асосланганини биларди. М. Беҳбудий 1919 йилнинг 25 мартида Шаҳрисабзда қўлга олиниб, бир неча кундан сўнг Қарши беги Тоғайбекнинг буйруғи билан зиндон якинидаги "подшолик чорбоғи"да ўлдирилган. Унинг қатли ҳақидаги хабар пойтахтимиз Самарқандга бир

йилдан кейин маълум бўлди. 1920 йилнинг апрелида бутун Туркистон мотам тутди. [5. 2].

1991 йил 31 августда Беҳбудий кабилар муқаддас тутган юрт озод ва мустақил бўлди. Улар жон фидо этган истиқлол авлодларига насиб этди. Президентимиз Ш.Мирзиёев таъкидлаганидек: “Буюк маърифатпарвар боболаримиз томонидан олға сурилган ғоявий-сиёсий, ижтимоий-маърифий ва ҳуқуқий-ахлоқий қарашлар, турли миллат ва элатлар ўртасида бағрикенглик ва ҳамжиҳатлик тамойилларини қарор топтириш билан бирга, миллий манфаатларни ҳимоя қилишга қаратилган интилишлар ҳозирги мураккаб ва таҳликали замонда барчамиз, аввало, ёшларимиз учун чинакам ибрат намунасидир. Уларнинг ҳаёти ва жасорати бугунги тинч ва осойишта кунларга осонлик билан эришилмаганини эслатиб, миллий истиқлолимизни, жонажон Ватанимизни кўз қорачиғидай асрашга доимо даъват этиб туради”. [1. 2]. Миллат ва Ватан мустақиллиги йўлида фидо бўлганлар эса шу Миллат ва Ватан умри қадар боқийдирлар.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ш. М. Мирзиёев “Жадидлар: миллий ўзлик, истиқлол ва давлатчилик ғоялари” мавзусидаги халқаро конференция иштирокчиларига йўллаган табриги. 2023 йил 11 декабрь
2. М.Бехбудий. Танланган асарлар. Тошкент Маънавият. 2005 й.
3. Самойлович. А.Н. Тюркологический сборник. 1974. М.,
4. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 2019 йил 6-сон.
5. “Маърифат” газетаси, 2021 йил 32 сон.

III- ШЎЬБА ЖАДИД МАКТАБЛАРИ ҲАМДА УЛАРНИНГ ПЕДАГОГИК МЕРОСИ.

БУХОРОДА ЖАДИДЛАР ТОМОНИДАН МИЛЛИЙ ТЕАТР ВА КИНО САНЪАТИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

Қаҳрамон Ражабов
Ўзбекистон ФА Тарих институти бош илмий ходими,
тарих фанлари доктори, профессор

XX асрнинг дастлабки ўн йилликлари Шарқ дунёсида миллий маданият ва санъат ривожида муҳим босқич бўлди. Жумладан, Туркистон АССР, БХСР ва ХХСРда замонавий миллий ўзбек санъатини шакллантириш, уни ибрат ва ахлоқ тарбияси воситасига айлантириш,

халқнинг маънавий баркамоллигини таъминлаш каби йўналишларда амалий қадамлар қўйилганди. Файзулла Хўжаев раҳбарлигида БХСР ҳукумати [1, 16-17] маданиятнинг оммавий соҳаларидан бири бўлган театр санъати ривожига алохида эътибор қаратди. БХСР Халқ маорифи нозирлиги қошида “Сиёсий онг ва билим тарқатиш шўъбаси” номли мафкура бўлими тузилиб, мазкур бўлим зиммасига аввало, БХСР вилоятларида “театр труппалари ташкил этиш ва театр бинолари қуриш” масъулияти юкланди [2, 75-80]. 1920 йил ноябрда Бухоро Халқ Совет Республикаси Маориф халқ нозирлиги ҳузуридаги Ревкомнинг қарорига мувофиқ театр ва санъат бўлими (секция) очилди [3]. Дастлаб бу бўлим битта мустақил гуруҳни (тахминан 25 кишидан иборат) ташкил қилиб, бу гуруҳ Эски Бухоро ва унинг атрофида бир нечта муваффақиятли концертларни кўрсатди. Кейинроқ эса, айрим вилоятларда мустақил гуруҳлар ҳам ташкил қилиниб, 1921 йилнинг ўртасида театрлар очилиб, бир нечта пьесалар ва концертлар халққа намойиш қилинди [4].

1921 йил март ойининг охирида Бухорога Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий келиб, Бухоро Республикасида маданиятини ривожлантиришга катта ҳисса қўшди. Кўпинча у ёш Бухоро театр жамоасига катта ёрдам берди. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий бир неча марта Бухоро театр гуруҳининг концертларида иштирок этди [5, 19]. Қори Йўлдош Пўлатов ва халқ артистлари М.Тошпўлатов, Н.Насриддинов ва И.Бобожоновлар ўзларининг хотираларида Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг Бухорода катта тарғибот ишларини олиб борганлиги, турли хил кеча ва концертларни ташкил қилганлигини ёзиб қолдирганлар.

М.Тошпўлатов, ва Н.Насриддиновларнинг айтишича, Ҳамза ўзининг пьесаси бўлган “Ҳалима”га ёзилган мусиқани Бухородаги ёш санъаткорларга ижро этишни ўргатган. Ҳамза Бухорода жуда ҳам қисқа муддатга келган, лекин Бухоро Республикасида янги маданиятнинг ривожланишига катта таъсир кўрсатган. Ўша даврда республика театрлари

ўзининг биносига эга бўлмаган ва ўзларига керакли бўлган турли ташкилотларнинг биноларини ижарада фойдаланиш учун олганлар. 1921 йил 10 августда маориф нозирлиги драматик-мусиқали театрга “Халқ уйи”ни мулк анжомлари билан бирга берган. БХСР маориф нозирлиги ўзининг манфаатидан келиб чиққан ҳолда, ҳар ой “Халқ уйи”нинг мулкини назорат қилиб туриш ҳуқуқини қўлга киритди [6].

Маълумотларга кўра, келажакдаги профессионал-артистлар ўзларининг фаолиятини мустақил халқ жамоаларидан бошлаганлар. Театр соҳасида фаолият олиб боришнинг маркази “Халқ уйи” ҳисобланарди. Ўз фаолиятларининг бошида театр санъати намояндалари пул танқислиги, иш малакасининг йўқлиги ва бой репертуарларнинг бўлмаганлиги сабабли катта қийинчиликка дуч келдилар. Бухоро Халқ Совет Республикасида театр ишини ривожлантиришда Москва ва Петроград шаҳарларидан гастрол сафари билан келган артистлар ҳам ўз ҳиссаларини қўшган. Москва ва Петроград театрлари І-ишчилар жамоасининг артистлари маҳаллий театрларга қимматли маслаҳатлар бериб, театр ишини ташкил қилишда, Бухоро Республикасининг ёш артистларининг малакасини оширишда катта кўмак бердилар. Масалан, ушбу артистлар томонидан Бухорода “Пиковая дама”, “Евгений Онегин” ва “Демон” опералари қўйилган [7]. 1922 йил 1 сентябрда Бухорода ёшлар гуруҳи ташкил қилинган эди [8]. Гуруҳ жамоаси мамлакатда оч қолган шахсларга концертлар даромадидан ёрдам берганлар. Эски Чоржўй ва Карманадаги ишчиларга концерт ва спектакллар қўйиб берилган. Бухоро вилоятининг маҳаллий ёшлари ҳам спектакл қўйиб ундан тушган маблағларни оч қолган одамларга берганлар. Оч қолган шахслар учун йиғилган умумий пул миқдори қариб 2 миллион рублни ташкил қилган. БХСР ҳукумати театр ташкилотлари олдида муҳим бир вазифани қўйиб, саъаткорларни ўзининг санъати билан республика халқига ҳалол меҳнат қилиш, қурилишда ва бунёдкорлик ишларида фаол иштирок этиш кераклигини тарғиб қилган.

Қисқа бир муддатда Эски Бухоро, Кармана, Когон (Янги Бухоро), Чоржўй, Шаҳрисабз, Карши, Термиз ва бошқа жойларда кўплаб мустақил театр жамоалари ташкил этилиб, улар маҳаллий аҳоли учун концертлар берганлар ва замон талабларидан келиб чиққан ҳолда бир қатор пьесаларни ижро этганлар (ўша даврда кўплаб аёл роллари эркаклар томонидан ижро этилган). Санъат ходимларнинг жамоаси халқ уйида "Кун ва тун", "Хамелеон" ва "Эски қасрда" драмаларини қўйганлар [9]. 1922 йил январда мустақил театр труппаси Карманада концерт берди ва халқ ундан жуда рози бўлди [10][18]. Аста-секин Бухоро Республикасида театрлар, концрет заллари, театр жамоалари ҳамда мустақил гуруҳлар сони кўпайиб борди [11, 23].

1921 йил охирида БХСР Маориф халқ нозирлиги республикадаги театр ишини қайта ташкиллаштиришга киришди. Бир неча труппалар битта труппага бирлаштирилиб, давлат театрлари шаклланиши бошланишига асос бўлди ва унинг номини "Маориф нозирлиги театри" деб аталди. Театрни бошқариш учун Тошкентдан машҳур ўзбек театри режиссёри М.Уйғур таклиф қилинди [12].

Маннон Уйғур Бухоро Республикасида театрни ташкил қилишда катта хизмат кўрсатди. У театр жамоалари билан республиканинг турли вилоятларида тез-тез бориб, ёш артистларга сабоқлар берган [13]. Ушбу театрнинг ташкил қилиниши билан, энг иқтидорли халқ вакилларига катта санъатга йўл очилди, уларнинг яхши ўқишлари учун имконият пайдо бўлди. Ёш артистлар катта қизиқиш билан ўзларининг малакаларини ошириш борасида ишлаганлар. 1922 йил июнда Бухоро Республикасида давлат театр турппаси ташкил этилиб, у бир қатор яхши концертларни ижро қилди [14].

1922 – 1923 йилларда театр томошаларида ҳар ойда 1500 томошабин қатнашган [15]. 1923 йил давлат театр туруппасида 16 нафар артист,

[18] Ўзбекистон миллий архиви, 56-фонд, 1-рўйхат, 43-иш, 132-варақ.

Бухоро ўқитувчилар институти қошидаги мустақил труппада 10 нафар артистлар, курслар қошидаги труппада 10 киши, рус курслари қошидаги труппада 8 киши “Умид” (“Мечта”) курслари қошидаги труппада 10 киши ва меҳнат мактаби қошидаги труппада 9 нафар артистлар бўлган [16]. Бу даврда Бухоро Республикаси давлат труппасида намунали ва фаол театр жамоаси шаклланди. Театр санъатига бутунлай янги бўлган кишилар ҳам иштирок этганлар. Бухоролик ёш авлод вакиллари орасидан талантли кишилар тўпланиб, театр труппалари юқоридаги номлари зикр қилинган театрларда саҳна асарлари намойиш қилганлар. Бироқ БХСРда малакали мутахассис ва артистлар етарли эмас эди. Шунга қарамай, ҳаваскор Бухоро масхарабозлик санъати намояндалари Яҳё мисгар ва Амонхўжаларнинг ижрочилик маҳорати юқори баҳоланган. Машҳур ёзувчи Садриддин Айний Яҳё мисгар ҳунарига, айниқса, қойил қолган. “Эсдаликлар”нинг 3 - қисмидаги “Латифжон Махдум ва унинг суҳбатдошлари” бобида Яҳёхўжанинг қатор ҳазил мутойибаларини келтираркан, у ўзини жиннликка солиб юрар эди, лекин бу “жиннилиги” фаолроқ ва ҳаракатчанроқ эди [17, 9-31]. Бухоро маънавий-маданий ҳаётида санъат ва унинг аҳлига муносабатда икки хил қараш тамойилга айланган эди. Бири - санъатни инсон маънавий камолотидаги аҳамиятини теран англаш ва эътироф этиш тамойили бўлиб, санъатга ва унинг аҳлига муҳаббат ва ҳавас билан қарашдан иборат эди [18]. Шунга қарамай, ҳаваскор труппалар “Қизил қўшин” (Шерободда), “Қози калон”, “Кўҳна Туркистон”, “Турсунали Боди”(Қоракўлда), “Жувонбозлик қурбони” (Карманада) каби пьесаларни намойиш қилганлар. Хусусан, Нарзулло Лутфуллаев ва артист Саъди Табибуллаевлар мустақил санъат қатнашчилари бўлиб ҳисобланадилар. 1923 йил май ойининг биринчи ярмида давлат труппаси томонидан 4 та пьеса ижро этилган; булар “Ҳалима”, “Гуноҳсиз айбдор”, “Босқинчи одам”, “Амударё” операларидир [19].

Масалан, Қоракўлда 1921 йилда “Қози калон” пьесаси намойиш қилинди. Халқ жуда кўп бўлиб, улар орасида театр шаънига жуда кўп муносиб сўзлар сўзланди. Халқ жуда хурсанд бир ҳолда руҳлари кўтарилиб уйларига тарқалдилар [20]. Бундан ташқари Қоракўл вилояти театр саҳнасида намойиш қилинган уч пардали “Кўҳна Туркистон” ва бир пардали “Турсунали Боди” пьесалари аҳолига баланд руҳ ва нафис санъатдан руҳланиш кайфиятини ато этган. Республикада театр биноларини очиш ва труппалар ташкил этиш ишлари ҳукумат раҳбари шахсан Ф.Хўжаевнинг диққат- эътиборида бўлган. 1921йил ёзида Амударё тошқини рўй бериб, бир қатор бинолар орасида Чоржўйдаги “Лира” номли театр биноси ҳам вайрона ҳолатига келган эди. 1922 йил сентябрдан 1923 йили бошларига келиб ушбу театр биноси янгидан, 800 томошабин сиғадиган қилиб қурилди [21]. Театр биносида яна цирк, расм ва картина намойишларини ўтказиш имкони бўлган [22]. Актёр ва томошабинлар учун буфет (овқатланиш учун ошхона) ҳам бино ичида ташкил қилинган эди.Ушбу санъат иншоотининг 1923 йил 6 февралда очилиш маросимида иштирок этган Ф.Хужаев нутқ сўзлайди. Театр биноларининг очилиши, театр томошалари намойиши кабилар, концертлар, спорт мусобақалари, ёш болаларни турли-туман томоша ва ўйинлари билан қўшилиб кетган [23]. Бухорода театр санъатининг ривожи кўп жиҳатдан малакали мутахассислар: режиссёр ва актёрларга, мусиқа ва безаш соҳасидаги етук ходимларга, сифатли пьесалар яратиш ва намойиш қилиш каби омилларга боғлиқ бўлган. Театр фаолиятини йўлга қўйиш учун таниқли мутахассислар таклиф этилди [24, 432].

БХСР маориф нозирлиги Республикада театрни оммавий санъат даражасига кўтариш учун бир қатор чора-тадбирлар кўрган. Тажрибаси каттароқ бўлган “Рус сайёр театр труппалари” ва Туркистон АССР ходимларининг айрим вакиллари Бухорога таклиф этилди. 1921 йил “Москва рус сайёр труппаси” театр тамошалари ва концерт гастролларини

ўтказган [25, 15-16]. Улар билан бирга Туркистон АССР кўчма сайёр труппаси хам театр намойишларини ўтказган. Актёр ва режиссёрлардан эса айримларини Бухорога ишлаш учун маориф нозирлиги таклиф этилган. 1921 йил 5 апрель Бухородаги театр ва концерт томошасида Туркистоннинг машҳур қизиқчиларидан Юсуф қизиқ ҳам иштирок этиб, мароқли латифалари билан томошага файз қўшганди[19]. Архив маълумотларининг гувоҳлик беришича, Бухорода адабий кечалар ҳам ўтказилган. 1922 йил 10 декабрда "Азимжон" саҳнасида Шарқ чолғу мактаби томонидан бир адабиёт кечаси уюштирилди.

Ушбу кечада томошабинлар ўзларига кучли ҳиссиётларни сездилар. Иштирокчиларнинг айтишича, "Бу Бухорода биринчи марта уюштирилаётган кечадир" дедилар. Баъзилар эса "Бу бир Шарқ чолғу мактабининг уч, тўрт ойлик кичкина бир имтиҳони" дейдилар. Кечанинг руҳи бўлган улуғ адиб ва шоир Абдурауф Фитрат ушбу адабий кечанинг мақсади тўғрисида ўз фикрини билдирди. Саҳнадаги Шарқ чолғу мактабининг 30 нафар талабаларнинг қўлларида танбур, ғижжак, рубоб, най бор эди. Бу чолғу асбоблари ичида энг соз ва яхши чалингани ўғиз чолғу асбоби бўлди. У ҳақиқий дардни ифодалаб берди. Мусиқа ижросидан сўнг Шарқ чолғу мактаби талабалари томонидан уч бора энг оғир мақом қўшиқлари (Шошмақом) ижро этилди [27]. Адабий кеча кўнгилдагидай бўлиб ўтди. Бундай кечалар, албатта бундан кейин ҳам ўтказилмоғи лозим. Кейинги кеча тадбирларни ташкил этишда асосан уч нарсага аҳамият бериши керак: 1) Куйлар ва қўшиқлар қисқа бўлсин; 2) Саҳна ва заллар чироқ нури билан ёритилган бўлсин; 3) Жойлар рақамланган бўлсин [28]. Театр томошалари бошланишидан бир-икки кун олдин маҳаллий аҳоли гавжум жойларда эълонлар осиб қўйилган. 1922 йилнинг баҳорида "Азимжон" театри (Бухоро шаҳри)да ёнғин чиқиб,

[19] Юсуфжон Қизиқ Шакаржонов фарғоналик Саъди Махсумнинг (1809 – 1889) қизиқчилик мактабидан етишиб чиққан иқтидорли қизиқчилардан бири эди.

одамлар театр тамошаларига қатнамай қўйганлар. Ҳатто Эски Бухородаги “Етимхон” театри ва Регистон майдонидаги ёзги театр томошаларига ҳам бормаганлар [29]. БХСР ҳукумати ўзининг қисқа тарихий даврида маънавий маданиятнинг энг нафис соҳаларидан бири бўлган театр санъатини такомили юқоридаги ички муаммоларнинг кўплигига қарамай, мумкин қадар эътибор қаратди. Театр труппаларга Бухоро Республикаси ҳукумати томонидан катта эътибор ва ёрдам берилган. 1924 йил ҳукумат томонидан “Халқ уйи” ва театр труппалари билан ишлаш учун 170 000 рубль [30] ажратилган. Буларнинг барчаси республикада театр санъатини ривожлантиришга яхши шароит яратди. Мусиқа санъати ҳам худди шундай ривожланишни ўз бошидан кечирди. Аввалги даврлардаги халқ қўшиқлари янги қўшиқларнинг яратилишига замин яратди. Кейинчалик бу анъаналар қўшиқчилар ва мусиқачилар томонидан мусиқа мактаблари ва қулуб (клуб)ларда ривожлантирилди. Қўшиқчи ва мусиқачиларнинг асосий ижоди бу халқ қўшиқлари ҳисобланган. Янги асосдаги мусиқанининг ривожланишида Бухорода 1921 – 1922 йилларда ташкил этилган Шарқона мусиқа мактаби, яъни Форобий номидаги мусиқа мактаби катта ҳисса қўшди. Мусиқа мактабининг талабалари фақатгина ўқимасдан, бўш вақтларида концертлар ҳам берганлар. Ўша йиллари артистларнинг концерт сафарлари жуда қийин вазятларда олиб борилиб, кўпинча катта таваккалчилик билан боғлиқ эди [31].

Театр санъати ривожини мусиқа санъатисиз тасаввур қилиш қийин эди. Театр томошаларини мусиқавий жиҳатдан таъминлаш учун мутахассислар тайёрлаш чоралари ҳам кўрилди. 1921 йилда А.Фитрат ташаббуси билан Бухорода бир йиллик мусиқа мактаби очилди. Мактабга 50 талаба (ўқувчи) олиниб, уларга 15 олтин сўм миқдорида стипендия, текин озиқ-овқат, кийим-кечак бериладиган бўлди. Бухоронинг энг машҳур чолғучилари ва созандалари дутор, танбур, най, ғижжак каби мусиқа асбоблари сирларидан болаларга таҳсил беришган. Ўқувчиларга

Шарқ нотаси билан бирга Европа куйлари ҳам ўргатилган. Мусиқа мактаби А.Фитрат ҳовлисида очилиб, унга европалик (рус) мусиқашунослар ҳам дарс берган. 1922 йилнинг ёзида ушбу мактаб ўқувчилари (1 йиллик таҳсилдан сўнг) "Етимхон" театр биносида ўзларининг ҳисобот концертлари ва театр томошаларини намойиш қилишган. Томошада А.Фитратнинг "Ўғизхон" пьесаси намойиш этилади. Бош ролни адибнинг ўзи (Ўғизхон-Бобой ролини) маҳорат билан ўйнайди. Чўлпоннинг ёзишича, А.Фитратда актёрлик қобилияти ва таланти ҳам кучли бўлган [32]. Чет эл пьесаларини юқори савияда намойишини таъминлаш учун БХСР маориф нозирлиги "духовой оркестри ўргатадиган дорилмусиқа курсини ҳам очган" [33]. Хуллас, турли қийинчиликларга қарамасдан Бухоро Республикасида мусиқа санъати ривож топиб, такомиллашиб борди ва меҳнаткаш халқ учун хизмат қилди. Мусиқа санъатини ўрганишда рус композиторлари Н.Миронов ва Г.Успенскийлар катта ёрдам бердилар. Ўрганилаётган даврда Бухоро Республикасида жуда кўп қўшиқчи ва мусиқачилар фаолият кўрсатдилар. Улар орасида энг иқтидорли мусиқачилар сифатида Маъруфжон Тошпўлатов, Отағиёс Абдуғани, Ота Жалолиддин Назиров ва Вали Исоевлар бўлса, энг машҳур созанда бўлиб, Бобоқул Файзуллаев, Домла Ҳалим Ибодов, Леви Бобохонов ва бошқалар ҳисобланганлар. Бу мусиқачилар дарс бериш ва ишлашни мусиқа мактабларида бирга олиб бориб, турли концертларда иштирок этган. Бухоро Республикаси мусиқачиларининг энг ёрқин санъат намунаси бўлиб халқ мусиқаси ҳисобланган ва шу билан бирга турли халқ анъаналари ҳам ривожланган.

Бухоро Халқ Совет Республикасида кенг халқ санъат турлари яратилишига асос солинди. Натижада кўплаб театрлар, цирклар, кинотеатрлар ташкил қилинди. Барча маданий-маърифий ташкилотлар сингари улар ҳам янги мафкуранинг асосчилари бўлдилар. Бу ҳолат расмий ҳужжатларнинг бирида шундай кўрсатилади: "Кинематограф,

театр, концерт ва кўргазмалар қишлоқларга кириб бориши билан бирга улардан ташвиқот учун фойдаланиш керак, уларнинг мазмунини маъруза ва митинглар орқали халқ оммасига етказиш керак" [34].

Янги ҳокимиятнинг биринчи йилларида Бухоро Республика аҳолиси кино санъати билан энди танишган эди, республикада кино унчалик ҳам кўп ривожланмаган эди, Эски Бухоро ташқарисида кино деярли кўрсатилмаган. 1920 – 1921 йиллари Эски Бухорода 3 та кўчиб юрадиган киноустановкалар бўлиб, улар Эски Моҳи Хосада, Регистонда ва мактаб бўлимида ташкил этилган [35]. Бухорода ҳарбий ҳаракатлар ва хўжаликнинг пароканда ҳолатига қарамасдан, Бухоро Республикасида кинематографияни ташкил қилишга келишиб олинди. Шу мақсадда БХСР раҳбарияти киноаппаратлар ва техник ходимларни Москва, Тошкент ва бошқа шаҳарлардан юборишни сўрайди [36].

Бухоро Республикаси талабига биноан РСФСР Маориф комиссарлиги аъзолари Эски Бухорода иккита кинематографияни ташкил қилишга қарор қилади [37]. Туркистон АССР халқ маорифи комиссарлиги, Бухоро Республикасига иккита кинематографларни юбориб, уларга кинематография учун яхши бинони беришни сўрайди. Бу талаб республика ҳукумати томонидан амалга оширилди. Эски Бухородан ташқари кинематографияларни республиканинг бошқа вилоятларига ҳам ташкил қилиш қарор қилинди. Бухоро Республикасида ўша вақтлари аҳолига "Уч мушкетёр", "Фуқаролар уруши тарихи", "Ҳинд қабри" (1-2-сериялар) ва "Тарзан" (1-6-сериялар) фильмлари намойиш этилди [38]. Бухоро кино ходимлари олдига республикадаги ҳаётни тасвирловчи киноларни яратиш учун бир қатор қийинчилик ҳолатлари мавжуд эди. БХСР бош сиёсий тарғибот бўлимининг маълумотлари бўйича Бухорода очилган кинотеатр қуйидагича бўлган: агар 1917 йилда у ерда фақатгина бир кинотеатр бўлган бўлса, 1922 йилда 5 та, 1923 йилда 4 та, 1924 йилда 5 та кинотеатрлар бўлган [39]. 1924 йил 12 апрелда Москвада Бухоро - Рус

кино ҳамкорлигини ташкил қилиш масаласига бағишланган мажлис бўлиб ўтди. Бу мажлисда Бухоро Республикаси ҳукумати аъзолари, “Севзон кино” билан Бухоро кинематографиясини ривожлантириш борасида шартнома имзоладилар ҳамда кинотеатрларни қуриш бўйича барча харажатлар шартнома асосида тўлаб берилиши келишиб олинди. Киноаппаратура сотиб олиш учун бўладиган харажатлар, Бош сиёсий тарғибот бўлими томонидан тўпланадиган бўлди. 1922 – 1923 йилларда Эски Бухорода кинотеатрларга ҳар ой 3000 киши тушган [40, 226]. Кинотеатр биноларини қуриш учун жойнинг камлиги сабабли, коммунал бўлим, сиёсий тарғибот бўлимига “Лира” давлат театрини барча жиҳозлари билан берилиши таклиф қилинди.

Сиёсий тарғибот бўлими ҳукумат бўлими билан бирга Эски Чоржўйда ёзги кинотеатр қуриш керак бўлган, шунинг учун ҳам “бинони қуришнинг режасини ва сметасини тайёрлаб уни тасдиқлаш учун вилоят ижроия қўмитасига тақдим қилиши керак эди” [41]. Хуллас, БХСР ҳукумати республикани маданий жиҳатдан ривожлантириш ва халқни театр, мусиқа ва кино каби маданият тарқатувчи масканларга яқинлаштиришга ҳаракат қилди. Натижада маданият соҳасида маълум даражада амалий ишлар амалга оширилди. Дурдона асарлар яратилиши билан бирга ликда соҳада миллий кадрлар ҳам етишиб чиқди. БХСРда маданият соҳасини ривожлантиришда Марказ ва Туркистон АССРдан мутахассис кадрлар юборилиб турилди. Шунингдек, большевиклар миллий республикаларда совет мафкурасини сингдиришда маданият соҳасидан усталик билан фойдаланди, десак муболаға бўлмайди. Зероки, ўтмишни чуқур ўрганиб, ундан тегишли сабоқлар чиқариш келажагимиз йўлини ёритади. Бухорода совет ҳокимияти ўрнатилгандан сўнг, янги ҳукумат томонидан қўлёзмалар, эски китоблар ва осори-атиқаларни тўплаш, уларни мамлакат ҳудудидан олиб чиқиб кетишга йўл қўймасликка қаратилган чора-тадбирлар кўрилди ва бу борада бир қатор буйруқлар чиқарилди.

1920 йил 17 сентябрдаги Бухоро Нозирлар Шўросининг буйруғида, жумладан шундай дейилади: “*Бутун Бухоро мамлакатларидаги эски ҳукумат маъмурларидан қолган қадимий ва янги китоблар маориф назоратига топшириладур. … Хусусий кишиларда эски китоблари бўлиб сотмоқчи бўлсалар четга чиқармасдан маориф назоратига келтириб, ўз баҳосида оқчасини олсунлар ва шул юқоридаги ёзувларга қарши келганларга жазолар ила ҳукмга бериладур*” [42].

Ҳукумат ўтмишдан мерос бўлиб қолган мадрасаларга, китоб ва ўқув-ёзув асбобларига, осори-атиқаларга эгалик қилиш, уларни бир жойга тўплаш вазифасини маориф нозирлиги зиммасига юклайди. Шунинг учун ўлка маданиятига оид осори-атиқа ва санъат асарларини тўплаш мақсадида маориф нозирлиги қошида “Тарихий осори-атиқа шўъбаси” ташкил қилинди [43, 103-104]. Чунки генерал-губернаторлик даврида кўплаб бебаҳо китоблар, қўлёзмалар, осори-атиқалар айрим коллекционерлар томонидан халқдан йиғилиб, Россия ва бошқа давлатларга олиб кетилган эди. Шу боис Бухоро ҳукумати бундай салбий ҳолатларнинг такрорланишига чек қўйиш мақсадида юқоридаги буйруқларни чиқаришни мақсадга мувофиқ, деб билди. Маориф нозирлигининг 1920 йил 20 декабрдаги буйруғида ҳам шундай хавотирнинг олдини олишга чақирик бор. Унда Бухоронинг ўлка маданиятига оид осори-атиқа ва нафис санъат асарларини маориф нозирлиги ҳузуридаги тарихий осори-атиқа шўъбасига топширишга қатъий даъватлар мавжуд [44, 115].

БХСР Маориф халқ нозири бошчилигидаги “Тарихий осори-атиқа шўъбаси” 1920 – 1922 йиллар давомида самарали фаолият кўрсатиб, Бухоро воҳасида ягона бўлган музей ташкил қилишга муваффақ бўлди. Музей 1922 йил 8 ноябрда очилади [45]. Бухоро музейининг очилиш санаси борасида ягона фикр мавжуд эмас. Тадқиқотчи Н.Йўлдошев музей очилишини 1927 йил билан белгилайди [46, 32]. Бироқ Бухоро музейи ўз фаолиятини 1922 йил ноябрда бошлаганини ўша йилларда нашр этилган

“Бухоро ахбори” газетасидаги эълон тасдиқлайди. Ўша пайтдаги БХСР Нозирлар Шўроси раиси вазифасини бажарувчи Ато Хўжа (Отаулла Хўжаев), Маориф нозирлигидаги мутасадди раҳбарлар, Россиянинг Бухоро Республикасидаги ваколатхонаси бошлиғи Н.И.Соколов ҳамда халқ вакиллари иштирокида 1922 йил 8 ноябрда Бухоро музейининг расмий очилиш маросими бўлиб ўтади [47]. Музейнинг очилиш маросимида Ато Хўжа сўзга чиқиб, Бухорода музей ташкил этилишининг маданий-маърифий аҳамияти хусусида гапиради [48]. Музей очилиши ўша пайтда муҳим тарихий воқеа бўлиб, унга ташриф буюрувчиларнинг сон-саноғи бўлмаган. Мазкур хайрли ишни амалга ошириш осон бўлмаган, албатта. Бухоро музейининг очилиш маросимида муаллимлардан бири Назир афанди сўз олиб, музейга “Қори Йўлдош музахонаси” деб ном беришни таклиф қилади. Ушбу таклиф барча иштирокчилар томонидан маъқулланади. Қори Йўлдош эса маросим охирида масала юзасидан ўз фикр-мулоҳазаларини билдиради [49].

Музейнинг директори этиб Аминжон Пўлатов тайинланади. Ушбу музей аввалги Рус-Хитой банки биносида жойлашади (ҳозирги Санъат музейи биноси-изоҳ бизники) [50, 64-65]. Давлат арбоби ва тарихчи Мирза Салимбек музейнинг Кўкалдош мадрасасида жойлашганини қайд этса, тарихчи олим К.Раҳмонов музейнинг биринчи биноси сифатида Ситораи Моҳи Хоса биносини қайд этади [51, 115]. Лекин архив ҳужжатларининг гувоҳлик беришича, 1927 йил бошида музейга мўлжаллаб Кўкалдош мадрасаси таъмирланаётган пайтда Зеркомиссия (Зарафшон округ комиссияси) музейни Бухоро амирининг ёзги қароргоҳи Ситораи Моҳи Хосада қайтадан очиш таклифи билан чиқади. Бироқ, бунга Облисполком (Зарафшон вилоят ижроия қўмитаси) рухсат бермайди ва Кўкалдош мадрасасидаги таъмирлаш ишлари тугатилиб, музей фаолиятини шу мадрасада бошлашга рухсат берилади [52, 32]. Демак, музей Кўкалдош мадрасасида 1927 йилда иккинчи марта очилган. Амирнинг ёзги қароргоҳи

Ситораи Моҳи Хоса эса 1931 йил Бухоро музейи филиалига айлантирилган. Аслида, бу ишлар 1921 – 1922 йилларда бошланган эди. Бухородаги дастлабки музей бешта хонадан иборат бўлиб, бинонинг ёнида театр, клуб, кутубхона жойлашган ва булар биргаликда маданият масканини ташкил этган. Биринчи музей экспозицияси тизимли бўлмай, унга ҳар хил қадимий ашёлар жамланган эди. Музейда йиғилган ашёлар 168 донани [53, 17] ташкил этиб, улар матолар, қошғар вазалари, сопол буюмлар, қўлёзмалар, мисгарлик ва заргарлик буюмларидан иборат бўлган. Асосий мақсад – оммани ўзига чорлаш ва қизиқтириш бўлгани учун музей ашёлари мунтазам тўлдириб борилган. Музейда 1924 йил тематик экспозиция ташкил қилинади ва у қишлоқ хўжалиги меҳнаткашларига бағишланади. Экспозиция яратиш борасида ҳали етарли тажриба тўпланмагани, ташкил этилган экспозиция амирлик тузумининг танқидчисига эмас, аксинча тарғиботчисига айланиб қолгани, шунингдек, музей ўзининг сақлов вазифасини бажармаганлиги боис экспозиция вақтинча ёпиб қўйилади. Кейинги бир қатор хабарларга кўра, вилоят ва туманларда музей бўлимларини очиш ишлари ора йўлда қолиб кетган. БХСРда аҳолини маданий ҳаётга кенгроқ тортиш учун 1923 – 1924 йилларда 5 та клуб, 10 та қизил чойхона очилган эди. Кармана вилоятидаги Зиёвуддин қўмитаси 800 млн сўм акча сарфлаб, Зиёвуддин темир йўл станциясида чойхона очишга қарор берган. Карманада ҳам қизил чойхона ва ёнида қироатхона очилган [54]. Янги Бухоро (Когон)да 1921 йилдаёқ Полторацкий номли клуб иш бошлаган эди [55].

Хуллас, БХСРда маориф ва таълим турлари, ўқув юртлари тизимли изга қўйилган. Лекин маҳаллий аҳоли ўртасида русларнинг таъсирида тамаки ва спиртли алькогол маҳсулотларни истеъмол қилиш ошиб борган.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ҳайитов У.Я. Файзулла Хўжаевнинг ижтимоий-сиёсий фаолияти ва унинг Ўзбекистондаги сиёсий жараёнларда тутган ўрни. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореферати. – Бухоро, 2022. – Б.16-17.
2. Ҳайитов Ш.А Бадриддинов С. Рахмонов К.Ж. Бухоро Халқ Совет Республикаси: иқтисодиёти, ижтимоий сиёсат, маданий ҳаёт. Бухоро: “Бухоро” нашриёти, 2005. – Б.75-80.
3. Ўзбекистон миллий архиви, 56-фонд, 1-рўйхат, 10-иш, 20-варақ.
4. Ўзбекистон миллий архиви, 56-фонд, 1-рўйхат, 10-иш, 20-21-варақлар.
5. Хонқулов Ш.Х. Фарғона водийсидаги ижтимоий-маданий жараёнларда Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг роли. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореферати. – Фарғона, 2022. – Б.19.
6. Ўзбекистон миллий архиви, 56-фонд, 1-рўйхат, 124-иш, 38-варақ.
7. “Известия Турк ЦИК”, 11 июня 1921 г.
8. “Известия Турк ЦИК” (Тошкент), 11 сентября 1922 г.
9. “Известия Бухревком и ЦК БКП”, 1 мая 1921 г.
10. Ўзбекистон миллий архиви, 56-фонд, 1-рўйхат, 43-иш, 132-варақ.
11. Жунаев З.Б. Бухоро Халқ Совет Республикасидаги ижтимоий, иқтисодий ва маданий муносабатлар (1920 – 1924 й.). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореферати. – Бухоро, 2022. – Б.23.
12. Ўзбекистон миллий архиви, 56-фонд, 1-рўйхат, 43-иш, 210-варақ.
13. Ўзбекистон миллий архиви, 56-фонд, 1-рўйхат, 43-иш, 105-варақ.
14. Ўзбекистон миллий архиви, 56-фонд, 1-рўйхат, 136-иш, 3-4-варақлар.
15. Бухара в государственном хозяйственном плане на 1923 – 1924 г. // Ўзбекистон миллий архиви, 48-фонд, 1-рўйхат, 10-иш, 24-26-варақлар.
16. Ўзбекистон миллий архиви, 48-фонд, 1-рўйхат, 182-иш, 398-варақ.
17. Қаранг: Садриддин Айний. Эсдаликлар. III қисм // Асарлар. Саккиз томлик. Том 6. – Тошкент: “Тошкент” бадиий адабиёт нашриёти, 1965. – Б. 9-31.
18. Сафаров О. Бухоро адабий ҳаракатчилиги тарихидан лавҳалар. – Бухоро: “Дурдона”, 2015. – Б.139-146.
19. Ўзбекистон миллий архиви, 56-фонд, 1-рўйхат, 135-иш, 55-варақ.
20. “Бухоро ахбори”, 1921 йил 27 январь.
21. “Бухоро ахбори”, 1923 йил 22 февраль.
22. Ўзбекистон миллий архиви, 59-фонд, 1-рўйхат, 107-иш, 2-варақ.
23. “Бухоро ахбори”, 1923 йил 23 февраль.
24. История Бухарской Народной Советской Республики (1920 – 1924). Сборник документов. – Ташкент: Фан, 1976. – С.432.
25. Нуридинов Т. Қ. Бухоро Халқ Совет Республикасининг ташқи алоқалари (1920 – 1924 й.). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореферати. – Фарғона, 2021. – Б. 15-16.
26. “Бухоро ахбори”, 1922 йил 12 декабрь.
27. Қаландар // “Бухоро ахбори”. 60-сон. 1922 йил 10 декабрь.
28. Бухоро хабарлар рукуни // “Бухоро ахбори”. 30-сон. 1921 йил 5 апрель.
29. Ўзбекистон миллий архиви, 56-фонд, 1-рўйхат, 25-иш, 24-варақ.
30. Ўзбекистон миллий архиви, 56-фонд, 1-рўйхат, 25-иш, 24-варақ.
31. Қаландар (Чўлпон). “Театр томоша” // “Бухоро ахбори”. 59-сон. 1921 йил 11 декабрь.
32. Духовой мусиқа ҳақида. // “Бухоро ахбори”. 20-сон. 1921 йил 18 декабрь.
33. Ўзбекистон миллий архиви, 46-фонд, 1-рўйхат, 71-иш, 56-варақ.
34. Ўзбекистон миллий архиви, 46-фонд, 1-рўйхат, 72-иш, 1-варақ.
35. Ўзбекистон миллий архиви, 46-фонд, 1-рўйхат, 72-иш, 1-варақ.

36. Ўзбекистон миллий архиви, 48-фонд, 1-рўйхат, 22-иш, 22, 207-варақлар.
37. Ўзбекистон миллий архиви, 56-фонд, 1-рўйхат, 112-иш, 13-варақ.
38. Ўзбекистон миллий архиви, 56-фонд, 1-рўйхат, 112-иш, 14-варақ.
39. Бухара в государственном хоз. плане 1923 – 1924 гг. – С. 226.
41. Ўзбекистон миллий архиви, 56-фонд, 1-рўйхат, 112-иш, 5-варақ.
42. "Бухоро ахбори", 1920 йил 17 сентябрь.
43. Рахмонов К. "Бухоро ахбори" ва "Озод Бухоро" газеталари – Бухоро Халқ Совет Республикаси тарихини ўрганиш манбаси. Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси автореферати. – Тошкент, 2009. – Б.103-114.
44. Рахмонов К. "Бухоро ахбори" ва "Озод Бухоро" газеталари – Бухоро Халқ Совет Республикаси тарихини ўрганиш манбаси. Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси автореферати. – Тошкент, 2009. – Б.115.
45. Альмеев Р.В. Бухара-город-музей. –Ташкент: Фан, 1999. – С.16.; Шу муаллиф, Музей Узбекистана и социально-культурные перспективы их развития. –Ташкент: Издательско-полиграфический творческий дом имени Г.Гуляма, 2007. – С.46.; Мирза Салимбек. Кашкули Салимий /форс-тожик тилидан таржима, кириш сўз, изоҳ ва кўрсаткичлар Н.Йўлдошевга тегишли. – Бухоро: "Бухоро" нашриёти, 2003. – Б.9.;
46. Йўлдошев Н. Бухоро музейи //Фан ва турмуш. – Тошкент, 1959. – №12.– Б. 32.
47. Қаранг: "Бухоро ахбори", 1922 йил, 23 ноябрь.
48. "Бухоро ахбори", 1922 йил, 23 ноябрь.
49. "Бухоро ахбори", 1922 йил, 23 ноябрь.
50. Курбанов Г.Н. Бухарскому краеведческому музею-60 лет // Общественные науки в Узбекистане. –Ташкент, 1983. № 1. – С.64-65.
51. Рахмонов К. "Бухоро ахбори" ва "Озод Бухоро" газеталари – Бухоро Халқ Совет Республикаси тарихини ўрганиш манбаси. Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси автореферати. –Тошкент, 2009. – Б. 115.
52. Бухоро вилоят давлат архиви (БВДА), 1175-фонд, 1-рўйхат, 2-иш, 31-варақ.
53. Альмеев Р.В. Бухара-город-музей. –Ташкент: Фан, 1999. – С.17.
54. "Бухоро ахбори", 128-сон. 1923 йил 21 январь.
55. "Бухоро ахбори", 39-сон. 1921 йил 7 июнь.

М.С. АНДРЕЕВ О ДЖАДИДСКИХ ШКОЛАХ В ТУРКЕСТАНЕ

Котюкова Татьяна Викторовна к.и.н., доц.
Институт всеобщей истории Российской академии наук
заведующая сектором истории Центральной Азии XIX–XX в.

Аннотация: *В 1915 г. в «Туркестанских ведомостях» вышла серия статей Михаила Степановича Андреева под общим названием «Новометодные мактабы в Туркестане». Речь в них шла о работе одной из новометодных школ самого известного в Ташкенте педагога-джадида Мунаввар Кары Абдурашидханова. Благодаря этим заметкам, мы можем представить атмосферу, царившую сто лет назад в новометодных мусульманских школах Туркестана. На наш взгляд, эти статьи разрушают целую серию стереотипов. В отличие от высокопоставленных чиновников туркестанской администрации, Андреев не сомневался, что будущее туркестанского образования, несомненно, за новометодными школами.*

Ключевые слова: *Туркестан, М.С. Андреев, Мунаввар Кары Абдурашидханов, новометодные школы, мактаб, джадиды, история Средней Азии, образование*

Abstract: *In 1915 in «Turkestan sheets» there was a series of articles of M. S. Andreyev under the general name «New method Maktab in Turkestan». The speech went to them about work of one of the new method schools of the teacher-jadid of Munavvar-kary, most famous in Tashkent. Thanks to these notes, we can present the atmosphere reigning hundred years ago in the new method Muslim schools of Turkestan. In our opinion, the texts published below destroy the whole series of stereotypes. Andreyev didn't doubt that the future of Turkestan education, undoubtedly, behind the new method schools.*

Keywords: *Turkestan, M S. Andreyev, Munavvar-kara Abdurashidkhanov, new method schools, maktab, Jadid, history of Central Asia, education.*

Имперская политика в отношении ислама в Туркестане выстраивалась на протяжении 50 лет, но так и не приобрела законченной формы, пройдя путь от концепции *игнорирования ислама*, до *борьбы с исламом*, на фоне *пост-андижанского синдрома*. Последние 17 лет существования Российской империи туркестанская администрация прожила между этими мнениями, как между Сциллой и Харибдой, все настойчивее задавая себе, и чиновникам в Петербурге, вопрос: «Так что же делать?». В первое десятилетие XX в., наметились контуры нового стратегического подхода к решению так называемого *мусульманского вопроса* в Туркестане, согласно которому, проводником имперских интересов в крае должна была выступать система образования. Туркестанский генерал-губернатор П.И. Мищенко в 1908–1909 гг. констатируя «проявление мусульманского фанатизма», видел для себя два способа снизить накал ситуации: за счет поддержки тайной агентуры и увеличения количества русско-туземных школ. Начавшаяся Первая мировая война внесла свои коррективы. В 1914–1916 гг. генерал-губернатор Ф.В. Мартсон, взвешенно и серьезно подошел к решению *мусульманскому вопросу* и категорически отверг все попытки правительства в неспокойное время заниматься нововведениями в этой чувствительной сфере. Сфера народного образования – была важной частью *мусульманского вопроса*, а значит государственной политики Российской империи в Туркестане. В начале XX в. она представляла собой две параллельно существующие системы: русские учебные заведения (включая русско-туземные школы) и традиционные для мусульман

мактабы и медресе. Можно долго спорить о том, обеспечивала ли традиционная конфессиональная школа грамотность населения (все зависит от того, что спорящие будут понимать под «грамотностью»), но бесспорно одно: и мактабы и медресе давали знания, соответствующие требованиям мусульманской уммы, позволявшие из поколения в поколение воспроизводить традицию.

У империи для интеграции национальных окраин в сфере народного образования был проект, сформулированный еще в XIX в. – русско-туземные школы, в которых дети коренных народов обучались с русскими детьми и на русском языке. Так правительство пыталось соединить традицию и модернизацию. Русско-туземные школы в Туркестане, учебная программа которых сохраняла изучение Корана, основных догматов ислама и арабского языка, рассматривались как важнейший инструмент интеграции. С другой стороны, в начале прошлого века во многих мусульманских государствах и в рамках мировых империй, в том числе Российской, активно шел процесс модернизации и реформирования традиционной мусульманской школы. Этот процесс являлся часть мирового тренда, который часто называли «пробуждением Востока». Джадиды стали лидерами этого процесса. В учебную программу новых школ, при сохранении традиционных дисциплин, начинают включаться русский и другие европейские языки, естественнонаучные дисциплины и т.д. Джадиды, как и туркестанская администрация, выход из «исторического тупика» для населения края видели в просвещении, но с поправкой – сохранения ислама, как маркера идентичности, как обязательной и непременной части учебного процесса.

При этом джадиды открыто признавали необходимость изучения русского языка и призывали к этому мусульман Туркестана. И это была не уступка местной власти, а осознанная необходимость.

Местная власть находилась в своеобразном «когнитивном тупике». Она не могла ответить сама себе на, казалось бы, простой, но ключевой вопрос: как относится к джадидским новометодным школам? Так же как к старым конфессиональным, или необходимо вырабатывать какие-то новые подходы и практики, в частности в вопросах контроля? Джадиды-мактабдары враги или могут стать союзниками? Не найдя однозначного ответа, краевая администрация сделало ставку на русско-туземные школы. Архивные документы и периодическая печать, в том числе опубликованные в «Туркестанских ведомостях» заметки М.С. Андреева о которых речь пойдет ниже, позволяют сделать вывод, что в последние годы существования Российской империи, со стороны краевой администрации или как минимум отдельных чиновников краевого ведомства народного просвещения, наметилась тенденция к возможному сближению с джадидами мактабдарами новометодных школ.

История новометодных школ в Туркестане началась с посещения края в 1893 г. Исмаилом Гаспринским. Он побывал в крупных городах, добился свидания с эмиром бухарским, последний обещал не препятствовать открытию новометодных школ в Бухаре. В результате в том же году в Самарканде была открыта новометодная школа. Во время второго приезда в край в 1908 г. Гаспринский лично знакомился с преподаванием в самаркандских новометодных школах.

Перед краевой администрацией встал вопрос о контроле со стороны государства за новометодными мусульманскими учебными заведениями, за которыми на протяжении практически 20 лет с момента появления не было никакого контроля. Генерал-губернатор А.В. Самсонов, не дожидаясь законодательного решения вопроса, ввел свой, неофициальный контроль за мусульманскими учебными заведениями для постепенной подготовки населения к контролю в этой сфере со стороны государства. По мнению генерал-губернатора государство должно было рано или поздно

начать ее контролировать. Самсонов распорядился каждые полгода составлять дневник посещений новометодных школ, начиная с 1 апреля 1911 г. [1. Л. 70].

На что в ходе таких проверок нужно было обращать внимание в первую очередь? На отсутствие в школах преподавания русского языка, на книги турецкого издания, запрещенные российской цензурой. Проверяющий должен был отрабатывать как официальные и неофициальные сообщения о нарушениях во внутреннем укладе жизни учебного заведения, если, по его мнению, они противоречили государственным интересам [1. Л. 70об]. Насколько вводимая мера могла быть эффективна, и от кого эта эффективность зависела? Н.П. Остроумов пишет об этом коротко: «Вся польза от проектируемой меры будет зависеть от личного усердия и такта лиц, инспектирующих школы» [1. Л. 70об]. Необходимо отметить, что Туркестанская администрация испытывала сильнейший кадровый дефицит. Чиновников знавших местные языки, имевших востоковедную подготовку было мало. Поэтому люди, разбиравшиеся в тонкостях ислама, с языковой и востоковедной подготовкой были буквально на вес золота. Одним из них был Михаил Степанович Андреев. Внук простого солдата, он родился в Ташкенте 1873 г. Учился в Ташкентской гимназии, в Туркестанской учительской семинарии. Семинарист Андреев часто посещал медресе Ишан Кули-додхо и сблизившись с мударисом, уговорил его заниматься с ним арабской, персидской и турецкой литературой. По окончании в 1893 г. Ташкентской учительской семинарии Андреев работал в Ходженте «заведующим вечерними курсами для местного национального населения». В 1894–1896 гг. он был практикантом по восточным языкам в Ташкентской учительской семинарии и в Ташкентском реальном училище. По поручению последнего им было составлено учебное пособие по узбекскому языку для русских учащихся. В последующие 20 лет он совершил несколько крупных

экспедиций и зарубежных поездок. В 1914 г. Андреев вернулся в Туркестан и получил назначение инспектором народных училищ Ходжентского и Джизакского уездов Самаркандской области. Революция застала Андреева в Ходженте. С установлением здесь Советской власти он стал комиссаром народного образования Ходжентского уезда. В ноябре 1918 г. Михаил Степанович возглавил Туркестанский восточный институт.

Андреев вел занятия по персидскому языку и таджикским наречиям, читал курсы по этнографии и др. Его активная деятельность в Туркестанском восточном институте, а затем в качестве доцента и профессора восточного факультета Среднеазиатского государственного университет (САГУ) продолжалась более двадцати лет. В 1929 г. Андреев был избран в члены-корреспонденты АН СССР. 3 ноября 1943 г. Андреев стал действительным членом (академиком) созданной в годы войны Академии наук Узбекской ССР. В 1944–1947 гг. – руководил отделом этнографии Института истории и археологии Академии наук Узбекской ССР, а в 1947 г. переехал в Душанбе, где вел работу по подготовке к открытию Музея археологии и этнографии.

Скончался Михаил Степанович в 1948 г. в Душанбе. Здесь же, в Душанбе, в Институте истории, археологии и этнографии им. Ахмад Дониша АН Республики Таджикистан хранится его личный архив.

В 1915 г. в газете «Туркестанские ведомости» вышла серия его статей под общим названием «Новометодные мактабы в Туркестане», которые будущий академик скромно подписывал «Гр. Андреев». Речь в них шла о работе одной из новометодных школ самого известного в Ташкенте педагога-джадида – Мунаввар Кары Абдурашидханова. Абдурашидханов, получив прекрасное конфессиональное образование, одним из первых в 1901 г. открыл у себя дома в Ташкенте новометодную школу. Это был 2-х классный хорошо оборудованный новометодный мактаб. Позже он открыл в старогородской части Ташкенте еще несколько аналогичных школ [2. с.

169–170]. Для этих школ он сам писал учебники и пособия: азбуку «Адиби аввал», книгу для чтения «Адиби соний» для 2 класса, учебник «Ер юзи», составил хрестоматию «Сабзазор» для 3–4 классов из произведений Мухаммадшарифа Суфизаде, Хамзы Хакимзаде Ниязи и других поэтов, перевел с татарского языка «Таджвид», написал на узбекском языке и опубликовал учебник «Хавойи жидиния», в котором объяснялись религиозные правила. Мунаввар Кары также является одним из авторов учебника узбекского языка для 2–5 классов. Среди перечисленных учебников особое значение имеет книга «Адиби аввал» («Первый учитель»). Напечатана она была в типографии Арифджанова в Ташкенте и переиздавалась несколько раз. По своей сути это была азбука. Однако Мунаввар Кары расположил арабские буквы не в алфавитном порядке, а по легкости произношения и написания. «Адиби соний» («Второй учитель») объясняла проблемы воспитания и морали в тесной связи с шариатом, являлась логическим продолжением первой книги, но в отличие от нее использовала фольклор. «Адиби соний» заметно отличался от аналогичных учебников, созданных в то время. В ней Мунаввар Кары впервые применил на практике метод наглядности, оформив книгу рисунками.

Мунаввар Кары одним из первых среди джадидов издал в 1908 г. учебник «Ер юзи» («География» или «Природоведение»), предназначенный для учащихся 3–4 классов. Учебник использовался в школах как основной до 1929 г. «Хавойи жидиния» была написана в 1908 г. Основное назначение учебника – обучение учащихся 3 и 4 классов религиозным правилам. Вторая часть книги называется «Шариати исломия», в ней излагались правила шариата [2. с. 169–170].

Обычно, там, где открывалась новометодная школа, дети из старых школ переходят в нее, и старые школы, оставшись без учеников, вынуждены были закрыться. Это нередко вызывало в среде мактабдаров нездоровую конкуренцию. Помимо противостояния традиция/модернизм,

существовала конкурентная борьба внутри джадидской среды. В краевую администрацию регулярно поступали анонимные письма, как на русском, так и «тюркском языке», сообщавшие о крамоле в среде мактабдаров-новометодников. Вскоре население оценило новые школы. В одном только старом Ташкенте за несколько лет открылось около 15 новометодных мактабов с 1,5 тыс чел. учащихся. Новые школы были частными. Учителя в новометодных мактабах, как и в старых, определенного жалованья не получали. Плата взимается с учеников с учетом возможностей родителей: от 50 коп. до 1 руб. 50 коп. в месяц. Родители так же сами приобретали учебники и ученические принадлежности. Ежемесячные траты в среднем составляли 15–20 коп.

Четверть учащихся, дети бедняков, в новометодных школах обучались бесплатно и получали от школы учебники, тетради и т.д. Такая благотворительность как правило поддерживалась состоятельными родителями. В первом 2-х классном мактабе Муноввар Кари в Ташкенте обучалось 150 человек. Из них 80 – бесплатно. Плата за обучение давала мактабу ежемесячно 75–80 руб. От благотворительного мусульманского общества «Помощь», школа получала ежемесячно субсидию в размере 50 руб. Ежемесячные расходы по содержанию школ выглядели следующим образом: учитель русского языка получал 25 руб., законоучитель – 20 руб., преподаватель арабского и персидского языков – 15 руб., учитель грамоты в младших отделениях – 10 руб., ежемесячный расход на учебные принадлежности для бедных детей – 5–6 руб. Оставшиеся 40–45 руб. Муноввар-кари делит между собой и своими главными помощниками. Вознаграждение учителя новометодной школы в среднем составляло 20–30 руб. в месяц. Небольшой доход школы складывался и из добровольных приношений богатых учеников и пожертвований состоятельных граждан.

Все школьные торжества выпускные и переводные экзамены, поездки учеников весною на саил, а также экстраординарные расходы по

школе – приобретение парт, учебных пособий и т.д., производились за счет именно этих поступлений. В школу принимались дети от 8 до 12 лет. При поступлении в школу обязательным было согласие не только родителей, но и самого ученика. Каждого поступавшего в школу знакомили со школьными правилами. За нарушение дисциплины и правил предусматривались наказания. По сравнению со старой школой наказания были гуманными: легкий выговор, замечание, стояние в углу, оставление после уроков и лишь при тяжелых поступках удаление из школы. Оскорбления и побои строго воспрещались. Еженедельно созывался педагогический совет, на котором обсуждались текущие вопросы школьной жизни. В каждом классе велись классные журналы, в которых отмечались отсутствующие и пройденное за день. В нем же ежемесячно проставлялись отметки об успеваемости по пятибалльной системе. Ежедневно проводилось не более пять уроков. Занятия начинаются с половины девятого и заканчивались в три часа. Продолжительность урока составляла 50 минут; перемены – 10 минут, а большая перемена длилась целый час. На большой перемене учащиеся обязательно во главе со своими учителями здесь же в школе на особой закрытой площадке совершали намаз.

Учителя ежедневно по очереди дежурили. В их обязанности входило наблюдение за оставленными после уроков, за плохие поведение и успеваемость. Кроме дежурного учителя назначались дежурные ученики, которые следили за чистотой классов и подачей звонков. Сторожей в школах не было. В классах ученики сидели за 4-х местными партами. Все классы были оборудованы классными досками, столом и стулом для учителя. Программа для всех одноклассных новометодных мактабов была единой, выработанной Муноввар Кари на основе программ татарских школ центральной России, лишь с небольшими изменениями и дополнениями.

При составлении программы для двухклассной школы Абдурашидханов руководствовался программой двухклассного русского приходского училища. В одноклассных мактабах, главным образом, изучали родную грамоту, счет и вероучение. В двухклассных – добавлялись общеобразовательные предметы и обязательное ежедневное двух часовое изучение русского языка. Как пробный предмет во всех классах новометодной школы Мунаввар Кари была введена гимнастика. Но родители выступили против, боясь, что их детей учат гимнастике для того, чтобы потом призвать в русскую армию. Родители начали забирать детей из школы. Абдурашидханову пришлось этот полезный предмет совершенно убрать из школьной программы [3. 21 октября 1915].

Особое внимание при анализе учебной программы новометодного мактаба Мунаввар Кары Андреев уделил наличию такого обязательного предмета как пение. Проведению уроков пения он посвятил отдельную статью в цикле «Новометодные мактабы в Туркестане» под названием «Пение по сборнику песен Адабият» [3. 13 декабря 1915]. По мнению Андреева, первоначально пение носило исключительно религиозный характер. Ученики пели речитативом под руководством домуллы главы из Корана, духовные стихи поэтов Хувайдо, Машраба и др. Но постепенно содержание песен стало принимать все более и более светский характер.

Для ведения уроков пения в новометодных мактабах в 1909 г. Абдуллой Авлони был составлен особый сборник стихов–песен «Адабият», в который он включил произведения разных авторов. Во введении к «Адабият» Авлони писал: «Старая тенденция вести обучение родной грамоты по непонятным книгам – учебникам на персидском языке канула в Лету; на смену таким книгам явились учебники, отвечающие всем требованиям современной педагогики. Новые учебники не только скорее обучают родной грамоте, но и резко развивают умственно и нравственно и приобщают учащихся к мировой мусульманской культуре. Эти книги

написаны Мунаввар Кары Абдурашидхановым. Вот они – «Адиби аввал», «Адиби соний» и мн. др. Учебники эти написаны прозой. Для знания же механизма стихотворной речи и вообще для знакомства с поэзией пока еще не существует особого учебника. Вот поэтому я издавал свой «Адабият»» [3. 13 декабря 1915]. Начинается сборник величанием Бога, Пророка, мактаба, книги. Потом идет целый ряд обращений к детям, в форме назиданий и советов.

В песнях пелось о том, что в Туркестане нет богачей-ревнителей науки, нет хороших школ: мусульмане здесь завязли в грязи невежества и стали не способны к пробуждению. Пели ученики, сидя на партах. Обычно один из учеников с хорошим голосом солировал. По окончании куплета солистом, все дети хором подхватывали и дружно повторяли стихи. Существовало два мотива. Один громкий с ускоренным темпом и высокими нотами; он служит для бодрых патриотических песен. Другой мотив более тягучий. С грустными трогательными перепевами и низкими нотами; им пелись песни грустного назидательного содержания. Каждая песня имела назначение: одни песни пелись при посещении мактаба, например, важным духовных лицом, другие пелись повседневно. Существовали школьные гимны и каждый школьник, поступающий в мактаб, обязательно должен был выучить эту песню. Были песни посвященные «сартовскому народу» – нации.

Андреев считал, что в стихотворениях из сборника составленного Авлони, отразилось, душевное настроение туркестанских мусульман. Народ пробуждался, в нем начинало «шевелиться национальное чувство», он тянулся к просвещению[3. 13 декабря 1915]. Благодаря подробному и детальному описанию Андреева, сегодня мы легко можем представить атмосферу, царившую сто лет назад в новометодных мусульманских школах Туркестана. Написанное Андреевым разрушает целую серию стереотипов, и дает исследователю возможность познакомиться в своем

роде с совершенно уникальной информацией. Для изучения персидского языка в школах Мунаввар Кары так же была составлена специальная грамматика и хрестоматия.

А вот для прохождения краткого курса физики, геометрии, гигиены, арабского языка отдельных учебников на узбекском языке еще не существует. Эти предметы преподавались исключительно по руководствам, составленным на татарском языке для казанских и оренбургских новометодных мактабов. Большею частью, это были книги переведенные с русского на татарский язык. Так, учебник геометрии был переведен с краткого руководства по геометрии А. Давыдова, а руководство по изучению гигиены – с учебника доктора О. Федорова и т.д. [3. 19 декабря 1915].

Андреев подчеркивал – внутренне выстраивание новометодных мактабов еще только начинается, и с каждым годом будут появляться все новые и новые книги. Однако пока, образцом для составления новых учебников, служила татарская педагогическая литература [3. 19 декабря 1915]. Андреев делился с читателями газеты не только своими личными наблюдениями и оценками. Он дал возможность познакомиться со взглядам на новые школы самого медиатора этого дела в Туркестане – Мунаввар Кари Абдурашидханова. В беседе с Андреевым, Мунаввар Кари так высказался о причинах возникновения новометодных мактабов и дальнейших задачах их развития: «Лично сам я прошел трудный путь в жизни. Чтобы научится чему либо, мне пришлось немало пробыть в медресе Ташкента, а потом проучиться долгое время в Бухаре. И все же, не смотря на долголетнее изучение наук в медресе, я многого необходимого для жизни не получил.

Вот тогда мне и напала мысль – найти лучший путь, который мог бы легко и скоро привести к познанию всего того, что изучается в медресе. Мне хотелось создать небольшое, школьное медресе, но на фундаменте

современной педагогики с новейшими руководствами. Тип такой мусульманской школы уже существовал в России – оренбургские и казанские двухклассные новометодные мактабы. Восемь лет тому назад (1907 г. – *Т.К.*) вместе с учителями, которые и до настоящего времени продолжают работать в открытом мною мактабе, я начал школьное строительство новой мусульманской школы в Туркестане. На первых порах пришлось взяться за составление программы, и создать учебники.

На первых порах население недоверчиво относилось к новой школе. Влияла и пропаганда против них мулл старых мактабов, от которых нам, учителям новометодных мактабов, много пришлось вывести. Но в дальнейшем, когда, население убедилось, что в новометодном мактабе ничего плохого, противного заветам мусульманства, не вводится и что в них дети их куда скорее научаются грамоте и получают хорошее развитие, – новометодные мактабы расползлись по всему краю и понемногу стали вытеснять школы старого типа Будучи русскими поданными, мы, туркестанские мусульмане, ни в коем случае, не можем игнорировать изучение правительственного языка в крае. Поэтому для учеников старших классов открыт при мактабе русский класс с программой курса русско-туземной школы. Для преподавания в русском классе приглашен русский учитель из русско-туземного училища. Задачи нашей школы – приготовить для жизни знающих, образованных людей, а также мечем изучения наук разрубить главу змея народного фанатизма. В настоящее время окончившие курс нашей школы вполне пригодны и для того, чтобы быть учителями в одноклассовых новометодных мактабах и таким образом, продолжать наше дело и могут быть имамами в приходских мечетях, и, конечно, должны быть полезными для ведения торговых дел. Дело нашего школьного строительства далеко еще не кончено. У новометодного мактаба нет еще многих нужных книг. Не составлена сартовская грамматика. Нет хрестоматии 3-й и 4-й частей, где бы хотелось подобрать

материал для общеобразовательного чтения детей. Отсутствует полный курс географии России и Туркестана в частности. Не написана еще русская история и в частности – история Туркестана. Кроме этого – физика, геометрия, арабская грамматика проходятся за неимением других книг по учебникам на татарском языке. Все это нужно написать, создать. И мы, учителя новометодных мактабов, продолжаем работать в этом направлении. Ежегодно мы издаем все новые и новые учебники, нужные для новометодых мактабов… В этом году я закончу и издам грамматику сартовского языка», – закончил свой рассказ Мунаввар Кари [3. 19 декабря 1915]. За 8-10 лет своего существования новометодные школы в Туркестане окрепли и набрали популярность.

Их дальнейшее существование и развитие обусловливалось потребностями времени и населения. Лишь духовных знаний старого мактаба было уже недостаточно. Жизнь требовала прикладных знаний. Андреев не сомневался, что в недалеком будущем новометодные школы по программе Мунаввар Кари вытеснять школы старого типа и займут главенствующее положение в сфере начального образования [3. 19 декабря 1915]. С другой стороны Андреева серьезно беспокоило татарское влияние на новометодные школы Туркестана. Между туркестанскими новометодными мактабами и татарскими мактабами существовали тесные связи. Андреев считал, что именно государство должно возглавить мусульманское образование в крае. Но это не означало, что за джадидскими школами должен быть установлен полицейский надзор. Нужен не надзор. Нужно компетентное руководительство, нужна помощь в выработке программ, в создании учебников, особенно по истории и географии [3. 19 декабря 1915].

Главный вывод, к которому пришел Андреев – новая мусульманская школа не враг и не конкурент, а союзник русской власти, и будущее туркестанского образования, несомненно, за новометодным мактабом,

которым не нужен надзор со стороны государства. В чем на самом деле нуждались джадидские школы, так это в компетентном руководительстве, материальной и методической помощи при составлении учебных программ и в создании учебников. «Пусть бы мактабы, – писал Андреев, – сразу почувствовали, что они уже не сироты, лишенные отцовского попечения» [3. 19 декабря 1915]. Необходимо признать, что далеко не все новометодные школы были равноценными по качеству обучения. Но даже туркестанские чиновники от образования признавали, что из всех джадидских школ по-настоящему новометодной можно считать только школу Абдурашидханова [2. с. 169–170]. Андреев неоднократно, как инспектор, посещал различные новометодные школы, но в качестве примера и модели некой новой образовательной системы, которая только зарождалась в крае, он выбрал именно мактаб Мунаввар Кари, подчеркивая, что основателем «новометодного мактабного дела в Туркестане» нужно считать Мунаввар Кары Абдурашидханова [3. 21 октября 1915]. Читая заметки Андреева на страницах «Туркестанских ведомостей», нельзя не заметить и не проникнуться уважением к беспристрастной и взвешенной манерой Михаила Степановича, излагать и комментировать увиденное в мактабе Абдурашидханова, без какой-либо крайности в оценках.

Литература и источники

1. НА РУз (Национальный архив Республики Узбекистан) Ф. И - 461. Оп. 1.Д. 1116. Л. 70, 70об.
2. Алимова Д. А. История как история, история как наука. Феномен джадидизма. Т. 2. Ташкент, 2009.
3. Туркестанские Ведомости. 21 октября 1915; 13 декабря 1915; 19 декабря 1915.

ABDULLA AVLONIYNING PEDAGOGIK MEROSIDA TA'LIM-TARBIYA MASALARI

Rasulov Baxtiyor Maxmudjonovich, ADPI rektori, t.f.d. professor.
Abdullayev Elmurod Bozarboy o'g'li, f.f.f.d., PhD.

“…Muallimlar serob, Avloniylar yo‘q,
Jadidlar yetishmayapti, jadidlar…”
O‘zbekiston xalq shoiri. Iqbol Mirzo,

Annotatsiya: *Ushbu maqolada ma’rifatparvar jadidlarning yetuk namoyondalaridan biri bo‘lgan Abdulla Avloniyning boy pedagogik merosi, xususan, yoshlar ta’lim-tarbiyasi haqidagi fikrlari tadqiq etilgan.*

Kalit so‘zlar: *jadidlar, ma’rifatparvarlik, milliy pedagogika, Abdulla Avloniy, “Turkiy “Guliston” yoxud axloq”,*

Bugungi kunda yoshlarimizning nafaqat ilmli balki yuksak axloqiy fazilatlarga ega bolishi va bu fazilatlarni, ilmiy salohiyatini namoyon qilib Vatanimiz ravnaqiga hissa qoshmoqda. Yurtboshimiz Oliy Majlisga murojaatnomasida ham yoshlarning ta’lim-tarbiyasiga to‘xtalib o‘tganlar. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga murojaatnomasida: - “Biz o‘z oldimizga mamlakatimizda Uchinchi Renessans poydevorini barpo etishdek ulug‘ maqsadni qo‘ygan ekanmiz, buning uchun yangi Xorazmiylar, Beruniylar, Ibn Sinolar, Ulug‘beklar, Navoiy va Boburlarni tarbiyalab beradigan muhit va sharoitlarni yaratishimiz kerak. Bunda, avvalo, ta’lim va tarbiyani rivojlantirish, sog‘lom turmush tarzini qaror toptirish, ilm-fan va innovatsiyalarni taraqqiy ettirish milliy g‘oyamizning asosiy ustunlari bo‘lib xizmat qilishi lozim” [1].

XIX asr oxiri XX asr boshidagi o‘zbek milliy pedagogikasining mashhur vakillaridan biri – ma’rifatparvar shoir, dramaturg, jurnalist, olim, davlat va jamoat arbobi Abdulla Avloniydir. Uning madaniyatimiz tarixidagi o‘rni haqida gap ketganda, ikki jihatini alohida ta’kidlash zarur: pedagogik faoliyati va adabiy - badiiy ijodi. Uning pedagogik faoliyati, ta’lim-tarbiya haqidagi fikrlari XX asrning boshlarida yangi bosqichga ko‘tarilgan ma’rifatchilikning xususiyatlarini belgilashda muhim manbalardandir.

Ma’lumki, jadidchilik eng avvalo ma’rifatparvarlik harakati sifatida paydo bo‘lgani uchun jadidlar o‘z faoliyatlarini maktablar ochish, darsliklar yozish va matbuot nashrlarini chiqarish bilan boshladilar. Jadidlarning til, yozuv va imlo

bilan bog‘liq qarashlari ularning ana shu amaliy harakatlarida ham aks etgan edi. Bu xalqimizni ma’rifatli qilishga bo‘lgan urunishlar edi. Mustaqillikka erishganimizdan so‘ng ma’rifatchilik tarixini o‘rganishga keng yo‘l ochib berildi. Ko‘plab ilm ahli nomlari oqlandi va ularning ijodini ask etiruvchi asarlar chiqa boshladi. Bularning ichida Abdulla Avloniyningning ma’rifatparvarlik falsafasi alohida o‘rin tutadi.

Abdulla Avloniy odamlarni xulq xatti-harakat nuqtai nazaridan ikki guruhga bo‘ladi: biri yaxshi xulqli kishilar, ikkinchisi yomon xulqli kishilardir. U bunday deydi: Axloq ulamosi insonlarning xulqlarini ikkiga bo‘lmishlar: agar nafs tarbiyat topib, yaxshi ishlarni qilurga odat qilsa, yaxshilikka tavsiya bo‘lib, “yaxshi xulq”, agar tarbiyasiz o‘sib, yomon ishlaydurgan bo‘lib kesa, yomonligiga tavsiya bo‘lib, “yomon xulq atalur”. Avloniy so‘zlari bilan aytganda “tarbiya bizlar uchun yo hayot yo mamot, yo najot yo halokat, yo saodat yo falokat masalasidur”. Abdulla Avloniy axloq bergan ta’rifi: Insonlarni yaxshilikg‘a chavqruguvchi, yomonlikdan qaytaruvchi bir ilmdur. Yaxshi xulqlarning yaxshiligini, yomon xulqlarning yomonligini dalil va misollar ila bayon qiladurgan kitobni axloq deyilur. Avloniy tarbiyani keng ma‘noda tushungan, tarbiyani birgina axloq bilan chegaralab qo‘ymaydi. “Sog‘ tanda, sog‘lom aql” degan hikmatning bejiz emasligini yaxshi biladi. U bolaning sog‘lig‘i haqida qayg‘uradi. Uning ta’kidlashicha, badanning salomat va quvvatli bo‘lmog‘i insonga eng kerakli narsadur. Chunki o‘qumoq, o‘rganmoq va o‘rgatmoq uchun insonga kuchlik, kasalsiz jasad lozimdur.

Avloniyning vijdon haqidagi mulohazalari ham diqqatga sazovor. “Vijdon deb ruhimizga, fikrimizga ta‘sir qiladurgon hissiyot, ya’ni sezuv tuymakdan iborat ma’naviy quvvatni aytilur. Biz har vaqt af’olu va harakatimizning yaxshi va yomonligini, foyda va zararligini onjak vijdonimiz ila bilurmiz. Vijdon insonning aql va fikrini haqiqiy mezonidurki, bu tarozu ila o‘z kamchiliklarini o‘lchab, bilmaq barobar boshqalarning ham faol harakatini sezur. Agar ishlagan ishi sharoit, aql va hikmatga muvofiq bo‘lsa, muhabbat qilur. Qabohat va yomon

ishlarni qilsa, nafrat qilur... Vijdon yaxshi ishlarning manbai o‘ldig‘indin vijdon sohiblari har bir ishni beg‘araz, xolis niyat ila ishlar. Shul sababli har kim nazarida maqbul va suyukli bo‘lur... Al-hosil, vijdon har kimning af‘ol va harakatini ko‘rsatadugon musaffo bir oyinadurki, bu ko‘zguga chin nazar qilg‘on kishi o‘z aybu kamchiliklarini tuzatmak harakatida bo‘lub, boshqalarning ayb va qusurlarini ohtarmoqg‘a vaqti bo‘lmas...” [2]. Avloniy tarbiyaning aslini ko‘rsatadigan mezon – bu vijdon deydi.

Vatan tuyg‘usi eng insoniy, eng mo‘tabar tuyg‘ulardan biri. Vatan dardi bilan yashamoq, uning baxtidan quvonmoq, u bilan faxrlanmoq kerak. Vatan Onadek muqaddas. Uni qadrlash, e’zozlash, uning shodlik va quvonchiga sherik bo‘lish, g‘am-xasratini baham ko‘rish farzandning burchi. Avloniy vatan va uning oldilagi burchini shunday tushunadi. U deydiki: “Har bir kishining tug‘ilib o‘sgan shahri va mamlakati shul kishining vatani deyilur. Har kim tug‘ilgan, o‘skon yerini jonidan ortiq suyar. Hatto bu vatan his-tuyg‘usi hayvonlarda ham bor. Agar bir hayvon o‘z vatanidin - uyuridan ayrilsa, o‘z yeridagi kabi rohat farog‘atda yashamas. Maishati talx bo‘lub, har vaqt dilining bir go‘shasida o‘z vatanining muhabbati turar” [3].

Ulug‘ allomamiz Abdulla Avloniy oilada bolalar tarbiyasini barvaqt boshlagan ma’qul degan barcha mutafakkirlarning fikriga qo‘shilgan holda insonning voyaga yetishida ta‘lim-tarbiyaning o‘rni beqiyos ekan, bu jarayonni azaliy an’analarga tayangan holda ta’lim-tarbiyani amalga oshirish lozim deb hisoblaydi. Abdulla Avloniyning ta’lim-tarbiyaga oid oxirgi yozgan asarlarida ilgari surgan ta’limiy-tarbiyaviy g‘oyalari, ko‘plab nazariy mulohazalari ushbu asarlari qoshidan joy olgan bo‘lib, ularni mufassal tadbiq etish milliy ma’naviyatimizni xolis anglab yetishda bugungi avlodlar uchun benazir manba va asos bo‘lib xizmat etadi [4].

Abdulla Avloniy shoir, yozuvchi, dramaturg, ammo pedagogika uning hayotidagi muhim sahifani tashkil etadi. U faoliyatning ilk bosqichidan to umrining so’nggi damlarigacha o‘qituvchilik qildi, pedagogika fanining ham

nazariy, ham amaliy masalalari bilan mustaqil shug‘ullandi, darsliklar yaratdi. XX-asr zamonaviy o‘zbek pedagogikasining asoschisi, o‘zbek tili va adabiyoti o‘qitish metodikasi fanining tamal toshini qo‘ygan mutafakkiridir. A.Avloniy XX-asr tongida maktablarda birinchi bo‘lib texnik vositalardan foydalanib, ifodali o‘qishning yangi turlarini yaratdi. “Turkiy guliston yohud ahloq” asari muallifi A. Avloniyning o‘zi: “Men bu asarimni birinchi maktablarimizning yuqori sinflarida ta’lim bermak ila barobar ulug‘ adabiyot, axloq havaskorlarining anzori oliylarig‘a taqdim qildim”, deb ta’kidlaganidek, asar 1900-yillardan boshlab xalq o‘rtasida ancha katta shuhrat qozona boshlagan “usuli jadid” makatablarining yuqori sinflari o‘quvchilari uchun darslik sifatida yaratilgan edi. Ammo asar darslikdan ko‘ra pedagogika fanining ham nazariy, ham amaliy masalalarini yorituvchi ilmiy asar sifatida namoyon bo‘ldi.

XIX asrnnig 90-yillari oxirlarida rustuzem maktablarida o‘qiydigan mahalliy millat bolalari uchun S.M.Gromeniskiynnig uch kitobdan iborat “Книга для чтения” (“O‘qish kitob”) asari darslik sifatida nashrdan chiqarildi. N.Ilminskiy qarashlari zaminida yaratilgan ushbu darslikda Rusiyani, rus xalqini ulug‘lovchi, Rusiyani buyuk vatan sifatida ta’rif-tavsif etuvchi o‘nlab nazmiy va nasriy matnlar berilgan edi. Bu darslikning shovinistik maqsadini jadid pedagoglari tushunib yetgan va millat farzandlarini vatanparvarlik, millatparvarlik ruhida tarbiyalash masalasiga alohida e’tibor qaratgan edilar. Bu hol ular yaratgan har bir darslikda, har bir ilmiy, badiiy asarlarda yaqqol ko‘zga tashlanadi. Abdulla Avloniyning “Turkiy guliston yohud axloq” asarida “Vatanni suymak” degan bobida Vatan tuproqi muqaddas. Unda ajdodlarimizning xokilari bor, unda kelajak nasllarimiznnig haqlari bor. Shuning uchun ham Vatanni oddiygina sevish mumkin emas, uning istiqboli uchun kuyunish, kurashish, kelguvchi avlodlarga to‘la-to‘kis, ozod farovon holda topshirish hissi ham mavjud. Abdulla Avloniy ona-Vatanga mana shunday yoniq qalb bilan munosabatda bo‘ladi. Shuningdek, u Farzandlar ham har xil bo‘ladi, - deya ta’kidlab: “Onaning baxtiga sherik bo‘lib, baxtsizligida yolg‘iz tashlab

ketuvchi farzandlar ham topiladi. Vatanning ham faqat fusunkor tabiatini, bog‘-rog‘larini hush ko‘radigan, lekin tashvish va g‘amlarini o‘ylamaydigan farzandlari yo‘q emas. Vatanni: u qanday bo‘lmasin, sevish kerak. Biz, Turkistonliklar o‘z vatanimizni jonimizdan ortiq suyganimiz kabi, arablar arabistonlarini, qumlik issig‘ cho‘llarini, eskimo‘lar shimol taraflarini, eng sovuq qor va muzlik yerlarini boshqa yerlardan ziyoda suyarlar. Agar suymasalar edi, havosi yaxshi, tiriklik oson yerlarga o‘z vatanlarini tashlab hijrat qilurlar edi. Bobolarimiz “Qishi yurtida sulton bo‘lguncha, o‘z yurtingda cho‘pon bo‘l, demishlar” [3] – deydi.

XX asr boshlarida ham o‘qituvchilar tayyorlaydigan birorta na oliy va na o‘rta maxsus bilim yurti yo‘q edi. Rus-tuzem maktablari uchun o‘qituvchi kadrlar tayyorlaydigan Toshkent o‘qituvchilar seminariyasining tub maqsadlari ma’lum edi. Munavvar qori Abdurashidxon o‘g‘li, Abdulla Avldoniy, Ishoqxon Ibrat, Siddiqqiy Ajziy, Abduqodir Shakuriy maktablarini bitirib chiqqan va o‘qituvchilikka muhabbat qo‘ygan ko‘pi yoshlar ketma-ket ochilayotgan “usuli jadid” maktablarida ustozlari rahbarligida o‘qituvchi bo‘lib ishlaganlar.

Abdulla Avloniy pedagogik qarashlarida aql va ilmning yuksak darajada ulug‘lanishi bevosita insonni ulug‘lash bilan uzviy bog‘lanadi. Chunki Olloh insonni barcha mavjudodlardan, mahluqotlardan ulug‘ qilib yaratdi. Unga ikki dunyo saodatiga erishishdek buyuk maqsad uchun Aql berdi. Inson shu Aql yordamida ilm-ma’rifatni, taraqqiyotni egallaydi, dunyoni boshqaradi. Mana A.Avloniyning aqlga bergan ta’rifi: “Aql insonlarning piri komili, murshidi yagonasidur... Janobi haq insonni hayvondan so‘z va aql ila ayirlishdur. Rasuli akram nabiyyi muhtaram sallollahu alayhi vassalam afandimiz: “Ey insonlar! Aqlingizga tavoze’ qilingiz. Siz janobi haq buyurgan va qaytargan narsalarni aqlingiz ila bilursiz”, demishlar”. A.Avloniy aql, ilm, tajriba bilan kamol topadi deydi. Avloniy fikricha, ilm har ishda bizga rahnamo, ikki dunyo saodatiga etuvchi ulug‘ ne’matdur. Ilmsiz kishi mevasiz daraxt kabidur. Asar muallifi ilmni ikki qismga: ilmi diniy va ilmi foniyga ajratadi. Ammo u bu ismlar

o‘rtasiga to‘siq qo‘ymaydi, aksincha, diniy kishi bo‘lish uchun ham hisob, handasa, tarix, hikmat, tib, kimyo, ziroat kabi fonniy ilmlarni o‘rganish zarurligini ta’kidlaydi. Muallif fikricha, har bir millatning taraqqiy va toleysi yoshlarning ilm va ma’rifatiga, hunar va san’atiga bog‘liqdir [5].

Abdulla Avloniyning pedagogikaga oid asarlari katta ahamiyatga molik. XX asr boshlaridagi pedagogik fikrlar taraqqiyotini o‘rganish sohasida uning “Turkiy guliston yoxud axloq” asari shular jumlasidandir. Bu asar axloqiy va ta’limiy tarbiyaviy asar bo‘lib, unda insonlarni “yaxshilikka chaqiruvchi, yomonlardan qaytaruvchi” bir ilm-axloq haqida fikr yuritiladi. Shu jihatdan bu asar o‘ziga xos tarbiyaviy asar hisoblanadi. Abdulla Avloniy pedagog sifatida bola tarbiyasining roli haqida fikr yuritib “Agar bir kishi yoshligida nafsi buzilib, tarbiyasiz, axloqsiz bo’lib o‘sdimi, Allohu akbar, bunday kishilardan yaxshilik kutmoq yerdan turub yulduzlarga qo‘l uzatmoq kabidur”, – deydi. Uning fikriga ko‘ra, bolalarda axloqiy xislatlarning tarkib topishida ijtimoiy muhit, oilaviy sharoit va bolaning atrofidagi kishilar g‘oyat katta ahamiyatga egadir. Bolalarda fikrlash qobiliyatini o‘stirish va bu tarbiya bilan muntazam shug‘ullanishi benihoya zarur va muqaddas bir vazifa. Binobarin, u muallimlarning “diqqatlariga suyalgan, vijdonlariga yuklangan muqaddas vazifadur... Negaki fikrning quvvat, ziynati, kengligi, muallimning tarbiyasiga bog‘liqdur”. Ayni zamonda muallif ta’lim va tarbiya uzviy bog‘liq ekanini ham ta’kidlaydi: “Dars ila tarbiya orasida bir oz farq bo‘lsa ham, ikkisi bir-biridan ayrulmaydurgan, birining vujudi biriga boylangan jon ila tan kabidur” – deydi. Abdulla Avloniy “Turkiy guliston yoxud axloq” kitobida ma’rifatparvalik g‘oyalarini targ‘ib qiladi va unda ilm to‘g‘risida shunday deydi: “Ilm dunyoning izzati, oxiratning sharofatidur. Ilm inson uchun g‘oyat oliy, muqaddas bir fazilatdur. Zeroki, ilm bizga o‘z ahvolimini, harakatimizni oyina kabi ko‘rsatur. Ilmsiz inson mevasiz daraxt kabidur...”. Avloniy ilmni umuman emas, balki uning amaliy va hayotiy foydalarini aytib, “Bizlarni jaholat, qorong‘ulikdan qutqarur. Madaniyat insoniyatni ma’rifat dunyosiga chiqarur, yomon fe’llardan,

buzug‘ ishlardan qaytarur, yaxshi xulq va odob sohibi qilur... alhosil butun hayotimiz, salomatimiz, saodatimiz, sarvatimiz, maishatimiz, himatimiz, g‘ayratimiz, dunyo va oxiratimiz ilma bog‘lidur” [6].

Xulosa qilib shuni aytish kerakki, Abdulla Avloniyning ta’lim-tarbiya sohasidagi qarashlari o‘zbek xalqining ruhiyati, turmush tarzi, milliy qadriyatlari bilan chambarchas bog‘langan. Uning boy pedagogik merosi milliy maktab, milliy pedagogikani rivojlantirishda qimmatbaho manba bo‘lib xizmat qiladi. Shu ma’noda Avloniyning siymosi, ilmiy va pedagogik faoliyati o‘zbek xalqi uchun qadrlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. www.president.uz
2. Бегали Қосимов, Шуҳрат Ризаев. Абдулла Авлоний (1878-1934) - https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/milliy-uygonish/begali-qosimov-shuhrat-rizaev abdulla-avloniy-1878-1934/
3. Авлоний Абдулла. Танланган асарлар. Икки жилдлик. 2-жилд. –Т., Маънавият, 1988. 93-б.
4. Abdulla Avloniy asarlari talabalarda Yuksak axloqiy fazilatlarni shakllantirishda muhim manba sifatida Madina Isroil qizi Ashurova Toshkent davlat pedagogika universiteti magistranti. Academic Research in Educational Sciences Volume 3 | Issue 2 | 2022 ISSN: 2181-1385 Cite-Factor: 0,89 | SIS: 1,12 DOI: 10.24412/2181-1385-2022-2-366-370 SJIF: 5,7 | UIF: 6,1
5. Abdulla Avloniy pedagogik Faoliyatida ma’rifiy masalalarning aks etishi Xomidova Gulzebo Rayimboy qizi Navoiy viloyati Xatirchi tumani 19-umumiy o‘rta ta’lim maktabi ona tili va adabiyoti fani o‘qituvchisi. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences (E)ISSN:2181-1784 www.oriens.uz SJIF 2023 = 6.131 / ASI Factor = 1.7 3(4), April, 2023.
6. Abdulla Aloniy - pedagogika sohasining buyuk yetakchisi Abduxakimova Umida Baxodirovna Nizomiy nomidagi TDPU talabasi Qo‘chqorov Jonibek O‘tkir o‘g‘li Nizomiy nomidagi TDPU talabasi. Science and innovation international scientific journal volume 1 ISSUE 6 UIF-2022: 8.2 | ISSN: 2181-3337.

ТУРКИСТОНДА ЖАДИД МАКТАБЛАРИ ФАОЛИЯТИ

Жураев Хусниддин Пазлиддинович, Фарғона давлат университети Тарих факультети декани, доцент
Тожибоев Умиджон Усмонжон ўғли, Фарғона давлат университети Ўзбекистон тарихи ихтисослиги таянч докторанти

Аннотация: *Ушбу мақолада Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг ривожланиши, шунингдек, жадидларнинг ўлкада таълим соҳасидаги ислоҳотлардаги роли ва ҳиссалари ҳақида. Янги усул мактабларининг очилиши ва бу борадаги мураккаблик ҳамда тўсиқлар. Чор ҳукумати томонидан миллий зиёлилар фаолиятининг мунтазам равишда кузатиб*

борилганлиги. Миллий зиёлиларнинг таълим тизимидаги сай-ҳаракатлари, шунингдек, бу даврда жадид мактаблари фаолиятининг даврий матбуот нашрларида ёритиб борилиши ва ўзига ҳос ютуқ ва камчиликлари тахлил қилинган.

Калит сўзлар: *янги усул мактаблари, жадидчилик, миллий зиёлилар, мадрасалар, усули савтия, таълим ислоҳоти, жадид матбуоти.*

Аннотация: *В данной статье речь идет о развитии движения джадидизма в Туркестане, а также о роли и вкладе джадидизма в образовательные реформы в стране. Открытие новых методических школ и сложности и препятствия в этом отношении. Царское правительство регулярно контролировало деятельность национальной интеллигенции. Анализируются усилия национальной интеллигенции в системе образования, а также освещение деятельности современной школы в публикациях периодической печати, конкретные достижения и недостатки.*

Ключевые слова: *новые усульские школы, джадидизм, национальная интеллигенция, медресе, усул савтия, образовательная реформа, джадидская пресса.*

Abstract: *This article is about the development of Jadidism movement in Turkestan, as well as the role and contributions of Jadidism in educational reforms in the country. Opening of new schools of method and the complexity and obstacles in this regard. The tsar's government regularly monitored the activities of national intellectuals. The efforts of the national intellectuals in the education system, as well as the coverage of the activities of the modern schools in the periodical press publications and the specific achievements and shortcomings are analyzed.*

Key words: *new usul schools, Jadidism, national intellectuals, madrasas, usul savtiya, educational reform, Jadid press.*

Мустақиллик туфайли жадидчилик ҳаракати тарихини ўрганишга бўлган маънавий эҳтиёж ва талабнинг ортиши. Жадидчилик миллий ўзликни англаш ва уйғонишнинг маънавий-маърифий асоси эканлиги. Жадидчилик ҳаракатининг илмий-назарий таъриф-тавсифи. У ўз қарашлари ва мақсадига кўра, сиёсий-ижтимоий, маърифий-ғоявий, мафкуравий, демократик ислоҳотчилик ҳаракати бўлганлигини таъкидлаш жоиз. Шу ўринда жадидларнинг мактаблари уларнинг педагогик таълимоти алоҳида этиборга моликдир.

Тарихий манбалар ва адабиётларни тахлил қилар эканмиз, Туркистонда жадид мактабларининг очилиши XIX аср охири – XX аср бошларига тўғри келади. Мутахассисларнинг фикрларига қараганда, таълим тизимини ислоҳ этиш ғояси Туркистонга Қрим, Қозон ва Озарбайжонга қараганда ўн беш-йигирма йил кейин етиб келган. Бунинг асосий сабаби Туркистон генерал-губернаторлигининг маҳаллий аҳолини маърифатдан онгли равишда четда ушлаб туришга қаратилган сиёсати эди.

Шунингдек, империя томонидан рус-тузем мактабларини очиш бўйича тизимли ишлар аввал бошданоқ ташкиллаб юборилганди. Айни пайтда айрим махаллий амалдорлар ҳам ёрдам рус-тузем мактабларини очилишига кўмаклашдилар. Рус тилидаги мактабларнинг очилиши ташаббуси Кауфман даврига бориб тақалади, шунингдек, махаллий бойлардан тошкентлик савдогар Саид-Азимнинг ташаббусини ҳам таъкидлаш керак, у ҳатто руслар билан савдо алоқаларини йўлга қўйганди. Унинг ёрдамида ташкилий масалалар ишлаб чиқилган ва смета тузилган. [3. 130-б.] Бу даврда рус-тузем мактабларига муносабат ерли зиёлиларда икки хил эди:

1. Ҳамкорлик қилувчилар (Саидғани Саидазимбой ўғли, Сатторхон Абдуғаффоров, Саидрасул Саидазизов).

2. Рад этувчилар (И.Гаспринский, З.Валидий, М.Чўқаев). Маҳаллий мактаблар эса, хусусий бўлиб, уларга кўплаб тўсиқлар қўйиларди. Айниқса, Исмоилбек Гаспринский бошлаб берган замонавий усули жадид мактабларига мустамлака ҳукумати қаттиқ турди. Шуларга қарамай, маҳаллий зиёлиларнинг жасоратлари туфайли янги мактаблар очилаверди. Маълумотларга қараганда, 1903 йилда Туркистонда 102 та бошланғич, иккита ўрта “усули жадид” мактаби бўлган. [4. 127-б.]

Усули жадид мактаби фаолияти дастлаб Исмоилбек Гаспринский томонидан Қримда йўлга қўйилди. Шундан сўнг, у мусулмонлар яшайдиган бошқа ҳудудларда ҳам ушбу мактаблар фаолиятини жорий қилишга киришди. Чунки, у мусулмон миллатини қолоқликдан олиб чиқишнинг асосий омилини маорифда, ўқитиш усулини янгилашда кўрди. Биринчи “Усули жадид” - янги усулдаги мактаб 1884 йили Боқчасаройда очилган эди.

И.Гаспринский 1893 йилда маслакдоши Мажид Ғанизода билан Тошкентга келади, Самарқанд ва Бухорода бўлади. Бухоро амири Абдулаҳад билан учрашади ва унинг розилиги билан Бухорода 1893 йилда битта усули

жадид мактаби очишга муваффақ бўлади. Маълумотларга қараганда, Исмоилбек Гаспринскийнинг Туркистон ўлкасига келиши Самарқанд маърифатпарварларининг ҳам эътиборини қозонган. У Бухородаги мактабдан ташқари, Самарқандда ҳам яна бир хусусий усули жадид мактабини очишга муваффақ бўлган. Бу ҳақда И.Гаспринский «Таржимон» газетасида кейинроқ мақола ҳам берган: «Мактабнинг довруғи ҳар тарафга ёйилиб, тез савод чиқаришига кўра, туркистонликлар бу мактабга ўзларича муносиб ном ҳам берганлар. Бу ҳам бўлса, «машинали мактаб» эди. Оғиздан-оғизга кўчиб, мактаб довруғи маориф бошлиғи қулоғига етиб борди ва расмий рухсатсиз очилганлиги сабабдан миршаблар томонидан ёпиб қўйилди. Лекин кўзланган мақсад амалга оширилган эди. Туркистон аҳолисининг диққат эътибори жалб этилди». И.Гаспринскийнинг Туркистон сафаридан 8 йил кейин 1901 йилда Мунаввар қори Абдурашидхонов томонидан дастлабки усули жадид мактаби очилди. Бунинг давоми сифатида 1903 йилда Самарқандда Маҳмудхўжа Беҳбудий томонидан яна бир шундай мактаб ташкил этилди. Туркистонда етишиб чиққан энг буюк ислоҳотчилардан бири бўлган Мунаввар қори Гаспринскийга эргашиб, усули жадид мактабларида ўқитувчилик қилди, ҳам усули жадид мактаблари учун ўқитувчилар тайёрлашда фаолият кўрсатди. Бу билан кифояланмаган Мунаввар қори усули жадид мактаблари учун дастлабки дарслик китобларини шахсан ўзи яратди. Мунаввар қори тарбиялаб етиштирган Эшонхўжа Хоний, Ҳусанхўжа Хоний, Шокиржон Раҳимий, Собиржон Раҳимий, Салимхон Тиллахон ўғли, Қаюм Рамазон каби ўқитувчиларнинг ғайрати билан Тошкентда усули жадид мактабларининг миқцори 16 тага етди. Бунинг натижаси ўлароқ Тошкентда тезлик билан амалга оширилган бу ҳаракатлар аввал Қўқон, кейинроқ эса Хива ва Бухорога ёйилди ҳамда қисқа фурсат ичида бу диний марказларда 100 га яқин усули жадид мактаблари очилди. [5. 82-б.] Албатта, тартибли таълимнинг амалий натижалари жадид мактаблари

фаолиятида кўзга ташлана бошлади. Жумладан, Исҳоқхон Ибрат янгича таълим-тарбия тизимининг ниҳоятда катта афзалликларини исботлашда кўпроқ ўзи эришган ютуқларга, ўзи амалиётга тадбиқ қилган янги усулларга асосланади. Бу ҳақда у қуйидагиларни ёзади: “Мен ўзум ҳам ўзумга қарашлик ўнта-ўн бешта болаларни эски мактабда ҳеч баҳра топмай, беҳуда юрдукларина жоним ачиб, Қозон тарафиндан... бир муаллим жалб эдуб, мактаб қилиб бердим. Мактабнинг кушодиға уч ой бўлгани йўқ, йигирмадан зиёда кичик болалар, ўн бешта одамлар “алиф нима?” деган саволина “калтак” деб жавоб берувчилар тамом саводи чиқиб, ҳар нарсани ёзадургон бўлдилар. Тўрт-бешта, етти ва саккиз саналар Қўқонға юруб ҳеч нарса билмаган муллабаччалар битамомиҳи арабий муколамаға қодир бўлуб, ҳар бир китобларни мутоалаа этадургон бўлдилар. Шул сабабдин биз кўзумиз ила тажриба қилиб, бул ўқитишга тамом ихлос қилдик”. Ибрат ўз мактабига ҳафталик дарс жадвалини жорий қилдики, бу жадид мактабларининг янги таълим тизимидаги ўрнини белгилашда асосий омиллардан бири саналган. Туркистон ўлкасининг кўпгина жойларида ҳар бир янги усул мактабларининг жорий қилинишини миллий матбуот катта қувонч билан маълум қилиб борди.[6. 161-б]

Янги усул мактаблари очила бошлагач, Туркистон ўқув округи бўйича махсус комиссия тузилди. Мазкур комиссия ўз қарори билан янги усул мактабларининг рухсатсиз тузилишига қатъий чек қўйди. Қарорда жумладан қуйидаги моддалар бор эди:

1. Маҳаллий мактаблар чор маъмуриятининг махсус рухсатномаси билан очилади.

2. Маҳаллий мактаблар очиш ва унда ўқитиш сиёсий жиҳатдан тўла ишончли бўлган Россия фуқароларигагина рухсат этилади.

3. Маҳаллий мактабларда фақат Россия цензураси рухсати билан чоп этилган китобларгина ўқитилади.

4. Махсус рухсатсиз мактаб очган шахслар мактаб очиш ва ўқитувчилик қилиш ишидан бир умрга маҳрум этилади.

Янги мактаблар олдига бундай тўсиқлар қўйилганига қарамай, халқнинг фидойи фарзандлари, ўтган аср бошларида ”усули савтия” (товуш методига асосланган) мактабларни очиш ишига бел боғладилар. Самарқандда очилган дастлабки “усули савтия” мактабларидан бири 1903 йил Жомбой туманининг Ражабамин қишлоғида, атоқли маърифатпарвар Абдуқодир Шакурийнинг ҳовлисида очилган. [7. 22-б.]

Маърифатли халқнинг ўз ҳақ-ҳуқуқлари, мустамлакачилик зулмидан қутулиш ва миллий озодлик учун кураш бошлаши мумкинлиги Чор Россияси ва унинг Туркистондаги маъмуриятини доим огоҳ бўлиб туришга мажбур этди. Ҳусусан, ТРМБ айғоқчи-ҳодими “Шаҳрисабзлик” томонидан 1914 йил 11 июнда берилган маълумот: Бухорода янги усул мактабини очиш ва унда фаолият олиб бориш учун махсус, диний таълим олганлиги тўғрисида гувоҳнома талаб қилинган. Ҳудди шу талаб Россиянинг Бухородаги сиёсий агентлиги томонидан Қори Нўғаевга ҳам қўйилганлиги сабабли, у Бухородан Уфага йўл олиб, муфтийдан ўз диний бўлимини тасдиқловчи гувоҳнома келтиришга кетган.[1. 83-б] Генерал-губернаторликнинг махфий хизмати – чор охранкаси ходимлари маҳаллий зиёлиларнинг таълим тизимини ислоҳ қилишга қаратилган ҳар бир қадамини қаттиқ назорат остига олдилар.

Таъкидлаш жоизки, жадид мактабларида таълим тизими дастлабки босқичда тўлиқ ва мукаммал тарзда фаолият олиб бормади. Масалан, 1907 йил Махмудхўжа Бехбудий Андижон шахрига ташриф буюриб бу ерда фаолият олиб бораётган жадид мактаби фаолиятини қуйидагича тасвирлайди: “Бир самарқандийни ҳидояти ила усули жадид аталадурғон мактабга бордукки, пишиқ хиштдан бино қилган, парта ва лавҳа. Печ ва оинакорлик эшикларни махтави ва бир тарафи масжидни саҳн ҳафзи, дигар тарафи катта йўлга муттасил ва модатан мунтазим бир мактабга бир

хайрпеша мусулмон бино қилган экан(исми ёдимда қолмади, вале ёзар эдим.) Ичиға юз қадар шогирд ва бошқа катта болиғ кишилар ҳам партаға ўлтуриб иптидоий ўқуға машғул эдилар. Муаллими тубжоий киши ва қобилгина муллабача экан. Ўқилатурган китоблар маълум, ул “Фарзи айн”, “Каломи шариф”, Тажвид, Бедил, Навоий. Хулоса, эски мактабға ўқулатурганлар ва ҳисобдан амали арбаъа. Муаллимдан сўровим бўйича маълум бўлдики, на бошқа мунтазам мактабларни ва ё шаҳарларни кўрибдур, на жарида ва ё китоби туркия ва жадид ўқубдур.[2.55-б]

Жадидчилик факат маориф сохасида кенг тус олиб қолмай, балки маданият, санъат ва инқилобий харакатлар сохасига ҳам ўз таъсирини кўрсатди. «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1927 йил 7 июнида Тошкент округ маъданиятчилар қурултойида жадидлар масаласига ҳам алохида эътибор берилди. Курултойда музокарага чикан Зиё Сайд шундай деган эди: “Жадидларнинг инқилобга қилғон «рахбарлик»лари миллатчилар билан бирга болшевиклар фирқасига қарши туришдан иборат эди. Бизнинг мактабларимиздаги оталар қўмитаси ичида мафкураси бузуқ, бойлар ҳам йуқ эмас. Буларнинг мактаб ёнида бўлгон комсомоллар ячейкаси ва болалар ташкилотига таъсири бўлмай қолмайди. Оталар қўмитасининг мактаб очиб бериши бизни анча шубхага қолдиради. Бундан максадлари болаларни миллий сармоя мафкураси билан тарбиялашдир. Мактабларда ижтимоий дарс берадургон баъзи муаллимлар ўзларининг таржимаи холларини айтиб берар эканлар, шундай мухим дарсларни бундай муаллимларга топшириб қўйиш чаки иш”. Бундан кейин музокарага чиққанлардан Мунаввар Қори Абдурашидхонов маърузасининг бир неча моддалари устида тўхтаб маълумот тарикасида куйидагиларни гапирди: «Маърузачиларнинг таъбири бўйича бизнинг муаллимларимиз ичида мактаб бошқаю, сиёсат бошқа, дейдурғон кишилар бор эмиш. Мактаб қайси синф қўлида бўлса, мактабларда шу синфнинг мафкураси тарқалади ва илгари сурилади. Бу гапга кўнмаганларни янглишган, ўжар кишилар,

деб айтишга жасорат қиламиз. Жадидчилика қандай бахо бериш тўғрисида қуйидаги асосларни келтираман: жадид мактаби қай вактда ва кимлар қўли билан вужудга чикди? Мана буни текшириш учун йигирма йил илгарига қараш, албатта, лозим. Хозирги пайтда ўрта маълумотга эга бўлган кишилар Масков ва бошқа жойларга бориб ўқишни хавас қилса, аввалларисаводи чиққан бир киши Бухорога бориб ўқишни ўзи учун бир шараф деб билар эди. Чунки улар илмни фақат диндангина иборат деб билар эдилар. Мухит шуни такозо қилар эди. Ўша вақтнинг хукумати ҳам шу фикрни қувватламаса, бўлмас эди. Жадид мактабини ташкил қилганлар ҳам эски мактаб, Мадраса ва Қорихоналарнинг етиштирган кишилари эди. Улар ёлгиз Боғчасаройда чиқадурғон Исмоил Гаспиралининг газетасини ўқирдилар ва шу орқали мактабни яхши тушуниб, китоблар олдирар эди. Буларга бахо янглиш ва ортиқча берилган. Чунки ўша вақтдаги жадид мактабига уламо, бой ва ҳамма қарши эди. Жадидлар шундай шароит ичида жасорат билан чикиб иш бошлағон эканлар, буларга бериладурғон бахо ҳам шундан ортиқ бўлмаслиги лозим эди. Жадидлар шу мактабга яхши назар билан карағон кишиларни ўзига дўст кўриб қучоғига тортар эди. Буларнинг бой, рухоний, савдогар бўлишидан қатъи назар, секин-секин жадидларнинг дўсти кўпайиб, турли гуруҳлардан иборат бир жадидлар тудаси ташкил қилдик.

Жадид миллий матбуотининг Тошкентда “Тараққий” (Исмоил Обидий, 1906), “Хуршид” (Мунаввар қори, 1906), “Тужжор” (Саидкаримбой Саидазимбоев, 1907), “Садои Туркистон” (У.Асадуллахўжаев, 1914), “Нажот” (Мунаввар қори, 1917), “Шўрои Ислом” (Абдулла Баттол, 1917) "Ал-ислоҳ” (Абдураҳмон Сайёҳ, 1915-1918), “Чаён” (1917), “Изҳорул ҳақ” (Мулла Садриддинхўжа муфти, 1918), “Ал изоҳ” (1917-1918) каби газета ва журналлар, Фарғонада “Садои Фарғона” (Обиджон Маҳмудов, 1914), “Фарғона нидоси” (1917), “Тирик сўз” (1914), Бухорода “Бухорои Шариф” (Миржалол Юсуфзода, 1912-

1913), “Турон” (Ғиёсмахсум Ҳусайний, 1913), Самарқандда “Самарқанд” (Маҳмудхўжа Беҳбудий, 1913), “Ҳуррият” (1917) газеталари ва "Ойина” журнали (1913-1915), Қўқонда “Эл байроғи” (Б.Солиев, 1917), “Тириксўз” (О.Маҳмудов, 1915) газеталари, “Кенгаш” (Ҳамза Ҳакимзода, 1917), “Юрт” (Ашурали Зоҳидий, 1917) каби журналларининг чоп этилиши180 давр тақозоси билан маърифатпарварлик ғояларининг тарқалишида самарали восита ва миллат эхтиёжига айланди.[6. 114-б] Масалан, "Садои Фарғона"да маданий-маърифий мавзу марказий ўрин тутган. Усули жадид мактаблари изчил тарғиб килиниб, мазкур масала юзасидан мунозаралар уюштирилган. Шунингдек, миллий тараккиётга дойр долзарб муаммолар: (миллатнинг ижтимоий-эстетик онгини юксалтирувчи янги бадиий адабиёт, матбуот яратиш, халк оммасига тушунарли адабий тилни шакллантириш, ёшлардан билимдон, маънавий баркамол мутахассислар етиштириш каби) атрофида бахслар юритилган. Айрим реклама ва эълонларга хам ўрин ажратилган.[8. 124-б]

Айтиш лозим, миллий матбуот саҳифаларида янги усул мактаблар масаласи билан бир қаторда, мадрасалар ислоҳига ҳам катта эътибор қаратилди. Шу ўринда “Садои Туркистон” саҳифаларида чоп этилган ушбу мавзудаги мақолаларни таҳлил этиш мақсадга мувофиқ. “Усули жадида мадрасаси” номли мақолада Туркистонда бир қатор янги усул - жадид мактаблари бор бўлишига қарамай, ҳанузгача бир орта янги усулда ташкил этилган мадраса йўқлиги ҳақида фикр билдирилади. Мақола муаллифи янги усул мадрасалари қандай бўлиши кераклиги, у ерда қандай фанлар ўқитилиши ва дарслар қайси тилда олиб борилиши кераклиги ҳақида мулоҳазалар билдиради. Муаллиф Туркистонда янги ташкил қилинажак мактаб ва мадрасалардаги “дарсларда тадқиқот ва тамринот усулини ижро қилмоқ, баъзи ҳошияларни (фанларни - Я М) чиқаруб, ўрниға бошқа муҳим дарслар киргузмак: тарих, табиёт ва риёзиёт илмларидин ҳам талабани бир оз хабардор қилмоқ” зарур деб ҳисоблайди.[6. 165-б.]

Ҳулоса қилиб айтганда, Куқон Бухоро ва Хива мухториятлари жадидчилик харакати ва унинг маърифий ғояларини бузиб ташлашга уринсада, бир қатор маърифатпарвар шоир ва педагоглар бу ғояни Туркистонда амалга оширишга киришдилар. Улар Чулпон, Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат, Мунаввар Қори, Махмудхужа Бехбудий, Саидрасул Азизий, Исхокхон Ибрат ва бошқа кўплаб жадид маърифатпарварлари эдилар. Улар ташкил этган мактабларининг довруғи етмаган жой колмади. Жадидчилик ҳаракати намоёндаларининг жуда кўп мақолалари, Фитрат, Чўлпон ва бошқаларнинг ҳикоя, ҳиссалари нашр этилди. XIX аср охири ва XX аср бошлари Туркистон ўлкасининг ижтимоий-маданий ҳаётида жадидларнинг педагогик фаолиятини илмий таҳлил этиш ва ҳозирги замон педагогика фани кўзгусида баҳо бериш таълим тарихи муаммоларини ойдинлаштиришда қўл келади. Бугунги кунда жадидлар орзу қилган озод мамлакатимизда таълим-тарбия тизимининг миллий заминини мустаҳкамлаш, замон талаблари даражасида такомиллаштиришга алоҳида эътибор қаратиш лозим. Зеро, бу сай ҳаракатлар Янги Ўзбекистон тараққиёти пойдеворига замин яратишга хизмат қилди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Миллий архиви (ЎзМА).Ф И461. 1-рўйхат, 1470-иш жилд, 83-варақ.
2. Профессор Р.Т.Шамсутдинов, докторант Д.И.Хомидов //Туркистон халқининг миллий қахрамони Махмудхўжа Бехбудий Андижонда. Водийнома. 2019№2(13)
3. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Ленинград: "АН СССР", 1927.
4. Б.Қосимов., Ш.Юсупов., У.Долимов., Ш.Ризаев., С.Аҳмедов. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. Тошкент: “Маънавият”, 2004.
5. Н.Каримов. Исмоил Гаспринский ва Туркистон. Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2005.
6. Жадид маърифатпарварларининг миллий таълим, матбуот, адабиёт ва санъатни ривожлантиришга қўшган ҳиссаси ва унинг Миллий ғоя тарғиботидаги аҳамияти, Республика илмий-амалий анжумани материаллари (2016; Тошкент)
7. Н.Каримов. Махмудхўжа Бехбудий. Тошкент: “Ўзбекистон”, 2010.
8. И.Ёкубов. Миллий уйғониш даври ўзбек насри. Тошкент: “Fan va texnologiya”, 2012.

РОЛЬ ДЖАДИДОВ В СОЗДАНИИ НОВОМЕТОДНЫХ ШКОЛ В СРЕДНЕЙ АЗИИ

Исамитдинов Жорабек Бобобекович, кандидат исторических наук, доцент кафедры истории таджикского народа ГОУ "Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова"

Аннотация:*Maqolada Buxoro va Samarqand jadidlari A.Shakuriy, M.Behbudiy, A.Munzim, S.Ayniy va boshqalarning o'lkada yangi uslubdagi maktablar yaratishdagi faoliyati qisqacha tahlil qilingan. Ta'kidlanishicha, ilk yangi usuldagi maktablar tatar mullalari tomonidan ochilgan. Yangi usul maktablarini yaratishda Ismoil Gasprinskiy alohida ta'sir ko'rsatdi. "Savtiya" uslubi deb ataladigan bu maktabning o'qitish uslubi rus pedagogika fani yutuqlariga, jumladan, mashhur rus o'qituvchisi K.Ushinskiy va boshqalarga asoslangan edi.*

Tayanch so'zlar: *Jadidlar, yangi usul maktablari, ta'lim islohoti, darsliklar, pedagogik g'oyalar, "Tarbiyai atfol" jamiyati.*

Аннотация: *В статье кратко анализируется вопросы деятельности джадидов Бухары и Самарканда А. Шакури, М. Бехбуди, А. Мунзим, С. Айни и других по созданию новометодных школ в крае. Отмечается что первые новометодные школы были открыты татарскими муллами. Особое влияние в создании новометодных школ оказал Исмаил Гаспринский. Стиль преподавания этой школы, получивший название стиля «Савтия», основывался на достижениях русской педагогической науки, в том числе известного русского педагога К. Ушинского и др.*

Ключевые слова*: Джадиды, новометодные школы, реформа образования, учебники,педагогические идеи, общество "Тарбияи атфол".*

Annotation: *The article briefly analyzes the activities of the Jadids of Bukhara and Samarkand A. Shakuri, M. Behbudi, A. Munzim, S. Aini and others in creating new-method schools in the region. It is noted that the first new-method schools were opened by Tatar mullahs. Ismail Gasprinsky had a special influence in the creation of new method schools. The teaching style of this school, called the "Savtiya" style, was based on the achievements of Russian pedagogical science, including the famous Russian teacher K. Ushinsky and others.*

Key words: *Jadids, new method schools, education reform, textbooks, pedagogical ideas, "Tarbiyai atfol" society.*

Новометодные школ школы джадидов, создавались впервые в городах Самарканд и Бухара, они постепенно устанавливали связи между собой в направлении внедрения образовательных и воспитательных инноваций и обменивались опытом. Сахиб Табаров об этих отношениях пишет следующее: «После этого (имея в виду их первый контакт, который состоялся летом 1908 года.) Абдулвохид Мунзим и садриддин Айни еще раз отправились в Самарканд на десять дней, опять же с опытом школы Абдулкадыра Шакури. Они ознакомились с ходом обучения и сдачи общего экзамена в школе. Они познакомились с учениками школы и

встретились с Махмудходжей Бехбуди. Вернувшись в Бухару, они использовали свои новые достижения из опыта школы Шакури. В результате чего новометодная школа Мунзима была реализована на практике»[4,с.32].

Махмудходжа Бехбуди как миссионер в основном со своими друзьями и учениками, такими как Абдукадир Шакури, Саид Ахмад Сиддик Аджзи, Абдурауф Фитрат внес свою лепту в организации и продвижении новометодных школ.В этом деле он сотрудничал с Рахматуллозода и Хаджи Муином. Он предоставил свой дом для открытия новометодной школы А. Шакури, предложил расширить территорию школы и увеличить количество учеников [6,с.248]. Именно в этот период из-за отсутствия учебников Махмудходжа Бехбуди написал книги «Сборник русской географии», «Сборник общей географии», «Китаб-уль-Атфол», «Сборник русской географии», составил и систематизировал историю ислама. Эти книги были направлены на продвижение науки того периода.

Махмудходжа Бехбуди был одним из видных деятелей современности в Средней Азии и он больше интересовался вопросом реформы образования. Он на страницах «Бухорои Шариф» спросил: «Каков современный метод?» («Бухара шариф», 1912, 28 ноября) говорил о сущности нового метода обучения, основах его формирования, способе обучения и его значении в обучении и воспитании подростков и писал, среди прочего: «Новый метод – это новое правило, которое учит школьников по-другому. Это правило было введено среди мусульман России через владельца журнала «Тарджумон» господина Исмаилбека и оттуда перенесено в Туркестан.... Результатом этой школы является то, что дети быстро читают и пишут, усваивают все, что читают, как содержательный урок и получают удовольствие от чтения. Поэтому дети из этой школы не убегают, а приходят в школу после того, как ее

покинули». В новометодная школа наряду с чтением и письмом прививается школьникам чувство любознательности, помогает им изучать историю, географию, флору и фауну, физику и химию.

В Самарканде в 1908 году один из учителей новометодной школы Хаджи Муин под руководством Абдулкадыра Шакури составил алфавит под названием «Раҳнамои савод» («Руководство по грамотности») и это был «первым таджикским алфавитом, написанный непосредственно учителем в соответствии с практическим методом обучения" [5с.77]. Наряду с преподавательской деятельностью А. Шакури также готовил для своей школы необходимые пособия, особенно учебники. В этой школе ежегодно организовывалось открытое собрание с приемом экзаменов у учеников, за ходом которого могли наблюдать не только родители учащихся, но и другие заинтересованные лица.

Книга для чтения, составленная Абдулкадыром Шакури под названием «Джаме-уль-хикоёт» для школ нового метода, неоднократно издавалась в 1907-1908 годах. В рассматриваемой книге из произведений таджикско-персидской литературы отобраны лучшие короткие нравственно-воспитательные рассказы, выполненные в простом и понятном стиле.

Исматулло Рахматуллозода под руководством своих учителей Бехбуди и Шакури открыл школы «метода савтия» и новометодные школы в нескольких населенных пунктах Самарканда. В этих школах учитель Исматулломуалим обращал внимание на изучение основных предметов и давал краткую информацию по предметам языка, литературы, географии, арифметики, геометрии, мудрости и физики, чтобы как можно быстрее сделать их грамотными. Исматулло Рахматуллозода глубоко изучил педагогические идеи ведущих русских писателей и интеллектуалов XIX века, просвещенных мыслителей Европы и использовал их в своем творчестве. Он перевел их произведения и включил их в свои учебники.

Слава о школах Абдукадыра Шакури и его ученика Исматулло Рахматуллозода распространилась по всей Средней Азии. В те годы интеллигенция из Ташкента, Худжанда, Коканда и Бухары приезжала познакомиться с деятельностью этой школы и ее преподавателями. Они воспользовались опытом этих учителей и открыли на их месте новые школы.

Исматулло Рахматуллозода осознал, что его педагогическая деятельность полезна для народа, и попробовал писать учебники и пособия. С этой целью он издал учебник «Рахбари Мактаб» в 1906 году и сборник «Джаме-уль-Хикоёт» в 1908 году. После этого Садриддин Айни опубликовал книгу «Тахзиб ус-сибян», которую не разрешили к изданию в Бухаре, с редактированием и доработкой в Самарканде.

Новометодные школы также открылись в городе Бухаре. Основателями первой школы были татары, жившие в Бухаре. «В 1906 году бухарские татары открыли для своих детей школу нового метода», — пишет Мухаммаджон Шукуров. Татарин по имени Абдуррахман Саиди основал первую новометодную татарскую школу в Бухаре. Поскольку в этой школе учились и некоторые таджикские дети, Айни переводил уроки Саиди на таджикский язык для таджикоязычных учеников. Стиль преподавания этой школы, получивший название стиля «Савтия», основывался на достижениях русской педагогической науки, в том числе известного русского педагога К. Ушинского. В этой школе в 1907 году в течение шести месяцев работал С. Айни. Его задача в школе заключалась в основном в переводе, он переводил на таджикский язык инструкции и уроки татарского учителя для бухарских учеников, вместе с тем он освоил новую методику обучения [7,с.36].

Когда 8 ноября 1908 года во дворе Абдувахида Мунзима открылась первая новая таджикская школа, педагогическая деятельность Садриддина Айни еще более расширилась. Лишь с приездом в Бухару Исмаила

Гаспиринского –основателя джадидского движения в бахчисарае Крыма России (лето 1908 г.) встал вопрос о новометодных школах. По словам С. Айни, «он (Исмаил Гаспиринский) поднял вопрос о школе в Бухаре, как и везде» [1,с.30]. Исмаил Гаспиринский беседует с бухарскими просветителями Мирзо Мухиддином Мансурзода, Мирханом Порсоевым и некоторыми другими о новометодной школе. Результат этого разговора привела к формализации татарской школы для татар и бухарцев. И. Гаспринский даже выдвигал идею о том, что у государства должно быть получено подходящее здание для школы нового метода. Как отмечает С. Айни в 1908 году, после визита И. Гаспирали, в Бухаре татарским учителем Нозим Собитовым была открыта новая школа под названием «Музаффария», где все дети имели возможность учиться [1,с.30].

В октябре 1908 года по инициативе Мирзы Абдулвахида Бурхонзода (Мунзима) и С.Айни была открыта первая школа новометодная школа с персидско-таджикским языком обучения в городе Бухаре, у входа в Салахханские ворота, в собственном дворе Мунзима, где было 12 учеников. С. Айни и М. А. Мунзим изначально опирались на бухарско-татарских учителей и школ для повышения своего педагогического мастерства. Чтобы материально поддержать свою школу, они установили для детей из бедных семей плату за обучение в размере трех рублей (сумов) в месяц и приняли детей из бедных семей бесплатно. М.А.Мунзим создал первый учебник для учеников своей школы под названием «Рохбари Хат». Эта школа известна в истории как «Школа Мунзима» [3].

В школе, организованной М. А. Мунзимом и С. Айни, ощущалась нехватка необходимых книг. Чтобы восполнить этот недостаток, в марте и апреле 1909 года по инициативе обоих была создана «Компания Бухараи Шариф». Прежде всего, эта компания презентовала книгу «Тарти-уль-Коран» для правильного произношения звуков речи, особенно аятов Корана. По инициативе С. Айни был подготовлен и издан еще один

учебник «Тахзиб-ус-сибён» («Воспитание молодежи»). Помимо упомянутой школы, по инициативе М.А. Мунзима специально для взрослых Бухары открыт ночной курс обучения грамоте. Он собирал в эту школу 20-30-летних ребят и преподавал по два часа каждый день.

В результате репутация и престиж школы нового метода М.А.Мунзима и С.Айни распространились в Бухаре, что не оставило в покое ее противников. Поэтому М. А. Мунзим и С. Айни почувствовали опасность закрытия своей школы и, чтобы хотя бы продемонстрировать публике результаты своей работы, 7 сентября 1909 г. организовали экзаменационное собрание. Приглашенных было почти 100 человек, среди которых были отцы, священники, горожане и т. д. Сегодня, хотя в деятельности этой школы не нашли никаких признаков нарушения шариата, 25 сентября 1909 года по распоряжению правительства эмирата школа Мунзим была закрыта. Число школ новометодных школ в Средней Азии с каждым годом увеличивается. Если в 1910 году число таких школ в городе и разных частях страны составляло около 50 единиц, то в 1911 году количество новометодных школ составляло 63, в них обучалось 4106 учащихся [2,с.53].

Острая борьба между сторонниками и противниками новометодной школы, прежде всего, заставила сторонников, т. е. новых, еще больше объединиться, сохраняя при этом свою деятельность в тайне. С этой целью 1 декабря 1910 года они основали свое тайное общество под названием «Тарбия Атфол». Основателями этой общины были М.А. Мунзим, Хамидходжай Мехри, Ахмаджон Махдум Хамди (Абдусаидов), учитель Хаджи Рафеъ и Мукамаллиддин Махдуми Бурханзода. В целом из 28 членов этой общины 14 были муллами, а трое из них считались учителями.

Общество «Тарбия атфол» считается первой организацией жителей Бухары. Это общество действовало тайно и действовало согласно целям и задачам реформаторов, т. е. реформистов. Создание школ новометодных

школ и отправка бухарских студентов на обучение в Турцию, российские города: Оренбург, Казань, Уфу и Крым относятся к наиболее заметным направлениям деятельности упомянутого общества. В последующие годы вопрос создания новометодных школ находился в центре внимания общества «Тарбия Атфол». Такие школы организовывались по-разному, в основном тайно, по инициативе людей разных профессий (в основном интеллигенции, затем отчасти купечества). Например, в 1912-1913 годах, помимо города Старой Бухары, школы нового метода существовали в Шахрисабзе, Караколе, Карши, Гиждуване и других местах [2]. В 1914 году только в городе Бухаре число школ нового метода достигло 45.

Таким образом джадиды смогли внести изменения в сферу образования, открыв впервые новометодные школы и читальные залы, издав учебники и газеты.

ЛИТЕРАТУРА

1. Айнӣ, С. Таърихи инқилоби Бухоро (Баргардонанда аз ӯзбекӣ ба тоҷикӣ ва мураттиб Р.Ҳошим)/ Садриддин Айнӣ.-Душанбе: Адиб, 1987. –С.30. 240 с.
2. Алимова Д.А. Особенности развития народного образования в Туркестане в период Российской империи. //Вестник МИЦАИ. Выпуск 10.- 2009. –С.53.
3. Мактабҳои усули нав ва рӯзномаи “Бухорои Шариф”//https://tojikon.net/articles/1082-maktab-oi-usuli-nav-va-r-znomai-buhoroi-sharif.html (Дата обращения: 18.03.2024)
4. Табаров, С. Мунзим/ Соҳиб Табаров.-Душанбе:Ирфон,1991.-С.32. 280 с.
5. Ҳошим, Р. Сухан аз устодон ва шогирдон/Раҳим Ҳошим.-Душанбе:Ирфон, 1983.-С.77. 270 с.
6. Шехов А.А. Маҳмудхоҷа Беҳбудӣ-чеҳраи мондагори публитсистикаи тоҷику ӯзбек// Номаи донишгоҳ.-№2(75)-2023. – С.248. С.247-251
7. Шукуров, М. Насри реалистӣ ва тафаккури шуури эстетикӣ/ Муҳаммадҷон Шукуров.-Душанбе: Ирфон, 1987. –С.36. 456 с.

YANGI USUL MAKTABLARIDA TARIX FANINING O’QITILISHI MASALASIGA DOIR

R.A.Arslonzoda, FarDU Jahon tarixi kafedrasi prof. v.b., t. f. n.
R.M.Qodirova, FarDU Jahon tarixi kafedrasi tayanch doktoranti

Аннотация:*Мақолада инқилобдан олдинги даврда Туркистон таълим муассасаларида тарих фанининг ўқитилиши ҳолати умумий тарзда таҳлил этилади. Янги усулдаги миллий мактабларда тарих фанини ўқитиш ташаббускорлари жадидлар*

эканлиги қайд этилади. Улар усули савтия мактаблари ўқув режаларига тарих фанини киритиш зарурлигини асослаб бердилар ва ушбу фанга доир дастлабки ўқув қўлланмалар яратдилар.

Таянч сўз ва иборалар: *эски мактаб, мадраса, рус-тузем мактаби, гимназия, янги усул мактаби, Беҳбудий, ўқув режаси, ўқув дастури, тарих, ислом тарихи, ўқув қўлланма.*

Аннотация: *В статье дан ретроспективный анализ преподавания истории в учебных заведениях Туркестана в досоветский период. Отмечается, что инициаторами преподавания истории в новометодных национальных школах были джадиды. Они обосновали важность включения истории в учебные планы новометодных школ и были авторами первых учебных пособий по этому предмету.*

Ключевые слова и выражения: *старая школа, медресе, русско-туземная школа, гимназия, новометодная тшкола, Бехбуди, учебный план, учебная программа, история, история ислама, учебное пособие.*

Abstract: *The article reveals a retrospective analysis of history teaching in educational institutions of Turkestan in the pre-Soviet period. It is noted that the initiators of teaching history in new-style national schools were the Jadids. They substantiated the importance of including history in the curricula of new-style schools and were the authors of the first textbooks on this subject.*

Key words: *old-style school, medrasah, Russian-native school, gymnasium, new-style school, Behbudi, curriculum, history, history of Islam, textbook.*

Bilimdon, ma’rifatli va yuksak ma’naviyatli insonlarni tarbiyalashda tarix fani muhim o‘rin egallaydi. Shuning uchun hamma zamonlarda atoqli olimlar va yozuvchilar, davlat va jamoat arboblari tarix fanini o‘rganish zarurligini ta’kidlab o’tganlar. Jumladan, buyuk o‘zbek shoiri va mutafakkiri Alisher Navoiy insonning kamolotga yetishida tarixiy bilimlarning ahamiyati katta ekanligini anglagan holda, odamlarni tarixni o‘rganishga da’vat etgan [7, б. 109]. Fanlarni, shu jumladan tarix ilmini yosh avlodga o‘rgatadigan asosiy maskan – bu maktab va oliy o‘quv yurtlaridir. Diniy maktablar va madrasalar Movarounnahrda islom dini yoyilgandan so’ng paydo bo’ldi. Ammo bu o’quv dargohlarida tolibi ilmlarga tarix fani o‘rgatilganligi to’g’risida tarixiy dalillar yo’q. Xo’sh, nima sababdan eski maktab va madrasalarda tarix fani o’qitilmagan, degan tabiiy savol tug‘iladi. Bizningcha, eski maktab va madrasalar asosan konfessional, ya’ni diniy ta’lim muassasalari bo‘lganligi bois ularning dasturiga tarix va ba’zi boshqa dunyoviy fanlar kiritilmagan.

Unda, tarix ixlosmandlari bu fanni qanday o‘rganganlar, degan yana bir savol yuzaga keladi. Fikrimizcha, tarixni sevgan, uni ardoqlagan insonlar

o‘tmish voqealarini mustaqil tarzda, yoki Sharqda keng tarqalgan “ustoz-shogird” an’anasi asosida o‘qib-o‘rganganlar. Shuni ham ta’kidlab o’tish joizki, ayrim manbalarda xususiy pedagogic faoliyat bilan mashg’ul bo’lgan ayrim o’qituvchilar bolalarga tarix fanini o’rgatganligi haqida ba’zi ma’lumotlar uchraydi. Masalan, Cho’lponning hikoyalaridan birida keltirilishicha, hikoya qahramoni Muhammadyorning otasi o’g’lini Ufada madrasai oliyani tugatgan tatar muallimga boshlang’ich ta’lim olish uchun shogirdlikka beradi. Bir yil davomida muallim Muhammadyorga ahkomi islom, tarix va jug’rofiyadan mukammal bilim beradi [1, б. 35.].

Manbalar va adabiyotlarni tahlil etish Turkistonda maktab tizimida tarix fanini o’qitish XIX asrning ikkinchi yarmida, o’lkada Rossiyasi imperiyasi hukmronligi o’rnatilgandan keyin boshlandi, degan xulosa chiqarish imkoniyatini beradi. Dastlab bu fan o’lkada mustamlakachi ma’murlar tomonidan tashkil etilgan ta’lim muassasalari – rus-tuzem maktablari va gimnaziyalarning o’quv rejalariga kiritildi. Birinchi rus-tuzem maktabi Toshkentda 1884-yilda tashkil etildi. 1912-yilga kelib Turkistonda rus-tuzem maktablarining soni 89 taga yetdi [14]. Bunday maktablarni tashkil etishdan asosiy maqsad Turkiston yoshlarini rus tilida o’qitib, ularni Rossiya imperiyasiga sadoqat ruhida tarbiyalash va boshqaruv idoralari uchun tarjimonlar tayyorlash edi. Bu maqsadni ruyobga chiqarish uchun o’quvchilarga tarix fanini ham o’qitish zarur edi. Shuning uchun rus-tuzem maktablari o’quv rejasida tarix fani bor edi. Yoshligida rus-tuzem maktabida tahsil olgan akademik T.N.Qori-Niyoziyning guvohlik berishicha, ushbu maктablarda rus tili, arifmetika, arab yozuvi va islom dini asoslari bilan bir qatorda, tarix va geografiya fanlari (asosan, Rossiya tarixi va geografiyasi) o’qitilgan [13, б. 61].

Rus-tuzem maktablari o’quvchilari uchun birinchi alifbo kitobini xalq ta’limi bo’limi inspektori V.Nalivkin yozgan edi. Bu kitob «Сартовско-персидская хрестоматия. С приложением примеров для перевода с русского на сартовский и персидский языки» deb atalgan. Alifbo kitobiga

o’zlashtirish oson bo’lgan mahalliy xalq maqollari, Sulaymon payg’ambar va Xorun ar-Rashid haqidagi rivoyatlar, O’rta Osiyoning arablar tomonidan istilo qilinishhi to’g’risidagi hikoyalar, Ahmad Yassaviy hikmatlari, Bobur tomonidan Farg’ona tarixining yoritilishi, Xudoyorxonning qipchoqlarga qarshi kurashi, tub joyli aholining urf-odatlari xususidagi ma’lumotlar, shuningdek, she’rlar va mahalliy yozuv namunalari kiritilgan edi [15]. Ammo mustamlakachi ma’murlar mazkur kitobda Rossiya imperiyasi aholisining turmush tarzi yoritilmagan, degan bahona bilan uni tanqid qilishdi.

O’rta Osiyo chor Rossiyasining mustamlakasiga aylantirilgandan keyin bu yerda yashayotgan rus ofitserlari va amaldorlarining bolalari uchun gimnaziyalar ochildi. Gimnaziyalarning asosiy vazifasi bitiruvchilarni universitet va boshqa oliy o’quv yurtlariga tayyorlash edi. Gimnaziyalarda yunon tili, lotin tili, matematika, rus tili, iloyiyot kabi asosiy fanlar bilan birga, ikkinchi darajali sanalgan fanlar – tarix, geografiya, husnixat, rasm chizish va bironta yangi xorijiy til o’rgatilgan [16]. Inqilobdan oldingi davrda mustamlakachi ma’muriyat tomonidan Toshkent, Samarqand, Qo‘qon, Yangi Marg‘ilon va boshqa shaharlarda tashkil etilgan bir necha gimnaziya larda asosan rus millatiga mansub bo‘lgan o‘quvchilar ma’lum hajmda jahon va Rossiya tarixi o’rganar edilar. Bu o’quv maskanlarida ayrim mahalliy zodagonlarning farzandlari ham tahsil olganlar. Mahmudxo’ja Behbudiyning yozishicha, Samargand shahridagi gimnaziyada o’ndan ortiq musulmon bolasi, ular orasida uning o’g’li ham o’qishgan (6, б. 213].

Turkistonda milliy maktablar tizimida tarix fanining o’qitilishi bu yerda vujudga kelgan islohotchilik harakati – jadidchilik bilan bog’liqdir. XIX asrning oxirlarida mahalliy millatga mansub ayrim shaxslarning tashabbusi va moliyaviy ko’magi bilan Turkistonda dastlabki yangi usul maktablari tashkil etilgan. Masalan, 1893-yilda Samargandda Abdulg’ani Husaynov mablag’i hisobidan usuli savtiya maktabi ochildi. Toshkentning Ko’kcha mahallasida Mannon Qori Abdulvahhobov ham mahalliy bolalarni o’qitish uchun yangi usul maktabini

ochdi. Qo'qon shahrida 100 nafar bola ta'lim olgan 20 ta jadid maktabi tashkil etildi. Toshkent shahrida Munavvar Qori Abdurashidxonov tomonidan 145 nafar o'quvchi tahsil olgan maktab, Eshonxo'ja Xo'jayev va Sobirjon Rajabovlar tashabbusi bilan har birida 120 nafardan o'quvchi oqigan 2 ta jadid maktablari tashkil etildi. Sirdaryo viloyat xalq bilim yurtlari direktorining 1914-yil 21-fevraldagi raportiga ko'ra, Toshkentning eski shahrida 12 ta, Kazalinskda 2 ta, Perovskda 3 ta va Chimkentda 1 ta yangi usul maktablari faoliyat olib borgan. Ushbu ta'lim muassasalarida o'qish uch – yo to'rt yil davom etgan [15].

Jadidlar yosh avlodni tarbiyalashda tarix fanining ahamiyati katta ekanligini yaxshi anglar edilar. Bu borada Abdurauf Fitratning tarix faniga bergan bahosi e'tiborga loyiqdir. "Tarix, – deb yozgan edi u, – millatlarning o'tmishini, taraqqiyotini hamda tanazzulining sabablarini o'rganaturg'on ilmdir" [10, b. 3].

Turkiston jadidldrining eng yirik namoyandasi Mahmudxo'ja Behbudiy barkamol insonni tarbiyalashda tarix fanining o'rni beqiyos ekanligini ko'p marotaba ta'kidlab o'tgan. Shu munosabat bilan unung bu boradagi mulohazalariga batafsilrog to'xtalib otishni lozim topdik. Behbudiy tarix ilmining jamiyat uchun ahamiyatini yanada aniqroq ifoda etib, quyidagi jumlani bitgan edi: "Tarixning foydalaridan ba'zisi ushbudurki, bir millatning na tariqada, qaysi yo'l ila taraqqiy etganin o'qib, ibrat olmoq, yoki bir millatning na sabablardan tanazzul etib, oxiri munqariz bo'lib ketganin o'qub, mundan ham istifoda etmak mumkindur" [5, б. 154].

Behbudiyning tarix fanining jamiyat taraqqiyotida tutgan orni to'g'risidagi mulohazalari uning "Tarix va jug'rofiya" maqolasida ham o'z aksini topgan. Ayrim mutaassib ulamolarning qotib qolgan dunyoqarashi hukmron bo'lgan davrda bu fanlar bid'at va gunoh hisoblanar edi. Shunga qarshi Behbudiy o'sha vaziyatda tarix va jug'rofiyaning muhimligi va zarurligini, bu fanlar jamiyat hayotida qadimdan mavjud bo'lib kelganligini isbotlab, ularni yangi usul maktablari dasturiga kiritish kerak ekanligini asoslab beradi [2, б. 14-

15].

Tabiiy va ijtimoiy fanlarni Behbudiy “aqlli ilmlar” deb nomlangan umumiy tushuncha ostida birlashtiradi. Xalq tarixi, mamlakat tarixi, islom tarixini bilmay turib, oddiy fuqarodan tortib to davlat arbobi, ruhoniy va ulamo, olimu fuzalolargacha ma’rifatli bo’la olishi also mumkin emas. Behbudiyning fikricha, tarix davlatlarning gullab-yashnashi va yo inqirozi sabablarini, kishilarning e’tiqodi darajasini, musulmonchilikka putur yetishi va islomga shak keltirib, uning asoslarini buzib ko’rsatish sabablarini tushuntirib beradi. Mukammal, odil inson bo’lib yetishish uchun tarixni bilmoq darkor, har qanday bilim ham tarix ilmisiz to’la va mukammal emas, deydi Behbudiy. “Dunyoga ishonmoq uchun, komil va odil bo’lmoq uchun tarixni o’qumoq va bilmoq kerak. Podshoyu vazir, hukumat odamlari va siyosiy kishilar uchun tarix o’qumoq kerak. Dini islomning asli payg’ambar va sahobalarning islomiyat va ummat uchun jafo chekkan va mehnatlarini bilmoq uchun tarix o’qumoq kerak. Past qolgan va yo taraqqiy qilgan xalqlarni, jahongir bo’lgan davlat, yo nopadid bo’lgan hukumatlarni bilmoq uchun tarix o’qumoq kerak… . Musulmonlik qanday ko’paydi va taraqqiy etdi va al’on na uchun musulmonlar tanazzul etdilar? Va iloji xuddoriy va taraqqiy nadir? Muni bilmoq uchun tarix o’qumoq kerak. Xulosa, dinu dunyodan boxabar bo’lmoqni xohlaydurgan har kim uchun tarix o’qumoq kerak. Chunki har nimasa va shuning asli va nasli tarixdan bilinur”, – deydi u ushbu maqolasida (2, б. 15, 44).

Behbudiy bu haqda mulohaza yuritib, islom tarixini o’rganishni, albatta, zarur deb topadi va bu zaruriyatni birinchi o’ringa qo’yadi. Ma’lumki, islom ta’limotini poklash va isloh qilish, ta’lim-tarbiya va hayotiy qadriyatlar muammolari jadidlar fa’oliyatining diqqat markazida turdi. Ular ta’lim, iqtisodiyot, madaniyatni va, umuman, jamiyat hayotining barcha jabhalarini isloh qilish zarurligi islom ta’limoti negizida yaqqol belgilanganligini isbotlashga va buni xalqqa tushuntirishga harakat qildilar. Behbudiyning fikr-mulohazalari shunchaki oddiy va havoyi fikr-mulohazalar emas edi. Qur’oni

karimni to’liq yod bilgan inson sifatida oyat va hadislardan misollar keltirib, islom dini tarix va ijtimoiy fanlarga qanchalar katta e’tibor berganligini isbotlaydi. Islom tarixini chuqur bilmaslikdan noxush va noqulay vaziyatlarga tushib qoladigan ba’zi bir din arboblarini tanqid qiladi va shu haqda kulguli voqealarni eslaydi. Tarix va jug’rofiya inson uchun quyosh kabi zarurligini, tarixni yaxshi bilmoq uchun jug’rofiyani bilishni zarurligiga o’quvchining diqqatini tortadi. Islom tarixiga Behbudiy “Muxtasari tarixi islom” deb nomlangan maxsus asar bag’ishladi. Uning ta’kidlashicha, Qur’oni karim bilimdoni, sharhlovchisi va muhaddislar oldiga qadimdan ular egallashi kerak bo’lgan bir qancha shartlardan biri tarix fanini o’rganish edi. Bu bejiz emas edi, chunki, tadqiqotchilarning aniqlashicha, Qur’oni karimning to’rtdan birini tarixiy fakt, voqea va ma’lumotlar tashkil etadi.

Tarixni o’rganishga Behbudiy qanchalar katta ahamiyat berganini u Samarqandda tashkil etgan “Behbudiya” kutubxonasida mavjud bo’lgan va sotuvga chiqarilgan kitoblar ro’yxati aytib turibdi. Bu yerdagi nashrlarning yetmish foizini tarixga doir asarlar tashkil etardi. Bu kitoblar orasida “Tarixi madaniyat”, “Tarixi islom”, “Buyuk tarixi umumiy”, “Tarixi istiqbol”, “Turk tarixi”, “Zafarnomayi shohiy”, “Xulosai tarixi madaniyat”, “Oyinai tarixi usmoniy”, “Madaniyati islomiya tarixi”, “Temurlang”, “Yigirmanchi asrda olami islom va Ovrupa”, “Tarixi kashful-Amriko”, “Tarixi Eron”, “Tarixi Eroni buzurg”, “Tarixi Baxtiyori” va boshqalar bor edi (2, б. 16). “Oyina” jurnalining 38-sonida imzosiz bosilgan “Turkiston tarixi” kerak” nomli dolzarb maqolada faqat Mahmudxo’ja Behbudiy ko’tarib chiqa oladigan masalalar o’rtaga tashlanadi. O’lka tarixiga oid hanuzgacha “tartibli va istifodali mukammal bir asar vujudga kelgani yo’q”, deyiladi maqolada. Lekin, deydi muallif, umuman tarix bo’yicha yozilgan kitob yo’q, deb bo’lmaydi. “Turkiy, forsiy va arabiy tillarda necha kitoblar yozilgandurki, u kitoblardan rus va boshqa yovropaliylar istifoda etgan va etmakdadurlar. Lekin u muxtalif tillarda yozilgan. Tarixiy asarlardan biz, turkistonliklar, istifoda etub, yangi muhokama va tadqiqot ila o’z

shevamizda muntazam bir asar vujudga keltirganimiz yo'q. Balki bizlar andog' tarixiy kitoblardan aksariyat ila xabarsiz bo'lub, ba'zisidan xabardor bo'lsak ham, alarning tab' va nashrig'a ahamiyat bermaymiz" [5, б. 155].

Aholining ko'proq qissa, hikoyat, oshiqona g'azal kitoblarga moyilligini hisobga olgan noshirlar moddiy manfaat topish maqsadida aynan shunday asarlarni chiqaradilar. Tarixni unutganimiz uchun barcha gunohlar siz va bizning bo'ynimizga, yelkamizga tushadi, deydi u. Turkiston tarixini yozich oson emasligini ta'kidlab, Behbudiy bu ish yosh muarrix Ahmad Zakiy Validiy qo'lidan keladi, deb umid qiladi [5, б. 155-156].

Ma'liumki, 1915-yilda Toshkentda Mirzo Olim Maxdum hojining "Tarixi Turkiston" nomli asari chop etilgan edi [8, б. 39]. Bu kitobning dunyo yuzini ko'rishi ham Behbudiy qo'ygan vazifaga o'ziga xos javob bo'lgan, deb aytish mumkin. 1917-yil boshlarida Turkiston o'lkasida 100 ga yaqin jadid maktablari bo'lib, ularda 5 mingdan ziyod o'quvchi tahsil olgan [12, б. 270]. Bu maktablarda diniy fanlar bilan bir qatorda dunyoviy fanlar – hisob, geografiya, tarix o'qitilar edi [7, b. 383].

Garchi yangi tashkil etilgan usuli jadid maktablari xususiy ta'lim muassasasi bo'lsa-da, ular o'ziga xos o'quv reja va o'quv dasturlariga ega edi. Ushbu reja va dasturlar tahlili shuni ko'qsatadiki, jadid maktablarida birinchi o'quv yilida asosiy e'tibor o'quvchilarni o'qish va yozishni o'rgatishga qaratilgan edi. O'qish va yozish tatar tilidagi "Muallimi avval" kitobi asosida o'rgatilgan. Ilohiyot darsi og'zaki tarzda o'tilar, matematika darslarida esa bolalar og'zaki ravishda 100 gacha sanash o'rganar edilar. Ikkinchi o'quv yilida o'quvchilar tatarcha "Mintazam qiroat" va "Yani qiroat" kitoblarini, Qur'oni karim va "Xavaji diniya" kitobining birinchi qismini mutoala qilar edilar. Bundan tashqari, namoz o'qish tartibi (ibodat), matematikadan esa 1000 gacha sanash o'rgatilgan.

Uchinchi sinfda o'qish va yozish darslari So'fi Ollohyorning kitobi asosida olib borilgan. O'quvchilarga Qur'oni karimning ayrim suralari

o’rgatilgan. Darsda “Xavaji diniya” kitobining ikkinchi qismi mutoala qilingan. Yangi usul maktablarida “Tarixi anbiyo” kitobi asosida islom tarixi, “Muxtasar jug’rofiya” kitobi hamda Ahmad Hodining “Jug’rofiya” va “Dunya ma’lumot” kitoblari asosida esa geografiya fani o’rgatilgan. Qozon shahrida nashr etilgan “Qisas al-anbiyo” (“Payg’ambarlar qissasi”) kitobi ikki qismdan iborat bo’lib, unda payg’ambarlar hayoti, islomning yoyilishi, Umaviylar va Abbosiylar hukmronligi davri haqida ma’lumotlar berilgan edi.

Ilohiyot darslarida o’quvchilar Qur’oni karim bilan bir qatorda Toshkentda nashr etilgan “Ibodati islomiya” (muallif A.Ibodullayev) hamda Munavvar Qori Abdurashidxonovning “Amamiyat”, “Xavaji diniya”, “Tarixi anbiyo” va “Tarixi islomoya” kabi kitoblarini oqiganlar. Shuningdek, Qozon shahrida chop etilgan “Tarixi qavmi turkiy” (muallif Xanov), “Ilmi sarfi turkiy” (muallif X.Mahmudov) kabi kitoblardan foydalanilgan [15].

Turkistonning mahalliy xalqlarıı tilida darslik kitoblar nashr etish rasman XX asrning boshlaridan yo’lga qo’yildi. Mahalliy xalq tilida 1902-yilda chop etilgan dastlabki darslik S.Saidazizovning alifbo kitobi edi. Keyinchalik yangi usul maktablari uchun M.Behbudiy, A.Avloniy, A.Ibodiy, A.Shakuriy, C.Alizoda, S.Siddiqiy kabi ma’rifatparvar pedagoglar tomonidan mahalliy tillarda o’qish, geografiya, tarix va boshqa fanlardan ham o’quv adabiyotlar yaratildi. 1903-yilda Ali Asqar Kalininning “Muallimi soniy” deb nomlangan darslik kitobi nashr etildi. Ushbu antologiyaga tarixiy-jug’rofiy maqolalar, rus xalq ertaklari va boshqa matnlar kiritilgam edi. Darslik o’quvchilarga tushunarli bo’lgan, oddiy sart (o’zbek) tilida yozilgan edi. Ayni vaqtda unda Rossiya imperiyasi tarixi sahifalari, fuqarolarning imperator oldidagi majburiyatlari, xristian dinining mohiyati, slavyanlar tarixi va O’rta Osiyoning Rossiyaga qo’shib olinishi jarayoni yoritildi [15].

Shunday qilib, Behbudiy va boshqa jadid munavvarlarining tarixni chuqur o’rganish va shu asosda Vatan taqdiri va istiqbolini anglash zarurligi to’g’risidagi fikr-mulohazalari maktab o’quv rejasiga tarix fanini kiritish,

xususan yangi usul maktablarida bu fanni bolalarga o’rgatish uchun zamin yaratdi. Jadidlar o‘zlari tashkil etgan yangi usul maktablari uchun o’quv kitoblar yaratib, bolalarga imkoniyat doirasida tarix fanini, xususan islom tarixini o‘rgatdilar.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Adib Xolid. O’zbekiston tavalludi: ilk SSSR davrida millat, imperiya va inqilob [Matn]. – Toshkent: Akademnashr, 2022. – 424 b.

2. Алимова В.А., Рашидова Д.А. Маҳмудхўжа Беҳбудий ва унинг тарихий тафаккури. – Тошкент: Академия, 1999. – Б. 14-15.

3. Arslonzoda R.A. Mutaxassislikka kirish: O’quv qo’llanma / Mas’ul muharrir D.A.Alimova. – Farg’ona: Klassik, 2021. – 204 b.

4. Арслонзода Р.А. Ўзбекистон мактабларида тарих таълим тизими: вужудга келиш ва шаклланиш жараёни. – Материалы VI научно-практической конференции: «Наука и образование в современном мире: вызовы XXI века». Секция 6: Исторические науки и археология. – Нур-Султан, Казахстан, сентябрь 2021 г. – С. 8-12.

5. Беҳбудий М. “Туркистон тарихи” керак // Беҳбудий М. Танланган асарлар. – Тошкент: Маънавият, 1997. – Б. 154-156.

6. Беҳбудий М. “Мунозара” ҳақида // Беҳбудий М. Танланган асарлар. – Тошкент: Маънавият, 1997. – Б. 210-214.

7. Dmitrijev V.M. Ozbekiston 15 jillida maktab va oqutuci // 15 yil icida Ozbekistan xalq maarifi (1924-1939). – Taskent: OzSSR davlat oquv-pedagogik nashrijoti, 1939. – B. 34-63.

8. Мирзо Олим Махдум ҳожи. Тарихи Туркистон. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2008. – 244 б.

9. Муҳаммаджонов А. Темур ва Темурийлар салтанати: Тарихий очерк. – Тошкент: Қомуслар Бош таҳририяти, 1996. – 156 б.

11. Ўзбекистон ССРда халқ маорифи (1924-1945). А.Муродхўжаев таҳрири остида. – Тошкент: Ўздавнашр, 1949. – 126 б.

12. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб: Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. – Тошкент: Шарқ, 2000. – 464 б.

13. Кары-Ниязов Т.Н. Размышления о пройденном пути. – Москва: Политиздат, 1970. – 311 с.

Internet saytlari

14. dzen.ru/a/DSN5Msh SFU67.

15. Халилова З.Э. История реформирования мусульманского образования в имперском Туркестане: проблемы педагогики и подготовки национальных учебников //minbar.su/joir/article/wiew/1143. https:// doi.org/10/31162//2518-9569-2022-15-3-653-670].

16. https://www.google.com/search)

САДРИДДИН АЙНИЙНИНГ МАЪРИФАТПАРВАРЛИК ВА ПЕДАГОГИК ФАОЛИЯТИ

Ф.У.Темиров, Бухоро давлат университети, т.ф.ф.д (PhD), доцент

Аннотация: *Ушбу мақолада, тарихнавис адиб, йирик сўз санъаткори ва адабиётшунос олим Садриддин Айнийнинг ҳаёт йўли, илмий-адабий мероси шоир, таржимон, тарихшунос, манбашунос, шарқшунос, романнавис, олим сифатидаги илмий-ижодий фаолиятининг ўрганилиши. Адибнинг замондошлари ва яқин қалам аҳллари томонидан унинг илмий-ижодий фаолияти, илмий меросига, жадидчилик ва тараққийпарварлик фаолиятига ўз асарларида, у ҳақдаги билдирган фикр-мулоҳазаларини ва хотиралари тўғрисидаги маълумотлар, шунингдек улкан санъаткор Садриддн Айний ижоди ва фаолиятини янгича мезонларда ўрганиш, у қолдирган бебаҳо илмий ва адабий меросни ҳар томонлама тадқиқ этиш, уни нашр қилиш билан боғлиқ яна кўплаб муаммолар борки, бугунги кунда қилинаётган, тадқиқ этилаётган ва ўрганилаётган илмий ишлар, нашр қилинаётган китоблар, монографиялар, мақолалар, уларнинг ечимига бағишланган дастлабки қадамлар илмий жиҳатдан таҳлил этилган*

Калит сўзлар: *Илмий, адабий, жамоат арбоби, фан, маданият, марифат, олим, ёзувчи, академик, жадидчилик, истеъдод, маърифатпарвар, жадид, масжид, мадраса, Шарқ, шоир, маърифат, матбуот, адабиётшунослик, тарихшунослик, шарқшунослик, романчилик, таржимонлик*

Аннотация: *в данной статье рассмотрены вопросы изучения жизненный путь, научное и литературное наследие историка, писателя, литературоведа Садриддина Айни в годы независимости, научная и творческая деятельность как поэта, переводчика, историка, источниковеда, востоковед, прозаик, ученый, сведения современников и близких родственников писателя о его научной и творческой деятельности, научном наследии, модернизме и прогрессивной активности в его произведениях, мнениях и воспоминаниях, высказанных о нем, а также о великом искусствоведе Садриддине Айни. А также научно проанализированы проблемы, связанные с изучением его творчества и деятельности в новых критериях, сведения об изучении его бесценного научно-художественного наследия, ряд научные работы, посвященные на творчество Садриддина Айни.*

Ключевые слова: *научный, литературный, общественный деятель, наука, культура, просвещение, ученый, писатель, академик, джадидизм, талант, просветитель, Джадид, мечеть, медресе, Восток, поэт, просвещение, издательство, литературоведение, историография, Восточниковедение, жанр романа, переводческое*

Abstract: *This article examines the study of life, scientific and literary heritage of the historian, writer, literary scholar Sadriddin Aini in the years of independence, scientific and creative activities as a poet, translator, historian, source researcher, orientalist, prose writer, scientist, information of the writer's contemporaries and close relatives about his scientific and creative activities, scientific heritage, modernism and progressive activity in his works, opinions and memories expressed about him, as well as about the great art historian Sadriddin Aini. And also scientifically analyzed the problems associated with the study of his creativity and activity in the new criteria, information on the study of his invaluable scientific and artistic heritage, a number of scientific works devoted to the works of Sadriddin Aini.*

Key words: *scientific, literary, public figure, science, culture, enlightenment, scientist, writer, academician, jadidism, talent, Enlightenment, Jadid, Mosque, Madrasa, East, Poet, Enlightenment, Press, Literary, Historygraphy, Oriental, Novel, translation*

Инсоният тарихида мустамлакачи давлатлар томонидан истило қилинган халқининг миллий ғурури, она тили, адабиёти, асрий анъаналаридан жудо этиб, биратўла маҳв этиш тенденсияси устувор саналади. Эзилган халқ бора-бора ёвнинг бундай қарашларига кўникади.

Мана шундай сиёсий қалтис вазиятда халқнинг бир гуруҳ зиёлилари, миллатнинг асл ўғлонлари, тараққийпарварлар ҳаракати пайдо бўлди. Улар "жадид" деб аталмиш улуғ ном остида бирлашиб, бир ёқадан бош чиқариб маънавият учун, ғурур ва эрк учун, узун ва машаққатли бир йўлни босиб ўтишди. XX аср бошларида ана шундай мураккаб вазиятни акс эттирган адабиёт бошқа барча даврлар адабиётидан кенг оммани уйғотиш, халқнинг ўрганиб қолган паст турмуш даражасидан чиқариш, миллат, халқ манфаатларини ўйлаш, ўзбек халқининг илмий салоҳиятли халқлар қаторида кўришни исташ каби ғоялари илгари сурилганлиги билан фарқ қилади. Беҳбудий, Авлоний, Садриддин Айний, Қодирий, Фитрат, Чўлпон, каби ижодкорларимизнинг барча асарларида халқни маърифатли қилиш унинг тамаддунига йўл очиши ғояси ётади. Ушбу жадид маърифатпарварлари нафақат ўзлари яратган асарлари орқали, балки бу борада кўзга ташланарли амалий ҳаракатлари (театр, газета, журналлар ташкил қилиш, мактаблар очиш в.ҳ.) орқали халқни маърифатли қилишга уринганлар.

Шарқ халқлари илмий-маърифий тафаккури тарихида жадид адабиёти ва жадид усули мактабининг фаолияти, унинг ўрни ва ҳиссаси беқиёсдир. XX асрнинг бошиданоқ, янги тараққийпарвар ғоя – жадидчилик мактабини ташкил этиш, унда замонавий фанларни ўқитиш усули илм-маърифат майдонида юзага келди. Шундай тараққийпарвар ғоянинг фаол тарғиботчиси, шу йўлда фидойилик кўрсатган зиёлилардан бири, маърифатпарвар адиб, публицист, ёзувчи, олим, шоир ва жамоат арбоби Садриддин Айнийдир.

XX аср бошларида Бухорода вужудга келган, ўз сафида етук, иқтидорли ва истеъдодли тараққийпарварларни бирлаштирган Ёш бухороликлар ҳаракати тарихида, Бухорода янги усул мактаблари очилишининг биринчи ташаббускорларидан бўлган маърифатпарвар адиб С.Айнийнинг босиб ўтган машаққатли ҳаёт йўли ва ўрни каттадир. Унинг

“Тарихи амирони манғитияи Бухоро” [1] (“Бухоро манғит амирлари тарихи”) ва “Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар” [2] каби тарихий асарларида ва айрим илмий-публицистик мақолаларида [3] Бухоро жадидлари томонидан ташкил этилган, ўз сафларига истеъдодли ёшларни бирлаштирган Ёш бухороликлар ташкилотининг Бухоро маърифатпарварлик ва тараққийпарварлик тарихидаги ўрни, таниқли намояндалари, унинг сиёсий-ижтимоий фаолияти тўғрисида муҳим маълумотлар келтирилган.

Маҳаллий халқни, келажак пойдеворлари бўлган ёш авлодни илм – маърифатли қилиб тарбиялашдаги хизматлари каттадир. Ёшлигида илм олишга бўлган кучли эҳтиёжи, уни Бухорои шарифда ўқиши таъминлади ва бу ердаги машҳур мадрасаларда ўқиди. Лекин, бу вақтдаки, Бухоро мадрасаларидаги ўқитиладиган фанлардан қаноат ҳосил қилмай, қандай бўлмасин уни ислоҳ этиш, диний илмлар билан бирга дунёвий фанларни ўргатадиган янги усул мактабларини очишга бел боғлади. Мадрасадаги эски дарс таълими билан халқ фарзандларини етук мутахасис ва Ватани учун жонини ҳам аямайдиган содиқ фарзандларни тарбиялашга эришиб бўлмаслигини тушуниб етди. С.Айний кейинчалик, Бухородаги илк жадид мактабини ташкил этишнинг дастлабки ташаббускорларидан бирига айланди ва Аҳмад Донишнинг маърифатпарварлик ғояларини давом эттирди [4, 29].

“Абдулвоҳид Мунзим, Мукаммил Бурҳонов, Садриддин Айний, Усмонхўжа Пўлатхўжаев (Усмон Хўжа), Отаулла Хўжаев, Аҳмаджон Ҳамдий (Абдусаидов), Ҳомидхўжа Меҳрий, Муса Саиджонов, Мирзо Сирож Ҳаким Ёш бухороликларнинг дастлабки ташкилотчилари эди. Кейинчалик унинг фаолиятида Фитрат, Файзулла Хўжаев ва Муҳиддин Мансуров катта роль ўйнашди” [5, 494], деб ёзади тарихчи олим Қ.Ражабов.

С.Айний шахснинг камолоти ва жамият тарққиётида маърифат ролини юқори ўринга қўяди. Халқнинг иқтисодий аҳволини аҳоли ўртасида маърифат тарқатиш йўли билан яхшилаш мумкин деб ҳисоблайди. Шунинг учун ҳам у "Фан халққа бойлик келтиради" [6, 26], - деб ёзган эди. Адибнинг сўзларига қараганда, бухороликлар учун махсус жадид мактаби очилишига асосий туртки бўлган нарса С.Айний, Абдулвоҳид Мунзим, Аҳмаджон махдум Ҳамдий ва Ҳамидхожа Меҳрийларнинг Самарқандга қилган саёҳатлари ва у ерда фаолият кўрсатаётган Абдуқодир Шакурий томонидан очилган янги усул мактабидан дарс ўқитиш системаси, янги ўқув дарсликлар ва мактаб ўқувчилари билан кўриб ва танишиб уларда янги усул мактабига бўлган иштиёқ ва муҳаббат кучаяди.

С.Айний "Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар" асарининг "Бухорода биринчи усули жадида мактаби" бўлимида ёзишича, 1326 йил ҳижрийда, шаввал ойи ўнида (милодий 1908 йил 23 октябрда, янги ҳисоб билан 1908 йил 5 ноябрь) Бухоро шаҳрининг Дарвозаи Саллоҳхона гузарида жойлашган Мирзо Абдулвоҳид Мунзим уйида форсий тилида биринчи марта бухороликларга махсус усули жадида мактаби очилади [7] ва унга Абдулвоҳид Мунзим муаллим этиб тайинланади [8]. "Бу мактабда дастлаб ўқувчилар қуйидагилар эди: Абдураҳмонбек-Абдуллабек ўғли, унинг хизматкори Абдуғани, Афзал ва Акрам - Аҳмад махдум Ҳамдий ўғли, Муҳаммадамин - Саиджон махдум ўғли, Абдуқайим - Абдушукур ўғли. Иди қурбонгача, икки ой муддатда ўқувчилар адади (сони) 12 тага етди" [9, 33].

XX аср бошларида Бухоро шароитида бошланғич мактабнинг тўрт синфдан иборат бўлишини маърифатпарвар адиб С.Айний биринчи бўлиб талаб қилиб чиқади. С.Айний таълим-тарбия жараёнида ўқувчининг етакчи ролини ва марказий фигура эканлигини тўғри англаб етади. У дарсни уюштириш ва ўтказишда ўқувчининг масъулияти катта эканлигини

таъкидлайди [10, 8-14]. Мактаб ишини тўғри йўлга қўйиш, ўқитишни самарали ташкил этиш, усул ва қоидаларни яхши ўзлаштириб олиш учун Бухорода фаолият кўрсатаётган татар мактаблари низомидан фойдаланилади. Кейинчалик С.Айний татар мактаби муаллими Абдураҳмон Саъидий билан дўст тутиниб ўзаро фикр алмашиб туради. "Биз Абдураҳмон Саъидий воситачилигида "Шўро" [11] журнали ва "Вақт" газетасига обуна бўлдик ва унинг биродарлари орқали турк-татар газеталаридан воқиф бўлардик" [12, 42] – деб қайд этади тарихнавис олим.

Бухорода ташкил этилган янги усул мактабларида ўқитиш жараёнини самарали бўлишини таминлаш учун дарслик, қўлланма ва янги адабиётлар шунингдек, талабчан ва иқтидорли муаллимлар зарур эди. Бу вақтда янги усул мактабларини китоб ва муаллимлар билан таъминлаш, ёшларни хорижда таълим олиш ишлари кўмаклашиш, уларнинг асосий мақсадларидан бири бўлган. "Шунинг учун китоб ҳозирламоқ орзуси билан ўз орамизда бир ширкат туздик. Унинг исми "Ширкати Бухоройи шариф" ("Бухоройи шариф ширкати") эди. Ширкатимиз 1327 йил ҳижрийда, рабиул аввал ойининг ўртасида (милодий 1909 йил март ойида – Ф.Т) таъсис қилиниб, биринчи навбатда "Тартил-ул Қуръон" тажвид қоидалари асосидаги қироат мажмуасини нашр қилишга қарор қилинди. Буни татар муаллими Абдураҳмон Саъидий воситаси билан Оренбург матбаасига топширдик" [13, 33-34].

С.Айний "Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар" асарида ушбу ширкатнинг аъзолари 9 кишидан иборат бўлганлиги ҳақида ёзиб, бирма-бир уларнинг номларини келтириб ўтади. Жумладан, 1) Ахмаджон Махдум (Ҳамдий), 2) Аминжон Махдум, 3) Усмонхўжа (Пўлатхўжаев), 4) Ҳамидхожа Меҳрий, 5) Мулла Низом Собитий, 6) Абдураҳмон Саъидий, 7) Мирзо Абдулқодир (Муҳиддинов), 8) Абдулвоҳид Мунзим, 9) Садриддин Айний. С.Айнийнинг "Тартил-ул Қуръон" дарслигини Оренбургда нашр қилиш учун ширкат аъзоларининг ҳар бири 7 сўмдан, Мунзим ва С.Айний

эса 14 сўмдан; жами 77 сўм пул йиғилади. “Абдураҳмон Саъидий бу китобни нашр қилишни ўз зиммасига олди ва таътил вақти (мактабдаги ўқишнинг таътили) Русияга кетиб уни Оренгбургда “Вақт” [14, 74] газетасининг матбааси нашрига топширди. Бу китоб икки минг нусхада чоп бўлди, нашр ва йўл кирага 79 сўму 67 тийин сарф бўлди” [15, 34] – деб, қайд этади С.Айний.

Бухоройи шариф Ширкати муассислигида С.Айнийнинг жадид мактаблари учун ёзган иккита дарслиги “Тартил – ул Қуръон” [16] (“Қироат китоби”) “Заруриёти диния” [17] (“Диний китоб”) ва “Таҳсиб ус-сибён” [18] (“Болалар тарбияси”) номли ўқиш китоблари биринчи марта 1909 йилда Оренбургда нашр этилади [19]. С.Айний “Таҳсиб ус-сибён” дарслигини Исмоил Гаспринскийнинг “Хўжи сибён” китоби таъсири остида ёзган [20, 68]. Бу китоб 1917 йилда Самарқандда “Маърифат кутубхонаси” томонидан (1914 йилда ёш бухороликлар томонидан ташкил этилган) томонидан иккинчи марта нашр этилади [21, 88]. Ушбу алифбо ва ўқиш китоблари С.Айнийнинг маърифатпарварлик ва ислоҳотчилик фаолиятининг дастлабки мевалари эди [22].

С.Айнийнинг ушбу дарслиги 88 саҳифа, 7 бўлимдан иборат бўлиб, араб алифбосида, тожик тилида ёзилган. “Таҳсиб ус-сибён” китоби адабий характерга эга бўлиб, унда келтирилган маълумотлар ўша даврдаги ўқувчилар учун анча қизиқарлидир. “Тўғри ўша замон шароитига мувофиқ, китобда диний нарсалар ҳам бор эди, лекин ҳар нима бўлса ҳам янги бир нарса эди” [23, 66] – деб ёзади маърифатпарвар олим. С.Айний ўзининг “Қисқача таржимаи ҳолим” асарида “Таҳсиб ус-сибён” асарининг қандай яратилгани тўғрисида ёзиб, юқорида келтирилган фикрларимизга қуйидагича аниқлик киритади: “Биз Мирзо Абдулвоҳид Мунзим билан татар мактабининг дарсларидан ўрганганларимизни ўз дарсларимиз билан қиёслаб бир алифбо яратган эдик. Ўзим ҳам бир қироат китоби яратдим. Бу китоб адабий характерга эга бўлиб, китобни 1909 йилда “Таҳсиб ус-сибён”

номида чоп қилдим” [24, 66-67]. Олим “Таҳсиб ус-сибён” дарслигида тарбия ва илм олишнинг маркази бўлган мактабнинг ролига алоҳида эътибор беради: “Киши мактаб билан одам бўлади” [25, 26]. Муаллиф ўзининг маорифпарварлик ва тараққийпарварлик қарашларига таяниб, тарбиянинг асосий мақсадини “ватанига, ўз халқига ва миллатига хизмат қилувчи кишилар етиштириш” [26, 64] деб ҳисоблайди.

С.Айний таълим-тарбия олдига бошқача мақсад қўяди: “Ўқиш йўлида ғайрат қил. Одам бўл. Кейин кучинг борича ўз Ватанингга, ўз халқингга ва ўз миллатингга хизмат қиласан” [27, 64]. “Таҳсиб ус-сибён” китобининг “Ота-она”, “Муҳаммад Юсуфнинг хонаволаси”, “Муҳаммад Фариднинг отасига хати” ва бошқа бобларида С.Айний болаларнинг ота-онасига муносабати тўғрисида гапириб: “Ота-онани ҳурмат қилиш, улуғлаш зарурлиги, уларнинг топшириқларидан бош тортмаслик керак, ҳамма вақт, ҳамма ишда уларнинг розилигини олиш керак. Чунки улар бизнинг тарбиямиз учун кўп машаққатлар чекканлар” [28, 5-6]. Олимнинг фикрига кўра, “камбағаллар аҳволига қайғуриш, уларга раҳм қилиш” [29, 23] инсонпарвар кишининг вазифаси бўлиши керак.

Унинг маълумотларига қараганда, 1908 йилдан Мунзим билан очган янги усул мактаби шуҳрат топгандан кейин, Бухоро мадрасаларида таҳсил олувчи кўпгина ёшлар, илму-толиблар мадраса дарсларидан қаноат ҳосил қилмай, мактаб атрофида бирлашиб, ўқиш ва хизмат қилишга кела бошлаган. “Булардан бири Пўлатхўжа ўғли Усмонхўжа эди” [30] деб қайд этади. 1909 йили мактабда ҳақиқий тартиб интизом киритиш, усули савтия мактаблари билан яқиндан танишмоқ учун “рафиқларимиздан Усмонхўжа Пўлатхўжа ўғли ва Ҳамидхўжа Меҳрийларни Боғчасарой ва Истанбулга юбормоқни режалаштирдик. Улар бирон ой Боғчасаройда тўхтаб, Исмоил Гаспринский билан суҳбат қилиб, унинг янги усул мактабини кўриб, бир неча ҳафта тажриба ўрганиб ва орттириб, кейин Истанбулга бориб, уларнинг янги мактабларини кўриб, таълим-тарбия ва янги мактабларга ва

бошқа фанларга оид китоблар сотиб олиб, у ерда уч ой тўхтаб, маълумотларини зиёда қилиб, Бухорога қайтиб, жадид мактабларига хизмат қилишларини назарга олган олган эдик” [31, 35].

1909 йилнинг май ойида Усмонхўжа ва Ҳамидхожа Меҳрийлар йўлга чиқиб, дастлаб Самарқанддаги Абдулқодир Шакурий мактабида бўлиб, унинг имтиҳонида қатнашадилар. Шу вақт оралиғида С.Айний ва Аҳмаджон Ҳамдий ҳам тажриба ортириш ва жадид мактабининг келажагини юксалтириш мақсадида 1909 йилнинг баҳор фасли охирларида иккинчи марта Самарқандда, ўн кун давомида Шакурий мактабида бўладилар 1908-1909 йилларда Мунзим ва С.Айнийнинг мактабида ўқувчилар сони кўпайиб 30 нафарга етади. “Биз бошқа талаба қабул қилмадик. Аксарият ўқийдиганлар баҳорнинг бошида мактабга келган эдилар, ёзда таътил қисмасдан қарор қилдикки, 5-6 ойлик ўрганганларини халққа кўрсатиб, манзур қилсак” [32, 40].

С.Айний шахснинг камолоти ва жамият тараққиётида маърифат ролини юқори ўринга қўяди. Халқнинг иқтисодий аҳволини аҳоли ўртасида маърифат тарқатиш йўли билан яхшилаш мумкин деб ҳисоблайди. Шунинг учун ҳам у “Фан халққа бойлик келтиради” [33, 26], - деб ёзган эди. С.Айнийнинг маҳаллий халқни, ёш авлодни илм-маърифатли қилиб тарбиялашдаги хизматлари каттадир. Ёшлигида илм олишга бўлган кучли иштиёқи, уни Бухоро мадрасаларида ўқишини таъминлади. Лекин бу вақтда Бухоро мадрасаларида ўқитиладиган фанлардан қаноат қилмай, қандай бўлмасин уни ислоҳ этиш, диний илмлар билан бирга дунёвий фанларни ўргатадиган янги усул мактабларини очишга бел боғлади. Мадрасадаги эски дарс таълими билан халқ фарзандларини етук ва Ватани учун содиқ фарзандларни тарбиялашга эришиб бўлмаслигини тушуниб етди. У кейинчалик, Бухородаги жадид мактабларини ташкил этишнинг дастлабки ташаббускорларидан бирига айланди.

С.Айнийнинг ёзишича, халқни ислоҳотга тайёрлаш, уларнинг маърифий дунёқарашларини ривожлантириш йўлида Ёш бухороликлар 1910-1917 йиллар давомида маҳаллий халқ орасида кераклича маънавий ва маърифий фикрларни тарқатган, янги усул мактабларини очиб, халқ фарзандларини ўқитиб, шунингдек, уларнинг маънавий онгини юксалтиришга хизмат қиладиган газеталар нашр қилишни йўлга қўйиб, тарғибот ва ташвиқот ишларини олиб борган. Унинг фикрича, жадидларнинг бу хайрли тадбирлари хат ва саводдан таниш бўлган, ҳукумат ишлари билан алоқаси бўлмаган, адабиёт ва матбуотдан хабардор бўлган бир қисм халққа таъсир кўрсатган [34, 154].

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, тараққийпарвар адиб С.Айний Ёш бухороликлар ҳаракатида фаол қатнашади. Бухоро жадидларининг сиёсий партияси бўлган Ёш бухороликлар амирлик тузуми ўрнида демократик республика ўрнатиш учун интилди. Кекса жадидлар авлодига мансуб бўлган С.Айний бу курашларда фаол қатнашиб, ҳам ўзининг амалий ҳаракатлари, ҳам серқирра ижоди билан Бухорода демократик ислоҳотларни жорий этиш ва қарор топтириш учун изчил курашди.

С.Айний Ёш бухороликлар партиясининг аъзоси сифатида ўзининг ислоҳот ва инқилоб ҳақидаги қарашларида сиёсий тўнтариш орқали давлат тузумини ўзгартирадиган инқилоб тарафдори эмас эди. Унинг фикрича, сиёсий ва ижтимоий инқилоб тадрижий равишда, яъни ислоҳотлар ўтказиш орқали юз бермоғи лозим. Бунинг учун, аввало, оммани илму-маърифат ёрдамида ҳурфикр ва тараққийпарвар қилиш лозим, бунга эришиш воситаси эса мактаб ва матбуотдир; шундан сўнг афкор омманинг тазйиқи ва талаби билан ислоҳот ўз-ўзидан амалга ошади, деб тушунтиради. Энг асосийси, С.Айний, бу даврда ўзининг саъй ҳаракатлари ва ижодий фаолияти билан Туркистондаги маърифатпарварлик,

жадидчилик ҳаракатида ва Ёш бухороликлар ҳаракатида салмоқли ўрин тутди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Айнй С. Тарихи амирони манғитияи Бухоро. – Тошкент: Туркистон давлат нашриёти, 1923.
2. Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – Москва: СССР халқлари марказий нашриёти, 1926.
3. “Сод айн”. Нидо ба жавонон // Ойина. (Самарқанд) 1914, № 3. – Б. 118-119; Унинг ўзи: Тошкент хотиралари // Меҳнаткашлар товуши. 1919, 14-20 сентябрь; Унинг ўзи: Мусулмон мактаблари ва программа // Меҳнаткашлар товуши. 1919, 24 декабрь; Унинг ўзи: Бухоро мактублари // Меҳнаткашлар товуши. 1920, 2-22 декабрь; Унинг ўзи: Бухоро мактублари // Меҳнаткашлар товуши. 1921, № 195 – 196, 12 – 15 январь; Унинг ўзи: Хориждаги талабаларимиз қандай аҳволда // Зарафшон. (Самарқанд) 1923, 6 декабрь; Унинг ўзи: Мактуб аз Бухорои сурх // Шуълаи инқилоб. (Самарқанд)1921, № 62; Унинг ўзи: Бухоро жадидлари ва инқилобчиларига мурожаат // Бухоро ахбори. (Бухоро) 1923, № 214, 21 сентябрь.
4. Брагинский И.С. Садриддин Айни Очерк жизни и творчества. – Сталинобод: нашриёти Академяи РСС Тожикистон, 1954. – Стр. 29
5. Ражабов Қ. Ёш бухороликлар. // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т. 3. Т: ЎзМЭ нашриёти, 2002. – Б. 494.
6. Айний С. Таҳсиб ус-сибён. Самарқанд, 1917. – Б. 26.
7. Ёш Бухороликлар қўмитасидан ўртоқ Пўлатхонов доклади Иштирокиюн, 1919 йил, 15 июнь, № 113.
8. Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – Б. 32; Унинг ўзи: Тарихи амирони манғитияи Бухоро. – Б. 90; Таърихи инқилоби фикрй.дар Бухоро. – Б. 40; Бухоро вилоят музейи қўлёзма фонди, 1573 - инвентар.
9. Айний С. Таърихи инқилоби фикрй.дар Бухоро. – Б. 33.
10. Айний С. Таҳсиб ус-сибён. – Самарқанд: 1917. – Б.8-14.
11. Айний С. Қуръоннинг ўқитилиш тавсифига доир // Шўро. – Оренбург, 1909, № 21. (қаранг: Ҳсанов М. Айний чамани. – Б. 167.
12. Айний С. Таърихи инқилоби фикрй дар Бухоро. – Б. 42.
13. Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – Б. 33-34.
14. Табаров С. Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим. Чопи дувум. – Душанбе, 2009. – Саҳ. 74
15. Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – Б. 34.
16. Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – Б. 34.
17. Айнй С. Тартил-ул-Қуръон.-Табъи аввал.- Оренбург: Табъхонаи жаридаи “Вақт”, 1909; Аз они ӯ: Тартил-ул-Қуръон, 1909 / Таҳияи Абдулҳайи Сайидзодаи Муҳаммадамин.- Душанбе: Сино, 1996.- 45 с.
18. Айнй С. Зарурийёти динийя. Таълими имон.- Табъи аввал.- Самарқанд: Матбааи Газаров, 1332.-108 с. Аз они ӯ: Зарурийёти динийя, 1914 / Таҳияи Абдулҳайи Сайидзодаи Муҳаммадамин.- Душанбе: Диловар – ДДМТ, 2000.- 225 с.
19. Айнй С. Таҳсиб-ус-сибён. -Табъи аввал.- Самарқанд: Матбааи «Новое Дело», 1328 (1910); Аз они ӯ: Таҳзиб-ус-сибён.- Табъи дуввум.- Самарқанд: Матбааи Газаров, 1336 (1917); Аз они ӯ: Таҳсиб-ус-сибён, 1910 (табъи аввал) ва 1917 (табъи дуввум) / Таҳияи Соҳиб Табаров.- Душанбе, 1994.- 48 с.

Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – Б. 34; Унинг ўзи: Таърихи инқилоби фикрй дар Бухоро. – Б. 42.

20. Долимов У. Туркистонда жадид мактаблари. Т: Университет 2006. – Б. 68.
21. Айнй С. Таҳсиб ус – сибён. – Самарқанд: 1917. 88. Б.
22. Ғаниев А. С.Айнй дар бораи роли падару модарон оид ба тарбияи бачагон // Мактаби советй. – Сталинобод Душанбе: 1960, № 10. – Саҳ. 46-49; Таҳсиб ус-сибёни С.Айний ва моҳияти тарбиявию бадеи он // Мактаби советй. 1966, № 11. – Саҳ. 18-21; Мирзозода Х. Аҳамияти эстетикаии порчаҳои адабии китоби “Таҳсиб ус-сибён”и Садриддин Айнй // 1970, № 1. – Саҳ. 40-44.
23. Айний С. Мухтасар таржимаи ҳоли худам. – Душанбе: 1958. – Саҳ. 66.
24. Айний С. Мухтасар таржимаи ҳолим. – Саҳ. 66 – 67.
25. Айний С. Таҳсиб ус – сибён. – Самарқанд: 1917. – Б. 26.
26. Айний С. Таҳсиб ус – сибён. – Б. 64
27. Айний С. Таҳсиб ус – сибён. – Б. 64.
28. Айний С. Таҳсиб ус – сибён. – Б. 5 – 6.
29. Айний С. Таҳсиб ус – сибён. – Б. 23.
30. Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – Б. 33; Бу ҳақда яна батафсил қаранг: Timur KOCAOĞLU (Temur XO’JAO’G’LI). Jadidchilarning chet ellarga talaba yuborishlari qachon boshlangan? “Jadıdlarnıng ma’rıfıy faolıyatı: g’oyaları, maqsadları, vazıfaları va Turkıston taraqqıyotıga qo’shgan hıssası” xalqaro ilmiy amaliy konferensiya materiallari [to’plam] / mas’ul muharrir t.f.d., prof. B.V.Hasanov. – Toshkent: 2023. – Б. 4-5
31. Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – Б. 35.
32. Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – Б. 40.
33. Айнй С. Таҳсиб ус-сибён. – Самарқанд, 1917. – Саҳ. 26.
34. Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – Б. 154.

ЖАДИД МАКТАБЛАРИДА ЎҚИТИШ ТИЗИМИ ВА УЛАРНИНГ ПЕДАГОГИК МЕРОСИ

Холмирзаев Нодиржон Низомжонович
Ўзбекистон, ТДТУ Қўқон филиали, ф.ф.б.ф.д.(PhD), доцент.

Аннотация: *Мақолада жадид мактабларининг пайдо бўлиши тарихи, уларнинг очилиши, ўқитиш ва имтихон тизими, адабиётларнинг яратилиши ва фойдаланиши, шунингдек Чор хукуматининг уларга бўлган муносабатлари тўғрисида фикр юритилади.*

Калит сўзлар: *Жаддичилик, усули савтия, Музаффария, устози аввал, “Туркестанские ведомости” газетаси, ўқув инспекцияси.*

Аннотация: *В статье рассматривается история современных школ, их открытие, система преподавания и экзаменов, создание и использование литературы, а также отношение к ним царского правительства.*

Ключевые слова: *Трудолюбие, метод Савтия, Музаффариа, учитель первый, газета «Туркестанские ведомости», образовательная инспекция.*

Abstract: *The article discusses the history of modern schools, their opening, teaching and examination system, the creation and use of literature, as well as the attitude of the Tsar's government to them.*

Key words: *Diligence, method Savtiya, Muzaffaria, teacher first, "Turkestanskie vedomosti" newspaper, educational inspectorate.*

Чор Россияси мустамлакачилиги остидаги мусулмон дунёсини маънавий тараққиётга эришиш йўли орқали озодликка олиб чиқиш ғоясини дастлаб Исмоил Гаспринский илгари сурди. Унинг туркий халқлар тақдиридан ташвишланиб: "Бир кишининг фожиасидан ларзага тушамиз, ёрдамга шошиламиз, лекин миллионларнинг фожиасига, бутун бир халқнинг кўз ўнгимизда йўқ бўлиб кетаётганлигига бефарқмиз" [6, 24-б.] - деган фикрлари алоҳида эътиборга молик. Исмоил Гаспиринский ўз мақсадларини амалга ошириш, яъни инсонларни маърифатли қилиш учун таълим беришга эътибор қаратди.

Гаспиринский аввал Қримда янги усул мактаби очди ва 12 болани саводини чиқарди. Сўнгра у Ўрта Осиёда ҳам ўз ҳаракатини ёйишга бел боғлади. Исмоил Гаспринский 1892-йил 5-июнда Туркистон генерал-губернатори барон А.Б.Вревскийга ўлкадаги мактаб ва мадрасаларни тубдан ислоҳ қилишга қаратилган мазмунда хат билан мурожаат қилди. Ушбу хатида маҳаллий мактабларда ўқитиш тартибларини соддалаштириш, ибтидоий мактабда олти йилда бериладиган билимни 2 йилда амалга ошириш, шу йўл билан тежаб қолинган йилда эса мусулмонлар турмуш тарзи ва мактабига дахл қилмаган ҳолда рус тилини ўқитишга сарфлаш масаласини илгари сурди.

Туркистон генерал-губернатори А.Б.Вревский хатни ўрганиб чиқишни ўлкадаги маориф "фидоийлари" Н.Остроумов ва В.Наливкинга топширган. Масалани ўрганиб чиққан Н.Остроумов ва В.Наливкин Исмоил Гаспринский таклифларини қатъиян рад этганлар. Улар фикрига кўра, Россияда рус бўлмаган халқлар маорифи масаласида маориф вазирлигининг кўрсатмалари кўпроқ фойдали бўлиб, агарда Гаспиринский таклифларига рози бўлинган тақдирда ҳукумат бу қарордан бир кун келиб қаттиқ пушаймон бўлиши мумкин эди.

Генерал-губернатор А.Б.Вревский билан ёзишмалардан наф чиқмагач, Исмоил Гаспринский Туркистон сафарига отланади. У Туркистонга икки

марта сафар қилган бўлиб, биринчиси 1893 йилда, иккинчиси эса 1908 йилда амалга оширилди. [5, 156-б.] Маҳмудхўжа Беҳбудий ўз хотираларида ёзишича, Исмоил Гаспринский билан 1893 йили Самарқандда, 1900 йили Истанбулда учрашиб, суҳбатлашган. [2, 79-81-б.] Исмоил Гаспринскийнинг Туркистон ва Бухорода бўлиши миллий тараққийпарварларга янги куч ва руҳ берган эди. [1, 82-б.]

1892-1893-йилларда Бухоро амири Абдулаҳадхон Россиянинг марказий шаҳарларига саёҳати давомида Боқчасаройга ҳам келган ва Исмоил Гаспринский билан танишган, суҳбатлашган эди. Исмоил Гаспринский суҳбат чоғида амирга янги усул мактабларининг афзалликлари ҳақида гапириб берган. Унинг ғояларига қизиқиш билан қараган амир Абдулаҳадхон Исмоил Гаспринскийни Бухорога таклиф этган. 1893-йили Исмоил Гаспринский Тошкент ва Самарқандга саёҳатидан сўнг Бухорога ташриф буюрган. Бухорода Исмоил Гаспринский саъй-ҳаракати билан Абдулаҳадхоннинг отаси шарафига “Музаффария” деб аталган жадид мактаби очилган. [4, 39-б.]

1893 йил июл ойида Исмоил Гаспринскийнинг Самарқандга ташрифи аҳоли томонидан кўтаринки руҳда қабул қилинган. Самарқандда истиқомат қилувчи машҳур татар савдогари Абдуғани Ҳусаинов Исмоил Гаспринскийдан жадид мактаби очишни илтимос қилиб, уни ташкил этиш бўйича барча ҳаражатларни ўз зиммасига олган. Шу тариқа Туркистон ўлкасида биринчи жадид мактабига асос солинган. Исмоил Гаспринский илтимосига кўра, унга ҳамроҳлик қилган Султон Мажид Ғанизода Самарқандда қирқ кун қолиб, ўқитиш усулларини ўргатган. Бу мактаб маҳаллий аҳоли ўртасида болаларнинг тез савод чиқарганлиги сабабли “машинали мактаб” номи билан машҳур бўлган. [3, 33-35-б.]

“Туркестанские ведомости” газетасининг 1893-йил 5-сентабрдаги сонида мазкур янги усул мактаби ҳақида хабар босилган. Унда қайд этилишича, Исмоил Гаспринский ғояси ва Абдуғани Ҳусаинов маблағи ҳисобига

очилган янги усул мактаби маҳаллий аҳоли томонидан ҳурсандчилик билан кутиб олинган. Чунки маҳаллий эски усул мактабида йиллар давомида қўлга киритилган натижага янги усул мактаби ўқувчилари бир неча ҳафта давомида эришганлар. Исмоил Гаспринский 1898 йили жадид мактабларининг қонун-қоидалари, ўқув режаси, дарсхонанинг ҳолати, йиллик имтиҳон ўтказиш тартиби, намунали дарс жадвали ҳақида маълумот берувчи "Раҳбари муаллимин ёки муаллимларга йўлдош" номли услубий асарини яратди. [3, 31-б.] Шунингдек, Исмоил Гаспринский янги усул мактаблари учун "Хўжаи сибён" ("Болалар муаллими") номли биринчи дарслиги ёзди. [6, 27-б.].

1899 йилда Андижонда Шамсуддин домла, 1901 йилда Қўқонда Салохиддин домла, Тошкентда Мунавварқори Абдурашидхонов ва Самарқандда Абдуқодир Шакурийлар биринчи бўлиб жадид мактабларини очадилар. Жадидчилик харакатининг йирик намояндалари жадид мактаблари учун дарсликлар хам яратганлар. Хусусан, Саидрасул Азизийнинг «Устози аввал» (1903), Мунавварқорининг «Адиби аввал» (1907), Абдулла Авлонийнинг «Биринчи муаллим», «Иккинчи муаллим» (1912) дарсликлари алоҳида эътиборга моликдир.

Туркистон жадидлари ўзларининг дастлабки фаолиятларини маърифатпарварликдан бошлаган эдилар. Ватанни озодликка, миллий мустақилликка етаклашдек муқаддас ғоя энг илғор қарашли жадид зиёлиларнинг фикрида бўлгани ҳолда, мавжуд шароитда унга етишув иложи йўқ эди. Унга фақат тинимсиз маърифий-сиёсий фаолият орқалигина эришиш мумкин эди. Жадидлар юрт истиқлолини ва тараққиётини замонавий билимлар билан қуролланган етук мутахассисларсиз тасаввур эта олмаганлар. Шу муносабат билан улар асосий эътиборни маҳаллий халқ болаларидан илғор фикрли, билимли кадрлар тайёрлашга қаратганлар. Улар бу вазифаларни амалга ошириш учун мактаб-маориф ишларини яхши йўлга қўйишни ва ёш авлод таълим-

тарбиясини биринчи навбатдаги масала, деб билдилар. Шу мақсад йўлида ўтган аср охирларида жадидлар бутун Туркистонда, янги усул мактаблари очиш учун ҳаракат бошладилар. Шундай мактабларнинг ташкил топишига бир томондан чор маъмурлари, иккинчи томондан ижтимоий воқеликка ўзининг тор дунёқараши нуқтаи-назаридан баҳо берувчи кишилар тўсқинлик қилдилар. [5, 157-б.] Туркистон халқлари турмушидаги ҳар бир янгилик мустамлакачи маъмурлар назаридан четда қолмаган. XX аср бўсағасида ўлкамизда янги усул мактабларининг пайдо бўлиши ҳам уларни ғоятда ташвишга сола бошлади.

Туркистон босиб олингач, бу ерда мустамлакачилар ўзларининг рус-тузем мактабларини оча бошладилар. Халқ маорифи соҳасида ҳукумат рус-тузем мактаблари билан ёнма-ён, янги усул мактабларининг пайдо бўлиши сира кўз юмиб бўлмайдиган ҳол эканлиги, бу мактаблар замон талаблари асосида келиб чиққанлигини подшо маъмурлари ҳам яхши англар эдилар.

Янги усулдаги мактаб хоналарининг ички тузилиши, эски мактаблардан парта, ёзув тахтаси, географик карта ва ўқитувчи учун стол-стулнинг борлиги билан ажралиб турган. Мактабларда болалар 2-3 йил ўқишни давом эттирганлар. Усули савтия мактаблари эски усул мактабларидан таълимнинг сифати билан ҳам фарқ қилган. Бу эътирофлар ўша давр матбуотида ҳам ўз аксини топган. Масалан, Андижондаги Азим Қодиров мактаби 3 синфли бўлиб, 1 чи синфда болаларга ўқиш ва ёзиш, 2 чи синфда тажвид, ҳисоб, 3 чи синфда эса ибодати исломия, сарфи туркий ўргатилган.

Жадид мактабларининг сони ортиб борган сари, улардаги таълим тизими ҳам такомиллашиб борган. Имтиҳонлар кенг халқ оммаси кўз ўнгида, қишлоқ ёки шаҳарларнинг илғор зиёли ва уламолари даврасида «Имтиҳон мажлиси» номи билан ўтказилган. Бундай ҳолатларда янги усул мактаблари ўзининг афзаллик томонларини тўлиқ намойиш эта олган. Аксарият омма имтиҳондан мамнун бўлган ҳолда тарқалганлар.

Мустамлака маъмурлари янги усул мактабларидаги дарсликлар, уларнинг сиёсий-мафкуравий йўналтирилганлигига ҳам эътиборни қаратиб борганлар. Ўқув инспектсияси томонидан ушбу мактаблар қаттиқ назорат остига олинган. [4, 42-б.] Усули савтия мактаблари сонининг ортиб бориши уларни дарслик ва бошқа ўқув қўлланмалари билан таъминлаш муаммосини келтириб чиқарди. Бу вазифаларни ҳам янги мактаб муаллимлари ўз зиммаларига олдилар. Туркистон тараққийпарваларидан Саид Расул Азизов, Мунаввар қори, М.Беҳбудий, А. Ибодий, А. Зоҳирий ва бошқалар мактаблар учун дарсликлар ёздилар. Масалан, А.Зоҳирий 1916 йили «Имло» китобини ёзди ва китобни Қўқондаги «Ғайрат» кутубхонаси томонидан нашр эттирди. Ҳ.Ҳ. Ниёзий эса, мактаблар учун «Енгил адабиёт», «Ўқиш китоби», «Қироат китоби» каби китобларни ёзади.

Янги усул мактабларидаги ўқитувчиларнинг кўпчилиги мадрасаларда таҳсил олган бўлиб, баъзилари эса худди шундай мактабларни тамомлаган кишилар эдилар. Дарслар ўқув жадвали асосида, тсензура кўригидан ўтган дарсликлар бўйича олиб борилган. Жадидчилик харакатининг йирик намояндалари жадид мактаблари учун дарсликлар хам яратганлар. Хусусан, Саидрасул Азизийнинг «Устози аввал» (1903), Мунаввархорининг «Адиби аввал» (1907), Абдулла Авлонийнинг «Биринчи муаллим», «Иккинчи муаллим» (1912) дарсликлари алохида эътиборга моликдир. Жадидларнинг халқаро алоқалари жуда кенг қамровли бўлган. Улар Россия, Туркия, Миср ва бошқа мамлакатлардаги жадидчилик оқимлари дастурларидан хабардор бўлганлар, ўзаро сафарлар, мулоқотлар орқали тажриба алмашганлар. Туркистон тараққийпарварлари маориф соҳасида асосий эътиборни бошланғич таълим ислоҳига қаратдилар. Уларнинг маърифатпарварлик ҳаракатлари зое кетмади.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки жадидлар томонидан ташкил этилган янги усул мактабларида таълим олган ўқувчилардан кейинчалик илм-фан,

техника, адабиёт ва ижтимоий ҳаётнинг турли жабҳаларида ном тараттан арбоблар этишиб чиқдилар. Янги усул мактаблари жадид маърифатчилигининг илк кўриниши бўлиши билан бирга то тараққийпарварлик ҳаракати соф сиёсий қиёфа касб этгунга қадар ҳам ўз аҳамиятини йўқотмади. Бунга янги усул мактабларида яратилган ўзига хос тизим ва педагогика, шунингдек такрорланмас адабиётлар эвазига эришилди.

Фойдаланилган манбалар ва адабиётлар

1. Аҳмедов С. Жадидчилик ва истиқлол // Марказий Осиё XX аср бошида: ислоҳотлар, янгиланиш, тараққиёт ва мустақиллик учун кураш. – Т.: Маънавият, 2001.
2. Беҳбудий М. Танланган асарлар. – Т.: Маънавият, 1997.
3. Долимов У. Туркистонда жадид мактаблари… – Б.
4. Исокбоев А.А. Туркистон ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётида татар-бошқирд маърифатпарварларининг фаолияти (XIX аср охири – XX аср бошлари). Тарих фан. номз. … дисс. – Наманган, 2008.
5. Сабирова Н. К опыты возникновения новометодных школ в национальных окраинах Российской империи // Восток-Запад: аспекты взаимодействия. Материалы научной конференции. – Т. 2006.
6. Қосимов Б. Исмоилбек Гаспрали. – Т.: Ғ. Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992.

ЖАДИДЧИЛИК: ИСЛОҲОТ ВА ВАТАНПАРВАРЛИК МАСАЛАЛАРИ

Қозоқов Тоҳиржон Қодиралиевич,
Наманган Импульс тиббиёт институти доценти, тарих фанлари номзоди, Ахсикент халқаро илмий тадқиқот жамоатбирлашмаси раиси ўринбосари, Халқаро тарихчилар жамияти аъзоси, Халқаро "Турон бирлиги" медали соҳиби.

Аннотация: *Ушбу мақолада жадидларнинг маориф, маиший турмуш ислоҳоти бўйича қилган ишлари, ватанпарварлик борасидаги қарашлари таҳлил қилинган.*

Калит сўзлар: *Мактаб, ислоҳот, мустамлакачилик, синф, ўқувчи, тўй, ўқитувчи, ватанпарварлик.*

Annotation: *This article analyzes the activities of the Jadids in the field of education and reform of the social life of society and their views of patriotism*

Keywords: *School, reform, colonialism, class, student, wedding, teacher, patriotism.*

Аннотация: *В данной статье анализируется деятельность джадидов в сфере образования и реформы социальной жизни общества и их взгляды патриотизма*

Ключевые слова: *Школа, реформа, колониализм, класс, ученик, свадьба, учитель, патриотизм.*

Бугунги кунда жадидчилик ҳаракати жамиятимиз миқёсида кенг миқёсда ўрганилмоқда. Бунинг ўз сабаблари бор. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йилнинг 24 январь куни Олий Мажлисга мурожаатномасида жумладан: “...Умуман, биз жадидчилик ҳаракати, маърифатпарвар боболаримиз меросини чуқур ўрганишимиз керак. Бу маънавий хазинани қанча кўп ўргансак, бугунги кунда ҳам бизни ташвишга солаётган жуда кўп саволларга тўғри жавоб топамиз. Бу бебаҳо бойликни қанча фаол тарғиб этсак, халқимиз, айниқса, ёшларимиз бугунги тинч ва эркин ҳаётнинг қадрини англаб етади”, деган эди [20].

Ўзбекистон Президенти ушбу нутқида Ватанимиз озодлиги ва халқимиз бахт-саодати йўлида жонини фидо қилган жадидларнинг илмий-маърифий, адабий-бадиий мероси бугунги кунда ҳам беқиёс аҳамиятга эга эканлигига барчанинг эътиборини қаратди: **“Оққан дарё – оқаверади”**, дейди доно халқимиз. Бугун буюк аждодларимизнинг бебаҳо меросига таяниб, янги Ренессанс пойдеворини яратиш учун бизда барча имкониятлар мавжуд, дейишга тўла асосларимиз бор. Ҳамма гап ана шу имкониятлардан қай даражада оқилона фойдалана олишимизга боғлиқ” [21].

Мустабид тузум даврининг ҳукмрон коммунистик мафкураси таъсирида талайгина тарихий жараёнлар, ижтимоий-сиёсий ҳаракатлар коммунистик, маъмурий-буйруқбозлик тизими манфаатларига бўйсундирилган ҳолда сохталаштирилди, нотўғри талқин этилди. Жумладан, жадидчилик ҳам мутлақо нотўғри талқин этилди. Бугун ушбу ҳаракатни янгидан, холисона ўрганилиши имконияти пайдо бўлди. Ҳозиргача сўнгги йилларда бу борада катта ишлар қилинди. Аммо, қилиниши ва ўрганилиши лозим бўлган жиҳатлар ҳали талайгина. Нафақат Туркистон, умуман мусулмон олами Европа халқларидан барча жабҳаларда анчагина ортда қолиб кеганлигини инобатга олиб, бу ҳаракат дастлаб табиий ҳолда халққа илм-маърифат тарқатишни, оммани билимли

қилишни ўзининг аосий мақсади, деб билди. Чунки, чинакам маърифатли миллатгина озод бўлишга эриша олади ва у бунга ҳақли бўлади. Бу йўлда илғор маърифатпарвар зиёлиларни ўз сафларида бирлаштирди.

Маърифатни жадидлар кенг маънода тушунганлар. Бу бизнинг тушунчамиздагидек, фақат мактаб таълими эмас. Театр, адабиёт, дарслик, матбуот, дин орқали маърифат тарқатиш. Шунингдек, иқтисодни, бошқарувни маърифатли қилиш ва ҳоказоларни ўз ичига олади.

Илк ишлар бу борада мактаб таълим тизимида ўзгариш ясашдан бошланди.

МАОРИФ ИСЛОҲОТИ: Туркистондаги мавжуд эски усул мактаблари болаларга асосан диний тарбия бериш билан чекланганлиги сабабли ҳам булар мустамлакачилар учун унчалик хавф туғдирмаслигини чор маъмурлари яхши тушуниб етган ҳолда, янги усул мактабларига жиддий эътибор қарата бошладилар. Шу сабабли ҳам Туркистонда мактаб ишларини асосий вазифалардан бири бўлиши керак, деб билдилар: «..Дарс бериш услубларига кўра, дастурлар бўйича ва бутун тузилиши бўйича бу янги мактаблар ҳаёт талабларига нисбатан жавоб беради...Бу янги усул мактаблари асосий эътиборга лойиқдир...Улар халқ турмушига кира бориб, ерлиларни кўзғолтиради ва уларни қолоқликдан чиқаради» [3, 210-б.].

Туркистон жадидларининг раҳнамоси Беҳбудий ҳазратлари “Нажот” газетасининг 1917 йил 17 апрел сонидаги мақолаларининг бирида подшо маъмуриятининг жадид мактаблари ҳар қандай йўл билан тўсқинлик қилганлигини ёзган эди. Беҳбудий бу борада мисоллар келтирган. Масалан, Хўжанднинг “Қийса кўз” мавзеида Тўрахонов, деган шахс бир мактаб очганлиги, унга Каттақўрғоннинг Панжшанбасидаги рус-тузем мактаби муаллими мулло Юнусни олиб келганлиги, аммо “адолатлик” Фарғона инспектори: “сен самарқандликсан”, деб уни мактабдан қувиб юборганлигини ёзади. Холбуки, Хўжанд Самарқанд вилоятига қарашли уезд эди. Натижада, ушбу мактаб бир неча вақт муаллимсиз қолади.

Шундан сўнг Хўжанд халқи Тошкентдан Муллажон исминли муаллимни олиб келадилар. Бу гал Фарғона инспектори Муллажонни мактабдан қувиб юборади. Бунга уни тошкентлик эканлиги баҳона қилинади. Беҳбудий: "...Бу муфаттишлар устидан арз қилинадурғон ер йўқ эди. Чунки, мадфун ҳукумат тарафидин булар шундай ишлар учун қўйилуб эдилар", деб ёзган эди [4].

Янги усулдаги мактаб хоналарининг ички тузилиши, эски мактаблардан парта, ёзув тахтаси, географик харита ва ўқитувчи учун стол-стулнинг борлиги билан ажралиб турган. Мактабларда болалар 2-3 йил ўқишни давом эттирганлар. Усули савтия мактаблари эски усул мактабларидан таълимнинг сифати билан ҳам фарқ қилган. Бу эътирофлар ўша давр матбуотида ҳам ўз аксини топган. Масалан, Андижондаги Азим Қодиров мактаби 3 синфли бўлиб, 1 чи синфда болаларга ўқиш ва ёзиш, 2 чи синфда тажвид, ҳисоб, 3 чи синфда эса ибодати исломия, сарфи туркий ўргатилган [11]. Тараққийпарварлар жадид матбуотида усули савтия мактабларининг тузилиши, ўзига хос жиҳатлари, афзалликлари ҳақида ҳам маълумотларни бериб бордилар. Масалан, «Шўро» журнали ўзининг 1912 йил № 23 сонида, бошланғич мактабларнинг мақсад ва вазифалари, улардаги муаллимлар ва дарсликлар ҳақида бир неча саволлар билан ўз муштарийларига мурожаат қилади. Ушбу саволларга Дадамирза қори ҳам жавоб йўллаб, янги усул мактаблари моҳиятини очиб берган ҳолда, маориф ислоҳига оид ўзининг қимматли фикрларини беради: «...бошланғич мактабнинг мақсади-инсонни Қуръонда тасвирланган инсон каби тарбиялаш ва натижада динимизнинг сақланиб қолиниши ҳамда миллатимизнинг мавжудлигини таъминлайдиган асосларини яратмоқдир...» [17]. Шунингдек, у дарсликлар масаласида ҳам тўхталиб, бу борада ягона тартиб жорий қилиш фикрини олға суради.

Дадамирза қори мактаб ва таълим ислоҳи ҳақидаги ўз фикрларини «Садойи Фарғона» газетасидаги мақолаларининг бирида давом эттириб, ўз

қарашларини атрофлича баён этди. У ўзининг мақоласида: «Бизга нима керак?»,-деб савол берилса, кишилар жуда кўп ҳисобсиз керакларни айтадилар, ҳар қанча айтсалар ҳақлидирлар, аммо менинг фикр имча: «...ҳамма кераклардин ортуқроқ керак мактабдур...»,- дейди [6].

У мақоласида мактаблар ислоҳи давр талаби эканлигини исботлаб беради: «...Шунинг учун бўлса керак, бир мактаб боламизни ўндан бири аҳли савод бўлиб қолмиш, тўққиз ҳиссаси авом қолмоқда. Илм деган азиз ва шарофатлик нарсадан маҳрум қолмоқда ва жаҳолат қурбони бўлуб ислом кишисини бошқаларга масҳара қилдурмакдадур...» [6].

Жадидлар Туркистон ўлкасида биронта ҳам дунёвий ўқув юрти йўқлигини эътиборга олиб, 1916 йил августида Андижонга келган Давлат Думаси аъзолари А.Ф.Керенский бошлиқ вакиллар олдига Фарғона водийсида олий ўқув юрти очиш масаласини қўядилар. 1917 йил 18 февралида эса шаҳар зиёлилари, жамоат арбоблари, маърифатпарвар ташкилотлар вакилларининг замонавий олий ўқув юрти очишга бағишланган йиғилиши бўлди. Водийда замонавий институт очиш учун 40 000 сўмлик хайрия фондини ташкил этиш лозимлиги айтилгач, шу пайтнинг ўзида тараққийпарвар бой, жадид Аҳмадбек ҳожи Темирбеков 25 000 сўм ҳадя этганлигини маълум қилади [16, 19-20-б.]. Айни шу дамларда ўлкада рус-тузем мактаблари ҳам фаолият юрита бошлади. Туркистон жадидларининг раҳнамоси рус-тузем мактабларнинг очилишидан кўзланган мақсадларни қуйидагича изоҳлаган эди: «...Эски ҳукумат зоҳиран бизни маданий қилмоқ учун «русско-туземний» исминда бизнинг учун мактаблар очиб, бизни миссионерларга топширдилар. Бу мактабларга зоҳиран мусулмон муаллимидан таъйин этиб, унга 15 сўмдан 25 сўмгача вазифа берардилар. Албатта, бу пулга ҳеч муқтадир киши муаллимлик қилмас эди. Дигар бошқа тарафдан хуфия ва приказлар ила бу мактаблардаги мусулмон болаларини оз таълим бермоқға ва бақадри имкон умрини зое ва ўзини ҳайвон қилмоқға фармойиш қилардилар...» [4].

Жадидлар даврий матбуотида ҳам рус-тузем мактабларига нисбатан аҳолининг қарашларини ифода этувчи мақолаларни учратиш мумкин: «...Искобелев уездига тобъе Олтиариқ қишлоғида биргина туземний шкўл бор. Лекин бу мактабнинг ўқитув жиҳати бутунлай тартибсиз...қариларни қўяйлик ёшлар ҳам бунга ҳеч бир диққат қилмайдурлар...айтур сўзлари шкўлга бола берсанг, йўлдан озадур, демакдин иборатдур...» [9].

1917 йил февралидан кейин Туркистон маориф тизимида ҳам ўзгаришлар қилишга ҳаракат қилинди. Жумладан, 1917 йилнинг 20 мартида Тошкент шаҳрида Мунаввар қорининг ҳовлисида рус-татар, рус-тузем, янги усул ва эски усул мактабларининг 200 га яқин муаллимлари тўпланиб, мактаб ислоҳоти масаласини ўрганиб чиқдилар. Мактаб муаллимларининг барчаси ягона низом ва дастур асосида таълимни ташкиллаштириш масаласида келишиб олдилар. Мажлисда Мунаввар қори рус-тузем мактабларининг салбий нажалари ҳақида нутқ сўзлади. Миссионер Илминский ва унинг шериклари фаолияти тўғрисида батафсил маълумотлар берди. Рус-тузем мактаблари муаллимларидан Мулло Абдулмажид, Мулло Муҳаммад Расуллар сўз олиб, атоқли жадиднинг фикрларига қўшилиб, улар рус-тузем мактабларида диний ва миллий билимлар бериш ҳуқуқидан маҳрум бўлганликларини, улар фақат номигагина қўйилганликларини изҳор этдилар. Мажлис сўнгида ҳар бир мактабдан 2 тадан муаллим сайланиб, мактабларни ислоҳ қилиш учун 8 кишилик ҳайъат ташкил этилади [12].

Мусулмон ўқув юртларига қарама-қарши қўйилган рус-тузем мактаблари аҳолини озчилик қисми орасида бироз эътибор қозонган бўлишига қарамай, бу мактаблар ҳеч қачон оммавий бўла олмаслигини чор маъмурлари яхши англаб етган эдилар. Маорифчи Ф. Егоровнинг таъбирича, фақат миллий мактабларгина оммавий бўлиши мумкин, рус-тузем мактаблари эса миллий бўлмай, аксинча, сунъий ўйлаб топилгандир [19, 137-б.]. XX асрнинг 20-йилларидаги айрим рус тарихчилари ҳам ушбу

мактабларнинг асл моҳиятини очиқ баён этган эдилар: «...Рус-тузем мактабларининг ягона мақсади, мамлакат аҳолисининг маданий даражасини юксалтириш эмас, балки уни руслаштиришдан иборат эди…» [2, 21-б.].

Кўпроқ вақтини болалар тарбиясига бағишловчи аёллар-оналарнинг илмий-маърифий савияси болани қай йўсинда камол топишига ўзининг улкан таъсирини кўрсатади, албатта. Шу боис маърифатни халқ орасига кенг ёйишнинг яна бир йўли, ўғил болалар билан биргаликда қиз болаларнинг таълим ва тарбиясига ҳам жиддий аҳамият бериш эди. Бу масала ҳам фарғоналик жадидлар назаридан четда қолмаган: «...эр болаларимизни қанча яхши тарбия қилсак ҳам келажак асрда она бўладурғон қизларимиз тарбия қилинмоғонда, биз ҳамон ярим жонликдан, мағлубчиликдан нажот топа олмасмиз. Чунки хотун демак, навъи башарнинг ярми демак бўлғонлиги учун хотунлар, қизлар тарбия қилинмаса, ярим миллат тарбиясиз қолади демак» [8]. Фарғона тараққийпарварлари маориф соҳасида асосий эътиборни бошланғич таълим ислоҳига қаратдилар.

МИЛЛАТ ВА ВАТАН МАНФААТИ ЙЎЛИДАГИ ФАОЛИЯТ: Жадидларнинг миллат тараққиётига, миллий манфаатларга муносабати қандай эди? Бу масалада уларнинг аксариятини чинакам миллатпарвар, деб аташ мумкин. Масалан, Фарғона жадидларидан Дадамирза қори мақолаларида нафақат мактаб-маориф, балки миллат тараққиётига ғов бўлаётган маиший турмуш масаласига ҳам алоҳида эътибор берган эди. Фарғона жадидларининг нашр афкори бўлмиш «Садойи Фарғона»да унинг «Араққа тутилмиш оқчалар» номли мақоласи эълон қилинган. Ичкиликни кишиларнинг иқтисодий аҳволи, жамиятнинг маънавий муҳитига салбий таъсирини яхши тушуниб етган ҳолда, Дадамирза қори ҳам ушбу мавзуни долзарб санаб, ўз мақоласида бу хусусида алоҳида тўхталиб ўтади. У ёзадики, бошқа миллат вакиллари кеча-кундуз тинмай ўз миллатлари

истиқболи йўлида ҳаракат қилганлари ҳолда, бизнинг йигитларимиз «...минглаб чойхона ва фойдасиз ўринларда азиз умрларин чиритиб...» миллат йўлида дадил сайи-ҳаракат қилмаганликларидан: «...Ҳануз биз мактаб масъаласин ҳал қила олмаймиз...». Дадамирза қори тўйлардаги ортиқча исрофларни ҳам ушбу мақоласида қаттиқ танқид қилади. Европа молларига бўлган талаб боис, миллий ҳунармандчиликнинг таназзулга юз тутаётганидан қаттиқ ҳавотирда эканлигини баён қилади. У кишиларни огоҳликка, ҳар бир имкониятдан маърифат йўлида фойдаланишга даъват этади: «..Агар шундай ғафлатда бир мунча вақт қолсак бошимизга қандай қора кунлар келғусидур» [5].

Жадидларнинг урф-одатларимиз, маросимларимизни ўтказиш, хайрли ишларни амалга ошириш ҳақидаги юқорида кўрсатиб ўтилган фикр-мулоҳаза ва сайи-ҳаракатлари ҳозирги кунимиз билан ҳамоҳанг ва долзарбдир. Халқ корига яраш, дардига дармон бўлиш, қийинчиликларни биргаликда бартараф этиш борасида яқин ўтмишимиздаги жадид ота-боболаримизда ҳам ибратланарли жиҳатлар талайгина. Саховатпеша жадид бойларидан бири андижонлик Миркомилбой эди. Архивларда унинг ўз ҳисобидан Андижон шаҳрида аҳоли учун касалхона, ҳаммом, масжид, мадраса, мактаблар қуриш, шунингдек буларнинг таъминотини ҳам тўлиқ ўз маблағлари ҳисобидан амалга оширишини маълум қилиб рус маъмуриятига ёзган маълумотлар сақланиб қолган [1, 37,46-б.].

Жадидлар хайр-эҳсон масалаларига ижтимоий масалаларнинг ечими сифатида қарадилар. Халқ эҳтиёжи учун зарур бўлган маблағларни кераксиз, исрофгарчиликлар орқали ўтадиган тўй ва маросимларни қисқартириш ҳисобидан топдилар. Масалан, наманганлик мулла Исҳоқжонбой Мирсолиҳбой ўғли фарзандларининг хатна тўйига ажратган маблағининг катта қисмини мактаб қурилишига сарфлагани, Наманган зиёлилардан Мирзаҳамдам Оғаликуф ҳам тўй харажатларини қисқартириб,

маҳалладаги мактабни янги услубда қайта қурмоқчи эканлиги ҳақидаги хабарлар «Садойи Фарғона» газетасида эълон қилинган [3].

Жадидлар маърифат ўчоқлари ҳисобланмиш масжид, мадраса, мактаблар хароб аҳволда эканлиги, уларнинг таъмири ҳам улкан савоблар қаторида эканлигини таъкидлайдилар: «...тўй ишларига ўн, йигирма, ўттиз мингларини сарф қилганлари савоб бўлса, мактаб, мадраса, қироатхона ва шифохона кабиларга сарф қилинса, онинг савоби шундоқ хатна тўйининг савобига баробар бўлмасму?» [10]. Маиший турмушни, миллий урф-одатларни ислоҳ қилиш борасида жадидлар талайгина ишларни амалга оширдилар. Маросимлардаги дабдабабозлик ва исрофгарчиликларни кескин танқид қилдилар. Ҳатто «Шўрои Исломия» 1917 йил бу хусусида махсус қарорнома ҳам чиқарди [18]. Андижонлик тараққийпарварларлардан Мулло Убайдуллоҳхўжа Сулаймонхўжа ўғли Фарғона водийсида темир йўл қурилиши туфайли аҳоли вокзал, станциялар барпо қилиш учун ўз ерларини арзон-гаровга сотиб, марказлардан узоқлашиб, қашшоқликка маҳкум бўлаётганини, улар ўрнини европали аҳоли эгаллаётганини куюниб ёзган эди [7]. Чўлпоннинг Ватан, она ер ҳақидаги фикрлари ғоят ибратли ва таъсирчандир: «... Ватан тупроқи шундоғ онадурки, буни хор қилдук, ўзимизнинг ҳам хор бўлмоқимиз кўз олдидадур... Тупроқдан яратилдук, демоқ тупроқ танимиздур, ўз танимизни ўзимиз сотсак беақллик эмасму? Ажабо!!!...» [15]. Айни пайтда Чўлпон миллий қадриятлар, миллий урф-одатлар ҳимоячиси бўлиб майдонга чиқди: «...Эй қариндошлар... катта илтимосимиз шулдурки, Оврўпонинг мўдосидан, шишасидан, бузуқ ахлоқидан намуна олмасдан ва бунларга бул жиҳатдан тақлид қилмасдан, балки, илм, фан, ҳунар, саноатга ўхшашлик маданиятларидан намуна олуб, бул жиҳатдан тақлид қилмоқимиз лозимдур. Оврўпонинг мўдоси ва бузуқ ахлоқи сизларни хонавайрон, беватан, асир-қул қиладур. Бундан сақланингиз!!!» [15].

Чўлпон ўша кездаёқ ватан бойликлари мустамлакачилар томонидан ўзлаштирилаётганини, бунга эса чек қўйиш лозимлигини ошкора айта олган эди: «...Ватанимизнинг бойлигини, тижоратимизнинг фоидаларини четлар чўнтагиға солмасдан ва бермасдан ўз чўнтагимизда олуб юрмагимиз керакдур. Бизга шундоғ ишларға киришмоқға вақт! …Биз ҳам инсонмиз, инсондек яшайлук!...» [15]. Таниқли жадидлар туркий дунёнинг шонли ўтмиши, атоқли аллома ва лашкарбошилари ҳақида ҳам асарларида фахр билан тўхталиб ўтганлар. Масалан, Фитратнинг “Юрт қайғуси” монологи ва бошқа сочмалари ғоятда таъсирчандир. унинг Амир Темур сағанаси олдида айтган фикрлари ҳар бир Ватан фарзандини бефарқ қолдирмайди:

Бағрим ёниқ, юзим қора, кўнглим синиқ, бўйним букук.
Сенинг зиёратингга келдим, султоним!
Эгилган бошим, қисилган виждоним, куйган қоним,
ўртанган жоним учун бу сағанангдан даво излаб келдим, хоқоним!

Юз йиллардан бери жафо кўриб, ғам чекиб келган туркнинг қонли кўз ёшларин этакларингга тўкарга келдим.

Улуғ хоқоним! Турклик шарафи таланди.
Турк учун қўйдиғинг давлат битди,
турк остиға қурдиғинг хоқонлик ёғийгами кетди.
Туркнинг номуси, эътибори, иймони,
виждони золимларнинг аёғлари остинда қолди.
Туркнинг юрти, улоғи, ўчоғи, Турони ёт қўлларга тушди.
Туркнинг билгиси, онги, ўйлови,
зийраклиги жаҳолат ўлжасиға кетди.

Сенинг қиличинг билан дунё эгаси бўлған турк тинчгина бир ётоқ тополмай қолди.

Туроним, сендан айрилмоқ – менинг учун ўлимим.

Сенинг учун ўлмоқ – менинг тириклигимдир.

Онам! Сени қутқармоқ учун жонми керакдир?

Номусми, виждон била имонми керакдир?

Темур била Чингиз қони тошди томиримиздан,

Айтгил! Сени қутқармоқ учун қонми керакдир?

Ёв қуқғали келгач қиличини юрагингга,

Туш олдига, ол кўксуми – қалқонми керакдир?

Боқ, боқ, мана турк тенгизи тошқун қила қолди,

Турон ёвини қувғали тўфонми керакдир?

Турон, йигитинг, барчага боқ, қалқди оёққа,

Юртда қоровул қўйғали арслонми керакдир? [14, 31-35-б.].

Хулоса қилиб айтганда, Туркистон жадидларида маорифни ислоҳ қилиш, ватанпарварлик ва миллатпарварлик масалалари устивор аҳамиятга эга бўлган.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати:

1. Акмал Акром ўғли. Миркомилбой қандай шахс эди //Шарқ юлдузи, 1992.-№5.
2. Алексеенков П. Кокандская Автономия /Революция в Средней Азии.-Ташкент: Изд. Правда Востока, 1928.- №1.
3. Асир. Наманган тўйларини ислоҳи ва мактаб //Садойи Фарғона.-1914.-20 апр.
4. Беҳбудий М. Бизга ислоҳат керак //Нажот.-1917.-17 апр.
5. Дадамирза қори. Араққа тутилмиш оқчалар //Садойи Фарғона.-1914.-4 окт.
6. Дадамирза қори. Ҳозирда янги ва эски мактабларимиз ҳолидан //Садойи Фарғона.-1914.-25 май.
7. Мулло Убайдуллоҳхўжа Сулаймонхўжа ўғли. Туркистондаги билхосса Фарғонадаги мусулмон қариндошларимизға хитоб //Садойи Фарғона.-1914.-18 май.
8. Мухторов Шокир. Яна тўй масаласи //Садойи Фарғона.-1914.- 8 июн.
9. Олтиариғ аҳволи //Садойи Туркистон.-1914.-18 май.
10. Сайфуддин С. Хатна тўйи //Садойи Фарғона.-1914.-2 май.
11. Тожиддинбек Отабекуф (Мухбир ва муҳаррир). Шаҳри Андижонда мактаб. Усули жадид ва имтиҳон //Туркистон вилоятининг газити, 21 май 1900 йил.
12. Тошкентда ҳуррият ҳаракатлари //Нажон газетаси, 1917 йил, 23 март.
13. Туркестанский сборник.-Том 545.-С. 210.
14. Фитрат. Танланган асарлар.-Тошкент: Маънавият, 2000.-Б.31-35.
15. Чўлпон. Ватанимиз Туркистонда темир йўллар //Садойи Фарғона.-1914.-6 июн.
16. Шамсутдинов Р. Жадидчилик ҳақиқат ва уйдирма //Мулоқот.-1991.-№11.-Б.19-20.
17. Шўро.-1912.-№ 23.
18. Шўрои Исломиянинг қарорномаси //Нажот.-1917.-10 апр.
19. Ўз МА, 47-И фонд, 1- рўйхат, 1148-иш, В.137.
20. https://nrm.uz. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йилнинг 24 январь куни Олий Мажлисга мурожаатномаси (2020 йил 24 январь).

21. https://president.uz/uz/lists/view/3864. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йилнинг 30 сентябрида Ўқитувчи ва мураббийлар кунига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи.

ABDULLA QODIRIY ILMIY MEROSINI O‘RGANISH MUAMMOSI

Tursunova Faridaxon G‘aniyevna
O‘zbekiston, Farg‘ona politexnika instituti v.v.b.dotsenti,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),

Annotatsiya: *Maqolada Abdulla Qodiriy hajviy merosining o‘rganilish tarixini davrlashtirish orqali ijtimoiy-siyosiy muhit ruhi ochib berildi. Adib asarlariga turli davrlardagi turlicha qarashlar tahlil etilib, munosabat bildirildi.*

Kalit so‘zlar:*Hajviy asar, qahramon, davr mafkurasi, hajviy mahorat, g‘oyaviy-sinfiylik, hajviy xarakter, ruhiyat, badiiy nutq, ifoda imkoniyati.*

Аннотация: *В статье раскрывается дух общественно-политической среды путем периодизации истории изучения комического наследия Абдуллы Кадири. Произведения автора были проанализированы и на них отреагировали разные взгляды разных эпох.*

Ключевые слова: *Комическое произведение, герой, идеология эпохи, комическое мастерство, идейно-классицизм, комический персонаж, менталитет, художественная речь, возможность выражения.*

Annotation: *The article reveals the spirit of the socio-political environment by periodizing the history of studying the comic heritage of Abdullah Qadiri. The author's works were analyzed and responded to by different views from different eras.*

Key words: *Comic work, hero, ideology of the era, comic skill, ideological classicism, comic character, mentality, artistic speech, possibility of expression.*

O‘zbek adabiyotining yillar davomida, asosan, Sharq xalqlari adabiyoti, madaniyati doirasida rivojlanib kelgan edi. Xalqimiz tarixida o‘zlikni anglash, milliy uyg‘onish davri, “Jadidchilik harakati” nomi bilan tarixga muhrlangan jarayon, xalqimiz ma’naviy hayotining hamma jabhalarini qamrab olgan pallalarda badiiy adabiyot va madaniy hayotda tom ma’noda yangilanish ro‘y berdi. XX asr o‘zbek adabiyoti taraqqiyotida o‘z o‘rniga ega bo‘lgan Abdulla Qodiriy ijodiga bo‘lgan e’tibor yanada kuchaytirildi. Adib faoliyatini xolis baholash, ijodiy merosini tadqiq va nashr etish muammosiga bag‘ishlangan bir qator maqolalar yaratildi. 20-30-yillarda tanqidga uchragan, noto‘g‘ri talqin qilingan asarlar qayta ko‘rib chiqilib, ko‘plab olimlar tomonidan ilmiy tadqiq etildi. Bugunga qadar tilshunos, adabiyotshunos, tarixchi olimlar tomonidan Abdulla Qodiriy shaxsi, hayoti va ijodiy faoliyati chuqur o‘rganilgan. Yozuvchi

ijodi yuzasidan yangidan-yangi talqinlar maydonga keldi, asarlari yuzasidan bahs-munozaralar avj olmoqda. Adib ijodiy merosining ma'lum qismini tashkil etgan hajviy asarlar har doim qodiriyshunoslar e'tiborini tortgan. Va davr o'zgarishi, ijtimoiy-siyosiy muhit ob-havosiga qarab o'sha asarlarning turlicha talqinlari yuzaga keldi.[1.30-b.] Biz ishimizda Qodiriy ijodini, shu jumladan, hajviyotining o'rganilish tarixini quyidagicha davrlashtirib o'rganishni o'z oldimizga maqsad qilib qo'ydik:

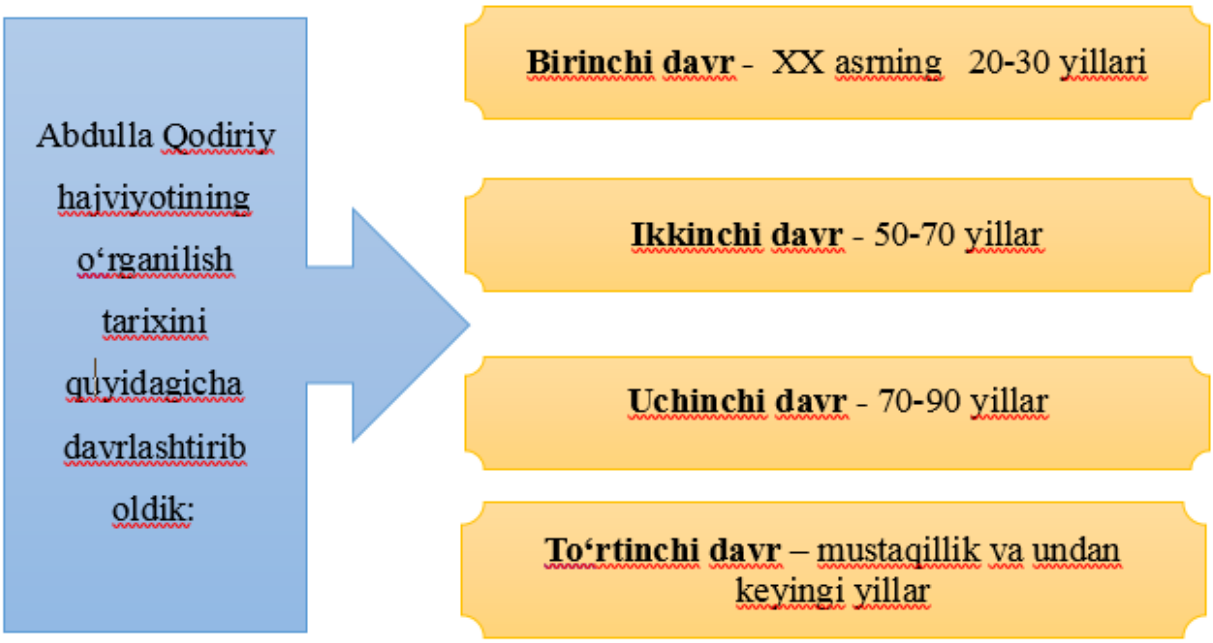

Birinchi davrda XX asr o'zbek adabiyotshunosligida badiiy asarga davr mafkurasi nuqtai nazaridan yondashilgan bo'lib, Abdulla Qodiriy asarlari vulgar sotsiologik yondashuvlar asosida sof sinfiylik nuqtai nazaridan o'rganildi va baholandi. 20-30 yillarda Abdulla Qodiriy ijodi bo'yicha fikr bildirgan Olim Sharofiddinov, S.Husayn, M.Solihonov, Oybek kabi yozuvchi va adabiyotshunoslar adibning sovet voqeligiga aloqador ayrim asarlari, jumladan, "Maskov xatlari", "Yig'indi gaplar"da esa masalaga juda bir yoqlama, sub'yektiv yondashgan, –degan xulosaga keladi, "turmushdagi kamchiliklarni do'stlarcha ochish, tanqid qilish o'rniga masxara qilish, undan kulishga tamoyil ko'rsatgan",–deb baholaydilar. Ular orasida Oybek "Abdulla Qodiriyning ijodiy yo'li" nomli risolasida adibning hajviy mahorati to'g'risida fikr yuritar ekan,

“Abdulla Qodiriy kulgi, yumoristik asarlarida ravshan tiplar yaratadi”, u “kulgi asarlarida o‘zini tamom bekitadi, uning personajlari o‘z sarguzashtlarini o‘zlari bajaradilar”,–deya yozuvchi yaratgan hajviy tiplar (Kalvak maxzum, Toshpo‘lat tajang – F.T.)ga xos nutq uslubi xususida to‘xtalarkan, Qodiriyning “yumoristik talantga ega bo‘lgan katta hajviy yozuvchi, ijodkor” ekanligini uning hajviyadagi yutuqlari deya e’tirof etadi. Shodiqul (Ziyo Said)ning: “Kalvak maxzum XIX asr O‘rta Osiyo feodallari davrining majmalag‘ bir tipi”,–degan xulosalari, Nurtoy (G‘.G‘)ning “Mushtum”ni monopoliya qilib, mehnatkashlarni yot ruhda tarbiya qildilar” degan bo‘htonlari sabab, xalqimiz sevimli adibi asarlaridan mahrum etilganligi, bir necha yillar davomida Abdulla Qodiriy ta’qiqlanib, tahqirlanganligi yuqorida nomlari keltirilgan yozuvchi va olimlarning qarashlari asosida o‘rganildi. Bunday ayblovlarning asossiz ekanligi tatar olimi Zarif Bashir, qozoq yozuvchisi Muxtor Avezov, Ne’mat Hakim, yozuvchi Abdulla Qahhor, jurnalist Abdurahmon Sa’diylarning adib asarlari haqida bildirgan ijobiy fikrlarini keltirish bilan isbotlandi. [2.34-b.].

Ikkinchi davrda Qodiriy ijodi, ayniqsa, hajviyalarining mohiyati, qahramonlari tabiati xolisona tadqiq qilishga urinishlar ko‘zga tashlanadi, biroq hukmron mafkura ta’siri sezilib turadi, davrning taomiliga ko‘ra, ko‘proq g‘oyaviy-sinfiylik nuqtai nazaridan yondashish, talqin qilish davom etadi. Bu davrda adabiyotshunos I.Sulton, A.Aliyev, M.Qo‘shjonov, F.Nasriddinov, I.Mirzayev, H.Abdusamatov, Sh.Turdiyev, P.Qodirov, N.Rahimov, O.Sobirov, M.Xudoyqulov ishlariga murojaat qilindi va o‘rni bilan munosabat bildirildi. O.Sobirov: Abdulla Qodiriy “Kalvak maxzumdek ulamolarga sinfiy dushman sifatida qarashga da’vat etadi” yoki “Kalvak maxzum tun-u kun yot unsurlik faoliyatini avj oldiradi”,– degan fikrlari bilan siyosiy ayblarni qo‘yib, qahramonlar tabiatiga noxolis, bir yoqlama baho beradi. [2.40-b.]ю

Uchinchi davr qodiriyshunoslikda tub burilish yillari bo‘ldi. Bu davrda Abdulla Qodiriy ijodini o‘rganish borasida A.Rahimov, S.Asqarova, M.Abdurahmanova kabi olimlarning ishlarida adib asarlariga yangicha

yondashuv asosida o‘rganishga harakat boshlanganligi ko‘zga tashlanadi, biroq hajviy asarlari yuzaki tadqiq etilganligidan davr siyosati bilan bog‘liq qo‘rquv butkul yo‘qolmaganligi sezilib turadi. A.Rahimov adabiyotshunoslikda mavjud bo‘lib kelgan “Kalvak maxzum Solih mahdum uchun xamirturushdir” degan qarash asossizligini ilk bor tanqid qilgan. [2.40-b.]

To‘rtinchi davr U.Normatov, S.Mirvaliyev, B.Karimov, S.To‘laganova, L.Toshmuhamedova, A.Boboniyozov, A.Murodxon, Yu.Shonazarov X.Sultonov, N.Boqiy kabi olim va yozuvchilarning yangicha qarashlari maydonga chiqdi. Yozuvchi X.Sultonov Qodiriy yaratgan hajviy xarakterlarda insoniy joziba ham borligini birinchilardan bo‘lib ta’kidlagan bo‘lsa, adabiyotshunos U.Normatov adib hajviyalarida xolis tasvir ma’nolarini ilk bor keng planda tadqiq etadi. Yu.Shonazarov adib hajviy asarlarining epik xususiyatlari yuzasidan tadqiqot olib borgan bo‘lsa, A.Murodxon Qodiriyning ayrim hajviy hikoyalari poetikasini tadqiq etadi. S.Maxsumxonov Qodiriy va Gogol ijodidagi mushtarakliklarni hajviy qahramonlari portretlarini qiyoslash orqali adabiy faktlar asosida chuqurlashtirishga, ilmiy dalillashga harakat qiladi. [2.41-b.]

B.Karimovning “Abdulla Qodiriy va germenevtik tafakkur”, “Qodiriy nasri – nafosat qasri”, “Qodiriy fenomeni” nomli monografiyalarida adibning estetik olamini tushunishda uning hayotiga, ruhiy psixologik holatiga doir manbalar, maktublar, xotiralar, kundaliklar hoshiyasidagi bitiklar, kirish va so‘nggi so‘zlar, yozuvchining “qalb biografiyasi”ga daxldor barcha manbalarni yangicha talqin etadi. [3.53-b.]. Abdulla Qodiriy hajviyalarida tasvir etilgan voqealar zamirida yashirin, tagma’noli fikrlar qatlami kuchli bo‘lgan. Adib kimning ustidan kulishni emas, shu kulgi vositasida ifodalangan o‘zining maqsadiga erisha olgani yaqqol ko‘zga tashalanadi. Ammo bu hol ko‘pincha qodiriyshunoslar e’tiboridan chetda qolib kelgan. Yuqoridagi turli davrlarda olib borilgan tadqiqot ishlarida Abdulla Qodiriy hajviy asarlari badiiy nutq poetikasi,

xususan, monologik nutq masalalari maxsus muammo sifatida o‘rganilmagan. [4. 20-b.]

Qodiriy asarlarini to‘g‘ri talqin qilish va xalqimizga yetkazib berish barcha tadqiqotchi va munaqqidlardan juda katta mas’uliyat talab qiladi. Chunki Abdulla Qodiriy so‘z tanlashda ehtiyotkor, har bir so‘zni aql tarozisida yetti o‘lchab bir kesadigan yozuvchi bo‘lganligini hajviyalaridagi personajlar nutqi orqali ham yaqqol ko‘rishimiz mumkin. Biroq hajviy asarlarida badiiy nutq tiplari, xususan, monologik nutqdan foydalanish mahorati ilmiy-nazariy jihatdan tadqiq etilmagan. [5.420-b.]

O‘rganish natijalarida quyidagicha xulosaga kelindi: birinchidan, A.Qodiriy hajviy asarlarini sinchiklab o‘rganar ekanmiz, XX asrning boshlarida g‘oyat murakkab va ziddiyatli g‘oyaviy-badiiy vazifalar hajviy asarlar zimmasiga yuklanganday tasavvur beradi, sababi hajviy asarlar davrning ijtimoiy qiyofasini va davr kishilarining ruhiyasini belgilagan g‘oyat muhim chizgi bo‘ldi. [6.157-b.] Bu chizgilar badiiy nutq va uning ifoda imkoniyatini kengaytiruvchi monologik nutq orqali namoyon bo‘ladi. Abdulla Qodiriyning adabiyot va hajviyot xususidagi nazariy qarashlari uning ilmiy-nazariy tafakkuri teran va original bo‘lib, o‘zbek adabiy tanqidchiligi uchun mustahkam manba bo‘lib xizmat qiladi; uchinchidan, adib hajviy merosi o‘zbek olimlarining muayyan ilmiy qarashlari asosida davrlashtirilishi ta’kidlab o‘tildi.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Каримов Б. Абдулла Қодирий ва герменевтик тафаккур. –Т., Akademnashr, 2014. –B.88.
2. Tursunova F.G‘. Hajviy asarda monologik nutqning o‘ziga xos xususiyatlari (Abdulla Qodiriy asarlari misolida). Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. 2023. Farg‘ona. –B. 144.
3. Турсунова Ф.Г. Использование монолога при создании сатирических персонажей (на примере произведений Абдуллы Кодири) // Достижения науки и образования. 2018. №15 (37). Стр. 52-54. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/ispolzovanie-monologa-pri-sozdanii-satiricheskih-personazhey-na-primere-proizvedeniy-abdully-kodiri
4. Tursunova F. A Comic Character, Monologic Speech Itself in Creating A Portrait (Example Of Abdullah Qadiri's Works). Periodica Journal of Modern Philosophy, Social …, 2023, ppt.18-20. https://periodica.org/index.php/journal/article/view/630
5. Tursunova F.G., Ganiyeva N.M. Independent thinking and creativity of students through intelligent games in mother language classes teaching. American Journal of Interdisciplinary Research and …, 2022. Ppt. 419-423

6. Tursunova F.G. The use of external and internal monologue in the presentation. EPRA International Journal of Multidisciplinary …, 2023. Ppt.156-159

JADID ADABIYOTI IJODKORI ABDULLA AVLONIY ASARLARIDA TARBIYA MASALALARI

Karimova Mukaddas Otajonovna, Farg'ona davlat universiteti, dotsenti.p.f.n, Ergashov Umidjon Obidjonovich, Farg'ona politexnika instiruti katta o'qituvchisi.

Annotatsiya:*Ushbu maqolada jadid adabiyoti, jadidchilik harakatining maqsad va g'oyalari, Abdulla Avloniyning "Turkiy guliston yoxud axloq" asari, bola tarbiyasi, yaxshilik va ezgulik, ilm egallash, do'stlik va mehnat tarbiyasi, ma'naviy-axloqiy tarbiya bayon etilgan.*

Kalit so'zlar: *tarbiya, ilm, jadid adabiyoti, pedagogik g'oyalar, qarashlar.*

Abstract: *This article describes modern literature, the goals and ideas of the modernist movement, the work of Abdullah Avloni "Turkish Gulistan or Morality", raising children, goodness and virtue, study, friendship and labor education, spiritual and moral education.*

Key words: *education, science, modern literature, pedagogical ideas, views(*

Аннотация: *В данной статье описываются современная литература, цели и идеи модернистского движения, произведение Абдуллы Авлони «Турецкий Гулистан или Мораль», воспитание детей, добро и добродетель, учеба, дружба и трудовое воспитание, духовно-нравственное воспитание.*

Ключевые слова: *образование, наука, современная литература, педагогические идеи, взгляды*

Ma'lumki, XX asr boshlarida Turkistonda keng yoyilgan jadidchilik harakati namoyondalari o'z faoliyatlarida jamiyat ijtimoiy-ma'rifiy hayotiga turli mazmundagi yangi islohotlar, yangi qarashlarni targ'ib qiladilar. Ular jamiyat inqirozining asosiy sababini savodsizlik, ilmsizlik, ma'rifatsizlikda ko'rib, asosan, xalqni ilm-ma'rifatli qilish, diniy va dunyoviy bilimlarni teng o'rganish, ta'lim-tarbiya tizimini yangilash va rivojlantirish yuzasidan jadal islohotlarni amalga oshiradilar. Jadid maktablari taraqqiyotining yangi davri – bunday maktablar uchun zamon talablariga to'la javob bera oladigan pedagoglar

guruhini tarbiyalab yetishtirish, ilg‘or pedagogik texnologiyalarni o‘zida mujassamlashtirgan darsliklar, o‘quv qo‘llanmalari yaratish, yangi texnik vositalar, ko‘rgazmali qurollar ishlab chiqish XX yuzyillikning 10-yillaridan ko‘zga tashlana boshladi. Buning uchun endi ushbu maktablarning nazariy asoslarini yaratish, yangi zamonaviy o‘qitish usullarini ishlab chiqish va ulardan yosh avlod o‘qituvchilarini bahramand qilish kerak edi. Mana shunday buyuk vazifani ado etish zamonasining ulug‘ mutafakkirlari Abdulla Avloniy hamda Abdurauf Fitratlar zimmasiga tushdi.

Jadidchilik harakatining maqsad va g’oyalarini chuqur va ta’sirchan targ’ib yetishda Mahmudxo’ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Abdulla Qodiriy, Abdulhamid Cho’lpon singari adabiy siymolarning faoliyati nihoyatda yuqori bo’lib, ular jadid adabiyotining yorqin siymolari, ma’rifatparvar shaxslar sifatida tarix sahifalaridan muqim o’rin egallashgan. Jadid adabiyoti to’lig’icha millat ruhiyatini uyg’otishga qaratilgan g’oyalar bilan sug’orilgan bo’lib, bu adabiyotning qahramoni avvalgi davrdagiday yuqori tabaqa vaqillari yoki ilohiy qudrat bilan nurlantirilgan siymolar emas, balki ommaning ichidan chiqqan, unga qaytib boradigan va shu bois xalqqa ta’sir ko’rsatish imkoniyati kattaroq bo’lgan oddiy kishilar edi.

Jadid adiblari yangi mavzularni yangi janrlarda va yangi obrazlar orqali ifodalashga urindilar. Yana bir muhim jihat shundaki, jadid yozuvchilari shunchaki ijodkor emas, balki jamoatchi ham edilar. Ular faqat qalami bilan emas, balki ijtimoiy, siyosiy, ma’rifiy amali bilan ham millatni uyg’otishga jahd qilgandilar. Yuqorida aytganimizdek, agar ma’rifatchilar ko’p asrlik milliy adabiyotga yangi mavzular olib kirgan bo’lsa, jadidlar o’zbek adabiyotiga drama, tragediya roman, hikoya singari yangi janrlarni kiritdilar [5].

Bugun o’zbek adabiyoti xazinasini bezab, avlodlarga yuksak ma’naviy oziqa, qudratli ma’rifat ulashib turgan M.Behbudiyning “Padarkush”, A.Avloniyning “Advokatlik osonmi?”, “Pinak”, “Biz va siz”, “Ikki sevgi”,

“Turkiy guliston yoxud axloq”, “Adabiyot yoxud milliy she’rlar”, “Birinchi muallim”, “Ikkinchi muallim”, Fitratning “Munozara”, “Hind sayyohi”, “Oila”, “Yurt qayg’usi”, “Abulfayzxon”, “Shaytonning tangriga isyoni”, “Qiyomat”, Hamzaning “Yig’la, Turkiston”, “Dardiga darmon istamas”, “Turkiston”, “Shundoq qolurmu?”, “Yangi saodat...”, “Zaharli hayot...”, “Boy ila xizmatchi”, “Maysaraning ishi”, “Paranji sirlaridan bir lavha”, “Istibdod qurbonlari”, “Loshmon fojiasi”, “Farg’ona fojiasi”, A.Qodiriyning “Uloqda”, “Kalvak Maxzumning xotira daftaridan”, “Toshpo’lat tajang nima deydi”, “O’tkan kunlar”, “Mehrobdan chayon”, Cho’lponning “Buzilgan o’lkaga”, “Xalq”, “Ko’ngil”, “Binafsha”, “Go’zal Farg’ona”, “Go’zal”, “Vahm”, “Istash”, “Galdir”, “Bahorni sog’indim”, “Sirlardan”, “Yorqinoy”, “Kecha va kunduz” singari va boshqa yuzlab asarlar jadid adabiyotining bebaho durdonalaridir. Shu o’rinda ta’kidlash joizki, bu kabi adabiy-ma’rifiy manbalarda: “Davrning talab va ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda sotsial-ijtimoiy mavzularga, zamonaviy masalalarga, ma’rifat va ozodlikka katta e’tibor berildi. Abdulla Avloniy “Oyinayi har millat erur til-adabiyot”,- deb yozadi. Mahmudxo’ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov teatrni “ibratxona” deb atadilar. Mirmuhsin Nomiq Kamol izidan borib, “Shoirlarimiz zamonaning bir lisonidur... Zamonag’a munosib milliy she’rlar maydonga chiqsun!” degan fikrni ilgari suradi, an’anaviy muammochilikni, takallufu suxanpardozlikni rad etadi. To’g’ridan to’g’ri gapga, jumladan, ijtimoiy satiraga – hajviyaga zo’r berib “Ochilsun intiqod (tanqid) manbalari” shiorini o’rtaga tashlaydi. Sidqiy Ajziy ma’rifatga muhabbat e’lon qiladi. Ma’shuqaning an’naviy sifatlarini ma’rifatga ko’chiradi va hokazo”[3.43].

Jadid adiblarining asarlarida insoniy taqdirlar, qismat fojialari millat ozodligi, inson erki, Vatan buyukligi muammolari fonida aks ettirildi. Jadid adabiyotida tarixiy adolat, siyosiy tenglik, shaxs va millat erki, xalqni g’aflatdan uyg’otish singari o’tkir ijtimoiy muammolar juda ko’p tasvirlandi. Jadidlarning vatan, millat, ozodlik yo’lida jon fido etishga chorlab bitilgan olovli asarlari

samimiy, ammo yuksak darajada ijtimoiylashgan shaxslarning nidolari edi. Bunday asarlarda millatning ulkan dardi ma'rifatli insonning shaxsiy fojiasi bilan birgalikda ifoda etilardi. Tuyg'ular samimiyati, iztirob ko'lamining kengligi ruhiy dardlar teranligini oshirib, umumning dardi alohida shaxsning g'ami, iztirobi darajasiga ko'tarilardi. Odatda, ko'pchilikning iztiroblari alohida shaxslarning dardlaridan baland turadi, deb hisoblaniladi. Holbuki, dard xususiylashsagina umuminsoniy miqyos kasb etadi [5]. Jadid adabiyoti faqat mavzu jihatidan emas, balki ifodasiga ko'ra ham ommaga yaqinlashtirildi. Badiiy asarlarda tasvir injaligi, ifodaning yangiligidan ko'ra, zalvorli va keskin fikr aytishga e'tibor kuchaydi. SHe'riyat aruzga xos ohangdorlikdan chekinib, barmoqqa xos ochiqlikka erishdi. Kuylanishdan da'vatga aylandi [5].

Jadid adabiyoti ijodkorlari o'zlarining yangi, zamonaviy bilim va tafakkurlariga tayanib, publitsistika va badiiyatning turli janrlarida qalam tebratishgan. An'anaviy tamoyillarga, ijtimoiy-ma'naviy voqeliklarga asoslangan holda, aholiga yangicha usul va uslubdagi ijodiy durdonalarni taqdim qilishgan. Xususan, yangicha mazmun va shakldagi "usuli jadid" maktablari uchun pedagogik asarlar yaratishgan, shuningdek, o'zbek adabiyoti tarixida ilk bor epik turning eng yirik namunasi bo'lgan roman, zamonaviy hikoya janri va dramatik tur, shu orqali teatr san'atiga, publitsistika taraqqiyotiga ayni shu jadid ma'rifatparvarlari asos solishgan.

Ulug' mutafakkir, mahoratli pedagog, iste'dodli adib Abdulla Avloniy merosi bu jihatdan nihoyatda yuksak ahamiyat kasb etadi. Abdulla Avloniy jadid ma'rifatidan bahramand holda o'z faoliyatida ushbu ulug'vor g'oyalarni chuqur targ'ib etishga harakat qildi, yoshlarni ma'nan barkamol etib tarbiyalash, milliy qadriyat va an'alarni asrab-avaylashga qaratilgan nodir asarlar yaratib qoldirdi. Abdulla Avloniyning jadidchilik harakatidagi eng qimmatli vazifasi zamonaviy ruhdagi diniy va dunyoviy fanlarni qamrab olgan "usuli jadid" maktablarini ochishi, ushbu maktablar uchun "Birinchi muallim", "Ikkinchi muallim" singari darsliklar, "Turkiy guliston yoxud axloq" asarini yaratishi

hamda yosh avlod ta'lim-tarbiyasi borasida qayg'urib, o'zi asos solgan maktablarda pedagog sifatida faoliyat ko'rsatishi bilan belgilanadi. Shu bois nafaqat o'zbek adabiyoti, balki o'zbek pedagogikasi tarixida ham Abdulla Avloniyning alohida o'rni, mustahkam maqomi mavjud.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning "Biz ta'lim va tarbiya tizimining barcha bo'g'inlari faoliyatini bugungi zamon talablari asosida takomillashtirishni o'zimizning birinchi darajali vazifamiz deb bilamiz", – degan fikri, shuningdek, Fitratning "Xalqning aniq maqsad sari harakat qilishi, davlatmand bo'lishi, baxtli bo'lib izzat-hurmat topishi, jahongir bo'lishi yoki zaif bo'lib xorlikka tushishi, baxtsizlik yukini tortishi, e'tibordan qolib, o'zgalarga tobe va qul, asir bo'lishi ularning o'z ota- onalaridan bolalikda olgan tarbiyalariga bog'liq" [2] – degan fikrlariga davlatimiz rahbarining alohida urg'u berishi zimmamizda xalq manfaatlari, farzandlar kelajagi, ularning tarbiyasiga oid mas'uliyat nechog'li yuqori ekanidan dalolatdir. Zero, farzandlar bizning kelajagimiz, ular ota-ona va ajdodlarimiz ishining davomchilari hisoblanadi.

Yana Prezidentimiz e'tirof etganidek: "O'z milliy tarixi va madaniyatiga, dunyoda eng katta boylik bo'lgan intellektual va ma'naviy salohiyatga chuqur hurmat bilan yondashish, uni asrab-avaylash va boyitish, shu asosda yosh avlodni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash jahondagi har bir davlat va jamiyatning moddiy va ma'naviy taraqqiyotida, hech shubhasiz, hal qiluvchi o'rin egallaydi" [1]. Mutafakkirning fikricha, axloq bu – xulqlar majmui. Xulq esa ezgulik yoxud razillikning muayyan bir insonda namoyon bo'lish shaklidir. Abdulla Avloniy o'zining "Turkiy guliston yoxud axloq" asarida bola tarbiyasini to'rt yo'nalishda: "Tarbiyaning zamoni", "Badan tarbiyasi", "Fikr tarbiyasi", "Axloq tarbiyasi" kabi bo'limlarga ajratgan holda tadqiq etadi. "Tarbiyaning zamoni" bo'limida tarbiyani bola tug'ilgan kundanoq boshlash kerakligini ta'kidlaydi. "Tarbiyani kimlar qilur?", "Qayday qilinur?" degan savollarni o'rtaga tashlaydi va ularga javob qidiradi. "Birinchi – uy tarbiyasi. Bu ona vazifasidur. Ikkinchi – maktab va madrasa tarbiyasi. Bu ota,

muallim, mudarris va hukumat vazifasidur", deya tarbiyaga hamma - ota-ona, muallim, hukumat va boshqalarning mas'ul ekanini ta'kidlaydi. Mamlakat taraqqiyoti, davlatning qudratli bo'lishi yosh avlod tarbiyasiga har jihatdan bog'liq deb hisoblagan alloma tarbiya xususiy emas, milliy, ijtimoiy ishdir degan to'xtamga keladi.

Tarbiyani keng ma'noda tushungan Avloniy uni birgina axloq tarbiyasi bilan chegaralab qo'ymaydi. U, avvalo, bolaning sog'lig'i haqida g'amxo'rlik qilish lozimligiga e'tibor qaratadi. Avloniyning fikricha, sog'lom fikr, yaxshi axloq, ilm-ma'rifatga ega bo'lish uchun, avvalo, tan salomatligi zarur. Avloniy fikricha, "badanning salomat va quvvatli bo'lmog'i insonga eng kerakli narsadur. Chunki o'qumoq, o'qutmoq, o'rganmoq va o'rgatmoq uchun insonga kuchlik, kasalsiz jasad lozimdur" [3]. Abdulla Avloniy bolaning badantarbiyasi, salomatligi masalasida ota-onalarga murojaat qilsa, uning fikr tarbiyasi borasida asosiy mas'uliyat muallimlar zimmasida ekaniga urg'u beradi. Bolalarda fikrlash qobiliyatini o'stirish, dunyoqarashini shakllantirish muallimlarning "diqqatlariga suyangan, vijdonlariga yuklangan muqaddas vazifadur... Negaki, fikrning quvvati, ziynati, kengligi, muallimning tarbiyasiga bog'liqdur", – deydi alloma [3]. Shu bilan birga, mutafakkir Abdulla Avloniy: "Ta'lim va tarbiya uzviy bog'liq jarayonlardur, dars ila tarbiya orasida biroz farq bor bo'lsa ham, ikkisi bir-biridan ayrilmaydurgan, birining vujudi biriga boylangan jon ila tan kabidur", - deya ta'kidlaydi. Avloniy insonga yaxshilik va ezgulik faqat ilm egallash orqali singadi, degan qat'iy fikrni bildiradi. Ilmli, ezgu g'oya ruhida tarbiyalangan kishidagina Vatan tuyg'usi shakllanadi, ona yurti va ona tiliga muhabbat uyg'onadi, sadoqati qaror topadi. Bu fazilatlarsiz komil insonni tasavvur etib bo'lmaydi, degan fikrlarni ilgari suradi. Yurt ravnaqi, avvalo, uning farzandlariga, ularning ma'naviy va jismoniy kamolotiga bog'liqdir. Shu bois Abdulla Avloniy yoshlarni ilm, foydali hunar egallashga, kitob Sharq mutafakkirlarining ma'naviy merosida farzand tarbiyasi mutolaasiga undaydi.

Shuningdek, Avloniy ilmsizni jaholat bilan tenglashtirib, shunday fikrlarni bildiradi:“Jaholat deb o’qimagan, bilimsiz hech narsaga tushunmaydurgan nodonlikni aytilur”, – deydi. “Ilm sahroda – do’st, hayot yo’llarida – tayanch. Yolg’izlik damlarida – yo’ldosh, baxtiyor daqiqalarda – rahbar, qayg’uli onlarda – madadkor, odamlar orasida – zebu ziynat, dushmanlarga qarshi kurashda – quroldir” [5.72]. Mutafakkir: “Go’zallik yuzda ermas, ey birodar, so’zi shirin kishi har kimga yoqar”, “So’zing oz bo’lsinu, ma’noli bo’lsun, eshitganlar qulog’i durga to’lsun,” - deb insonlarni xushsuxan bo’lishga chorlaydiki, toki so’zlarimiz farzandlarimiz uchun namuna bo’lsin [6]. Bugungi o’zbek pedagogikasi, didaktikasini Abdulla Avloniyning samarali mehnatlarisiz tasavvur qilib bo’lmaydi. Ushbu jihatdan adib ijodiy merosi ta’lim bosqichlarida uzviylik va uzluksizlik asosida o’qitiladi. Adib o’zining pedagogik qarashlarida ham, badiiy-publitsistik asarlarida ham, avvalo, insonning ruhiy-ma’naviy kamolotini tarbiyalashni ustuvor deb biladi. Insoniy fazilatlar, odamiylik sifatlarini ulug’laydi, yaxshilik, ezgulikni, ilm-ma’rifatni targ’ib qiladi.

Abdulla Avloniy axloqni barcha xulqlar majmui deb ta’kidlaydi. Xulq esa, kishida o’z-o’zidan paydo bo’lmaydi. Ularning shakllanishi uchun ma’lum bir sharoit, tarbiya kerak. Inson fitrati pok tug’iladi, unda yomonliklarga havas bo’lmaydi, o’sib-ulg’ayishi jarayonidagi oilaviy muhit, ta’limiy sharoit, jamiyat ta’sirida fe’l-atvori shakllanib, o’zgarib boraveradi. Avloniy qarashlariga ko’ra, axloq tarbiyasi xususiy ish emas. Bu tarbiya ijtimoiy jarayon. Har bir insonning tarbiyasiga butun jamiyat mas’ul bo’lishi lozim. Xalqlar, milllatlarning taraqqiy qilishi, davlatlarning qudratli bo’lishi ko’p jihatdan o’sib kelayotgan yosh avlod tarbiyasiga chambarchas bog’liq bo’ladi. Avloniyning ma’naviy-ma’rifiy g’oyalarida yaxshilik muhim o’rin tutadi. Adib yaxshilikni eng ulug’ fazilat hisoblaydi, insonlarni bir-birlariga yaxshilik filishga da’vat etadi. Bu borada o’zi ham ibrat bo’ladi.

Avloniy ma’naviy-axloqiy ta’limotida saxiylik, rahm-shafqat, xushfe’llik, xushmuomalalikni targ’ib etish ham yuqori o’rin tutadi. Adib bularni eng yaxshi

insoniy fazilatlar hisoblaydi. Abdulla Avloniy o'zining didaktik qarashlarida do'stlik va mehnat tarbiyasiga alohida e'tibor beradi. U haqiqiy do'st orttirish yoshlikdan boshlanishini, bu sifatlarni bolaga yoshligidan singdirib borish zarurligini aytadi. Avloniyning fikricha, mehnat kishini baxtiyor va saodatmand etadigan, unga shuhrat olib beradigan qandaydir g'ayritabiiy qudrat emas. Balki, mehnat o'z nomi bilan mehnat. Binobarin, u kishidan kuch va iroda talab etadigan faoliyatdir.

Avloniy tarbiyani keng ma'noda tushunadi, uni birgina axloq bilan chegaralab qo'ymaydi. "Sog' tanda sog'lom aql" degan hikmatga mos ish tutadi. U farzand kamolotini salomatlikda deb biladi. Bolaning sog'ligi uchun qayg'urish muhimligini uqtiradi. Allomaning ta'kidlashicha, "badanning salomat va quvvatli bo'lmog'i insonga eng kerakli narsadur. Chunki o'qumoq, o'rganmoq va o'rgatmoq uchun insonga kuchlik, kasalsiz jasad lozimdur" [3]. Darhaqiqat, kishi qanchalik sog'lom bo'lsa, shunchalik yaxshi o'qib, o'zlashtirib boraveradi, jamiyatda ham faol va talabchan bo'ladi. Abdulla Avloniyning didaktik ta'limotida vijdoniylik tamoiyili ham yetakchi o'rinda turadi. Adib vijdonga quyidagicha ta'rif beradi: "Vijdon deb ruhimizga, fikrimizga ta'sir qiladurg'on hissiyot, ya'ni sezuv, tuymakdan iborat ma'naviy quvvatni aytilur. Biz har vaqt faol va harakatimizning yaxshi va yomonligini, foyda va zararligini ondak vijdonimiz ila bilurmiz. Vijdon inson aql va fikrining haqiqiy mezonidurki, bu tarozu ila o'z kamchiliklarini o'lchab, bilmak ila barobar, boshqalarning ham af'ol va harakotini sezur. Agar ishlag'on ishi shariat, aql va hikmatga muvofiq bo'lsa, muhabbat qilur. Qabohat va yomon ishlarni qilsa, nafrat qilur. Vijdon yaxshi xulqlarning manbai o'ldigindin vijdon sohiblari har bir ishni beg'araz, xolis niyat ila ishlar. SHul sababli har kim nazarida maqbul va suyukli bo'lur"[16.85].

Abdulla Avloniy o'z davrining yetuk ma'rifatparvarlari singari millat tilini rivojlantirish borasida ham qattiq qayg'uradi. Adib: "Har bir millatning dunyoda borligin ko'rsatadurg'on oyinai hayoti til va adabiyotidur. Milliy tilni

yo'qotmak millat ruhini yo'qotmakdur",- deya uqtiradi. U, shuningdek, so'zning inson qadr-qimmatini belgilashdek mav- qeiga umuminsoniy nuqtai nazardan baho beradi. Til va so'z odobi haqidagi fikrlarini shunday ifodalaydi: "so'z insonning daraja va kamolini, ilm va fazlini o'lchab ko'rsatadurg'on tarozisidur. Aql sohiblari kishining fikr va niyatini, ilm va quvvatini, qadr va qimmatini so'zlagan so'zidan bilurlar" [3.87]. Alloma rostgo'ylik va to'g'riso'zlikni insonning eng muhim insoniy sifatlardan biri deb baholaydi va bu borada shunday deydi: "Haqqoniyat deb ishda to'g'rilik, so'zda rostlikni aytilur. Inson bo'stoni salomatga, gulzori saodatga haqqoniyat yo'li ila chiqar. Insoniyatning ildizi o'lan rahmdillik, haqshunoslik, odillik kabi eng yaxshi sifatlarning onosi haqqoniyatdur"]3.110].

Adulla Avloniyning fikricha, insonni kamolotga yetkazishda bosh omil bo'lgan aql ilm va tajriba tufayli rivojlanadi. Ilm olish riyozat chekishni, sa'y-g'ayratni talab qiladi. Adib ilmning jamiyat taraqqiyotidagi rolini yaxshi tushunadi. Shuning uchun ham u, yoshlarni ilm sirlarini bilishga, hodisalar mohiyatini anglashga chorlaydi. U yuksak bilim egallash yo'lida, ayniqsa, kitob mutolaa qilishning foydasi katta ekanligini, unda hikmat ko'pligini zavq-shavq bilan gapiradi. Uning fikricha, dunyoda kitobdan yaxshi do'st yo'q. Abdulla Avloniy kishining ilm olishini eng oliy fazilat hisoblaydi. Uning aytishicha, ilm agar jamiyat manfaatiga xizmat qilmasa, ilm xalq farovonligi yulida qo'llanilmasa, u o'likdir. Shuning uchun ham, adib xalqqa ko'proq nafi tegadigan ilm-hunar bilan shug'ullanishni taklif etadi. Yuqoridagi tahlillardan ko'rinadiki, jadidchilar ilmiy-ijodiy faoliyati orqali ham jamiyat ijtimoiy-ma'naviy hayotini rivojlantirishga qaratilgan ma'rifatparvar g'oyalar yuksak badiiy pardalarda talqin etiladi. Mamlakat va insoniyat taqdiri, tafakkur sarhadlari, ilm-ma'rifat manzillari, ma'naviy-ruhiy manzaralar jadid namoyandalarining hamisha diqqat markazida turgan asosiy muammolar sifatida poetik ifodalarda mohirona yoritiladi, targ'ibu tashviq qilinadi. Mazkur masalalar hamisha o'z dolzarbligini va amaliy-ma'rifiy ahamiyatini, badiiy

salmog'ini saqlab, o'ziga chorlab qoladi. Shu nuqtai nazardan, bugungi ta'lim-tarbiya jarayonlarida jadid ma'rifatidan,xususan, Abdulla Avloniyning boy ma'naviy merosidan unumli foydalanish sifat va samaradorlikni oshirishga, barkamol avlod tarbiyalashga katta amaliy yordam beradi

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, Avloniyning ta'lim-tarbiyaga oid asarlari ichida "Turkiy guliston yoxud axloq" asari katta ahamiyatga molik axloqiy va ta'limiy tarbiyaviy asardir. Asarda insonlarni yaxshilikka chaqiruvchi, yomonliklardan qaytaruvchi ilm-axloq haqida fikr haqida fikr yuritiladi. Shuningdek, u bola tarbiyasining roli haqida fikr yuritib: "Agar bir kishi yoshligida nafsi buzulib, tarbiyasiz, axloqsiz bo'lib o'sdimi, bunday kishilardan yaxshilik kutmoq, yerdan turib yulduzlarga qo'l uzatmak kabidir"[3.28]-deydi. Uning fikricha, bolalarda axloqiy xislatlarning tarkibi to'g'risida ijtimoiy muhit, oilaviy sharoit va bolalarning atrofidagi kishilar ahamiyatga ega. O'zbek pedagogikasi tarixida Avloniy- birinchi "Pedagogika", ya'ni bola tarbiyasining fanidir" deb ta'rif berganlar.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг "Узлуксиз маънавий тарбия концепциясини тасдиқлаш ва уни амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги 1059-сонли қарори. 2019 йил 31 декабрь, Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 03.01.2020 й., 09/20/1059/4265-сон, 19.06.2020 й., 09/20/391/0777-сон)
2. Мирзиёев Ш.М. 2017. 24 июнь. "Халқ сўзи" газетаси
3. Abdulla Avloniy. Tanlangan asarlar. 2-jild. /Turkiy guliston yoxud axloq. –T.: Ma'naviyat, 2006, 34-96 betlar.
4. Abdulla Avloniy. Tanlangan asarlar. T., 2008.
5. Xurramov Mansur Musurmon o'g'li, & Mohinur Pardayeva Sobirjon qizi. (2021). ABDULLA AVLONIYNING "BIRINCHI MUALLIM", " IKKINCHI MUALLIM" ASARLARIDA TARBIYA MASALASI. Euro-Asia Conferences, 3(1), 9–11. Retrieved from https://papers.euroasiaconference.com/index.php/eac/article/view/263
6. Сувонқулов И. Маънавият илдизлари. Қўлланма. – Самарқанд. 2000. 72-бет.
7. Пардаева К. Узлуксиз маънавий тарбия жараёнида Абдулла Авлоний асарларидан фойдаланиш самарадорлиги. «Абдулла Авлонийнинг илмий педагогик қарашлари» мавзусида халқаро илмий конференция материаллари (10 июль 2020 йил) – Т.: ТДПУ, 2020

BUXORO ADIBLARINING TA'LIMDAGI FAOLIYATI

Amonkeldi Axmatov, t.f.f.d, dotsent
Buxoro davlat universiteti

Annotatsiya. *Ushbu maqolada yangi usul maktablarining tashkil qilinishida adabiy muhit vakillarining samarali faoliyati haqida yozilgan. XX asr tarixini o'rganishda adabiy muhit vakillarining asarlariga murojaat qilish maqsadga muvofiq bo'lardi. Adiblarning ta'lim tizimidagi fikrlari, muallimlik bilan shug'ullanishlari, darsliklar yozishlari haqida ma'lumotlar berilgan.*

Kalit so'zlar. *Maktab, ta'lim islohoti, Buxoro adabiy muhiti, jadid, Fitrat, Ayniy, Munzim.*

Annotation. *In this article, it is written about the effective activity of representatives of the literary environment in the establishment of new method schools. When studying the history of the 20th century, it would be appropriate to refer to the works of representatives of the literary environment. Information is given about the opinions of writers in the educational system, their teaching, and writing textbooks.*

Key words. *School, educational reform, literary environment of Bukhara, Jadid, Fitrat, Ainiy, Munzim.*

Аннотация. *В данной статье написано об эффективной деятельности представителей литературной среды в создании новометодических школ. При изучении истории XX века уместно было бы обратиться к произведениям представителей литературной среды. Приводятся сведения о мнениях писателей в системе образования, их преподавании и написании учебников.*

Ключевые слова. *Школа, образовательная реформа, литературная среда Бухары, Джадид, Фитрат, Айний, Мунзим.*

Qrimda Ismoil G'aspiralibey boshlab bergan yangicha ta'lim tizimi hamon Markaziy Osiyoning ko'plab ilm ahli uchun begona edi. Qirq kunda bolalarning savodini chiqarib imtihondan o'tkazgan ma'rifatparvar jadidchilik asoschisi sifatida tarixda qoldi. Uning g'oyalarini davom ettirgan Markaziy Osiyo jadidlarining "otasi" Mahmudxo'ja Behbudiy ham avval ishni ta'limdan boshladi. Xonliklardagi birinchi yangi usul maktabi 1893-yilda buxoroda "Muzaffariya" nomi bilan tashkil qilinadi. Ushbu maktabning tashkilotchisi amaldagi amir Abdulahadxon 1893-yil Toshkent, Samarqand, Buxoroga safar qilgan Ismoil G'aspirali bilan uchrashgandan so'ng ruxsat bergan.

Amir Abdulahadxon hukmdor sifatida bir shoh qilishi kerak bo'lgan barcha ishlarni qildi. Uning o'ziga xos tomoni adabiyotga yaqinligi bo'lib, "Ojiz" taxallusi bilan ijod qilgan. Uning davrida o'ziga xos adabiy muhit shakllangan bo'lib Hoji Nematulla Muhtaram, Afzal Maxdum Pirmastiy, Sharifjon maxdum Sadr Ziyolar saroy shoirlari sifatida taniqli edilar. Biroq bularning aksari ijodlari hukmdorni maqtash, hamd va na't bilan chegaralangan edi. Faqatgina Sadr Ziyo qarashlarida ma'rifatparvarlik unsurlari ustunlik qilgan.

O’zbek mumtoz adabiyoti vakillari Ahmad Donish, Shamsiddin Shohinning demokratik qarashlarini davom ettirgan Sadriddin Ayniy, Abdulvohid Burxonov, Abdurauf Fitrat singari Buxoro adabiy muhiti vakillari ham maydoniga chiqdilar. Saroyga bog’lanmagan ko’plab shoirlar ham bor edi-ki, ularning ijodida ijtimoiy muammolar aks ettirilgan edi. Davr adabiy muhiti she’riyatida hayotiy reallik ortidan ijtimoiy hayotning muhim masalalari akslantiriladi. Zamondan shikoyat, xalq dardini ifodlash ijtimoiy norozilik, davrni oshkora tanqid qilish ruhi ustunlik qiladi. Adiblar ijodida nohaqliklarning tasviri tanqidiy, hajviy, munozara yo’nalishda berilgan.

Sadriddin Ayniyning “Esdaliklar”idan ma’lum bo’ladiki, adabiyotga yaqin insonlarning xonadonlarida tez-tez adabiy kechalar tashkillashtirilgan. Ayniyning xotirlashicha, shunday adabiy kechalardan birida Sharifjon maxdum xizmatiga kiradi[2,39]. Maxdumning xonadonida ijodkor shoirlar va xushchaqchaq kishilar ishtirokida uyushtiriladigan ko’plab adabiy kechalarda qatnashadi zamona ijodkorlarining ijod namunalari bilan bevosita tanishish imkoniga ega bo’ladi.

Shu o’rinda aytish kerakki, Buxoro ilmiy adabiy muhiti ravnaqidagi o’rni benihoya katta bo’lgan madrasalar, XIX asr oxiri - XX asr boshlariga kelib zamon talabiga javob bermay qoldi [4,74]. Madrasada ilmiy muhitning zaifligi saviyasi tor doirada ekanligidan afsuslangan adib Sadriddin Ayniy yozishicha suhbatlar odatda vaqf, ilmiy mansablar, lavozim egalari haqida bo’lar, manoqiblar, shayxlar, payg’ambarlar mo’jizasi haqida kitoblar o’qilar edi [3,37]. Bir guruh ulamolar mavjud tuzumni saqlab qolishga intilardi. O’rta asr sxolastikasi ta’sirida qolgan madrasalarda ta’limning eskirganligini yaqqol anglagan ziyokorlar vaziyatni o’zgartirishga harakat qiladilar. Diniy va madaniy fikrlarini tushuntirganda Qur’on va shariat kitoblarini noto’g’ri o’qigan mudarrislarning xatolarini ko’rsatadilar. Ta’lim tizimidan tortib saroylardagi mansablargacha korrupsiya botqog’iga botganligini isbotlashga harakat qiladilar. Vaqf mulklarining behuda sarflanishi talabalarga va madrasalarga

ajratilgan mablag'larning o'zlashtirilishi bunga misol qilib ko'rsatilgan[5,53]. Abdurauf Fitratning yozishicha mudarrislarning zamonaviy fan texnikani rad etishadi. Agar bular rad etilsa Buxoro va islomni kelayotgan dushmanlardan saqlab qolish imkoni bo'lmay qoladi[5,114].

"Uch yuzdan ortiq talabasi va xatm qilgan mullalari bo'lgan Buxoroning Miri Arab madrasasida men she'r va adabiyot to'g'risida suhbatlashadigan biron kishini ham ko'rolmadim"[3,30] deb xotirlaydi Ayniy. Ushbu o'rinda adib Sadriddin Ayniy sovet mafkurasidan kelib chiqib yozgan deb hisoblaymiz (Afsuski bir qator tadqiqotlarda ushbu jumlalar haqiqat sifatida qabul qilingan). Madrasalarda adabiyot, she'riyatga bo'lgan e'tibor hech qachon susaygan emas. Faqatgina XX asrga kelib madrasa ta'limi zamon rivojlanishidan ortda qolganligini ko'rish mumkin. Madrasalarda talabalarning adabiyot, ayniqsa, she'riyat bilan shug'ullanishi uchun birmuncha imkoniyatlar mavjud edi. Buxoro shahrida 11 ta kutubxona bo'lganligi[5,114] azaldan kitobga, mumtoz adabiyotga yuqori darajada munosabat bildirilganligidan dalolatdir. Buxoro madrasalarida ta'lim olgan, Buxoroda bir qancha vaqt yashab, ijod etgan ziyolilar XX asr boshlarida ko'zga ko'ringan taraqqiyparvar shoirlar bo'lib, jadid adabiyotiga o'zlarining ulkan hissalarini qo'shgan edilar[4,69-73].

Madrasa ta'limidan avvalgi bosqichda yoshlar tahsil oladigan mahalliy eski usul maktablari ham afsuski, zamon talablariga javob bermas edi. "Uch yuzga yaqin quyi maktabimiz bor, ammo bularning bari savodsiz muallimlarning razolatxonasiga aylanmish"[5,115]. "To maktab shu ahvolda bo'lar ekan, to dars shunaqa davom etarkan, bolalarimiz darddan xalos bo'lolmaydilar" deya kuyunib yozadi Fitrat[5,199]. Buxoro adabiy muhiti vakillarining mafkuraviy maqsadlari shaxs erkinligi, ma'naviy farovonligi, sifatli ta'lim, ijtimoiy sharoitni yaxshilashdan iborat bo'lgan. Ahmad Donish g'oyalari davomchisi Sadriddin Ayniy va adabiy muhit vakillari jaholatdan chiqishning yo'li sifatida birinchilardan bo'lib maktablar ochdi va ularga darsliklar yozdi, yoshlarga bilim berish, ularning savodini chiqarishga intildilar. Xalq orasidan yetishib chiqgan

marifatparvarlar maktab va maorif sohasi uchun jonkuyarlik ko'rsatdilar turli yangi usul maktablaridan tajriba o'rgandilar[2,201]. Ta'lim tizimini rivojlantirish maqsadida yangi usul maktablari tashkil qiladilar. Ushbu maktablarda yetishib chiqgan zamonasining ziyolilari xalq manfaati farovonligi yo'lida kurashga yetakchilik qila boshladi.

XX asrda Amirlikdagi dastlbki yangi usul maktabi Buxoroning Pirmast tumani Po'stindo'zon qishlog'idan bo'lgan Mulla Jo'raboy tomonida ochilgan[7,98]. So'ngra bir qator tatar maktablari faoliyat yuritadi ammo bu maktablarda ta'lim tatar muallimlar tomonidan tatar tilida olib borilganligi mahalliy xalq farzandlariga qiyinchilik tug'duradi. Oqibatda mahalliy ziyolilar o'zlari yangi usul maktabi tashkil qilishga kirishadilar. 1903-yilda Buxoroda 6 ta yangi usul maktabi tashkil etilgan[8,29]. 1908-yilda shakllangan Yosh buxoroliklar partiyasi faoliyati davrida dastlab maorif va marifatparvarlik ishlari bilan shug'ullandi. Asosan adabiy muhit vakillaridan tarkib topgan harakatning maqsadi yangi usul maktablarini ochish, bolalarning savodxonligini tezroq chiqarish, maktab, madrasa, o'quv tizimini isloh qilish edi. 1908-yilda 28-oktabrda Buxoro adabiy muhitining yana bir zabardast vakili Abdulvohid Munzimning uyida ochilgan maktabga mahalliy millat vakillarini jalb qiladilar*. Qrim, Istanbulga o'z vakillarini yuborib tajriba o'rganib qaytib o'zimizda qo'lladilar[6,264]. Buxoro adabiy muhiti vakillari tashkil qilgan maktablar orasida ayniqsa, 1911-yil boshlarida Mukammil Burhonov ochgan yangi usul maktabi alohida ajralib turadi. 1912-yil 9-oktabrda Chorjo'yda Otaxo'ja maktabi, shu yili Usmonxo'ja maktabi, Bozori Nav guzarida Hamidxo'ja Mehriy maktabi, Abdurauf Fitratning Shahrisabz va Karkida maktablari faoliyat yuritgan 1911-1912-yillarda amirlik hududida 57 ta yangi usul maktabi bo'lgan[4,95]. O'rta asrchilik illatlarini qoralab, xalq orasida maorifni targ'ib qilish bilan omma ahvolini yaxshilash mumkinligiga umid bog'lagan Sadriddin Ayniy yoshlarni maktabga chorlaydi.

Zamzamai mo nag'mai maktab,

Badraqai mo ilmparaston

Guftai Ayniy – gar napaziriy

Xezu ravon shav so'i dabiston [1,24]

Buxoro adabiy muhiti vakillari yangi usul maktablari uchun Abdulvohid Burxonov tomonidan yozilgan "Raxbari xat" alifbosi, Sadriddin Ayniyning Munzim bilan hamkorlikda "Alifbo" kitobi tuzildi. Tashkil qilingan maktabda Ayniy diniy saboqning zarurligini ham unutmadi, shu maqsadda "Zaruriyati diniya" (Dinning zarurligi, 1908) va "Tarti ul Qur'on" ("Qur'onni to'g'ri o'qish qoidalari",1908) [2,202], "Tahzibus sabiyon"("Bolalar tarbiyasi", 1910) darsliklarini yaratadi. Abdurauf Fitratning o'zbek tilidagi "O'quv", fors tilidagi "Muxtasar islom tarixi" nomli risolasi darslik vazifasini bajargan.

Maktabda asosiy muammo darslik, qo'llanma, adabiyotlar, muallimlar yetishmasligini oldini olish uchun 1909-yil mart oyida "Shirkati Buxoroyi sharif" nomli shirkat tashkil qiladilar. To'qqiz kishidan iborat shirkat a'zolarning nomlarini, hissalarini Ayniy asarlarida keltiradi. Shirkat mablag'idan Ayniyning "Tarti ul-Qur'on" darsligi ikki ming nusxada nashr qilinadi [2,202].

Yangi usul maktablarining ommalashuvi, eski maktablarning inqirozi hasad va chaquvni yuzaga keltirdi. Bu vaqtda nafaqat amirlikdagi mutaassiblar balki, Rus hukumati amaldorlari ham jadidlarga ishonchsizlik bilan qarar, turklar ta'siri ostida Rossiya musulmonlari orasida turkcha g'oyalarning tashviqotchilari deb hisoblaganlar edi. Turli tazyiqlarga qaramasdan, Buxoro adabiy muhiti vakillari maktabning foydalari haqida so'zlashdan qaytmadilar. Nazmiy va nasriyda bitilgan ijod namunalarini o'rganish orqali tarix, ayniqsa xalq tarixining ijtimoiy holati yorqinroq namoyon bo'ladi. Xalq bilan hamnafas yashagan ijodkorlar adabiy merosini o'rganish alohida dolzarblik kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Aliyev.S. Buxoroda bitilgan baytlar: (Adabiy maqolalar va xotiralar). – T.; G'afur G'ulom nomidagi Nashriyot-matbaa birlashmasii, 1992. –B.24.

2. Ayniy S. Buxoro inqilobi tarixi uchun materiallar //Asarlar. –Toshkent:. Badiiy adabiyot, 1963. 1 jild. – B. 39,49, 56.
3. Ayniy S. Qisqacha tarjimai holim / Asarlar. 8 jildlik. 1-jild. – Toshkent: O'zdavnashr, 1963. – B. 37;
4. Bobojonova F. Buxoro amirligida ta'lim tizimi (XIX asr oxiri-XX asrninig boshlari) – T.: "Adib" nashriyoti, 2014. –B 74.
5. Fitrat A. Munozara // Hind sayyohi bayonoti. Tanlangan asarlar. T. 1. –T.: Ma'naviyat, 2000. – B.114.
6. Fitrat. Najot yo'li. Tanlangan asarlar. T. 5. –T .:Ma'naviyat, 2010. – B. 199.
7. Qosimov B. Milliy uyg'onish:jasorat, marifat, fidoyilik.T: Ma'naviyat 2002. –B 29.
8. Rajabov Q. Buxoro tarixi:/Q.Rajabov, S Inoyatov –Toshkent: "Tafakkur", 2016. – B.98.
9. Tohir Qahhor. Hur Turkiston uchun. Toshkent, 1994.-B.29.

ЖАДИД МАКТАБЛАРИ ХУСУСИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

Норматов Отабек Махаматжонович,
Чирчиқ давлат педагогика университети,
Ўзбекистон тарихи кафедраси доценти,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори(PhD,

Аннотация: *Ушбу мақолада жадид маърифатпарварлиги, миллат тақдири учун бефарқ бўлмаган жадид намоёндалари, фидойилари ва жадид мактаблари фаолиятига боғлиқ айрим фикр-мулохазалар юритилади. Жумладан ҳалқни диний-дунёвий маърифат, илм-фан, маданият ва янгиликлар билан қуроллантириб тарбиялаш, ўзлигини англатиш, турмуш тарзи, тафаккури, маънафияти, маданияти, адабиёти ва маорифини ўзгартириш масалалари хусусида хам сўз боради.*

Калит сўзлар: *Тараққийпарвар, маърифат, маориф, жадидчилик, жадид мактаблари, Мунаввар қори, Абдулла Авлоний, Абдурауф Фитрат, маънавият, таълим-тарбия.*

Аннотация: *В данной статье приводятся некоторые мнения, связанные с деятельностью джадидского просветительства, представителей джадидов, неравнодушных к судьбам нации, подвижников и джадидских школ. В частности, будет обсуждаться вопрос просвещения народа путем вооружения его религиозным и светским просвещением, наукой, культурой и новостями, определения его идентичности, изменения образа жизни, мышления, духовности, культуры, литературы и образования.*

Ключевые слова: *Развитие, просвещение, образование, джадидизм, джадидские школы, Мунаввар Кори, Абдулла Авлани, Абдурауф Фитрат, духовность, образование и обучение.*

Annotation: *This article presents some opinions related to the activities of Jadid enlightenment, representatives of Jadids who are not indifferent to the fate of the nation, ascetics and Jadid schools. In particular, the issue of educating the people by equipping them with religious and secular education, science, culture and news, defining their identity, changing their lifestyle, thinking, spirituality, culture, literature and education will be discussed.*

Key words: *Development, enlightenment, education, Jadidism, Jadid schools, Munavvar Kori, Abdullah Awlani, Abdurauf Fitrat, spirituality, education and training.*

XIX аср охири - XX аср бошларига келиб, Туркистонда миллат тақдирига таҳдид солувчи ўта қалтис ва оғир ички тарихий муҳит пайдо бўлди. Бир томондан, Россия мусатамлакачилиги сиёсий жиҳатдан мустаҳкамланди. Мустамалка ва зўравонликка муккасидан кетган рус босқинчилари эса, энди ўз мафкурасини сингдириш орқали маънавий устунликка ҳам эга бўлиши учун маҳаллий халқни руслаштириш, унинг ғурурини синдириш, ўзлигини йўқотишдек, ўта разил шовинистик сиёсатни кучайтирдилар. Иккинчи томондан эса, миллат ва халқимиз ўз сиёсий, маънавий ҳуқуқлари, эрки ва ҳоҳиш-иродасини йўқотди. Учунчидан, умуман мусулмон мутаассиблиги (консерватизм ва бидъат) кучайди. Миллатнинг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий аҳволи ҳамда маънавияти тубанлашди. Бунинг устига устак, дин пешволари орасидаги мутаассибларда янгиликка, дунёвий маърифат ва тараққиётга қаршилик ҳам авж олди.

Шунинг учун ҳам жадидлар миллат ва халқни ғалаён ва қўзғолонга, инқилобий бузғунчилик каби ёввойиликка даъват этмади. Аксинча, уларни диний-дунёвий маърифат, илм-фан, маданият ва янгиликлар билан қуроллантириб тарбиялаш, ўзлигини англатиш, ижтимоий-маънавий ғафлат уйқусидан уйғотиб, турмуш тарзи, тафаккури, маънафияти, маданияти, адабиёти ва маорифини ўзгартиришга бел боғладилар.

Тараққийпарвар ўзбек зиёлилари кенг халқ, оммасини саводли қилишга, уларни жаҳолат уйқусидан уйғотишга интилиб, мактаблар очдилар. Биринчи бўлиб 1893 йили Самарқандда, 1898 йили Қўқонда Салохиддин домла томонидан, ўша йили Тўқмоқда, 1899 йили эски Тошкентда Маннон Қори, Андижонда Шамсиддин домла томонидан жадид мактаблари очилди[1.]. 1900 йили Бухорода Жўрабой қори томонидан янги усулдаги мактаб очилди. 1903 йили М.Бехбудий ўз маблағи ҳисобидан Жомбойда мактаб очди. Жадид Хожи Муин ва Абдул Қодир Шакурийлар бу мактабда сабоқ бердилар. 1908 йили бундай мактабларни Мирза

Абдулвоҳид ҳам ташкил қилди. Жадид мактабида диний ва дунёвий таълим-тарбия ҳамда илм ўзаро уйғунлаштирилди. Болалар қулай парталарда ўтириб, харита ва расмлар ёрдамида тез савод чиқарди ва диний – дунёвий илмиларни ўрганди. Жадид мактабларида қуръони-карим, математика, география, она тили, рус, араб тиллари, ашула ва ҳатто жисмоний тарбия ўқитила бошланди.

Жадидларнинг мактаблари истиқлолчилар етиштирувчи маскан эканлигини рус маъмурияти яхши англади. Хусусан, мустамлака маъмурияти бу ҳаракатга қарши кучли рақобатчилик усулини ишга солиб рус-тузем мактаблари фаолиятини кучайтиришга қарор қилди. Бу қалтис вазифага ишончли одамни топиш ўлка маорифи рахбарларидан бири С.М. Граменицкийга топширилди. У 1-рус-тузем мактаби ўзбекча синфлар муаллими, шу мактабни битирган, Шайхонтохур даҳасининг Баланд мачит махалласида истиқомат қилувчи Саидрасул Саидазизовни рус амалдорларига мақбул шахс деб топди. Таниқли рус олимлари В.В.Бартольд ва А.Н.Самойловичлар билан яқин алоқада бўлган, русчани яхши тушуниб дипломатик қобилияти кучли бўлган Саидрасул домла Тошкентнинг етук зиёлиларидан бири эди. Унинг уйига руслардан ташқари, чет эллик шарқшунослар хам келиб-кетиб тургани ҳамда унинг билими ва заковатига тан берганлари мустамлакачи амалдорларга маълум эди. Саидрасул домла рус-тузем мактаблари учун тайёрлаган дарсликда кўпгина рус муаллифлари асарларидан таржималар киритгани генерал-губернаторга маъкул бўлди ва китоб нашрга тавсия қилинди. Янги усул мактабларидан намуна олган тарзда қироат усули қўлланилган «Устоди аввал» дарслиги шу тариқа 1902 йилда дунё юзини кўрди ва кейин бир неча бор қайта нашр этилди. Саидрасул Саидазизов таниқли журналист, шоир ҳам эди. Академик Бартольд уни Туркистон ўлкасидаги “ўқув-тарбия ишларига ислоҳ кирита олган илғор зиёлий” деб атаган. У Россияга саёҳат қилиб, “Туркистон вилояти газети”да “Маҳаллий олимнинг 1910 йилда Москва ва Петербургга қилган маърифий сафари” сарлавҳаси остида туркум мақолаларни эълон қилган.

Мустамлака маъмурияти рус тилини ўрганишни тарғиб қилса хам ана шу тилни яхши ўзлаштирган ва руслар билан яқин алоқада бўлган маҳаллий миллат вакилларига шубҳа ҳамда ҳадик билан қараган. Шундай инсонлардан бири ўзбек зиёлилари ўртасида бообрў ва эътиборли собиқ Китоб беги Жўрабек Қаландар қори ўғли эди. 1868 йилгача руслар билан жанг қилган, хиёнат туфайли асир олинганидан сўнг эса рус армиясига хизматга ўтишга мажбур бўлган Жўрабекка 1901 йили генерал-майор унвони берилган. Миллат фожеасининг гувоҳи, мустамлака истибдодининг барча қабохатларини қарийб 30 йил генерал-губернатор маҳкамасидаги таржимонликда кўрган-билган Жўрабек истеъфога чиққанидан кейин мавжуд тузум мухолифлари раҳнамоларидан бирига айланган. 1902 йили академик В.В.Бартольд унинг уйида бўлганида истеъфодаги рус армияси генерали Жўрабек таниқли олимга ўзининг Шарқ қўлёзмалари мажмуини кўрсатиб, уни лол қолдирган эди[2, 24-бет.].

Ўзбек жадидлари Туркистон халқ маорифига жиддий эътибор берганлар. Бу соҳада таниқли мударрис ва маърифатпарвар Мунаввар қорининг хизмати катта бўлган. Мунаввар қори 1909 йилда маслакдош дўстлари Абдулла Авлоний, Убайдулла Асадуллахўжаев, Тошпўлатбек Норбўтабеков ва бошқалар билан хамкорликда тошкентлик бир сарсоядорнинг раислигида “Жамияти хайрия”ни ташкил қилди. Мунаввар қори ва сафдошлари бу жамият орқали қашшоқ ва касалманд кишилар, ўқувчиларга ёрдам кўрсатиш билан чекланмайди. Россия ва Туркиядаги олий ўқув юртларига талабалар юбориш билан хам шуғулланади. Мунаввар қори гурухига мансуб кекса санъаткор Абдурахмон Акбаров ўз хотирасида шундай воқеани эслайди: “Гурухдаги жадидларнинг бош раҳбари бўлган Мунаввар қори бир куни жамиятнинг мажлисига келиб: “Зиёли ёшлардан бир нечтасини Германияга юбориб ўқитиш керак”, деб узок нутқ сўзлади. Шундан кейин жамиятнинг раҳбарларидан 7-8 киши Орифхўжабойнинг янги шаҳардаги ҳовлисида шу хақда биринчи марта мажлис ўтказдилар. Орадан чамаси 15 кунлар кейин Каттахўжа Хўжаевнинг уйида иккинчи марта катта йиғин бўлди. Бу мажлисда Тошкентнинг энг машҳур ўзига тўқ инсонлари йиғилдилар. Жумладан,

Орифхўжабой, Саидкаримбой, Комилжонбой чойфуруш, Асил оқсоқол, Бокижонбой ва бошқалар. Бу ерда тўпланганларнинг сони 50-60 тага етарди. Буни ташкил қилишда кўпрок ташаббус кўрсатган Мунаввар қори билан Илхом самоварчи ва Муродхўжа Солихўжа ўғиллари эди. Хамма йиғилиб бўлгандан кейин мажлис очилиб, биринчи бўлиб Мунаввар қори сўзга чиқди. Мунаввар қори: "Ўзбек зиёлий болаларини Германияга юбориб ўқитишга жуда мухтожмиз. Болалар ўқиб, илм таҳсил олиб келсалар, миллатига катта хизмат қилаоладилар", деган сўзлар билан узоқ нутк сўзлади. Унинг кетидан, Мунаввар қорининг сўзини қувватлаб, Самиғ қори чиқиб сўзлади. Охирда саволлар тушди: ким, неча кишини юборамиз, деб Самиғ қори "борадиган кишиларнинг рўйхати бор", деб домла Муродхўжа Солихўжа ўғлидан рўйхатни ўқиб беришни сўради... Германияга ўқиб келиш учун борувчилар шулар экан: Шайхонтахур дахасидан Абдулвахоб Муродий, Бешёгоч дахасидан хам икки киши ва Яланқири маҳаллалик Аъзам соатсоз ўғли, жами 4 киши экан. Мунаввар қори яна ўрнидан туриб "Жамоат, мана бу ёш, ўсмир болаларимизнинг Германияга бориб ўқиб келишлари фақат сиз боёнларимизнинг ёрдами остида вужудга чиқади", - дейиши билан ўтирган бойларнинг бири Мунаввар қорининг қўлига анчагина пул берди... Пул тўпланиб саналиб бўлингандан кейин Мунаввар қори ўрнидан туриб: "Миллатимизнинг келажакдаги бахту саодати учун шундай катта химматларингизга кўпчилик томонидан рахматлар айтаман", деб ташаккур билдирди"[3,107-бет.].

Бу далил қаддини ростлаб бораётган ўзбек буржуазиясининг миллий бирликка ва ўз-ўзини англаш жараёнига хайрихоҳ бўлганини кўрсатади. Андижонлик Миркомил Мирмўминбоев каби бойларнинг хайрия ишларига катта маблағ ажратгани, ёшларни Германия ва Туркияга ўқишга жўнатгани ана шундан далолат беради. Мўминбоевга рус сиёсий полицияси шундай таъриф берган: "У жуда ақлли, айёр, уддабурон киши. Эътиқоди бўйича панисломчи ва русларга қарши... Андижон шаҳар тижоратчилар партияси бошлиғи. Ушбу партия аъзоларининг хаммаси унга моддий жиҳатдан боғланган" [4, 64-варақ.]. Андижонда ташкил топиб бутун ўлкада

ўз ташкилотларига эга бўлган "Тараққийпарварлар" уюшмаси хам Туркистон миллий буржуазияси ёрдамига таянган [5, 35-варақ.].

Туркияга бориб таълим олган ёшлардан бири, кейинчалик машҳур шоир, адиб ва олим Абдурауф Фитрат эди. Афғонистонлик машҳур мутафаккир Жамолидин Афгоний, мисрлик Мухаммад Абдуҳ, қримлик Исмоилбек Гаспиралининг сиёсий қарашлари, ҳурфикрлари, Туркиядаги турк ёшларининг "Турк учоги", "Иттиҳод ва тараққий" ташкилотлари ва бошқа сиёсий харакатларнинг истиқлол хусусидаги мақсад ва маслаги инглиз ва рус мустамлакачилари занжирини узиб, бутун мусулмон мамлакатларига тарқалган эди. Айниқса, Исмоил Гаспиралининг "Дорулрохат мусулмонлари" асарининг Бухоро ва Туркистонда ёйилиши зиёлилар онгида инқилоб уйғотади. Ана шу илғор шахснинг таъсири билан Бухорода "Тарбияйи атфол" (Болалар тарбияси), Тошкентда "Турон" жамиятлари вужудга келди. Атоқли олим Ахмад Закий Валидий Тўғон "Бугунги турк эли: Туркистон ва унинг яқин тарихи" китобининг "Ерли туркларда сиёсий ташкилот" бобида шундай ёзган: "1910 йили Бухорода мударрис Хожи Рафий, мирзо Абдувоҳид, Хамидхўжа Мехрий, Аҳмаджон махдум, Усмонхўжа[6.](Усмонхўжа Пўлатхужаев Бухоро жадидлари етакчиларидан, 1920-1921 йилларда БХСРМарказий Ижроия Қўмитаси раиси бўлиб хизмат қилган. 1968 йили Туркияда вафот этган.) ва Мукаммалиддин махдум кабилар "Тарбияйи атфол" жамияти кўрдилар. Бу жамият Истанбулда бир шўъба очароқ, 1911 йили ўн беш, 1912 йили 30 талаба юборди. Бу шўъба Бухорода "Таълим маориф жамияти" отила расмий бир жамият шаклини олди. 1910 йили Эрон йўлила Истанбулга келган шоир Фитрат ила Муқимиддин ва Русия йўлила келган Усмонхўжа, гулжалик Абдулазиз Содиқ Ашур ўғли бу жамиятнинг кўрувчиларидан эдилар. Фитрат Истанбулда форсча "Мунозара", "Сайёҳи ҳинди" отли танқидий ва хажвий асарларини бостирди". Фитрат 1909 - 1913 йилларда Истанбулда таҳсил олиб қайтиш чоғида Ҳиндистон ва Афғонистонда бўлади. У Истанбулдан мутлақо янги туғилган одамдай бўлиб қайтади. Шу боис ўзига "Фитрат" – "Туғилиш" деб тахаллус олади.

Бу ўринда Андижондаги “Тараққийпарварлар”нинг таҳсинга сазовор ташаббусларидан бирини эслаш ҳам ўринли. 1917 йил 19 февралда шаҳардаги маҳаллий жамоат арбоблари, маърифатпарвар ташкилотлар вакиллари, жадидларнинг

Фарғона водийсида замонавий институт очишга бағишланган йиғилиши бўлди. Йиғилиш кечкурун соат етти яримда бошланиб тунги 3 гача давом этди. Кўплаб нотиқлар ўз сўзларида Фарғона олий техника мактаби очиш зарурлигини ҳар жиҳатдан асослаб бердилар. Соат 11 га бориб жамоат ташкилотлари ва айрим шахслардан институт очиш учун 40 000 сўмлик хайрия жамғармаси ташкил бўлди. Бу жамғармага таркибида кўплаб тараққийпарварлар бўлган маърифат ҳаваскорлари жамияти 5000 сўм, миллионер бой, жадид Ахмадбек ҳожи Темирбеков 25 000 сўм ҳадя этдилар. “Саҳоватли бой, ўзбек миллий сармоядорларининг типик вакили Аҳмадбек ҳожи кейин яна кўп маблағ ажратишга ваъда қилди... Йиғилишда институт очишни ҳал этиш учун 15 нафар аъзодан иборат ташкилий қўмита сайланди.... Худди шундай ташкилий қўмиталар, институт очиш хайрия фондлари водийнинг Қўқон, Наманган, Ўш, Скобелев шаҳарларида ҳам ташкил этилиб, уларнинг жамиятларида жадидлар хизмати катта бўлди... [7.].

Мактаб очган жадидлар дастур, қўлланма ва дарсликларни ҳам ўзлари яратдилар. Саидрасул Саидазизовнинг “Устоди аввал”, Мунаввархори Абдурашидхоновнинг “Адиби аввал”, “Адиби соний”, “Тажвид” (Қуръонни қироат билан ўқиш усулига оид қўлланма), “ Ҳавойижи диния” (Шариат қонунлари тўплами), “Ёр юзи”, “ Усули ҳисоб”, “Тарихи анбиё”, “Тарихи ислом”, Абдулла Авлонийнинг “Биринчи муаллим” ва “Иккинчи муаллим”, “Туркий гулистон ёҳуд аҳлоқ“, Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг “Қисқача умумий география”, “Болалар мактуби”, “Исломнинг қисқача тарихи”, “Амалиёти ислом”, “Аҳоли географиясига кириш”, “Россиянинг қисқача географияси” ва бошқалар шулар жумласидандир.

Жадидлар олий таълимнинг асоси-университет ташкил этиш учун Тошкент шаҳар Думасидан ҳам фойдаландилар. Мунаввархори, Фитрат,

М. Беҳбудий, У. Асадуллахўжаев ва бошқа жадидлар миллий дунёвий олий таълим ғоясини ўз асар ва мақолаларида кенг тарғибот-ташвиқот қиладилар. Олий таълимга замин яратиш учун, жадид мактабларида дунёвий илмлар ўқитилди, хорижга ёшлар ўқишга юборилди. Дунёвий ҳозирги замон олий ўқув юрти – университетга асос солишга жадидлар фақат 1918 йилда Мусулмон халқ дорулфунунини ташкил этиш билан муваффақ бўлдилар.

Умуман, жадидлар жуда қисқа вақт ичида бутунлай янги яъни жадид халқ маорифи тизими яъни, ҳозирги замон халқ маорифи тизимига асос солдилар. Хуллас, жадидларнинг жасоратли ва заҳматли, бунёдкорлик ва ислоҳотчилик буюк ижодий –маърифий меҳнатлари самараси ўлароқ, XX аср бошларига келиб, Туркистонда тарихан ҳақиқий Миллий Уйғониш (Ренессанс) ҳодисаси пайдо бўлган десак муболаға бўлмайди. Бу даврни қайсидир маънода жадидлар Ренессанси (уйғониши) деб айтиш ҳам ҳақиқатга тўғри келади.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати:

1. Темур Хўжа Усмонжон ўғли. Туркистонда жадид мактаблари. – “Ҳур Туркистон учун”. Анқара, 1976 йил, 15 май.
2. Бартольд В.В. “Туркестан в эпоху монгольского нашествия”. Соч. Том.1, М., 1968, 24-бет.
3. Сирожиддин Аҳмад. Мунаввар қори. “Шарқ юлдузи”, 1992, 5-сон, 107-бет.
4. Ўзбекистон Миллий Архиви, 461-жамғарма, 1-рўйхат, 1902-иш, 64-варақ.
5. Ўзбекистон Миллий Архиви, 1-жамғарма, 31-рўйхат, 1144-иш, 35-варақ.
6. Р.Шамсутдинов. Усмонхўжа Ватан хоини эмасди. “Халқ сўзи”, 1991 йил 15 сентябрь.
7. “Туркестанский голос”, 1917 йил февраль.

ЖАДИДЛАРНИНГ ТЕАТРЧИЛИК ҲАРАКАТЛАРИ

Расулов Абдулла Нуритдинович, Наманган давлат университети, тарих фанлари доктори, профессор
Тожибоев Умиджон Усмонжон ўғли, Фарғона давлат университети Ўзбекистон тарихи ихтисослиги таянч докторанти

Аннотация: *Ушбу мақола Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг ривожланиши, шунингдек, жадидларнинг ўлкада замонавий ўзбек театри шаклланишидаги роли ва ҳиссалари ҳақида. Театр санъатининг Туркистон халқларининг ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги ўрни, замонавий ўзбек жадид театри, Европача театр санъатининг шаклланиш босқичлари, хаваскор театрлар фаолияти,*

шунингдек, бу даврда театрчилик соҳасида амалга оширилган ишларнинг даврий матбуот нашрларида ёритиб борилиши таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: *Жадид театри, анъанавий театр, Европа усулидаги профессионал театр, театр санъати, труппалар, драматургия, жадид матбуоти.*

Аннотация: *В данной статье речь идет о развитии движения джадидизма в Туркестане, а также о роли и вкладе джадидизма в становлении современного узбекского театра в стране. Роль театрального искусства в общественно-политической жизни туркестанцев, современный узбекский современный театр, этапы становления европейского театрального искусства, деятельность любительских театров, а также освещение работ, осуществленных в области театра в этот период. периода в публикациях периодической печати анализируются.*

Ключевые слова: *джадидский театр, традиционный театр, профессиональный театр европейского образца, театральное искусство, труппы, драматургия, джадидская пресса.*

Annotation: *This article is about the development of the jadidism movement in Turkestan, as well as the role and contributions of jadidism in the formation of modern Uzbek theater in the country. The role of theater art in the socio-political life of Turkestan people, modern Uzbek modern theater, stages of formation of European theater art, activities of amateur theaters, as well as the coverage of the works carried out in the field of theater during this period in periodical press publications are analyzed.*

Key words: Jadid theater, traditional theater, European-style professional theater, theater art, troupes, dramaturgy, Jadid press.

Маълумки, барча миллатларнинг азалдан ўзига хослиги унинг байрамларида, урф-одатларида, анъаналарида, тўй-томошалари, ўйинларида сақланиб қолади. XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб Туркистонда мустамлакачилик тузумининг ўрнатилиши ҳамда ҳарбий-сиёсий ва иқтисодий қарамлик шароитида, миллий маданий меросга нисбатан талончилик беписандлик ҳолатлари кузатилди. Амалда халқларнинг асрлар мобайнида шаклланган миллий санъат ва анъаналари ҳам бевосита Россия империяси марказий бошқаруви таъсирига тушиб қолди. Бунинг натижасида нафақат сиёсий-иқтисодий, балки маданий ҳаётда ҳам катта ўзгаришлар содир бўлди.

Шунингдек, XIX аср охири – XX аср бўсағасида Туркистонда жадидчилик деб аталган ҳаракат вужудга келди. Бу ҳаракат вакиллари юртни маърифатлаштириш, халқни жаҳон илм-фани ва маданияти ютуқлари билан таништириш тарафдори эдилар. Улар ўз қарашларини оммалаштириш учун асосий майдон сифатида таълим тизимини ислоҳ қилиш ва театрни танладилар. Бунинг асосий сабаби эса маҳаллий аҳоли

вакилларининг катта қисми саводсиз эди. Жадидлар ўзларининг ғоялари моҳиятини халққа етказиш учун театр томошаларидан фойдаландилар ва жойларда томошаларни бепул намойиш этдилар. Жадидлар ҳам ўз ғояларини кенг тарқатиш ва театрни ўз синфларига хизмат қилдиришни кўзда тутиб театрчилик ишига киришган эдилар. Ҳақиқатдан ҳам XIX аср – XX аср бошларида халқнинг аксарият қисми саводсиз эди... Бу камчиликни тўғри йўлга қўйишда, демократик ғояларни бевосита халққа етказишда санъатнинг театр ва мусиқа турларидан фойдаланиш катта аҳамиятга эга эди. Қолаверса, театр томошаларидан тушадиган маблағ жойларда моддий қийинчиликдан қийналиб ва ёпилиб қолаётган "усули жадид" мактабларини керакли ўқув анжомлари билан таъминлаш учун ҳам зарур эди. [8, **84-б]** Шунингдек, жадид театри ўзига тўқ, бой-бадавлат инсонлардан ёрдам олиб турган. [9, **6-б**]. Анъанавий театр ва оғзаки драматургия аввало соф томоша мақсадларини кўзлаган бўлиб, унда кулги, томошабин кайфиятини кўтариш каби ҳар қандай қилиқлар ва ишоралар билан ҳам иш тутиш кузатилади. Анъанавий театр ва ўзбек жадид театри ҳамда драматургиясининг зохиран ҳам, ботинан ҳам кескин фарқлари яққол кўриниб турган анъанавий халқ театри, драматургияси ўзбек жадид театри ва драматургияси шаклланишига муайян таъсир кўрсатди. Унинг ривожига, ютуқлари мустахкамланишига ўзига хос ҳисса қўшди ва бу баъзи умумий жиҳатларда намоён бўлди. Аммо тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, ғоявий эстетик мезонларида шу қадар катта, ҳатто айтиш мумкинки, инқилобий даражада фарқ борки **[**10, 193-б.**],** бу жараён жадид театрининг янгича бир кўринишда, яъни Европа халқлари таъсири ва жадид намоёндаларининг изланишлари натижасида шаклланганини кўрсатади. Аммо шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, жадид пъесаларининг аксарияти, айниқса кулги томошалари, бевосита халқ анъанавий пъесалари асосида ёзилган. Агар анъанавий театрнинг қурилишига назар ташланса, анъанавий театрда масхарабоз ва қизиқчилар бир вақтнинг ўзида ҳам пъеса

муаллифи, ҳам саҳналаштирувчи, ҳам ижрочи бўлганлар. Бу ҳолат шундан далолат беради ки, жадид театр арбоблари илк шаклланиш палласида ҳудди шундай функцияларни бажарганлар. Бундан ташқари, анъанавий театрнинг айрим вакиллари Европача шаклдаги янги ўзбек театрининг шаклланишида бевосита иштирок этдилар. Масалан, бунга Қўқон ва Хоразм театр труппаларини келтириш мумкин. Замонавий ўзбек театрининг асосий шаклланиш босқичида ҳал қилувчи таъсирни ва намунани жадид драматургияси, театр намоёндалари XIX асрнинг 70-йилларидан Туркистонга кириб кела бошлаган: эндиликда жадидлар рус, озарбайжон ва татар зиёлиларидан ўргандилар ва бунга ижодий ёндашдилар.[8, 21-б.]

XX аср бошларига келиб, Туркистон миллий зиёлилари ҳар бир хорижий сафарлари давомида ўзлари учун "алоҳида маданиятни" яратиб бордилар. Зеро, улар хорижий сафарлари мобайнида жаҳонда содир бўлаётган янгиликлар ҳақида маълумотлар олиб, эндиликда маърифатпарварлик ғояларини фақатгина Россия маърифатпарварлари орқалигина олмасдан, балки бу йўналишда дунёнинг бошқа давлатлари тажрибаларига ҳам асосландилар. Хорижий мамлакатлар илғор зиёлилари билан бўлган ўзаро мулоқотлар натижасида тараққиётнинг асоси бўлган таълим, театр, матбуот, мусиқашунослик, драматургияни ривожлантиришга катта аҳамият бердилар. Айниқса, уларнинг Ватан фаровонлиги, ватанга садоқат ва илм-маърифатли бўлиш ғоялари устуворлик аҳамиятга молик бўлди. Улар XIX аср охирларидан халқда тараққийпарварлик онгини уйғотишга ҳаракат қилдилар ва бунинг маълум даражада уддасидан чиқдилар.

Ижтимоий кучларнинг жипслашиши натижасида, жадидларнинг маърифатчилик фаолияти жадаллашди. Бу фақатгина мактабларда эмас, балки жонли матбуотчилик фаолияти, жумладан, рўзномаларнинг кўплаб вужудга келишида ҳам кўринди. Хусусан, 1906 йилда Исмоил Обидовнинг

муҳаррирлигида «Тараққий», шу йили Мунаввар Қори муҳаррирлигида «Хуршид», 1907-1908 йилларда Абдулла Авлоний муҳаррирлигида «Шуҳрат», Аҳмаджон Бектемиров муҳаррирлигида «Осиё» рўзномалари чоп этилди. Шунингдек, Туркистон район муҳофаза бўлими (ТРМБ) айғоқчи-ходими "Шаҳрисабзлик" томонидан 1914 йил 2 июлда берилган маълумотига кўра, Қўқонда бир ой аввал сарт тилида "Садойи Фарғона" газетаси Обиджон Маҳмудов бошчилигида чоп этила бошланди [ЎзМА.4, 94-варақ орқаси]. XX аср бошларида Туркистонда 20 яқин жадидлар газеталари бўлган. Бу газеталар таҳлили шундан далолат берадики, Туркистон миллий зиёлилари, жадидлар Россия ва дунёнинг бошқа мамлакатларида бўлган воқеа-ҳодисаларга бефарқ бўлмаганлиги яққол кўзга ташланади[11, 18-б.].

Ўлкада миллий тараққийпарварлар ҳаракатининг ривожланиши шу қадар жадал бордики, бу ҳаракат замирида 1917 йил апрель ойида маҳаллий жадидлар ташаббуси билан Тошкентда ва кейинроқ Наманганда, Самарқандда, Қўқонда ва ўлканинг бошқа шаҳарларида "Шўрои исломия" ташкилоти ташкил этилди. Тез орада Фарғонанинг турли шаҳарларда унинг шўъбалари ҳам ташкил топди. «Шўрои Исломия» барча мусулмон ташкилотларини сиёсий жиҳатдан бирлаштиришга ҳаракат қилди ва 1917 йил 12-14 июлда Скобелев шаҳрида Фарғона вилоят мусулмон ташкилотлари вакилларининг съездини ўтказди. Шу билан бирга, жадидлар ташаббуси билан 1917 йил апрел-июлида бошқа миллий сиёсий ташкилотлар тузилди: Хусусан, Самарқандда - "Клуб Исломия", Қўқонда – "Мирважул Ислом", Андижада - "Озод халқ", Каттақўрғонда - "Равнақул ис ҳурда", Хўжандда – "Муайин ат-толибин" ва ҳоказолар шулар жумласига киради. Бу жараён ўлкадаги ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётда мусулмонлар ролининг сезиларли даражада ошишига олиб келди.[12, б-24.].

Бутун Туркистон ўлкасида бўлган каби, Андижонда ҳам мустамлакачи маъмурлар жадидларни ўзларининг энг хавфли душманлари деб билар эдилар. Шу сабабли Ю.А.Бржезицкий томонидан уезднинг ҳар бир даҳасига “махсус кишилар” тайинланди. Уларнинг вазифаси маҳаллий аҳолининг кайфиятини ўрганиш ва барча шубҳали нарсалар хусусида зудлик билан уезд бошлиғига маълумот етказишдан иборат бўлган. Илғор фикрли ёшлар жамиятининг пайдо бўлиши, уларнинг ўлка ижтимоий-сиёсий ҳаётига фаол аралашиб бориши, ҳукумат айғоқчи-ходимларининг эътиборини ўзига тортган. Туркистонда замонавий театрнинг шаклланиши ва ривожланишида миллий зиёлилар, айниқса жадидларнинг ўрни беқиёсдир. Жадидлар ўз фаолиятлари орқали томоша турларининг, айниқса театрнинг жамият хаётига тўғри йўналиш бера олиши билан маънавий тарбияда катта роль ўйнадилар. XX аср бошларида Европа мамлакатларида театр санъати намоёндалари ўз иқтидорлари билан давр дардини ифодалайдиган ва уни сахнада акс эттириб берадиган шаклан оммавий, мазмунан халқчил бўлган сахна-кўринишлари ярата бошладилар. Улар шаҳарларнинг марказий кўчаларида жойлашган кафе, кабаре, ресторан, мюзкл-холларда чарчоқ чиқарадиган, кўнгил очадиган томошалар ташкил қилишди[13, 139-б.].

Туркистонда профессионал театрлар барпо этила бошланди... Эндиликда уларнинг фаолияти ҳам маълум бир тартибга келтирила бошланди. Аниқроқ айтилса, театрларнинг фаолияти ва саҳна асарларининг сифатига катта эътибор берилди. Маъсалан, “Свердлов” номидаги театр раҳбари зиммасига қуйидаги вазифалар юкланган эди: бинонинг хавфсизлигини назорат қилиши ва ўзи аниқлаган барча камчиликларни дарҳол бартараф этиш, мансабдор шахсларга ажратилган жойлар фақат банд бўлишини таъминлаш учун чиптачилар ва назоратчиларнинг тўғри ва бенуқсон ишлашини назорат қилиш вазифаси юкланган. Қўлларида тегишли доимий чипталари бўлганлар ва бўш

ўриндиқлар (театр кассалари томонидан сотилмайди - муаллифлар) бепул бўлади ва арзонроқ чипта сотиб олган аҳоли томонидан банд бўлмайди, томошабинларга иштирок этишга фақат назоратчигина рухсат беради. Доимий қатнашиш учун рухсатнома ёки чипта буюртмаларни фақат у орқали қабул қилинади. **[**ЎзМА. 1, 5-б**.]** Бундан кўриниб турибдики, театр соҳасида хизмат кўрсатиш тизими ҳам, саҳна асарларига қўйиладиган талаб ҳам ўсиб борди.

Жойлардаги саҳна ишларининг энг оддий тафсилотларидан тортиб, то ташкилий, ижодий муаммоларигача миллий зиёлилар томонидан ташкил этилган газеталар саҳифаларида ёритиб борилди. Театр орқали маърифат тарқатиш ғоясига эътибор қаратиб, 1914 йилнинг 6 июнида Андижон шаҳрида маҳаллий ҳаваскор сарт ёшлари томонидан кўнгилни хуш этувчи кеча ташкил қилинди, унда Махмудхўжа Беҳбудийнинг сарт тилида ёзилган «Падаркуш» номли пьесаси саҳнага қўйилганди. Пьеса ўз мазмунига кўра, чуқур ибратли эди. Ҳозирги замон сартлари жамиятининг бир қисми, хусусан, давом этаётган урушда ҳалок бўлганларнинг боқувсиз қолган оилаларига, бир қисми Андижондаги эркаклар прогимназияси фойдасига сарфланди. Бундай кечани ташкил этиш учун маҳаллий рус ҳукуматидагиларнинг рухсати олинганди.**[**6, **63-б.]** Асар муваффақият билан ижро этилди. Спектаклдан тушган маблағ «Садойи Фарғона» газетасининг 20-сонида ёзилишича, 1500 сўмни ташкил этиб, шундан бир қисми Андижонда қурилаётган қизлар гимназиясига берилган.

1914 йил февраль ўрталарида Беҳбудий бошлиқ ўн чоғли самарқандлик ҳаваскорлар Абдулла Бадрий, Хожи Муъин, Хошимқул, Раббимқул, Абдусалом бойвачча, Мардонқул кабилар Қўқонга келиб, маҳаллий ёшлар ва зиёлилардан Мирзоҳид Мироқилов Ашурали Зоҳирий, Ходихўжа Ёқубхўжа ўғли, Шарифжон хожи Солиҳ ўғли, Мулла Маҳмуджон қори, Мулла Ҳакимжон муаллимлар ёрдами билан «Падаркуш» спектаклини намойиш этадилар.[8. 71-б] Шу билан

биргаликда, жадидларнинг Туркистонга гастролга четдан келган санъаткорларини қўллаб-қувватлаганликларини ҳам алоҳида эътироф этиш зарур. Масалан, “ТРМБ махфий айғоқчи-ходими “Салобатли” томонидан 1914 йил 10 июлда берилган маълумот: “Садойи Туркистон” газетаси муҳаррири Убайдулла Хўжаев мусулмонлар орасида саводхонликни кўтариш учун ҳаракатда... Унинг энг яқин сафдоши Мунаввар Қори Абдурашидхонов ҳисобланади. Мунаввар Қори “Ёрдам” жамиятининг котиби бўлган ва икки ой муқаддам “Колизей”да мусулмонлар кечаси ўтказган ва унда 3-4 минг сўм йиғилган. Ушбу мусулмонлар кечасида қўшиқчи Туҳватуллинга Убайдулла Хўжаев ва Мунаввар Қори томонидан адрес берилиб, унинг мусулмон аҳолиси ўртасидаги хизматлари эътироф этилган. **[**ЎзМА.2, 95-б.] Шунингдек, бу даврда ”Турон” **[**ЎзМА. 3, 6-б.] биринчи ўзбек миллий театр труппаси ҳам шаклланди. Аммо, театрчилик ҳаракатлари бир маромда кечмади ва ҳар сафар ҳам қўллаб-қувватланилмади. 1920 йил бошларида Андижон театри аъзоларидан агитпоезд тузилди. Синфий душманлар ҳатто театрга борган томошабинларни ваҳшийларча ўлдиришга бордилар. Шундай воқеалардан бири Андижон шаҳрида рўй берди. Театр томошасидан қайтаётган бир аёлни “босмачилар” тутиб олиб, дарахтга илиб... “театрга борган ҳар бир кимсанинг ҳоли шундай бўлади” деб ёзилган қоғозни ёпиштириб кетишди[6. 21-б].

Биринчи жаҳон уруши йилларида жадидлар ижтимоий-сиёсий ҳаётга фаол аралаша бошладилар. Худди шу даврда Туркистонда ҳам миллий нашрлар ва жамиятлар сони ортиб бориб, жадидлар томонидан қолоқликдан қутулиш ва миллий тараққиёт сари дадил қадамлар ташлана бошлади. **[**18, **6-б.]** Жадидларнинг халқаро алоқалари кенг қамровли бўлиб, улар Россия, Туркия, Миср ва бошқа мамлакатлардаги жадидчилик оқимлари дастурларидан хабардор бўлганлар, ўзаро сафарлар, мулоқотлар орқали тажриба алмашганлар. Лекин уларнинг бу ҳаракатлари рус

айғоқчилари томонидан мунтазам равишда кузатиб борилган, айрим ҳолларда маданий соҳадаги муносабатлари нотўғри кўрсатилаган. Масалан, ТРМБ махфий айғоқчи-ходими “Афанди” томонидан 1914 йил 23 июнда берилган маълумот: Чоржўйда истиқомат қилувчи Мурод Ражаб Умидов ич-ичидан Туркия тарафдори. Татар газеталарини олиб ўқийди. Ўзаро суҳбатларда Туркияни мақтагани-мақтаган. Айниқса, турк вазири Анварбекни кўп мақтайди. [ЎзМА.5, 88-варақ орқаси] Хусусан, ижтимоий кучларнинг жипслашиши натижасида, жадидларнинг маърифатчилик фаолияти жадаллашди. Бу фақатгина мактабларда эмас, балки жонли матбуотчилик фаолияти, жумладан, рўзномаларнинг кўплаб вужудга келишида ҳам кўринди. [11, 18-б]

Хулоса қилиб айтганда, ўзбек театри тарихида XIX аср охири - XX аср бошлари Туркистонда театр санъатининг ўзига ҳос тарзда ривожланганлиги билан характерланади. Туркистонда замонавий театрнинг шаклланиши ва ривожланишида миллий зиёлилар, айниқса, жадидларнинг ўрни беқиёс эканлигини кўриш мумкин. Жадидлар томоша турларининг, айниқса, театрнинг жамият ҳаётига тўғри йўналиш бера олиши, маънавий тарбиядаги чексиз ўрнини англаб етишди. Лекин империя амалдорлари мустамлакачилик сиёсатини олиб бориб, халқ оммасини қолоқликда “сақлаб, миллий маданиятнинг ҳар қандай кўринишларини йўқ қилишга уринди”. [14, 8-б.] Амалда эса ўзбек замонавий театрининг шаклланиш жараёни ўзига ҳос катта йўлни босиб ўтди. Таъкидлаш жоизки, бу жараёнда жадидларнинг ўрни беқиёс.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар:

1. Ўзбекистон Миллий архиви (ЎзМА).Ф Р2062. 1-рўйхат, 159-иш жилд, 5-варақ.
2. Ўзбекистон Миллий архиви (ЎзМА).Ф И461. 1-рўйхат, 1470-иш жилд, 95-варақ.
3. Ўзбекистон Миллий архиви (ЎзМА).Ф Р34. 1-рўйхат, 1521-иш, 6-варақ.
4. Ўзбекистон Миллий архиви (ЎзМА).Ф И461. 1-рўйхат, 1470-иш жилд, 94-варақ орқаси.
5. Ўзбекистон Миллий архиви (ЎзМА).Ф И461. 1-рўйхат, 1470-иш жилд, 88-варақ орқаси

6. Акбаров И. Тўхтасин Жалилов. “Ғофур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти” Тошкент: 1978.
7. Манзурахон Акбарова, Жасурбек Иминов//Падаркуш пьесасида рол ўйнаган Акбар Ўрозалиевнинг тақдири. Водийнома. 2019№2(13)
8. Ризаев Ш. Жадид драмаси Тошкент: “Шарқ”, 1997.
9. Усмонов Ж. “Муқумий Фурқат ва Ҳамза адабий жойлари” монография. Ўзбекистон ССР Фан нашриёти, 1986.
10. Турсунов Т. “XX аср ўзбек театри тарихи”/ Дарслик-монография. — Тошкент: “ART PRESS”,2010.
11. Худайқулов А.М. М. Просветительская деятельност джадидов Туркестана (конец XIX – начало XX в): Автореф. дис... кан. ист. Наук.1993 г.
12. Туркестан в начале XX века: К истории истоков национальной независимости / / Коллектив авт.; Р. М. Абдуллаев, С.С.Агзамходжаев, И. А. Алимов и др./.— Т.; «Шарк», 2000.
13. Умаров М. Эстрада ва оммавий томошалар тарихи. Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2009.
14. Воҳидов Ҳ. Фурқат ва Муқимийнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари Тошкент: “Ўзбекистон ССР давлат нашриёти”, 1959.

IV – ШЎЬБА. ЖАДИДЧИЛИК ҒОЯЛАРИ ВА ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОН ТАРАҚҚИЁТИ.

ЖАДИДЧИЛИК ҒОЯСИ ВА ФАЛСАФАСИ

Қиём Назаров, Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш мухандислари институти миллий тадқиқот университети фалсафа фанлари доктори, профессор

Маълумки, маънавий ҳаёт соҳалари ва уларда рўй берадиган воқеа-ҳодисаларнинг бир-бири билан узвий боғлиқ ҳолда ва ўзаро алоқадорликда намоён бўлиши ушбу соҳанинг муҳим қонунларидан биридир. Бу жиҳатдан, Ўзбекистон тараққиётининг ҳозирги даврида жадид боболаримиз меросига нисбатан муносабатнинг янги босқичга кўтарилаётганини маънавий ҳаётимизда рўй бераётган янгиланишлар ва ислоҳотлар жараёнидан айру тасаввур қилиб бўлмайди. Аксинча, кейинги йилларда маънавият соҳасига эътибор ниҳоятда кучайгани ва у давлат сиёсатининг муҳим йўналишига айлангани, бу борада янги фаолият тизими шаклланган ана шу жараённинг тобора кенгайиб ва мустаҳкамланиб бораётганидан далолат беради. Бу жиҳатдан, Ўзбекистон тараққиётининг ҳозирги даврида жадидлар мероси ва унинг аҳамиятига эътибор тобора кучайиб бораётгани, жадидчилик ҳаракати, унинг ғояси,

фалсафаси ва амалиётига алоҳида аҳамият берилаётганининг асосий сабаблари нимада?

Маълумки, бирор бир мамлакатда яшайдиган халқнинг юксак даражадаги мустақиллик тафаккурининг бутун жамият риҳиятида тўлиқ шаклланиши ва мустаҳкамланиши нисбатан узоқ давом этадиган, бу борада тизимли ишларни амалга оширишни талаб қиладиган мураккаб сиёсий-иқтисодий ва ижтимоий-маънавий ўзгаришлар билан боғлиқ эволюцион жараёндир. Бу борада инсоният тарихида исботланган ҳақиқатлардан бири шуки, бир неча марта истибдод домига тушган ва узоқ йиллар мустамлака бўлиб яшаган бирор бир халқнинг яхлит ва юксак даражадаги мустақиллик тафаккури бир йил, ҳатто бир неча йилда ҳам тўла-тўкис шаклланиб ва ўз-ўзидан мустаҳкамланиб қолмайди.

Чунки давр ўтади, одамлар қолади... Бу жараёнда халқимизнинг “Тоғ ўзгарибди деса ишон, аммо одамлар ўзгарибди деса ишонма” деган ҳикмати турли эврилишлар ва янгиланишлар, инкор ва ворислик ананалари асосида рўй берадиган узлуксиз ижтимоий воқелик сифатида амал қилади. Шунинг учун ҳам мустақиллик тафаккурини янада мустаҳкамлаш ва замонавий дунёқарашга эга бўлган янги авлодни шакллантириш ўткир заруратга айланган ҳозирги даврда жадид фалсафаси янги Ўзбекистон жамиятига хос истиқлол руҳи ва мустақиллик тафаккурини мустаҳкамлашнинг муҳим манбаси ва омилларидан бири сифатида намоён бўлаётгани шубҳасиз.

Бугунги янгиланиш даври, худди жадидлар замонидек, халқ тафаккурининг ижтимоий зарурат сифатида янгиланишини, фуқароларнинг тўла-тўкис ислоҳотчига айланишини талаб қилмоқда. Жадид ғояси ва фалсафаси, биздан бор-йўғи 100 йил илгари ҳалқимизнинг кенг қатламлари вакилларининг янгича тафаккурга эга бўлгани ва бугунги авлодда ҳам улар руҳи сақланиб қолаётганига яқин тарих, ўтган XX аср гувоҳлик бериб турибди. Ижтимоий соционика қонунларига кўра ушбу

ворисийликни яна қайта жонлантириш, унга янги ва замонавий руҳ ва куч бағишлаш имкони бор. Шу билан бирга, бугунги кунда муттасил ва тадрижий тарзда янгиланиб бораётган даврга мос янги жадидларга, халқни ислоҳотчига айлантиришга кўмак берадиган ва фуқароларни янгиланишларга тайёрлигини таъминлайдиган фаол зиёлиларга эҳтиёж тобора кучайиб бормоқда. Бу жиҳатдан Давлатимиз раҳбарининг "Мамлакатимиз ўз тараққиётининг янги, юксак босқичига кираётган ҳозирги пайтда бизга жадид боболаримиз каби ғарб илм-фан ютуқлари билан бирга, миллий қадриятлар руҳида тарбия топган етук кадрлар сув билан ҳаводек зарур", деган сўзлари ҳар биримиз учун жиддий чақириқ эканини теран англашимиз лозим. Жадид ғояси ва фалсафаси, жадидчилик ҳаракати ва амалиёти ана шундай жасоратли зиёлилар учун нафақат асосий таянч манбалардан бири, балки бугунги тафаккур янгиланиши жараёни учун муҳим зарурий қўлланма, ҳар биримиз учун эса ибрат намунаси ва маънавий масъулият ҳиссини мустаҳкамлаш омили бўлиши зарурлиги давр талабига айланди.

Бу нуқтаи назардан, жадидларнинг концептуал ғоялари ҳозирги ўзгаришлар амалиётининг маънавий даракчиси, бугунги кундаги стратегия ва кенг қамровли ислоҳотларнинг генетик асоси бўлиб хизмат қилади. Чунки улар сиёсий дастурлар умуминсоний хусусиятларни тараннум этувчи, эрк ва озодлик, адолат ва мустақиллик ғояларини олға сурди. Бу эса жадидчилар мустақиллигимиз учун ғоявий асос бўла оладиган тамойилларни илгари сурганлигидан дарак беради. Жадидларнинг тарих саҳнига келиши асло тасодиф эмас, балки халқларимиз асрлар давомида яшаб келаётган улкан ҳудуддаги ижтимоий-сиёсий ва маънавий-маърифий жараёнларнинг ўзига хос тарихий иньикоси, ўша давр маънавий ҳаётининг феноменал ҳодисаси эди. Президентимиз маърузасида алоҳида таъкидланган қуйидаги фикр ушбу соҳадаги давр тақазосини англашнинг фалсафий-методологик асосини белгилайди: "Тарихдан маълум: Ватан ва халқ тақдирига нисбатан

таҳдидлар кучайган вазиятда айнан миллат фидойилари — уйғоқ қалбли зиёлилар, шоир ва адиблар, санъат намояндалари, маънавият ва маърифат соҳаси ходимлари жасорат билан майдонга чиққанлар. XX аср бошларида халқимизни озодлик ва илм-маърифат учун курашга чорлаган жадид боболаримизни эслайлик."

Юртимизда жадидчилик ҳаракатининг пайдо бўлиши ва ривожланиши сабаблари, унинг жамият ҳаётида ўйнаган ролига объектив баҳо бериш ва тўғри тавсифлаш учун тарихий шароитлар, ижтимоий-сиёсий омиллар қай даражада таъсир кучига эга бўлганлигини таҳлил қилиш муҳим аҳамият касб этади. Бу нуқтаи назардан, халқимизнинг ижтимоий-фалсафий, диний-ахлоқий ва маданий тараққиётида XIX асрнинг сўнгги ва кейинги юз йилликнинг бошланиш даври ғоявий-назарий ва мафкуравий шаклларнинг хилма-хиллиги билан ажралиб туради. Туркистонда ўша пайтда турли маънавий-ғоявий ва мафкуравий оқимлар – қадамчилар, жадидчилар, ислоҳотчилар, бедилхонлар, машрабхонлар, шунингдек, Марказий Осиё, ислом тарқалган ҳудулар, умуман туркий халқларга тааллуқли бўлган тафаккурнинг турли шакллари ҳамда ижтимоий-фалсафий мазмун ва йўналишга эга бўлган «Чиғатой гурунги» каби анча етук йиғинлар, улар илгари сурган маърифий таълимотлар, назариялар мавжуд эди.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш зарурки, Туркистондаги жадидчилик ўзининг Ўрта ва Яқин Шарқдаги, Қрим, Қозон, Уфа ва Озарбайжондаги қардошлари, машҳур "Ал наҳда" ҳаракати ва "Таждид" ғояси, ўша давр алломалари Саид Аҳмадхон, Жалолиддин Афғоний, Бутрус ал-Бустоний, Журжий Зайдон, Муҳаммад Абду, Абдураҳмон Кавокибий, Жавод Ҳусайнзода, имом Ризоуддин ибн Фахриддин, Шайх Муса Жоруллоҳ, Исмоилбек Гаспирали ва бошқалар номи билан боғлиқ диний-ислоҳчилик, маърифатчилик жараёнлари билан ўзаро таъсирда шаклланди ва камолга етди. Бу серқирра жараёнда истило остида эзилган халқларнинг уюшиши, бирлашиши ва озодлик учун курашиш ғояси асосида жадидчилик ғояси ва

фалсафаси, маърифатчилик мафкураси вужудга келди. Жадидлар асослаб берган миллий мафкура ва уларнинг ғоявий мақсадлари, айниқса, улар амалга оширишга уринган вазифаларни ҳал қилишга йўналтирилган инсонпарварлик ва миллий онгни уйғотиш, тарбиялашга чақирувчи дунёқараш тарзида намоён бўлди. Ҳаётда рўй бераётган турли ижтимоий-сиёсий ўзгаришларни ўрганиш, миллий фалсафа ва халқнинг янгиланиши лозим бўлган дунёқарашини жаҳон тараққиёти талаблари нуқтаи назаридан ёндашиш кўплаб чора-тадбирларни самарали амалга ошириш борасида Маҳмудхўжа Беҳбудий, Муҳаммад Шариф Сўфизода, Саидрасул Азизий, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Мунавварқори, Абдулла Авлоний, Исҳоқхон Ибрат, Чўлпон, Фитрат, Абдулла Қодирий каби аллома боболаримиз катта ютуқларга эришдилар. Жадид ғоясининг негизи инқилоб билан эмас, балки истилоҳ ва ислоҳот йўлидан бориб, илм-маърифатни, иложи борича кенг кўламда юксалтириш орқали тараққиётга эришишдан иборат эди. Бунинг сабаби, Туркистон ўзининг, ҳатто, энг илгариги тараққиётидан ҳам анча орқада қолиб кетган, ривожланган мамлакатлар ўртасида ижтимоий-иқтисодий соҳада вужудга келган ва келаётган рақобатларга дош бера олмай, мустамлакага айланаётганлигида эди. Миллатпарвар ва тараққийпарвар жадидлар бундай вазиятни теран англаганликлари учун Туркистонни жаҳон цивилизацияси тизимидаги ривожланган давлатлар қаторига олиб чиқишнинг бирдан-бир йўли халқ онгини янгилаш, илм-фан, маорифни тараққий эттириш, деб билар эдилар.

Туркистон жадидлари мамлакатни қолоқлик, тарқоқлик, саводсизлик ботқоғидан фақат маърифат орқали қутқариш мумкинлигини яхши тушуниб етганликлари учун, дастлаб асосий саъй-ҳаракатларини янги усулдаги мактабларни ташкил қилиш, уларнинг мазмун ва шаклини такомиллаштиришга қаратдилар. Жадидчилик феномени шу даврдаги саноат ишлаб чиқариши, қишлоқ хўжалигининг ривожланиши, маънавий ҳаётдаги ўзгаришлар билан боғлиқ бўлса-да, унинг бир қанча йўналиш ва

босқичга эга бўлган ғоявий манбалари борлигини эътироф этиш зарур. Жадидларининг маърифатпарварлик ғоялари уларнинг маънавий меросида ўз аксини топди. Жадидлар янги мактаблар тизимини такомиллаштириш учун дарсликлар яратдилар, асарларида жамият маънавий ҳаётига салбий таъсир кўрсатувчи иллатларни ёритдилар ва уларни бартараф этиш йўлларини изладилар. Гарчанд улар ижодида бевосита онтология ёки гносеологиянинг умумназарий масалалари камроқ учраса-да, ўша давр ҳаёти ва миллат тақдири билан боғлиқ кўплаб фалсафий муаммолар жадидларнинг диққат марказида турган, бу борада қимматли фикрларни баён қилганлар. Аслида ҳам бутун фалсафа тарихи фақат онтология ва гносеология тарихидан иборат эмас. Балки муайян аллома ёки файласуф яшаган даврдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар, улар мансуб миллат ва Ватанда рўй бераётган воқеа-ҳодисалар, халқ ҳаёти ва келажагига дахлдор масала ва муаммоларнинг ечимларини излаш билан боғлиқ ғоя ва назарияларнинг кашф этилиши ҳамда уларни амалиётга қўллаш жараёнлари ҳам бу тарихнинг энг муҳим қисмидир.

Бугунги кунда жадид фалсафасига хос айни шу жиҳатлар, яъни давр даъватига нисбатан ҳозиржавоблик, халқ тафаккурини ва ҳаётини янгилаш, бу йўлда илм-маърифатнинг кучи ва таъсирини ошириш ҳамда замонавий дунёқарашга эга бўлган янги авлодни шакллантириш зарурати зиммамиздаги ўткир масъулият, энг муҳим вазифаларимизга айланди. Маълумки, жадид фалсафаси маърифатпарварлик ғояси ва унинг амалиётида яққол кўзга ташланган дунёқараш сифатида намоён бўлган эди. Ушбу фалсафани қадимги Юнонистонда шаклланган ва камолга етган, ҳозиргача Ғарб тафаккурини белгилаб келаётган ва бизнинг кўпчилигимиз асосланадиган онтогносеологик философия тамойиллари нуқтаи назаридан тўла тўкис тавсифлаш қийин. Яъни, жадид фалсафасини кўпроқ қадимги Юнонистон ва Рим, кейинроқ эса Ғарб фалсафасининг таркибюий қисми ҳисобланадиган “Онтология”, “Гносеология”, “Антропология”,

“Диалектика”, “Софистика” “Этика”, “Эстетика” кабилар, улар билан боғлиқ фалсафий категориялар ва тушунчалар тизимига асосланиб таҳлил қилиш кутилган натижани бермаслиги мумкин.

Негаки, методологик жиҳатдан жадид фалсафаси ота-боболаримиз кейинги юз йилликларда эътиқод қилиб келган ананавий ислом тафаккури ҳамда Фаробийдан бошланадиган илми ҳикматга асосланади ва унинг Х1Х аср охири ва ХХ аср бошларидаги намоён бўлиш шаклларидан биридир. Яъни ушбу фалсафанинг мазмун моҳиятини ва аҳамиятини аниқ-тиниқ тасаввур қилиш учун Фаробийнинг фалсафани “Ҳикмат илми” дея тавсифлагани ва ундан кейинги ислом фалсафасида ана шу ёндашув кенг ёйилганини назардан қочирмаслик лозим. Аллома бобомизнинг фалсафага нисбатан қўллаган «Фалсафа – илми ҳикматдир» деган лўнда ва сермазмун таърифи, у томонидан ишлаб чиқилган фалсафий каториялар, тушунчалар ва тамойиллар тизими ўша даврдан бошлаб бутун ислом олами илм аҳли орасида машҳур бўлди ва эътироф этилди. Олис асрлар қаъридан келаётган ушбу жараёнда нафақат “Ҳикмат илми” атамаси, балки унинг таркибий қисми бўлган “Жавҳар” ва “Ораз”, “Ваҳдат ул-вужуд”, “Ваҳдат ул-мавжуд”, “Ваҳдат ул-вожиб”, “Ваҳдат ул-мумкин”, “Ваҳдат ул-шуҳуд”, “Олами Кубро” ва “Олами суғро”, “Офоқ” ва “Анфус”, “Вуқуфи замоний”, “Қазо” ва “Қадар” каби кўплаб фалсафий- онтологик тушунча ҳамда тамойиллари неча асрлар илгари шаклланган ва халқимиз тафаккурига сингиб кетган. Худди шундай “Ақл” ва “Нақл”, “Ақлий билим” ва “Нақлий билим”, “Анал ҳақ”, “Ақл ал-фаол” каби “Ҳикмат илми”га хос фалсафий-гносеологик тушунча ва тамойиллар ҳам миллий фалсафамиз тарихи, жумладан жадидлар тафаккурида ўз ўрнига эга бўлганлиги исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатдир.

Илми ҳикмат шаклланишининг дастлабки даврида ишлаб чиқилган тушунча ва таърифлар унутилмади, аксинча бутун Араб халифалиги мамлакатлари илм-фанида кенг миқёсда қабул қилинди. Халифалик

тарқалиб кетганидан кейин эса, асрлар давомида кўплаб Шарқ мамлакатлари, ислом тарқалган ҳудудларда кенг қўлланди ва эътироф этиб келинди. Инсоният тарихидаги янги фалсафа – “Илми ҳикмат” яратилганидан 200 йил ўтиб аллома Яссавийнинг ўз фалсафий девонига “Ҳикмат” номини бергани ҳам бежиз эмас. Ўз навбатида бу, Илми ҳикмат сифатида фалсафа соҳасига киритилган тушунча ва таърифларнинг нафақат илм-фанда, балки халқ орасида ҳам маълум ва машҳур бўлгани, ўз даврининг энг етук алломаларидан бири, машҳур файласуф бобомиз Ҳожа Аҳмаднинг “Ҳикмат” иборасини ўз девонига ном сифатида танлагани эса, асло тасодиф бўлмаганидан далолат беради.

Алоҳида таъкидлаш жоизки, Қадимги Юнон фалсафасидан кейин жаҳоннинг бирор бир минтақасида ундан томомила фарқ қиладиган ва айни пайтда унинг кўплаб ананаларини давом эттирган, ниҳоятда ўзига хос тушунчалар ва категеориялар, тамойиллар тизимига эга бўлган, кенг ҳудудда тарқалган ва қатор оқимлар, ўнлаб йўналишларни қамраб олган, асрлар давомида сайқалланиб ва замоналар оша такомиллашиб келган Илми ҳикматдек ўзига хос ва яхлит фалсафий таълимотлар мажмуи шаклланмаган. Фаробийдан бошланган ушбу серқирра фалсафанинг кейинги ривожида Ал Киндийдан Ал Берунийгача, Ибн Синодан ал Арабийгача, Насафийдан Ибн Рушдгача, Умар Хайёмдан Улуғбеккача ва улардан кейинги кўплаб Шарқ алломалари, жумладан жадидлар фалсафасига оид қарашлар ва таълимотларда ҳам илми ҳикматнинг излари ва таъсири яққол сезилиб туради. Бугунги кунда истиқлол шарофати билан оёққа тураётган “Ўзбек фалсафаси” йўналишида яратилаётган асарлар ҳам ана шу меросга, Илми ҳикмат ғоялари, унинг тушунча ва тамсойилларига таяниши зарурлиги давр талабига айланганининг энг асосий сабабларидан бири ҳам ана шунда...

Жадид фалсафасида шу асосда асрлар давомида сайқал топган шарқона қадриятлар, халқимизнинг маънавий қиёфаси, тафаккури ва тур -

муш тарзи, менталитети, урф-одатлари, анъаналари, бағрикенглик тамойиллари, барқарорлик ва бунёдкорликка интилиш каби хусусиятларини ифодалайдиган фалсафий тамойиллар, тушунча ва категориялар тизими ҳам ўз аксини топган. Бу фалсафий тизим халқимиз ҳаётида мавжуд бўлган маънавий меъёрлар ва мезонлар ҳақидаги тушунчалар асосида шаклланган ва уларга мос келадиган умуминсоний фалсафа ҳамда жамиятимиз тафаккурида акс этган миллий қадриятлар, турли ғоялар ва идеалларда намоён бўлмоқда. Бугунги кунда жадидлар мероси ва жадидчилик ҳаракатининг фалсафий масалаларига доир кенг қамровли тадқиқотлар олиб бориш, махсус илмий изланишларни тизимли йўлга қўйиш зарур.

Холбуки, ушбу соҳада изланишлар олиб бораётган тадқиқотчилар маълумотларига кўра, дунёнинг етакчи илмий марказлари ва олий таълим муассасалари жадид фалсафаси, адабиёти ва маориф тизимини атрофлича ўрганмоқда, боболаримиз мероси тадқиқига алоҳида эътибор билан қарамоқда. Бу борада АҚШнинг Колумбия, Мичиган университетларида, Евроосиё миллий университети, Туркман жаҳон тиллари миллий институтида жадид адабиёти намояндалари, адабий сиймолари ҳаёти ва ижлди, жадидчилик ҳаракатининг ғоявий асосларини аниқлаш ва уларнинг ўзбек жадид насри, драматургияси, шеъриятида акс этиши, ўзбек жадид шеърияти морфологияси масалалари тадқиқи йўлга қўйилган. Анқара ва Эже университетлари, Қозон федерал университети, Хакас давлат университети, Боку давлат университети, жадидчилик фалсафаси ва мафкураси, унинг тарихий ва сиёсий масалаларига эътибор қаратилмоқда.

Анқарадаги Ҳожи Байрам валий университети ва Озарбойжон Фанлар академияси Адабиёт институтида жадид матбуоти ва ноширлик фаолияти, жадид атамашунослиги масалаларига доир тадқиқотлар олиб борилган ва бир қатор ижобий натижаларга эришилган. Калифорния университети ва Карлтон коллежида жадидлар даврида янги мактаблар

очилиши, газета-журналлар чоп этилиши билан боғлиқ мавзуларга кўпроқ диққат қилинган. Токио хорижий тадқиқотлар университети, Мичиган ва Эже университетларида жадидларнинг театр санъати орқали халқни уйғотиш, маърифатли қилиш, саҳна орқали мавжуд муаммоларни гавдалантириш, жадид театри ва санъати, ўзбек жадид драмаси ва шеъриятига бағишланган илмий тадқиқотлар олиб борилган. Истиқлол шарофати билан мустақиллик йилларида Ўзбекистон Фанлар академиясининг Фалсафа ва ҳуқуқ институти "Фалсафа тарихи" бўлимида, ЎзФАнинг Тил ва адабиёт институтида, Ўзбекистон Миллий университетининг "Фалсафа тарихи" кафедрасида бу борада илмий изланишлар олиб борилган. Ҳозирги даврда Ўзбекистон миллий униаерситети, Самарқанд, Бухоро ва Хоразмда фаолият кўрсатаётган университетларда, ЎзФАнинг Тил ва адабиёт институтида ушбу йўналишда тадқиқотлар давом этмоқда, диссертациялар ҳимоя қилинмоқда. Айни пайтда, ҳозирги давр жадид фалсафасидек миллий асосдаги яхлит ғоялар тизимининг илмий, методологик ва амалий жиҳатларини, замонавий таъсирини ҳар томонлама таҳлил қилиш, унинг бугунги кундаги аҳамияти ва ундан фойдаланиш имкониятларини тўла-тўкис очиб бериш ниҳоятда муҳим бўлиб, бундай тадқиқотларга эътибор ва эҳтиёж тобора ортиб бормоқда. Бугунги кунда айни шу эҳтиёж:

биринчидан, жадид боболаримиз фалсафий меросини илмий-назарий ва амалий жиҳатдан ҳар томонлама ва чуқур ўрганиш, айни шу асосда ўзбек фалсафасини янги давр талаблари даражасига чиқишига эришиш;

иккинчидан, шу асосда Янги Ўзбекистонни барпо этиш жараёнида халқимизнинг жадидлар орзу қилган замонавий дунёқараши ва ислоҳотчилик тафаккурини шакллантириш;

учинчидан, янгиликларга лаббай деб жавоб берадиган янги жадидлар авлодини тарбиялаш ва ислоҳотчи зиёлилар сафини янада кенгайтириш, шу асосда янги ислоҳотчи ёшлар авлодини вояга етказиш;

тўртинчидан, ушбу жараённинг креатив ва соционик тамойилларини ишлаб чиқиб, амалиётга жорий этиш йўллари ва имкониятлари тўғрисида таклиф ва тавсиялар тайёрлашни тизимли йўлга қўйиш заруратини давр талабига айлантирди. Бу жиҳатдан, юқорида қайд этилган жиҳатларни тадқиқ этиш, бу борадаги хориж ва миллий тажрибани умумлаштириш, давлат ташкилотлари ва фуқаролик институтлари учун ҳужжатлар, таҳлилий материаллар, илмий асосланган таклифлар ва тавсиялар тайёрлашни тизимли йўлга қўйиш учун бир неча кишилик "Ақл маркази" сифатида "Жадид фалсафасини ўрганиш илмий маркази"ни ташкил қилиш мақсадга мувофиқ бўлар эди. Бугунги кунда мамлакатимизда "Жадид" номли янги газета чоп этилаётгани, унинг электрон версиясини ташкил этилиши, Бухородаги тарихий масканда Жадидлар мероси давлат музейи бунёд қилиниши бу борадаги қадамларнинг бардавом бўлишидан далолат беради. Бу эса ўз навбатида, жадид мутафаккирларининг халқ тафаккурини ва жамиятни янгилашда фалсафий тамойиллар, миллий ғоя ва маънавий омилларга таяниш соҳасидагидаги меросини ўрганиш ва бугунги амалиётга қўллашда янги давр бошланаётганини англатади.

Хуллас, Янги Ўзбекистон барпо этилаётган ҳозирги даврда, миллий тараққиёт учун курашган, истиқлолимизнинг ғоявий ва амалий манбаларини яратишда энг самарали босқич бўлган жадидчиликнинг фалсафий асосларини холисона таҳлил қилиш, ўрганиш ва халқимизга етказиб бериш мутахассислар олдида турган энг муҳим вазифалардан бирига айланди.

ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ЖАДИДЛАРНИНГ ЗУЛЛИСОНАЙНЛИК - ИККИ ТИЛЛИК АНЪАНАСИ

Турсунов Фаррух Ғуломович
Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент,
Тошкент Фан ва технологиялар университети ёшлар масалалари ва маънавий-маърифий ишлар бўйича биринчи проректори

Аннотация: *Мақолада Ўзбекистондаги жадидларнинг зуллисонайнлик-икки тиллик анъанаси, ўзбек ва форс-тожик тиллари орасидаги ўхшаш хусусиятлар, икки тилда ижод қилган жадид алломалари илмий меросининг бугунги кундаги аҳамияти тарихий ва этнографик манбалар асосида ёритилган.*

Калит сўзлар*: жадидчилик, зуллисонайнлик-икки тиллик анъанаси, ўзбек ва форс-тожик тиллари, орий тили, туркий тил, "Бухорои шариф", тарихий сўзлар, миллат.*

Аннотация: *В статье на основе зуллисонайн-двуязычной традиции джадидов в Узбекистане освещаются сходные черты между узбекским и персидско-таджикским языками, а также значение научного наследия джадидских учёных, творивших на обоих языках. исторических и этнографических источников.*

Ключевые слова*: Джадидизм, зуллисонайнизм-двуязычная традиция, узбекский и персидско-таджикский языки, язык ория, турецкий язык, «Бухара Шариф», исторические слова, нация.*

Abstract: *In the article, the Zullisonayn-bilingual tradition of the Jadids in Uzbekistan, similar features between the Uzbek and Persian-Tajik languages, and the importance of the scientific heritage of the Jadid scholars who created in both languages today are highlighted on the basis of historical and ethnographic sources.*

Key words*: Jadidism, Zullisonaynism-bilingual tradition, Uzbek and Persian-Tajik languages, Oriya language, Turkish language, "Bukhara Sharif", historical words, nation.*

"ЎЗБЕКИСТОН — 2030" Стратегиясида "Жамиятда миллатлараро тотувлик муҳитини мустаҳкамлаш ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик алоқаларини ривожлантириш"[1] алоҳида эътироф этилган. Ўзбекистондаги мавжуд тадқиқотларда тожикларнинг тил хусусиятлари, зуллисонайнлик-икки тиллик анъанаси кўпроқ адабиётшунослар томонидан ўрганилган. Бироқ, Ўзбекистондаги тожикларнинг этнолингвистик хусусиятлари тадқиқ этилмаган.

Эронийзабон тилларнинг элементлари замонавий славян тилларида ҳам акс этади. Бу нимани англатади?. Тожик тилини кўпроқ ҳинд-европа тиллари оиласига киритишади. 1813 йилда Томас Юнг томонидан "ҳинд-европа тиллари"[3; 6] атамаси фанга киритилган. Бироқ, бундан аввал бу сўзлар ўрнида "орий" сўзи қўлланилган. Фикримизча тожик ва бошқа эроний тилларда сўзлашувчи инсонларни "орий тилли аҳоли" – деб ҳисоблашимиз лозим. Алоҳида тил ҳисобланса, тожик тили хилма-хил шеваларга бой бўлиб шаклланган. Ўзбекистондаги тожиклар бир-бирларини тушунсаларда адабий тил тўлиқ шаклланмаган. Қашқадарёдаги

тожик шеъвалари асосан бир неча минг йиллардан буён шу ҳудудда истиқомат қилган қадимги эронийзабон қабилалар ва туркий уруғлар таъсирида ривожланиб борди.

Ўзбекистондаги тожиклар бир неча асрлардан буён туркий халқлар билан маданий ва қариндошлик алоқаларини боғлаган. Суғдийларнинг фарзандларига 4 ёшлигидан бошлаб хорижий тилларни ўргатиши натижасида бўлса керак ўзбек ва тожик миллатлари бир-бирини тушунган, душманга биргаликда қаршилик кўрсатган бироқ, этник низога боришмаган. Ҳофиз Таниш ал-Бухорийнинг "Абдулланома" асарида "Қалъа ичида *турк ва тожиклардан* ўттиз кишидан ортиқ одам йўқ бўлганлигига қарамай, унинг душманнинг лашкарини жон олувчи ўқ зарби ва найза санчишлар билан қалъа яқинига қўймадилар. Девор тепасига чиққанларни (эса) ҳаёт қалъасидан ерга йиқитиб, ўлим тупроғига отдилар. Доимо фитна ва жанжални бошлаб берадиган бир гуруҳнинг бошини танларидан жудо қилдилар. Мазкур султонлар хўрланган ва қаҳру ғазабга дучор бўлган ҳолда қочиш байроғини кўтардилар. Ул ҳазрат унга подшоҳона иноятлар бериб, минг тилла хоний ва эгар билан бир от инъом қилган ҳолда уни юртчи ясовул қилди"[12; 346] – деб ёзилган. Бундан кўриниб турибдики, ўзбек ва тожик миллатлари этник жиҳатдан яқин бўлибгина қолмай, душман босқинига биргаликда қарши курашишган.

Бу икки миллат маданиятини ажратиб бўлмайди. Ўзбекистон ҳудудида форс-тожик адабиёти ҳар бир даврда ҳам ривожланди. Туркий халқлар томонидан бу тилга ҳеч қандай таъқиқ қўйилмади. Аксинча, ёзма манбаларда фаол қўлланилиб келинди. Айрим ўзбек уруғлари ҳам тожик тилида гаплашишган. П.Равшановнинг кўрсатишича, Кенагаслар гарчанд ўзларини чиғатойлар (яъни, ўзбеклар) деб ҳисобласалар-да, тожик тилида гапиришга ўтганлар[8; 392]. Бу фикрнинг исботини Муҳаммад Али Балжувоний қаламига мансуб "Тарихи Нофеий"да кўриш мумкин. Асарда "Давлатмандбек бий - Шарқий Бухородаги Балжувонда беклик килган

жасур қўрбоши. Али Бодомчининг ёзишича, Давлатмандбек Камолиддинбек ўғли “асли тожикланмиш туркдир. Миллий шуур жиҳатидан ҳам Шарқий Бухоро қўрбошиларининг энг ойдинидир…” 1922 йил 4 августда Қурбон Ҳайити куни Балжувон атрофида бўлган жангда ўлдирилди”[7; 121] – деб ёзилган. Тожиклар кўпроқ истиқомат қилувчи ҳудудларда туркий уруғлар тожик тилида ҳам сўзлашиб, уларнинг урф-одатларига амал қилган.

Айрим ўзбек адиблари ижодини форс-тожик тилисиз тасаввур этиш қийин. Фикримизча, “икки тиллик” анъанаси Ўзбекистондаги тожикларга суғдийлардан мерос бўлиб, илк ўрта асрларда Хитой ҳудудида ҳам суғдликлар ва туркий халқлар бемалол мулоқот қила олган. Суғдийлар император хонадонига яқин ҳисобланиб, халқарор муносабатларда ҳам муҳим ўрин тутган. Туркий тилдаги, аниқроғи, ўзбек тилидаги зуллисонайнлик тарихини (ҳам туркий ҳам форс-тожик тилида ижод қилиш тарихини ана шу) сомонийлар ва салжуқийлар даври бағридан излаш жоиз бўлади. Зеро аксар ўзбек шоирлари “икки тилли” бўлганлар, ўзбек ва форс-тожик тилларида қалам пебратганлар. Бу билан улар икки халқ адабиёти, маданияти хазинасини бойитишда иштирок этганлар, икки халққа хизмат қилганлар. Бу билан улар, ниҳоят ўзларининг, ўзбек халқининг тожик ва эрон халқларига, уларнинг тили ва маданиятига бўлган ҳурмат ва муҳаббатини ифодалаганлар [9; 384]. Қошғарликлар ўз ватанларини ора-сира тарк этадилар. Улар ҳам туркий, ҳам тожик тилларида гаплашади. Иккала тилда ҳам хатосиз гапирилади. Уларнинг табиати [бировга] зарар этказиш, туҳмат қилиш каби иллатлардан узоқдир. Айниқса, уларнинг камтарин табиатида манманлик, ўзбошимчалик, мақтаниш, алдаш ва зулм каби ёмон хислатлар йўқ[11; 72]. Кўчманчилик тожикларга хос хусусият бўлмасада айрим даврларда тожикларнинг у ёки бу ҳудудга кўчишлари кузатилади. Балужлар, бириндилар, тожик шеъваларида сўзлашувчи араблар кўчиб келган, бироқ Қашқадарёдаги

тожикларнинг аксарияти маҳаллий туркий тилли аҳоли билан бир неча минг йиллардан буён воҳада истиқомат қилиб келган. Мунзим билан бирга Айний ўз уйида тожик тилида дарс берадиган янги усулдаги мактаб очди (1908). Ўз таржимаи ҳолида Айний айтади: “Мен ўқиш китобини тузdим. Китоб адабий хусусиятга эга бўлиб, болалар ўқишни қизиқарли деб топдилар. Албатта, замон талабидан келиб чиқиб, бу китобга кўплаб диний матнларни киритдим. Шунга қарамай, китоб умуман янгилик эди. (Мен бу китобни 1909 йилда “Ёшлар тарбияси” сарлавҳаси билан нашр этганман)”[4; 83]. Тожик маданиятининг энг йирик арбоби, Ўрта Осиёда форсийда ижод қилган (лекин ўзбек тилида ҳам ёзган) энг кўзга кўринган ёзувчи Садриддин Айний эди. Форсий тилини “тожик тили” деб атаган илк инсон ҳам айнан Садриддин Айний бўлиб, у тожик тилини форс тилидан ажратишга уринган. Айний ўта сермаҳсул ҳаёти (бу ҳаётга 1938-йилда чек қўйилмагани алоҳида эътиборга сазовор) давомида деярли бир ўзи тожик адабиётининг асосий асарларини яратди. Ҳаётлигидаёқ энг нуфузли тожик зиёлиси сифатида тан олинган Айний умрининг охиригача Самарқандда яшаб, фақатгина 1954-йили, вафот этишидан уч-тўрт ой олдин Душанбега қочиб ўтган[2; 30].

Алихонтўра Соғуний ўзбек тилини ўз она тилидек эъзозлаган, бироқ бошқа тилларда ҳам ижод қилган. Узоқдан қатнаши қийин бўлганлиги учун бошқа миллатлар қатори тожик талабаларга ҳам уйидан жой берган. “Мен, Али Соғуний, ёшлик-йигитлик кунларимдан бошлабоқ арабий, форсий тилларини тўлиқ равишда ўзлаштирдим. Замоннинг менга кўрсатган тўсқинликларига қарамай, Тангри ёрдамида кенг кўламда диний, тиббий, айниқса, тарихий маълумотларга эга бўлдим. Арабча, форсийчаларни ёзиш-сўзлашгина эмас, балки, бу икки тилда китоб ёзиш, шеър айтиш қобилияти менда бўлса ҳам, ўз туркий она тилимни бошқа тиллардан ортиқроқ кўрдим”[5; 10]. Кўпгина жадид намоёндалари тожик тилида сўзлашсалар ҳам ўзбек тилини ўз она тилидек қадрлаган. Абдурауф

Фитратнинг ҳам “Мунозара” асари 1909-1917 йилларда тожик тилида ёзилган. У бошқа асарларни ҳам тожик тилига таржима қилди. Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг ташаббуси билан 1913-1914 йилларда ўзбек, тожик ва рус тилларида “Самарқанд” газетаси нашр қилинган. “Бухорои шариф” газетаси ҳам ўзбек ва тожик тилларида нашр қилинган.

XX аср бошларида Бухоро уламолари орасида Икром Домла машҳур бўлган. Унинг асл исм-шарифи Муҳаммад Икромибн Абдусалом бўлиб, Бухоро амирлигида у Мулла Икром коми билан танилган. Икром домланинг форс-тожик тилида ёзилган “Бедорин хобидагон ва огохи нодонон” (“Уйқудагиларнинг уйғониши ва нодонларнинг огоҳ бўлиши”) рисоласи Янги Бухоро (ҳозирги Когон)да 1910 йили нашр қилингач, бу асар бухороликлар ўртасида жуда машҳур бўлиб кетади[10; 142].

Маҳаллий аҳоли тожик сўзининг “тожли”, “тож кийган” деган маъноларини изоҳлашади. Шунингдек, қўшни Тожикистон тарихчилари тожик тилини “орийлар тили” деб ҳисоблашади. Бироқ, орий қабилаларининг Ўзбекистон тарихидаги ўрни беқиёс. Қолаверса, Ўзбекистон ва Афғонистондаги тожикларнинг умумий сони Тожикистондагига қараганда кўпроқ. Хулоса қилиб таъкидлаш керакки, Тожик миллий маданий маркази ёки тожик тилидаги мактаблар ва таълим йўналишлари гуруҳлари фаолияти мисолида қолаверса, тожик тилида нашр қилинган китоблар ва газета нашрлари Ўзбекистонда тожик тили равнақи учун ҳам хизмат қилмоқда. Айрим тарихий сўзлар форс-тожик тилидан олинган. Масалан, *фарсах* [فرسخ, форс-тожикча фарсанг فرسنگ) тош) сўзининг арабча талаффузда ўзгарган шакли] – олти километр икки юз қирқ метрга тенг келадиган узунлик ўлчов бирлиги; *кўҳандиз* [форс-тожикча کهندز; аслида куҳандиж کهندژ; арабчалашган шакли қуҳандиз قهندز – ўрта асрлар шаҳарларида шаҳар девори ичкарисида, баъзан ташқарисида жойлашган, мудофаа мақсадларида фойдаланиладиган қалъа. Айрим ҳолатларда инсонларга ўзбекча ва арабча исмлар қаторида тожикча исмлар

қўйилган. Масалан, Кўҳна Фазлида дафн этилган авлиёлардан бири сифатида Хўжа Рўшнойи ҳам тилга олинади. Рўшнойи - ёруғлик [форс-тожикча шакли рўшнойи روشنایی ёруғлик] – тасаввуфда: кўнгилнинг Аллоҳдан бошқа барча нарсалар учун қоронғу бўлиб, фақатгина Аллоҳни эслаш ва у тўғрида ўйлаш учун ёруғ бўлиши[6; 20-81, 86]. Қашқадарёдаги кўпгина жой номлари ҳам форс-тожик тилидан олинган. Фикримизча, Касби туманидаги Муғлон қишлоғининг номининг ўзагидаги *муғ* [форс-тожикча (1 –]مغ оташпараст, зардуштий; 2) оташпарастлар зардуштийлар руҳонийси[6; 171] маъноларини ифодалайди.

Тожик уруғларининг ўзбеклашуви (туркийлашуви) аксинча, ўзбек уруғларининг тожиклашиб туриш жараёни ҳар бир даврда кузатилади. Масалан, Давлатмандбек бий - Шарқий Бухородаги Балжувонда беклик қилган жасур қўрбоши. Али Бодомчининг ёзишича, Давлатмандбек Камолиддинбек ўғли “асли тожикланмиш туркдир. Миллий шуур жиҳатидан ҳам Шарқий Бухоро кўрбошиларининг энг ойдинидир…” 1922 й. 4 августда Курбон Хайити куни Балжувон атрофида бўлган жангда ўлдирилди [7; 120-121].

Фикримизча, Ўзбекистондаги тожиклар тили ва шеъвалари бронза давридан шакллана бошлаган қадимги эроний тиллар билан боғлиқ. Авесто тилини ҳам Ўрта Осиёдаги қадимги халқлар билан боғлаш ўринлидир. Собиқ тузум даврида туркий ва тожик тилини қарама қарши қўйишга интилувчи шахслар ҳам йўқ эмас эди. Бироқ киммерлар, қанғликлар, Турк ҳоқонлигининг туркий тилларда сўзлашувчи аҳолиси эронийзабон аҳоли билан ўзаро яқин муносабатда бўлган. Киммерларни қўшни Тожикистонлик олимлар эроний тилли деб ҳисобласада, Туркиялик, Қозоғистонлик ва Ўзбекистонлик олимлар туркий тилга хос жиҳатларни устун қўйишади. Туркий тилнинг шаклланишини Шайбонийхон билан боғлашга уриниш Собиқ тузум даврида айниқса кучайди. Орийлар яшаган қадимги манзил Ҳафтруд ирмоқларидан бири Қашқадарё эканлиги,

Орийларнинг Эрон орқали Ҳиндистонга бориб қолганлиги шарқий эроний тиллар гуруҳининг шаклланган дастлабки ўчоғи Ўрта Осиё деган хулосага сабаб бўлади. Қашқадарё воҳасидаги тожик шеъваларида *– дар, – ба* олд қўшимчалари кўп қўлланилади. *– дар* олд қўшимчаси дастлаб - *андар* шаклида қўлланилган бўлса-да, бугунги кунда кўпроқ *– дар* олд қўшимчаси қўлланилади. Ўрта Осиёдаги эронийзабон аҳолини форслар билан бир ўринда тасаввур қилиб бўлмайди. Чунки, Широқ, Тўмарис афсоналари қалаверса "Шоҳнома"даги Эрон ва Турон халқларининг муносабатлари уларнинг маслакдош эмаслигини билдиради. Аҳамонийлар даврида суғдийлар, бақтрияликлар ва хоразмликлардан ўлпон олиб турилганлиги фикримизни исботлайди. Қалаверса, *массагетлар* эронликлар томонидан "*балиқчи, балиқхўр"* деб аталган бўлса, эронликларни массагетлар *жете*, яъни *қолоқ* деб айтишган. Фикримизча, қадимги Турон аҳолисининг форслар билан тили ва маданияти жиҳатидан фарқланишини инобатга олиб, қадимги қабилаларни "Туроннинг эронийзабон аҳолиси" деб аташ лозим. Ўзбекистондаги тожикларнинг тили ва шеъвалари янада чуқурроқ тадқиқ этилса, унда туркий сўзлар ва жумлаларнинг кўп учраши кузатилади. Тадқиқот жараёнида тожик шеъваларида сўзлашувчи Қашқадарё воҳаси аҳолисининг ёзма нутқда, бозорда ва қўшничилик муносабатларида кўпроқ ўзбек тилида оилавий муносабатларда эса тожик тили шеъваларида сўзлашишлари аниқланди. Нисбатан этник хусусиятларни сақлаб қолган воҳанинг тоғли тожиклари сўзларида ҳам ўзбекча сўзлар улуши юқори эканлиги аниқланди. Ўзбекистондаги тожикларнинг этнолингвистик хусусиятларини Эрон, Тожикистон, Покистон ва Туркиядаги эронийзабон аҳоли билан солиштириш мушкул. Чунки, бронза давридан бери туркий тилли аҳоли билан фаол қўшничилик ва қардошлик алоқаларида бўлган эронийзабон аҳолининг этнолингвистик ва антропологик хусусиятларини бошқа минтақадаги аҳоли қатлами билан солиштириб бўлмайди. Жадидларнинг

зуллисонайнлик-икки тиллик анъанаси аслида олис ўтмиш билан сирлашган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. “ЎЗБЕКИСТОН — 2030” СТРАТЕГИЯСИ // https://lex.uz/uz/docs/-6600413
2. Adib Xolid. O‘zbekiston tavalludi: ilk SSSR davrida millat, imperiya va inqilob. - Toshkent: «Akademnashr», 2022. – B. 305.
3. London Quarterly Review X/2 1813.; cf. Szemerényi 1999:12, footnote 6.
4. History of civilizations of Central Asia. Volume VI. Towards the contemporary period:from the mid-nineteenth to the end of the twentieth century. UNESCO. 2005. p. 200; Aini, 1971, Vol. 1, p. 83.
5. Алихонтўра Соғуний. “Туркистон қайғуси”. Тошкент.: Шарқ, 2020. - Б. 10.
6. Муин ул-фуқаро, Аҳмад ибн Маҳмуд. Тарихи Муллозода дар зикри мазороти Бухоро / Форс тилидан таржима, муқаддима, тадқиқ, изоҳлар, иловалар муаллифи ва нашрга тайёрловчи: Комилжон Раҳимов. – Тошкент: «Фан», 2019. – Б. 20, 81, 171.
7. Муҳаммад Али Балжувоний. Тарихи нофеий. Тожик тилидан таржима, сўз бош и ва изоҳлар муаллифлари Шодмон Вохидов, Зоир Чорисв. Т. “Академия”, 2001 й.- Б. 120-121.
8. Равшанов П. Шаҳрисабз тарихи (Энг қадим даврлардан XX асрнинг I чорагигача) -Т.: “Янги аср авлоди”, 2011, - Б. 392.
9. Равшанов П. Қашқадарё тарихи. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси “Фан” нашриёти, 1995 й. – Б. 384.
10. Ражабов Қ. Ўзбекастоннинг XX асрдага тарихи (1-катоб) / - Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси “Фан” нашриёти давлат корхонаси, 2023. - Б.142.
11. Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных (география). Ташкент, Изд-во «Фан». 1977. - С. 72.
12. Ҳофиз Таниш ал-Бухорий. Абдулланома («Шарафномайи шоҳий»). Биринчи китоб; Форс тилидан С.Мирзаев тарж.; Сўз боши ва изоҳлар муаллифи: Б. Ахмедов. —Т.: «Шарқ», 1999. - Б. 346.

БУХОРОДА ЖАДИДЛАР МЕРОСИ ДАВЛАТ МУЗЕЙИ ОЧИЛМОҚДА

Сулаймон Иноятов,
Бухоро давлат университети профессори,
Тарих фанлари доктори (Ўзбекистон)

Аннотация*: мақолада Бухоро шаҳридаги “Ҳовли поён”да жадидлар мероси давлат музейи очилиши, бу ҳовлида Бухоронинг фаол жадидлари ака-ука Усмон Хўжа ва Отаулла Хўжаевлар яшаб, биринчи жадид мактабини очганликлари ҳақида фикр юритилади.*

Калит сўзлар*: жадидлар, мерос, музей, Бухоро, Усмон Хўжа, Отаулла Хўжаев, Темур Хўжа ўғли, Янги Ўзбекистон, ёшлар, кутубхона, илмий марказ.*

***Аннотация**: в статье раскрывается вопросы создания первого музея жадидизма Бухаре. Музей создается в доме принадлежащему активных просветителей жадидизма братьев Усмон Ходже и Отаулла Ходжаеву.*

***Ключевые слова**: Жадиды, наследие, музей, Бухара, Усмон Ходжа, Отаулла Ходжаев, Темур Ходжа угли, Новый Узбекистан, молодежь, библиотека, научный центр.*

***Annotation**: the article discusses the opening of the State Museum of Jadid Heritage in "Hovli Poyon" in Bukhara, the active Jadid brothers of Bukhara, Usman Khoja and Otaulla Khojayev, lived in this courtyard and opened the first Jadid school.*

***Keywords**: antiquities, heritage, museum, Bukhara, Usman Khoja, Otaulla Khojaev, son of Temur Khoja. New Uzbekistan, youth, library, scientific center*.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев фаолиятининг дастлабки даврларидан бошлаб Ватанимизнинг бугунги кунларини кўриш учун жонларини қурбон қилган, аммо кейинги салкам бир аср давомида унутилган жадидлар фаолиятига жуда катта эътибор қаратди. Айниқса, 2020 йил бошида Олий Мажлисга йўллаган Мурожаатномасида Юртбошимиз шундай деган эди: “биз жадидчилик ҳаракати, маърифатпарвар боболаримиз меросини чуқур ўрганишимиз керак. Бу маънавий хазинани қанча кўп ўргансак, бугунги кунда ҳам бизни ташвишга солаётган жуда кўп саволларга тўғри жавоб топамиз. Бу бебаҳо бойликни қанча тарғиб этсак, халқимиз тинч ва эркин ҳаётнинг қадрини англаб етади.” [1; 37].

XX аср бошларида Марказий Осиё ва Кавказнинг марказий шаҳарлари ҳамда Қозонда юзлаб зиёлилар хурофот ва чор Россиясининг истибдодидан қолоқ аҳволга тушиб қолган ўз халқларининг ижтимоий-маданий турмушини, онг-савиясини кўтариш, тараққий эттириш мақсадида ниҳоятда катта маърифатчилик ишларини олиб борди. Улар Европача усулдаги театр тўгараклари тузди, турли газета ва журналлар чоп этди. Театр томошалари ва матбуотдан тушган маблағларга дунёвий илмларни ўқитадиган “усули жадид”, яъни янгича, илғор усулдаги мактаблар очди ва бу мактабларда маҳаллий халқ болаларини ўқитди. Жадидлар ўз миллатдошларидан етук олимлар, саноат ва қишлоқ хўжалиги соҳаларининг замонавий, билимдон мутахассислари, маданият арбоблари

етишиб чиқиб, юртни обод, Ватанни озод, фаровон этишларини орзу қилди ва шу йўлда фидойилик кўрсатди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев 2023 йил 22 декабрдаги Республика маънавият ва маърифат кенгаши йиғилиши ҳамда маданият ва санъат соҳаси вакиллари билан учрашувида сўзлаган нутқида "Яқинда пойтахтимизда ўтказилган "Жадидлар: миллий ўзлик истиқлол ва давлатчилик ғоялари" мавзусидаги конференция жаҳон илм-фан ва маданий жамоатчилиги ўртасида катта қизиқиш ва эътибор уйғотганидан барчангиз хабардорсиз. Бу ишларни янада кенгайтириш ва янги босқичга кўтариш мақсадида алоҳида Президент қарори қабул қилинади. Жумладан Бухородаги тарихий масканда Жадидлар мероси давлат музейи бунёд этилади", [2; 1]- деб таъкидлади. Дарҳақиқат, кейинги йилларда Президентимиз томонидан жадидчилик ҳаракатини ўрганишга катта эътибор берилаётганлиги Республика жамоатчилигига маълум. Айниқса, Юртбошимиз 20 дан ортиқ давлатлар вакиллари иштирок этган "Жадидлар: миллий ўзлик, истиқлол ва давлатчилик ғоялари" мавзусидаги халқаро конференция иштирокчиларига йўллаган табригида жадид боболаримизга юксак баҳо бериб қуйидагиларни изҳор этди: "Барчамизга аёнки, "**Тилда, фикрда, ишда бирлик**" деган эзгу ғоя билан майдонга чиққан жадид боболаримиз халқларимизни жаҳолат ва қолоқликдан олиб чиқиш, уларни ғафлат ботқоғидан қутқаришнинг асосий йули – билим ва маърифатда, дунёвий тараққиётни эгаллашда, деб билдилар. Улар шу йўлда фидойилик кўрсатиб, янги усул мактаблари, театр ва кутубхоналар, нашриётлар очдилар. Жамият аъзоларининг дунёқараши ва турмуш тарзини ўзгартириш мақсадида газета ва журналлар нашр этдилар. Ёшларни илғор давлатларга ўқишга юбордилар". Тарихимизнинг ёрқин саҳифаларидан дарак берувчи маърифатпарвар жадид аждодларимизнинг ибратли фаолияти, уларнинг бой мероси ҳалигача ўз мазмун-моҳиятини йўқотганича йўқ. Бугун янги Ўзбекистонда инсон қадри улуғланаётган

эркин ва озод, ҳуқуқий ва адолатли, обод ва инсонпарвар жамият қураётган, барча ислоҳотлар халқнинг ширин турмуш ва фаровонлигига қаратилган мамлакатимизда амалга оширилаётган юксак ишларимиз бир аср олдин шу кунларни орзу қилган жадид боболаримизнинг эзгу ғоя ва тарихий дастурига барча қирралари жиҳатидан уйғун ва ҳамоҳанг бўлиб жаранглamoқда.

Аждодларимиз-жадидлар ҳаракатининг ғоялари кенг бўлиб, бизнинг назаримизда улар маърифатчилик ғояларини ишлаб чиқар экан таълим тизимига, ижтимоий-сиёсий онгни ривожлантиришга, миллий ўзликни англашга, миллий истиқлол ва давлатчиликка, ҳуқуқий тенглик, озодлик ва адолат ғояларига, миллий тил, миллий матбуот, матбаа, миллий театр масалаларига алоҳида эътибор қаратди. Жадидлар бу ғояларнинг назарий ва амалий жиҳатларини ҳар томонлама асослаб бердилар. Афсуслар бўлсинки, мустамлакачилик шароитида халқимизни, юртимизни ёруғ кунларга эриштиришга бел боғлаган, бу ишга катта ниятлар билан киришган жасур ва ўтюрак жадид аждодларимизни зулмкор давр жисмонан балоларга гирифтор қилди, қамоқларда чиритди, отиб ташлади, қаҳратон совуқ юртларга сургун қилди. Ҳатто уларнинг оиласи, ҳали она сути оғзидан кетмаган фарзандларини, яқин қариндошларини сургун қилди, турмаларда ўлдирди. Бугунги Янги Ўзбекистонда бир аср олдин фидоийлик кўрсатган, бугунги ёруғ кунларимиз учун жонини қурбон қилган жадид-боболаримизнинг хотираси эъзозланмоқда, уларнинг қолдирган ноёб мероси ўрганилмоқда. Бу ишларнинг ташаббускори муҳтарам Юртбошимиздир. Давлатимиз раҳбарининг саъю-ҳаракати билан жадидчилик ҳаракатига муносабат тубдан ўзгариб, жадидлар хотираси абадийлаштирилмоқда, уларнинг фаолияти, тарихий меросини ўрганиш, асарларини чоп этиш ва кенг жамоатчиликка, айниқса, ёшларимизга тарғиб этишга катта эътибор берилмоқда. Зеро муҳтарам Президентимиз уқтирганларидек, “Маърифатпарвар аждодларимизнинг мероси бугун биз

қураётган ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти учун пойдевор бўлиб хизмат қилиши табиийдир. Чунки уларнинг ғоя ва дастурлари Янги Ўзбекистонни барпо этиш стратегияси билан ҳар томонлама уйғун ва ҳамоҳангдир.” Янги Ўзбекистонда Учинчи Ренессанс пойдеворини қуришга киришган халқимиз, айниқса, ёшларимизнинг миллий ўзлигини янада юксалтириш, улар онгига миллий ғурурни ва қадриятларни сингдириш, азалий орзу-умидларни янада кучайтиришда жадидларнинг тарихий мероси муҳим ўрин эгаллайди. Ватан ва халқ озодлиги йўлида курашда XX асрнинг илғор намояндалари бўлган Бухоро жадидларининг алоҳида ўрни бор. Минглаб бухоролик жадидлар орасида Аҳмад Дониш, Мирза Абдулазим Сомий Бўстоний, Садри Зиё, Файзулла Хўжаев, Садриддин Айний, Абдулвоҳид Бурҳонов (Мунзим), Абдурауф Фитрат, Усмонхўжа Пўлатхўжа ўғли, ака-ука Бурхоновлар, Отаулла Хўжаев кабиларнинг илғор ғоялари ва фидоийликлари туфайли жадидчилик ривожланиб, мамлакат ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлганлиги тарихий ҳақиқат сифатида бугун кўпчиликка аёндир.

Шу фидоий жадидлар орасида Усмон Хўжа ва Отаулла Хўжа Пўлатхўжаевларнинг ҳам муҳим ўрни бор. Улар Туркияда таҳсил олиб қайтгач, Бухорода ўз уйларида биринчи жадид мактабларини очганлар. Бугун шулар вояга етган, биринчи жадид мактабларини очган ҳовлида Жадидлар мероси давлат музейи очилмоқда. Табиийки савол туғилади. Нега бу жадидлар музейи Усмон Хўжа ва Отауллахўжа Пўлатхўжаевлар ҳовлисида очилади. Улар ким бўлган? Бу ака-укаларнинг оталари Пўлатхўжа Кароматуллахўжа ўғли бой савдогарлардан бўлиб, ҳатто Амир Абдулаҳадхон отаси номида ташкил қилган “Музаффария” мактабига ҳомийлик қилган тадбиркор-савдогардир. [3; 82] Пўлатхўжа ҳар икки ўғлини Бухоро мадрасаларида ўқитгач, уларни Туркияга ўқишга юборади. Усмон Хўжа Истанбулда 1909-1911 йилларда ўқиб, Туркиядан ўқув

қўлланма, дарслик, харита, глобус, қатор даврий матбуотларни олиб Бухорога келади. Укаси Отулла Хўжа (1880-1937) билан маърифатпарварлик ишларига киришиб кетади. Усмон Хўжа ва Отаулла Хўжалар очган мактабда ўқувчилар сони 200 тагача етган. Бу мактабда ҳатто уларнинг жияни Файзулла Хўжаев таҳсил олган. [6; 28] Усмон Хўжа фаол жадидлардан бўлиб, БХШЖда марказий ижроия қўмитаси (БухЦИК)нинг биринчи раиси лавозимига сайланган. Бир қатор тарихий манбаларда Бухоро Халқ Шўролар Жумҳуриятининг "Биринчи Президенти" деб кўрсатилган.

Усмон Хўжа шўролар режимига қарши курашиш мақсадида миллий қўшин тузиш учун 1922 йилда Афғонистонга ўтгач, уни "хоин", "Ватанфуруш"га чиқардилар. У қолган 46 йил умрини ватангадоликда ўтказиб, бир дақиқа ҳам Ватанининг мустақиллиги учун курашни тўхтатмади. [4; 61] Бухоро жадидларидан тирик қолганлардан бири Усмон Хўжа 1968 йилда 90 ёшида вафот этар экан, ўлимидан бир кун олдин ўғли Темур Хўжага қуйидаги васият билан мурожаат этган: "Ўғлим, мен сенга мол-мулк, қўша-қўша бойлик қолдирмадим, фақат Туркистон деган Ватан ҳасратини қолдириб кетяпман. Лекин бугун мустамлака бўлган юртимиз келажакда мустақил ва эркин давлат бўлади, бунга ишонаман. Бироқ, мен у мустақиллик кунларини кўролмайман, аммо сен юртимизнинг мустақиллигини, албатта, кўрасан. Сен бу саодатли кунларни кўрганингда менинг кўзларим билан ҳам қара!" Ота васиятига содиқ қолган Усмон Хўжанинг ўғли Темур Хўжа дунёга таниқли филолог, сиёсатшунос ва тарихчи олим бўлиб, бугун АҚШнинг Мичиган университети профессори, Ўзбекистоннинг кўпгина университетларининг фахрий профессоридир. Темур Хўжа ҳар сафар ота юрти – Ўзбекистонга келар экан, янги-янги ғоялар, қатор ноёб китоблар билан кириб келади. Олим Ўзбекистон ҳукуматининг таклифи билан бир неча марта мамлакатимизда бўлди. Хусусан, 2022 йилнинг декабрида Темур Хўжа

ўғли ва Президент Администрацияси Ижро этувчи аппаратининг Коммуникациялар ва ахборот сиёсати бўйича шўъба мудири Саида Мирзиёева ҳамда Администрация раҳбарининг ўринбосари Комил Алламжоновлар ўртасида самимий учрашув бўлиб ўтди. Профессор Темур Хўжа ўғли жадидларга бағишланган қатор китоб ва мақолалар муаллифи ва муҳаррири, шу жумладан, "Коммунизмдан кейинги Евроосиёда гендер сиёсати" китобидаги "Ўтмиш муқаддимами? Мусулмон Марказий Осиёсининг тобе, итоаткор аёли ҳақидаги афсонага раддия" боби муаллифидир. Темур Хўжа ўғли 2023 йил феврал ойида "Туркистондаги жадидчилик ғоялари" тўғрисида катта мақола ёзиб, унда бугун жадидлар ҳаракатининг очилмаган қирраларини баён қилиб, уларни илмий асосда ўрганиш масалаларини кун тартибига кўндаланг қилиб қўйиб, унинг ечимларини топишга барча жадидшуносларни даъват этади. Шу муносабат билан маълум комиссия тузишни таклиф этади.

Ўзбекистонда Темур Хўжа ўғли ғояларини амалда ҳал қилиш бўйича маълум ишлар бошлаб юборилди. Аммо Темур Хўжа ўғли кун тартибига қўйган муаммоли масалаларни бажариш барча жадидшунос олимларнинг ҳамкорлигини талаб этади. Ишонамизки, бу хайрли ғоялар амалга ошади. Темур Хўжа ўғли жадидизм ва жадидлар тарғиботини бир дақиқа тўхтатмай, дунё бўйлаб бу ташвиқотда фаол иштирок этиб келмоқда. Ўзбекистон телевидинieси сайтларида унинг халқаро журналист Фурқат Яквалхўжаев билан учрашувлари бериб борилди. *(Саида Мирзиёева сайтида 2023 йил 25 апрелда расми берилган. Унда Темур Хўжа ва Фурқат Яквалхўжаев суҳбати ҳам берилган).* Хабарда: "Ўзбекистоннинг катта дўсти, тарихчи, жадидлар издоши Темур Хўжа ўғли ва халқаро журналист Фурқат Яквалхўжаев билан учрашув ўтказди" деган хабар билан иккаласининг расмини берди. "Ватанимиз тарихини кенг тарғиб қилишга улкан ҳисса қўшаётган, илмли инсонлар билан суҳбатлашиш ҳамиша мароқли", - деб таъкидланди сайтдаги кўрсатувларда.

2023 йил 3 май куни Германияда тарихий учрашув бўлиб ўтди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев Германия Федерал Президенти Франк-Вальтер Штайнмайернинг таклифига биноан 2023 йил 2-3 май кунлари ташриф билан Германияда бўлди. Ташриф доирасида иқтисодий, савдо, молия, таълим, фан ва инновация соҳаларида ҳукуматлараро ва идоралараро 16 та ҳужжат имзоланганлиги оммавий ахборот воситаларида эълон қилинди. Бундай хушхабарларни эшитиб, юз йил олдинги давлат раҳбарларимизнинг Германия билан алоқа ўрнатишга ҳаракат қилган жараёнлари эсга тушади. Айниқса, Бухоро Халқ Шўролар Жумҳурияти раҳбари Файзулла Хўжаев 1922 йил ноябрида Германияда бўлганида: “Немислар зўр халқ, Германия кучли мамлакат. Улар ҳар қандай вақтда ҳам ўз сўзини айта оладилар. Уларнинг бизда элчихонаси очилса ва алоқаларимиз йўлга қўйилса, Россия ўз таъсирини ҳадеб тиқиштираверишининг олди олиниши мумкин”,- [5; 18] деб таъкидлаган эди. Худди шу даврда Файзулла Хўжаев ва унинг сафдошлари ташаббуси билан 100 га яқин Туркистонлик ва Бухоролик талабалар БХШЖ ҳисобидан Германияда таҳсил олиш учун юборилган. Уларнинг кўписи Ўзбекистонга ўқишни битириб қайтгач, шўролар тузумининг қурбони бўлган.

Бугун 100 йилдан сўнг мустақил Ўзбекистон Германия билан ҳар томонлама ҳамкорлик ўрнатиб, халқимизнинг асрий орзуларини амалга оширмоқда. Яна бир қувончли жиҳати, Ўзбекистоннинг барча телеканалларида эълон қилинган қувончли воқеа БХШЖ марказий ижроия қўмитасининг собиқ биринчи раиси Усмон Хўжанинг ўғли таниқли олим Темур Хўжа ўғли билан Ўзбекистон Президенти Ш.Мирзиёевнинг Германияда учрашувларидир. Бу учрашувда ҳам Бухорода жадидлар мероси давлат музейини очиш масалалари бўйича суҳбат бўлиб ўтган. Темур Хўжа ўғли “Жадидлар: миллий ўзлик, истиқлол ва давлатчилик ғоялари” мавзусидаги халқаро конференцияда иштирок этиб, барча

қатнашчиларни Бухорога – ота юртига таклиф этди. 20 га яқин анжуман иштирокчилари Бухорога ташриф буюриб, жадидларнинг фаолияти, уларнинг бугунгача сақланган тарихий меросларини билан танишдилар. Дунё жадидшунос олимлари бўлажак музейга ўз асарлари ва қўлларида бўлган экспонатларни юборишга ваъда бердилар. Темур Хўжа Бухородаги отасининг ҳовлисини кўргач, уни жадидлар музейига айлантириш ғояси билан Ўзбекистон Президентига мурожаат қилди. Бу ғоя қўллаб-қувватланди. Ўзбекистонлик кўпгина журналист ва блогерлар Усмон Хўжанинг Бухородаги уйида жадидлар музейи очилишини даъват этиб қатор мақола, видеолавҳа, видеоочерк, интервьюлар билан чиқишлар қилдилар. Айниқса, журналист Мафтуна Каримова бу соҳада ўзининг Халқаро ва Ўзбекистон сайтларидаги чиқишларида музей соҳасидаги долзарб муаммолар билан чиқишларини намойиш этди. Ўзбекистонлик журналистлардан олдин Бухородаги Файзулла Хўжаев ва Усмон Хўжалар уйлари ҳақида Америкалик журналист Кетрин Путз хоним АҚШдаги “The Diplomat” номли журналда мақола ёзди. Турли фотолар билан безатилган мақоласида қуйидагиларни баён қилади: Ҳовлининг ёнида “Саройи Фил” номи билан аталувчи карвонсарой ва ичкари ҳовли (аёллар, болалар ва овқат пишириш учун махсус ошхоналари бўлган ҳовли дурун(ичкари) ва ҳовли берун (ташқари) ҳовлидан иборат бўлган. Бу ҳовлида жадидлар музейи ташкил этса, айни муддао бўлар эди.

Усмон Хўжанинг ҳовлиси

Бухорои шарифда мулкдор, ўзига тўқ инсонларнинг ҳовлилари ҳам ўзига ҳос қурилганлиги, ҳашаматли жиҳатлари билан фарқ қилган. Айниқса, бундай ҳовлилар шаҳарнинг марказий кўчалари, дилкаш жойларида қад ростлаган. Худди шундай ҳовлилардан бири Амир Музаффархон даврида Гавкушон мадрасаси ёнида Ғозиён мавзесида қад

кўтарган “Ҳовли поён” номи билан Бухоро шаҳридан жой олган ҳовли - бу Пўлатхўжа Кароматуллоҳхўжа ўғлининг ҳовлисидир. Пўлатхўжа Файзулла Хўжаевнинг бобоси Қосимхўжанинг укасидир.

Бухоро меъморчилигининг барча талаблари асосида 1860-1870 йилларда қурилган “Ҳовли поён” ўзига хос бой тижоратчининг барча талаблари асосида бунёд этилган ҳовлилардан бири бўлиб, ҳовлини бун ёд этишда Бухоро иқлими-қиши қаттиқ совуқ, ёзи эса жуда иссиқ келиши ҳисобга олиниб, барча шароитларга мослаштирилиб қурилган эди. Айниқса, бой тижоратчи-савдогарнинг меҳмонлар қабул қилиш учун жойлар хисобга олиниб, ҳовли берун (ташқари ҳовли) қад ростлаган. Ҳовлининг дарвозалари қайрағоч-гужумдан 2 табақали бўлиб, ҳовлига киришда каридорлар бўлиб, ҳовли юзида катта супа, унинг теги эса тагхона (подвал) бўлиб, бу ерда озиқ-овқат, сабзавотлар, рўзғор буюмлари сақланган. Тагхонанинг теппасида катта супа бўлиб, ундан катта дахлиз орқали икки ҳашаматли уй (хона) га кирилади. Хоналар эса 8 метр баландликка эга бўлиб, деворлари анвои гуллар билан безалиб, токчалар уйга зеб бериб турибди. Шунингдек, катта 2 уйнинг 2 томонида қишки уй ва болохонали (2 қаватли) уйлар қад ростлаб турибди. Бу ховли чиройли дилкашлиги ва баҳаволиги билан чинакам Бухоронинг ўзига тўқ, бой бадавлат инсонларнинг ҳовлиси эканлигини ҳар бир уйнинг хонаси ва безаклари эслатиб туради. Ана шу ҳовлида Пўлатхўжанинг икки фарзанди – Усмон Хўжа ва Отауллохўжа вояга етганлар. Кизиғи шундаки, мана шу ҳовлида Усмон Хўжа ва Отахуллохўжа биринчилардан бўлиб, Туркияда таълим олиб қайтгач, Бухоронинг янги усулдаги мактабини очганлар ва шу ҳовлида стол, стул, глобус, хариталар билан мактабни безаб илм толибларни ўқитганлар. Кўпгина илм толибларга бепул таълим берганлар. Бу ҳовлидан 1921 йилда Усмонхўжа Шарқий Бухорога ва ундан чет элга чиқиб кетганида 42 ёшда бўлган. Бу ҳовлини тарк этиб, ўлимга маҳкум этилганида Отауллахўжа 57 ёшида бўлган. Гавкушон гузарининг бугунги

Хўжа Гулрез кўча №13-рақам билан белгиланган бу ҳовли мусодара қилиниб, давлат ихтиёрига олингач, турли идоралар жойлашган. Узок йиллар бу ҳовлида Бухоро вилоят судининг идораси бўлган. Унинг тагхона (подвал) ларида судланувчи-жиноятчилар сақланган.

Кейинчалик ҳовли шаҳар коммунал хўжалиги ихтиёрига берилиб, бир неча қисмга бўлиниб, сотиб юборилган ва қўлдан-қўлга ўтиб турган. Кейинги кунларда бу ҳовлида самарқандлик ҳовли эгалари меҳмонхона ташкил қилиб, унга "Ҳовли поён меҳмонхонаси" деб ном берилган.

Мустақиллик йилларида бу ҳовли жойлашган кўчанинг номи бир неча марта ўзгартирилиб, маълум муддат Усмонхўжа номи билан ҳам кўча аталган. Бугун бу кўча Хўжа Гулрез номи билан юритилиб, Бухоро шаҳридаги Ҳамид Олимжон номидаги 8-маҳаллага қарайди. Пўлатхўжа ҳовлисининг қаршисида энг бой шахсий кутубхонага эга бўлган, жадидларни қўллаб-қувватлаб турган, Бухоро амирининг собиқ қозикалонларидан бири бўлган зиёли инсон Шарифжон Махдум (адабий тахаллуси Садри Зиё) ҳовлиси жойлашган бўлиб, бу ҳовли ҳам бугун сақланиб қолган. Бу ҳовлида машҳур ёзувчи Садриддин Айний, Бухоро жадидларининг фаолларидан бири Абдувоҳид Бурҳонов (Мунзим)лар маълум муддат яшаганлар. Демак, бу кўча Бухоронинг жадидлар ҳаёти билан боғлиқ бўлган машҳур тарихий кўчаларидан биридир. Орадан 150 йилдан ортиқ вақт ўтган бўлсада, Пўлатхўжа ҳовлиси асл ҳолатини йўқотгани йўк. Ўша даврдаги дарвоза, ўша баланд айвон, ўша нақшинкор хоналарни кўриб, ҳозир ҳам ҳайратга тушиб, аждодлар меҳнатига, уларнинг бунёдкорлигига қойил қолиб тасаннолар айтгингиз келади. [3; 82-87] Темурхўжа Бухорода 2019 йилнинг июнь ва декабр ойларида бўлганида, бухороликлар билан учрашувда шу ҳовлида Бухоро жадидлари музейини очишни таклиф этди.

Усмон Хўжа уйининг жадидлар мероси музейига айлантирилишининг зарурияти нимада?

Бугун дунёнинг бирор шаҳрида жадидлар музейи ташкил этилмаган. Шунинг учун ҳам Бухородаги Пўлатхўжанинг ҳовлиси ворисларидан бири бўлган машҳур олим Темур Хўжа ўғлининг ғояси амалга ошиб, бу ҳовлида Бухоро жадидлари музейи ташкил этилиши, минглаб шаҳид кетган жадидларнинг табаррук номи аниқланиб, улар музей экспонатларидан жой олиб, уларнинг руҳи шод бўлиши айни муддаодир. Барча ўзбекистонлик, жумладан, бухоролик зиёлилар шу ғоянинг амалга ошишини қўллаб-қувватламоқдалар. Темур Хўжа **“Бухородаги Усмон Хўжа уйини нима учун Жадидчилик музейига айлантириш керак ? ”** мақоласини сайтларда эълон қилиб, бу бўлажак музейнинг тарихий аҳамиятини очиб берди. Бухородаги Усмон Хўжа уйини Жадидчилик тарихи музейига айлантиришнинг сабаблари, аҳамияти ва мазмун моҳияти қуйидагиларда ўз аксини топишига ишончимиз комил.

Биринчидан, Туркистондаги Жадидчилик ҳаракати 1860 йиллардан 1930 йиллар ўртасигача халқни уйғотиш, ёшларни замонавий таълим-тарбия билан таъминлаш, юртни сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маданий жиҳатлардан такомиллаштириш ва юртни мустақил демократик ҳақ-ҳуқуқларга эга маданий жамиятга айлантириш борасида кураш олиб борди. Бу кураш совет даврида ҳам давом этди, лекин бу Жадидчилик ҳаракатининг йўбошчилари ва зиёлиларини Шўролар даврида XX аср 30-йилларида қатағон қилиш бошланиб, уларнинг деярли барчаси 1931-1941 йиллар орасида отиб ўлдирилдилар: Мунаввар Қори (1878-1931), Абдулла Авлоний (1878-1938), Отаулла Хўжаев (1880-1937), Абдурауф Фитрат (1886-1938), Файзулла Хўжаев (1896-1938), Абдулҳамид Сулаймон Чўлпон (1897-1938) сингари минглаб ўзбек жадидчи зиёлилари ва сиёсий арбоблари шулар жумласидандир. Усмон Хўжа (1878-1968) эса 1922 йили Бухородан хорижга жўнаб кетишга мажбур бўлди.

Иккинчидан, Ўзбекистоннинг яқин ўтмишидаги бу муҳим

Жадидчилик маъарифий демократик ҳаракатининг қолдирган мероси ҳақида кенг жамоатчиликка маълумот берадиган Жадидчилик давлат музейи, афсуски, ҳозиргача Ўзбекистонда йўқ! Тошкентдаги Қатағон қурбонлари хотираси музейи бу жадидчилик меросини эмас, фақат Сталин даврида қатағон қилинганлар учун ташкил этилган алоҳида музейдир.

Учинчидан, Туркистондаги Жадидчилик ҳаракати фақат Ўзбекистондагина эмас, Марказий Осиёдаги бошқа қардош жумҳуриятлар бўлган Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркманистон учун, қолаверса Озарбайжон ва Россия Федерациясидаги Татаристон, Бошқирдистон ва Қрим республикалари учун ҳам катта аҳамиятга эга бўлишига қарамай, мазкур давлатларнинг бирортасида ҳам ҳозиргача Жадидчилик музейи ташкил этилган эмас.

Тўртинчидан, Бухоро жадидлари Усмон Хўжа ва Отаулла Хўжаевнинг оталари Пўлатхўжа томонидан 1860-1870 йиллар орасида қурилган каттакон ҳовлисида 1914 йилдан бошлаб жадид мактаби фаолият олиб борган.

Шунинг учун Бухородаги Усмон Хўжа уйининг Жадидчилик музейи бўлиб тикланиши, ёлғиз Ўзбекистон учун эмас, Марказий Осиёдаги барча давлатлар ва қолаверса бутун жаҳон учун катта аҳамиятга эга халқаро маданий марказга айланади. Жаҳоннинг турли мамлакатларидан келган сайёҳлар Бухородаги бу Жадидчилик музейини зиёрат қилганида Ўзбекистон ва умуман Туркистондаги бу улкан маданий мерос билан ҳам танишади. Жадидчилик давридаги маърифий, маданий ва демократик фаолиятлар чет эл сайёҳларини ҳайратда қолдиради. Бўлажак Бухородаги Жадидчилик музейи фақатгина бир оддий музей бўлиб қолмасдан, айни пайтда илмий тадқиқот маркази ҳам бўлиши керак. Бунинг учун Усмон Хўжа ўғли Темур Хўжа Туркиянинг Истанбул шаҳридаги хусусий кутубхонасида мавжуд бўлган 18 мингга яқин китобларини Бухорода очиладиган бу Жадидчилик музейига совға қилиш

ниятида. Темур Хўжанинг кутубхонасида Туркистоннинг тарихи, маданияти, тили, адабиёти, санъати ҳақида турли чет элларда, айниқса, Германия, Франция, Англия, АҚШ, Туркия, Ҳиндистон, Япония, Россияда нашр этилган илмий китоблар, журналлар, мақолалар, альбомлар, тарихий фотосуратлар, электрон китоб ва манбалардан ташқари отаси Усмон Хўжадан қолган қўлёзмалар, айниқса, буюк файласуф Форобий (870-950)нинг форс тилидаги «Ахлоқ-и Носирий» номли асари, чет элларда ги кутубхоналарда сақланаётган Алишер Навоий ва Муҳаммад Шайбонийхон девони ва асарларининг электроника нусхалари ҳам сақланмоқда. Бу кутубхонанинг энг муҳим бўлимини эса ўзбек, қозоқ, татар, озарбайжон ва бошқа туркий халқларнинг жадид ёзувчиларининг адабий асарлари ва нашр этилган жадидчилик даври матбуотидан газеталар ва журналлар ташкил этади. Булардан ташқари жаҳондаги барча туркий халқларнинг тили, адабиёти борасидаги луғатлар, грамматикага доир асарлар ва адабий асарлар ҳам бу кутубхонада мавжудлиги ҳақида Темур Хўжа хабар бериб, бундай бир кутубхонанинг Бухорода очиладиган Жадидчилик музейида сақланиши жудаям муҳим бир воқеа бўлади, деб таъкидлади. Шу билан бир қаторда Темур Хўжа томонидан ёзилган 100 дан ортиқ илмий ва бадиий китоблар, мингдан ортиқ мақолалар ҳам бу рўйхатдан ўрин олади Ўзбекистондаги олимлардан ташқари Марказий Осиёдаги қардош республикалар ва жаҳоннинг турли давлатларидан олимлар, талабалар, тақдиқотчилар ҳам бу музейни кўриш ва кутубхонадан фойдаланиш мақсадида албатта Бухорога келишади, деган умиддамиз. Бухородаги Жадидлар мероси музейи ва давлат кутубхонаси айни пайтда илмий тадқиқот маркази бўлиб ҳам илм-фанга хизмат қилиши зарурдир. Бу музей, кутубхона ва илмий марказни бошқарадиган илмий ҳайъатдан ташқари дунёнинг турли олимлар бу илмий марказ билан ҳамкорлик олиб боришларига ишончимиз комил.

Дарҳақиқат, Бухородажадидлар мероси давлат тарихий музейининг очилиши минг-минглаб жадид ота-боболаримиз руҳини шод этади. Ёшларимизни истиқлолнинг қадр-қимматини англаб етишига, қадриятларимизни асраб-авайлашга, жонажон ватанимиз – Янги Ўзбекистонга муносиб фарзанд бўлиб етишга даъват этадиган табаррук масканга айланишига шубҳа йўқ.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мирзиёев Ш. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга Мурожаатномаси // Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. 4-жилд. Тошкент: “Ўзбекистон” – 2020.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Республика Маънавият ва маърифат Кенгашининг мажлисидаги “Маънавият ҳаётимизда янги икуч, Янги ҳаракатга айланиши керак” мавзусидаги нутқи. Халқ сўзи, 2023 йил 23 декабрь
3. Иноятов С. Бухорои шариф хўжалари: Усмон Хўжа, Отаулла Хўжаев, Файзулла Хўжаев аждодлари ва авлодлари шажараси. Бухоро: “Садриддин Салим Бухорий” Дурдона, 2022.
4. Иноятов С. Ражабов Қ. Бухоролик қатағон қилинган уч буюк сиймо: тарих ва тақдир. Уч қисмдан иборат китоб. 2-китоб (Усмон Хўжанинг ҳаёти ва фаолиятига доир маълумотлар). Бухоро: “Садриддин Салим Бухорий” Дурдона, 2023.-448 б.
5. Ражабов Қ. Файзулла Хўжаев. Тошкент: “Абу- матбуот- консалт”, 2011.-48 б.
6. Ҳайитов Ш. Усмон Хўжа Пўлатхўжаев ким эди? // Бухоро мавжлари, 2005, №4, 28-29-б.

YANGI JADIDCHILIK G’OYALARINI AMALGA OSHIRISHNING O’ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Utamuradov Akbar
O’zbekiston milliy universiteti,
“Huquqiy fanlar” kafedrasi professor

Annotatsiya. *Maqolada Yangi O’zbekistonda jadidchilik g’oyalari asosida ta’lim-tarbiya tizimini samarali tashkil etish, pedagoglarning bilim, ko’nikma, kompetensiyalarni rivojlantirish va pedagoglarning individual ta’lim troektoriyalarini shakllantirish masalalari tahlil qilingan.*

Kalit so’zlar. *Yangi jadidchilik g’oyalari, ijtimoiy-gumanitar fanlar, ta’lim, tarbiya, ko’nikma, kompetensiya, individual ta’lim troektoriyasi*

Аннотация. *В статье анализируются вопросы эффективной организации образовательной системы, развития знаний, умений, компетенций педагогов и*

формирования индивидуальных образовательных траекторий педагогов на основе идей модернизма в Новом Узбекистане.

Ключевые слова: *Новые идеи модернизма, социальные и гуманитарные науки, образование, подготовка, навыки, компетенции, индивидуальная образовательная траектория.*

Annotation. The article *analyzes the issues of effective organization of the educational system, development of knowledge, skills, competencies of pedagogues and formation of individual educational trajectories of pedagogues based on the ideas of modernism in New Uzbekistan.*

Key words: *New ideas of modernism, social and humanitarian sciences, education, training, skills, competence, individual education trajectory.*

XXI asrga kelib dunyo mamlakatlar rivojini ta'minlash, reyting darajasini belgilashning asosiy talablaridan biri inson kapitalidir. Ma'lumki, tarixiy taraqqiyot bosqichlarida hamma davrlarda ham ilm, bilim, ma'naviy barkamollik tamaddunlar asosi bo'lib kelgan. Inson kapitalini tashkil etadigan bu parametrlar ta'lim-tarbiya jarayonlariga bog'liqdir. Yusuf Xos Xojibning **"Tarbiya-ta'limning asosidir"** degan hikmatli fikri naqadar to'g'ri va haqiqat ekanligi bugungi kunimizda yaqqol ko'rinib turibdi. O'tgan asrning boshlarida yurtimizda faoliyat ko'rsatgan jadid-ma'rifatparvar bobolarimiz ham yurtni asriy qoloqlikdan olib chiqib, uni mustaqil, obod mamlakatga aylantirishning dastlabki asosi ta'lim-tarbiya deb ta'kidlagan edilar. Abdulla Avloniyning **"Tarbiya biz uchun yo hayot-yo mamot, yo najot-yo halokat, yo saodat-yo falokat masalasidir"** [1] degan konseptual g'oyasi o'z davrida millat ravnaqi uchun qanchalik muhim bo'lgan bo'lsa, hozir ham shunchalik dolzarb ahamiyatga ega. Yangi O'zbekistonda uchinchi renessans poydevorining yaratilishi aynan zamonaviy ilm-fan asoslarini o'rgangan, kamida ikki-uch tilda muloqat qila oladigan, o'zi tanlagan kasb–hunarni mukammal egallagan, ma'nan yetuk yoshlarimizga bog'liqdir. Prezidentimiz Sh Mirziyoyev Respublika Ma'naviyat va marifat kengashining 2023-yil 22-dekabr kuni bo'lib o'tgan kengaytirilgan yig'ilishdagi "Ma'naviyat hayotimizda yangi kuch, yangi harakatga aylanishi kerak" deb nomlangan ma'ruzasida ta'kidlaganidek "Mamlakatimiz o'z taraqqiyotining yangi, yuksak bosqichiga kirayotgan hozirgi paytda bizga jadid bobolarimiz kabi g'arb ilm-fan yutuqlari bilan birga, milliy

qadriyatlar ruhida tarbiya topgan yetuk kadrlar suv bilan havodek zarur" [2]. Bu borada mamlakatimizda muayyan islohotlar amalga oshirildi. Oxirgi yetti yilda maktabgacha ta'limda qamrov 27 foizdan 74 foizga yetdi. Yangi maktablar qurilib, qo'shimcha 700 mingta o'quvchi o'rni yaratildi. Prezident maktablari tashkil etildi, ixtisoslashtirilgan maktablar ko'paydi. Oliy o'quv yurtlari soni 200 tadan oshib, qamrovi 42 foizga yetdi [3].

Prezidentimiz 2024-yil 5-fevralda ijtimoiy sohalardagi ustuvor vazifalar yuzasidan videoselektor yig'ilishida ta'lim tizimini yanada takomillashtirish bo'yicha bir qator keng ko'lamli tashabbuslarni o'rtaga tashladi. "Bu tashabbuslar yo'lga qo'yilsa, maktab ta'limi bo'yicha ota-onada mas'uliyat, o'qituvchida majburiyat, o'quvchida ishonch, ta'lim va tarbiyada sifat, mahallada esa nazorat bo'ladi" [4] - deb ta'lim samaradorligini ta'minlash mexanizmlarini ko'rsatib berdi. Bugungi kunda o'z ustida ishlayotgan, malakali maktab muallimlariga ham e'tibor kuchaydi. Ammo ta'lim jarayonlarida muayyan kamchilik, nuqsonlar mavjud. Prezidentimiz ta'kidlaganidek, "Agar rahbarlar, muallimlar, Yangi O'zbekistonga munosib harakat qilsa, farzandlarimizni davr talabiga mos o'qitishimiz mumkin. Xalqimiz bizga eng kata boyligini – zurriyodini ishonib beryapti. Bu juda katta mas'uliyat. Shuni his qilib, o'zimizni qiynab, maktabni isloh qilsak, kelajakka zamin yaratamiz" [5]. Ma'naviyat, ma'rifat, madaniyat maktabdan boshlandi. Ma'rifatparvar jadid bobomiz Abdurauf Fitrat **"Hayot yo'lida birinchi masala maktab masalasidir,"** degan edi. Maktabni o'zgartirmasdan turib, mamlakatni taraqqiy ettirib bo'lmaydi. Shuning uchun Prezidentimiz Sh Mirziyoyev **"O'qituvchi va pedagoglarni maktab ta'limi sohasidagi islohotlarni amalga oshirishda eng yaqin yordamchi deb bilaman,"** degan edi. Bugungi kunda mamlakatimiz ta'lim tizimida tub o'zgarishlar amalga oshirilmoqda. Ta'lim muassalarining moddiy texnik ta'minoti yaxshilandi.Sifatli ta'lim bozori shakllantirilmoqda, raqobatbardosh mutaxassis kadrlar tayyorlashga e'tibor kuchaytirilmoqda, akademik mustaqillik berilmoqda, uzluksiz ta'lim tizimining turli bosqichlarida

nodavlat va qo'shma ta'lim muassalarining soni ko'payib bormoqda. Shunday bo`lsada "O'zbekiston-2030 strategiyasi"da uzluksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, sifatli ta'lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, mexnat bozorini zamonaviy extiyojlariga mos yuqori malakali kadrlar tayyorlash siyosatini davom ettirish, ustuvor vazifalar sifatida belgilanmoqda.

Ma'lumki, ta'lim va tarbiyaning samarali bo'lishi bilim, ko'nikma, malakalarning shakllanganligi asosan ta'lim tizimi darajasi, ta'lim metodikasining takomillashuvi, pedagogik mahorati bilan belgilanadi. Shuningdek, ta'lim samarodorligi ichki shart-sharoitlarga xususan o'qituvchining individual xususiyatlariga xam bog'likdir. Afsuski, bugungi kunda ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'qitishda yuqorida ko'rsatib o'tilgan ko'rsatkichlar bo'yicha zamonaviy talablarga to'liq javob bermaydi. Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev «Milliy ma'naviyatimizni rivojlantirish, uni xalqimiz, ayniqsa yoshlarimiz hayotiga singdirishda ijtimoiy gumanitar fanlarni ahmiyati juda katta. Afsus, bu fanlar rivoji zamondan orqada qolmoqda» [6] - deya ta'kidlaganlar. Zamonaviy sharoitda ta'lim jarayonining barcha imkoniyatlaridan samarali foydalangan holda shaxsni rivojlantirish, ijtimoiylashtirish va unda mustaqil, tanqidiy, ijobiy fikrlash qobiliyatlarini tarbiyalashga yo'naltirilishi asosiy talabdir. O'zida ana shu imkoniyatlarni namoyon eta olgan ta'lim individual ta'lim troyektoriyasi deb ataladi. U o'quvchilarning fikrlash va intilish imkoniyatlarini hisobga olgan holda, individual xususiyatlarini qobiliyatlarini iqtidorlarini rivojlantirishga mustaqil, ijodiy, tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini tarbiyalashga qaratilgan ta'lim shaklidir.

Ijtimoiy-gumanitar soha mutaxassislarining malakaviy darajasini zamonaviy talablar asosida shakllantirishda mavjud kamchiliklarga quyidagilarni aytib o'tishimiz mumkin.

- Yuqorida aytganimizdek, malaka oshirish jarayonida pedagogik kasbiy malakani oshirishda doimiy ish olib borilmaydi;
- Ta'lim sohasida xalqaro tajribadan foydalanyapmiz, biroq ko'p joylarda

moddiy-texnik bazani yaxshi emasligi, ta’minlanmaganligi, yetarli darajada shart-sharoitlar yaratilmaganligi sababli olingan nazariyalar amaliyotga qo’llanilmay qolishi;

- Ta’lim sohasida ijtimoiy-gumanitar fanlar sohasida faoliyat yurituvchi pedagoglarga nisbatan yetarli baho berilmasligi, misol uchun ma’naviyat, tarbiya, tarix, falsafa, siyosatshunoslik kabi ijtimoiy fanlar nimaga kerak, deyilishi soha mutaxassislarining maqomiga salbiy ta’sirini o’tkazmoqda;

- Ijtimoiy-gumanitar soha mutaxassilariga beriladigan ish haqining pastligi;

- Pedagog kadrlar malaka oshirib bo’lganidan keyin, uning samaradorligi bo’yicha monitoring, tahlillarning mavjud emasligi shu va boshqa kamchiliklarni aytib o’tishimiz mumkin.

- Ijtimoiy-gumanitar soha mutaxassislarining malakaviy darajasini zamonaviy talablar asosida shakllantirishda mavjud kamchiliklarni bartaraf etish mexanizmlari professional ta’lim tizimi boshqaruv hamda pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini takomillashtirishning eng muhim vazifalari deb quyidagilarni hisoblash maqsadga muvofiqdir: Birinchidan, boshqaruv va pedagog kadrlarning mustaqil ish natijalari, o‘z ustida ishlash, turli tanlovlarda ishtirok etish va boshqa kasbiy faoliyatida erishgan yutuqlarini o‘zida aks ettirgan elektron portfolio tizimini joriy etish; ikkinchidan, malaka oshirish jarayonlarini tashkil etishda internet jahon axborot tarmog‘i, multimedia tizimlari va masofadan o‘qitish usullaridan va vebinar texnologiyalari imkoniyatlaridan foydalanish hamda boshqaruv va pedagog kadrlarning axborot-kommunikatsiya va innovatsion texnologiyalarni egallash va ularni o‘quv jarayoniga faol tatbiq etish ko‘nikmalarini rivojlantirish; uchunchidan, boshqaruv va pedagog kadrlarning kasbiy mahoratini muntazam oshirish asosida ularning texnologik taraqqiyot hamda o‘qitilayotgan fanlar bo‘yicha innovatsiyalar, shuningdek o‘quv jarayonini tashkil etishning zamonaviy uslublari sohalaridagi ko‘nikmalarini rivojlantirish; to`rtinchidan,

zamonaviy ta’lim va innovatsion texnologiyalar, ilg‘or xorijiy tajribani keng joriy etgan holda boshqaruv va pedagog kadrlarning malakasini oshirish bo‘yicha ta’lim dasturlarini doimiy yangilab borish hamda ta’lim jarayoniga joriy etish; beshinchidan, malaka oshirishning bevosita va kasbiy faoliyatga aloqador bilvosita shakllarini bir-birini to‘ldirish tamoyillari asosida amaliyotga joriy etishini ta’minlash; oltinchidan, boshqaruv va pedagog kadrlarning ilmiy-pedagogik salohiyatidan kelib chiqib ularning kasbiy ehtiyojlarni qanoatlantirishga yo‘naltirilgan uzluksiz malaka oshirishning shakllarini mustaqil tanlash va o‘zlashtirish imkoniyatini yaratish.

Shuningdek, malaka oshirishning bilvosita shakllarini amaliyotga to‘liq joriy etish, boshqaruv va pedagog kadrlarning ilmiy va ilmiy-pedagogik faoliyati natijalarini inobatga oladigan, tabaqalashtirilgan uzluksiz malaka oshirish jarayonlarini rivojlantirish asosida malaka oshirishning muqobil shakllarini joriy etish muhim vazifa sanaladi. Jumladan ishlab chiqarishdan ajralmagan holdagi masofadan o‘qitish ta’lim usullari orqali malaka oshirishning onlayn (videoma’ruzalar, maslahatlar, nazorat turlarini masofadan turib real vaqt rejimida o‘tkazish) va offlayn (masofaviy ta’lim tizimidagi tegishli o‘quv-metodik resurslarni mustaqil ravishda o‘zlashtirish) shaklini joriy etish;

Pedagog ta’lim jarayonida individual ta’lim trayektoriyasi turlaridan foydalanar ekan, bir qator shartlarga qat’iy rioya etishi kerak. Ushbu talablar quyidagilaran iborat: har bir talabani alohida, o‘ziga xos shaxs sifatida ko‘ra olishi, talabani hurmat qilishi, talabaning ruhiy holatini to‘g‘ri baholay olishi, talabaning xohish-istak, qiziqishlarini inobatga olishi, har bir talabaga tolerant munosabatda bo‘lishi, talabaning kuchi, imkoniyati va intilishlariga ishonch bildirishi, har bir talaba uchun qulay ta’lim muhitini yaratishi, talabalarning mustaqil yoki kichik guruhlarga erkin ishlashlari uchun imkoniyat yaratish, talabalarni o‘z faoliyatlarini mustaqil nazorat qilish, faoliyati samaradorligini aniqlash, yutuqlarning omillari va yo‘l qo‘yilgan xatolarning oqibatlarini tahlil

qilish o‘rgatish, ta’lim jarayonida hech bir talabaga tazyiq o‘tkazmaslik, alohida talabaning kamchiliklarini bo‘rttirib ko‘rsatmaslik, bordi-yu, talaba tomonidan bilimlarni o‘zlashtira olmaslik, ta’lim jarayonida o‘zini odobsiz tutish holati qayd etilsa, u holda qat’iy xulosa chiqarmasdan, buning sabablarini aniqlash, aniqlangan sabablar asosida talabaning sha’ni, g‘ururiga ziyon etkazmagan holda u tomonidan bilimlarni o‘zlashtira olmaslik, o‘zini odobsiz tutish kabi holatlarni bartaraf etish, ta’lim jarayonida har bir talaba uchun **“muvaffaqiyat muhiti”ni** yarata olish, har bir talabaga ta’lim olisha muvaffaqiyatga erisha olishiga yordam berish, talabaning qobiliyatini o‘stirish, shaxs sifatida rivojlanishiga yordam berish, individual ta’lim trayektoriyasida talabani ta’lim tizimiga pedagog sifatida har bir talabaning hurmati va ishonchini qozona olishi moslashtirishni emas, aksincha, uning individual xususiyatlarini inobatga olgan holda har tomonlama rivojlanishi, shaxs sifatida kamolotga yetishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishni nazarda tutadi. Bu turdagi ta’lim talabalarni o‘z-o‘zini rivojlantirishga, mustaqil bilim olishga, o‘zining ichki imkoniyatlari, qobiliyatlarini to‘la namoyon eta olishi, bilish faolligini oshirish uchun zarur sharoitni vujudga keltirishi zarur.

Yuqoridagi mulohazalardan kelib chiqgan holda:

- **“Bilim – har bir inson uchun”** g’oyasi asosida talabalar individual ta’lim trayektoriyasini amalga oshirish jarayonida o’quv materiallarni o‘zlashtirishga ijodiy, tanqidiy, yondashishni, yangi g‘oyalarni ilgari surish, ularni asoslash, o‘z fikrini himoya qilish, muammoli vaziyatlarda samarali yechim topish ko‘nikma, malakalarini shakllantirish.

- O‘quv dasturlar va darsliklar mamlakatimizda ta’limning asosiy qismi sifatida qaraladi. Shu nuqtai nazardan ta’limning sifatsizligi shu ikkalasining aybi deb ham hisoblanadi. O‘quv dasturlari murakkab emas, oddiy bo‘lishi, ko‘p o‘zgartirilmasligi va darsliklar juda ko‘payib ketmasligi maqsadga muvofiqdir. Pedagoglar har bir sohaga mos kitobni tanlay olgan holda, qiziqishlar inobatga

olingan holda dars o‘tishsa, talabalarda ham saviya, ham dunyoqarash oshadi.

- Pedagoglar o‘zlari uchun **“Hayot davomida o‘qish”** tamoyili asosida kasbiy rivojlanishning individual ta’lim trayektoriyasini tuzib doimiy tarzda amalga oshirib borish pedagog uchun o‘z ustida ishlashning muhim omilidir. Pedagoglar kasbiy malakasini oshirishni doimiy olib borishi yuqori samaradorlikka olib keladi. Hozirda bizda bir yilda bir yoki ma’lum yillarda bir malaka oshirish kurslari amalga oshiriladi va bu o‘z navbatida yangi dars o‘tish texnologiyalaridan bexabarlikka olib keladi. Pedagoglar uchun haftasiga kamida ikki soatli malaka oshirish kurslari tashkil etish ham muammoga yana bir yechim hisoblanadi.

- Iqtisodiy tomonlama pedagoglar o‘z kasbi bilan faxrlangan holda yetarli daromadga ega bo‘lishini davlat tomonidan ta’minlab berilishi lozim. Bu o‘z navbatida pedagoglarning o‘z ishi qolib, qo‘shimcha daromad olishga intilishlarini yuqotib, diqqat markazi har bir talabani yetuk shaxs sifatida tarbiyalashga sabab bo‘ladi.

Individual ta’lim trayektoriyasi malaka oshirish muhitining chegaralarini, imkoniyatlarini kengaytiradi, pedagoglarda motivlarining mustahkamlanishi, kasbiy kompetentliligini uzluksiz rivojlantirishning qulay va samarali vositalarini tanlash hamda amalga oshirishga sharoit yaratadi. Shuningdek, pedagoglarning individual xususiyatlari, qiziqishlari, kasbiy qiyinchiliklari, ehtiyojlari, shaxsiy motivlari, tajribasi, malaka darajasi va ijtimoiy imkoniyatlarini inobatga olishga xizmat qiladi. Pedagogning individual ta’lim trayektoriyasini tuzish undan kasbiy ehtiyojlari miqdorini anglash, baholay olish, loyihalash va rivojlanish nuqtalarini oldindan ko‘ra olish kabi ko‘nikmalarga ega bo‘lishini talab qiladi. Tadqiqot davomida tinglovchilar bilan o‘tkazilgan so‘rovnomalar natijalari pedagoglar individual ta’lim trayektoriyasini tuzish va amalga oshirishga ijobiy qarashlari hamda unga ehtiyojlari borligini ko‘rsatdi. **“Siz individual ta’lim trayektoriyasini tuzish orqali malaka oshirishni samarali deb hisoblaysizmi?”,** - degan savolga

qatnashchilarning ko‘pchiligi ijobiy javob bergan bo‘lsalar-da, ularning 69 foizidan ortig‘i 105 mustaqil ravishda individual ta’lim trayektoriyalarini tuza olmasliklarini belgilaganlar. Bu esa pedagoglarning malaka oshirish shakli, usullari, vositalari haqida yetarlicha ma’lumotga ega emasliklarini hamda individual ta’lim trayektoriyasini tuzish jarayoniga ilmiy-metodik kuzatuvni uyushtirish lozimligini tasdiqlaydi. Shu bilan birgalikda, bu jarayonda malaka oshirish ta’lim muassasasi o‘qituvchilari, metodistlar, tegishli malakaga ega mutaxassislar va pedagogning yaqin o‘zaro ta’siri alohida ahamiyat kasb etadi.

Shunday qilib, mamlakatni modernizatsiya qilish yo‘lida murakkab, keng miqyosli vazifalarni hal etishga qodir bo‘lgan milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalangan yangi avlod kadrlarini tayyorlash ustivor vazifa hisoblanadi. Individual ta’lim trayektoriyasida “darsga ko‘ra ta’lim”ni muomaladan chiqarib, o‘rniga “mavzular bo‘yicha ta’lim” bilan almashtirish davri hisoblanadi. Qadimdan bir jumla bor: **“Har bir xalq o‘zi munosib bo‘lgan boshqaruvga va davlat boshqaruvchilariga ega bo‘ladi”,** - deydi. Davlatning kuchi va zaifligi, xalqning taraqqiyotini belgilovchi me’zon bu – ta’lim tizimi ekan, biz o‘zini boshqara oladigan, jamiyat oldida burch va vazifalarini vijdonan bajaradigan salohiyatli kadrlarni ta’lim va tarbiyada har bir o‘quvchining individual xususiyatlari va qobiliyatlarini inobatga olgan holda shakllantira olamiz. Xulosa shuki, jadid bobolarimizning o`gitlari va ta`lim strategiyalarini Yangi O`zbekistond yoshlarini ta`im-tarbiyasi masalasida qo`llamas ekanmiz, ta`lim sohasida o`ylagan rejalarimiz amalga oshmaydi, natijada millatimiz taqdiri qanday oqibatlarga olib kelishi mumkinligini o`ylab ko`rish kerak bo`ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. A.Avloniy. “Turkiy guliston yoxud axloq” T. Yoshlar nashryoti uyi 2019 5.bet
2. Sh.Mirziyoyev Ijtimoiy sohalardagi ustuvor vazifalar yuzasidan videoselektor yig’ilishi. 2024-yil 5-fevral
3. Sh.Mirziyoyev “Ma’naviyat hayotimizda yangi kuch, yangi harakatga aylanishi kerak” deb nomlangan ma’ruzasi 2023-yil 22-dekabr
4. “O’zbekiston-2030 strategiyasi” O’zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-

158 sonli farmoni va PQ-300 sonli qarori 12.09.2023
5. Sh.Mirziyoyev “Ijtimoiy-gumanitar fanlar rivoji zamondan orqada qolmoqda” ma’ruzasi 20.01.2021

JADIDLAR G‘OYALARI YANGI O‘ZBEKISTON STRATEGIYASI POYDEVORI

Kamilov Abdusalim Abdullayevich, Farg‘ona politexnika instituti “Ijtimoiy fanlar va sport” kafedrasi mudiri, t.f.n.

Annotatsiya: *Mazkur maqolada jadid g‘oyalarining Yangi O‘zbekiston taraqqiyotidagi o‘rni va ahamiyati, Ma’naviyat va ma’rifat kengashi yig‘ilishida Prezidentimizning Yangi O‘zbekiston mafkuraviy qarashlari mezonlari xususida so‘z yuritilgan.*

Kalit so‘zlar – jadid, ma’rifatparvarlik, axloq, «Ertaga kech bo‘ladi», “Tilda, fikrda, ishda birlik”, “Tarixning noma’lum sahifalari”, “Qatag‘on qurbonlari”, “Shahidlar xotirasi” yodgorlik majmuasi.

Аннотация: *В данной статье рассматриваются рол и значение современных идей в развитии Нового Узбекистана, критерии идеологических взглядов Президента Нового Узбекистана на заседании Совета Духовности и Просвещения.*

Ключевые слова: *- современност, просвещение, нравственност, «Завтра будет поздно», «Единство в языке, мысли, труде», «Неизвестные странисы истории», «Жертвы репрессий», мемориалный комплекс «Мемориал шехидов».*

Annatation: *This article discusses the role and importance of modern ideas in the development of New Uzbekistan, the criteria of the President's ideological views of New Uzbekistan at the meeting of the Council of Spirituality and Enlightenment.*

Key words: *- modernity, enlightenment, morality, "Tomorrow will be late", "Unity in language, thought, work", "Unknown pages of history", "Victims of repression", "Memorial of martyrs" memorial complex.*

Jadid ma’rifatparvarlarning bizgacha yetib kelgan tarixiy asarlarida tarbiya bilan bog‘liq bo‘lgan qimmatli ma’lumotlar yozilgan. Ularni tahlil qilish va hayotga tatbiq qilish inson ma’naviy barkamolligini ta’minlashda zarur ahamiyat kasb etadi. Zero, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganidek, “bizning mamlakatimizdagidek boy tarix, bobolarimizdek buyuk allomalar hech qayerda yo‘q. Bu merosni chuqur o‘rganishimiz, xalqimizga, dunyoga yetkaza bilishimiz kerak”[1]. Prezidentimiz Ma’naviyat va ma’rifat kengashi yig‘ilishida O‘zbekiston mafkuraviy sohada raqobatga tayyormi, degan savolni berdi. Uning aytishicha, mamlakat madaniy diplomatiyani kuchaytiradi. Shuningdek, o‘zbek xalqi jadidlar ko‘rsatgan

yo‘ldan og‘ishmay borishi kerakligi ta’kidlandi. Darxaqiqat, Jadidlar strategiyasini asosiy jihatlari taraqqiyotga xizmat qiladi. Prezidentimiz Ma’naviyat va ma’rifat kengashi yig‘ilishida ushbu kengashga o‘zi raislik qilayotganini, hududlarda esa bu sohaga birinchi rahbarlar mas’ul ekanini, chunki «ilm-fan, ta’lim va tarbiya, ma’naviyat ustuvor masala» ekanini eslatdi. Abdulla Avloniyning xotin-qizlarni ilm olishiga, kasb-hunar o‘rganishiga targ‘ib qilib yozgan she’rlari bilan bir qatorda bu masalada tanqidiy qarashlarini keltirish joiz: “Tarbiyani kimlar qilur? Qayda qilinur?” – degan savol keladur. Bu savolga, “birinchi uy tarbiyasi. Bu ona vazifasidur. Ikkinchisi – maktab va madrasa tarbiyasi. Bu ota, muallim, mudarris va hukumat vazifasidur”, deb javob bersak, bir kishi deyurki, “qaysi onalarni aytursiz, bilimsiz boshi pahmoq, qo‘li to‘qmoq onalarmi? O‘zlarida yo‘q tarbiyani qaydan olib berurlar” der [2]. Davlat rahbari iqtisodiy inqiroz va pandemiyaning global miqyosdagi ta’siriga qaramay, mamlakatda ma’naviy-ma’rifiy ishlarni kengaytirish borasida katta sa’y-harakatlar va ishlar amalga oshirilayotganini ta’kidladi. Muhtaram Prezidentimiz «Ertaga kech bo‘ladi» degan savol bilan yuzlandi: «Biz bugungi keskin sharoitda g‘oyaviy-mafkuraviy sohada raqobatga tayyormizmi? Yosh avlodimiz tarbiyasi murakkab zamon talablariga javob berayaptimi?» bugungi kunda , ijtimoiy tarmoqlar orqali asosan chetdan, ba’zan hatto mamlakatning o‘zida ham Konstitutsiya va qonunlarga zid pozisiyalar ilgari surilayotgani, jumladan, diniy e’tiqod niqobi ostida yoshlarni ma’rifatga emas, jaholatga undash holatlari paydo bo‘lmoqda. Bunday vaziyatdan chiqishning yagona yo‘li jamiyatda jaholatga qarshi ma’rifat bilan kurashishni kuchaytirish, ehtiyotkorlik va ogohlikni oshirish lozim, dedi u. Shuningdek, O‘zbekiston o‘zbek madaniy diplomatiyasini jahon miqyosida rivojlantirish, aholi va sayyohlarni mamlakatning boy madaniy merosi bilan keng tanishtirish borasidagi ishlarni yangi bosqichga ko‘tarishini ta’kidladi[3]. «Ma’rifatparvar ajdodlarimizning merosi bugun biz qurayotgan huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyati uchun poydevor bo‘lib xizmat qilishi tabiiy», — dedi

Shavkat Mirziyoyev. «Bu kimgadir yoqadimi yoki yo‘qmi, xalqimiz jadid bobolarimiz ko‘rsatib bergan yo‘ldan og‘ishmay borishi kerak. Chunki ularning g‘oya va dasturlari yangi O‘zbekistonni barpo etish strategiyasi bilan har tomonlama uyg‘un va hamohangdir», — dedi u. Mushtarak tariximizning yorqin sahifalarini tashkil etadigan ma’rifatparvar ajdodlarimizning ibratli faoliyatini, ularning o‘z qimmati va ahamiyatini hamon yo‘qotmasdan kelayotgan boy merosini hamkor davlatlar hamda xalqaro tashkilotlar vakillari, taniqli xorijiy olimlar bilan birgalikda teran tadqiq va targ‘ib etish bizning ustuvor vazifamizdir. O‘z mohiyat e’tiboriga ko‘ra noyob ijtimoiy-siyosiy fenomen bo‘lgan jadidchilik g‘oyasining shakllanishi va taraqqiyotiga doir dunyoning bir qator mamlakatlarida ko‘plab tadqiqotlar yaratilgan bo‘lsa-da, ushbu harakat namoyandalarining Markaziy Osiyo hududida milliy davlatchilik va mintaqaviy o‘ziga xoslikni, fuqarolik jamiyatining rivojlanishiga qo‘shgan ulkan hissasini konseptual va tizimli asosda atroflicha o‘rganish dolzarb masala bo‘lib qolmoqda. Shu nuqtai nazardan qaraganda, taraqqiyparvar ajdodlarimizning ilg‘or g‘oya va qarashlarini tadqiq etish va tizimlashtirish, Turkiston jadidlarining milliy davlatchilik rivojidagi o‘rni va ta’sirini o‘rganish, XX asrning birinchi choragida ular tomonidan barpo etilgan davlat tuzilmalarining qonunchilik bazasini tahlil qilish, dunyoviy, huquqiy va demokratik jamiyat qurishga qaratilgan faoliyatiga tarixiy baho berish, Yangi O‘zbekiston va Uchinchi Renessansni bunyod etishda ushbu merosning mustahkam poydevor bo‘lib xizmat qilishi bilan bog‘liq masalalar bugungi konferensiyaning asosiy muhokama mavzulari etib belgilangani alohida ahamiyatga ega. Barchamizga ayonki, “Tilda, fikrda, ishda birlik” degan ezgu g‘oya bilan maydonga chiqqan jadid bobolarimiz xalqlarimizni jaholat va qoloqlikdan olib chiqish, ularni g‘aflat botqog‘idan qutqarishning asosiy yo‘li – bilim va ma’rifatda, dunyoviy taraqqiyotni egallashda, deb bildilar [4]. Ular shu yo‘lda fidoyilik ko‘rsatib, yangi usul maktablari, teatr va kutubxonalar, nashriyotlar ochdilar. Jamiyat a’zolarining dunyoqarashi va turmush tarzini

o‘zgartirish maqsadida gazeta va jurnallar nashr etdilar. Yoshlarni ilg‘or davlatlarga o‘qishga yubordilar. Shu bilan birga, davlat boshqaruvi, sud-huquq, moliya, soliq tizimlari, yer masalalarini tadrijiy asosda tubdan isloh qilish uchun g‘oyaviy va amaliy harakatlar olib bordilar. Bir so‘z bilan aytganda, ular milliy uyg‘onish, milliy taraqqiyot g‘oyasini ro‘yobga chiqarish uchun bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etdilar[5]. Afsuski, o‘sha davrdagi mavjud vaziyat, ijtimoiy tuzum bu ulug‘vor maqsadlarni amalga oshirishga yo‘l bermadi.

Bugungi kunda Yangi O‘zbekistonda inson qadri ulug‘lanadigan adolatli, erkin va obod jamiyat, xalqparvar davlat, farovon hayot barpo etishga qaratilgan islohotlarimiz jadid bobolarimizning ezgu g‘oya va dasturlariga har jihatdan uyg‘un va hamohangdir. Shu bois, xalqimiz ozodligi va Vatanimiz ravnaqi yo‘lida aziz jonlarini fido qilgan ajdodlarimiz xotirasini abadiylashtirish, ularning faoliyati va merosini yangicha tafakkur asosida o‘rganish hamda targ‘ib etishga alohida e’tibor berilmoqda. Yurtimizda ushbu yo‘nalishda muhim farmon va qarorlar qabul qilinib, har yili 31 avgust – Qatag‘on qurbonlarini yod etish kuni sifatida keng nishonlanmoqda. “Shahidlar xotirasi” yodgorlik majmuasi va jamoat fondi, Qatag‘on qurbonlari xotirasi davlat muzeyi, uning Qoraqalpog‘iston Respublikasi va barcha viloyatlarda hududiy bo‘limlari faoliyat olib bormoqda. Ana shu ishlarimizning mantiqiy davomi sifatida Buxoro shahridagi tarixiy maskanda Jadidchilik tarixi muzeyi tashkil etilmoqda. Bu murakkab davr tarixiga oid ilmiy va badiiy asarlar, “Tarixning noma’lum sahifalari”, “Qatag‘on qurbonlari” nomli ko‘p jildli xotira kitoblari nashr etilmoqda. Badiiy va hujjatli filmlar, ko‘rsatuvlar tayyorlanib, namoyish qilinmoqda. Xalqaro konferensiyalar, ko‘rgazmalar va davra suhbatlari, xotira kechalari, seminarlar muntazam o‘tkazilmoqda. Atoqli ma’rifatparvarlarimiz davlatimizning yuksak mukofotlari bilan taqdirlanmoqda. Ularning aziz nomlari bilan ataladigan yodgorlik majmualari, ta’lim muassasalari, muzeylar, bog‘ va xiyobonlar barpo etilmoqda. Keyingi yillarda O‘zbekiston Oliy sudi tomonidan 1030 dan ziyod mustabid tuzum qatag‘oniga uchragan vatandoshlarimiz nomi

oqlangani tarixiy adolatni tiklash yo‘lidagi yangi qadam bo‘ldi. Ayni vaqtda, yurtimizda har yili avgust oyini “Qatag‘on qurbonlarini yod etish oyi” sifatida o‘tkazish, fidoyi vatandoshlarimiz va ularning avlodlari yashagan va yashayotgan xonadonlarga yodgorlik lavhalari o‘rnatish, ularning vorislari hamda yaqin kishilariga hurmat-e’tibor ko‘rsatish bo‘yicha chora-tadbirlar belgilanmoqda. Mahalla idoralarida “Qatag‘on qurbonlari xotirasi burchaklari” va “Mahalla xotira kitoblari”ni tashkil etish, har yili kamida 100 nafar qatag‘on qurboni hamda jadid bobolarimiz hayoti va faoliyatini aks ettiradigan to‘plam tayyorlash rejalashtirilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. “Mamlakatimizdagi boy tarix, bobolarimizdek buyuk allomalar hech qayerda yo‘q // “Xalq so‘zi” gazetasi. 2018 yil 21 dekabr.
2. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq // Tanlangan asarlar. 37-bet.
3. O`zbekiston Respublikasi Prezidentining “Mahallalarda yoshlar bilan ishlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari” PQ-92-sonli 2022.01.19. https://lex.uz/docs/5831865
4. Sh.M.Mirziyoyev. Erkin va farovon, demokratik O`zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz.- T: “O`zbekiston”, 2017.- B.14.
5. I.A.Karimov. O`zbekiston XXI asr bo`sag`asida: xavfsizlikka taxdid, barqarorlikshartlari va taraqqiyot kafolatlari. -: “O`zbekiston”, 1997.-B. 173-174.

ЮКСАК МАЪНАВИЯТ - ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОН ТАРАҚҚИЁТНИНГ МУҲИМ ОМИЛИ

Тоҳиров Муҳаммадрафиқ Қодирович, т.ф.ф.д (PhD), Фарғона политехника институти Компьютерлашган лойиҳалаш тизимлари факультети декани

Аннотация: *Янги Ўзбекистонни янги инсонларини, мутахассисларини шакллантиришда маънавиятлиликнинг аҳамияти беқиёс. Ўз навбатида тараққиёт стратегиясини амалга оширишда маънавият ҳал қилувчи рол ўйнайди. Маънавий-маърифий ишларни такомиллаштириш борасида олиб борилаётган ислоҳотлар ҳамда ёш авлод таълим-тарбиясига алоҳида эътибор берилаётганлигини фактлар билан асослаб берилган. Шунингдек, маънавият – халқнинг ўзлик тимсоли эканлиги ифодаланган.*

Калит сўзлар: *маънавият, маърифат, мутафаккир, стратегия, тараққиёт, Янги Ўзбекистон, дунёқараш, миллий ғоя.*

Аннотация:*Значение духовности в формировании новых людей и специалистов нового Узбекистана ни с чем не сравнимо. В свою очередь, духовность играет решающую роль в реализации стратегии развития. Реформы, проводимые с целью*

улучшения духовно-просветительской работы, особого внимания к воспитанию молодого поколения, обоснованы фактами. Выражается также, что духовность является символом национальной идентичности.

Ключевые слова: *духовность, просвещение, мыслитель, стратегия, развитие, Новый Узбекистан, мировоззрение, национальная идея.*

Abstract:*The importance of spirituality in the formation of new people and specialists of new Uzbekistan is incomparable. In turn, spirituality plays a decisive role in the implementation of the development strategy. The reforms carried out to improve spiritual and educational work and special attention to the education of the young generation are justified by facts. It is also expressed that spirituality is a symbol of the nation's identity.*

Key words: *spirituality, enlightenment, thinker, strategy, development, New Uzbekistan, outlook, national idea.*

Янги Ўзбекистонда ёш авлод тарбиясига давлат сиёсати даражасида эътибор қаратилиши бу соҳанинг нақадар муҳим аҳамиятга эга эканлигидан далолат беради. Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналишлари бўйича Ҳаракатлар стратегияси ҳамда Тараққиёт стратегиясида белгиланган ёшларга оид давлат сиёсатини такомиллаштириш ёшларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш, уларнинг баркамол бўлиб вояга етиши учун шароитларни яратиш борасида муҳим ҳужжатлар қабул қилинди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш ва соҳани ривожлантиришни янги босқичга кўтариш тўғрисида”ги ПҚ-3160-сонли Қарори маънавий-маърифий соҳада янгича туб бурилиш ясади. “Биз учун маънавият-инсонлар ўртасидаги ўзаро ишонч, ҳурмат ва эътибор, халқ ва давлат келажагини биргаликда қуриш йўлидаги эзгу интилишлар, ибратли фазилатлар мажмуасидир. Бошқача айтганда, маънавият-жамиятдаги барча сиёсий-ижтимоий муносабатларнинг мазмуни ва сифатини белгилайдиган пойдевордир” [1].

Шу билан бирга, 2021 йил йилнинг 26 март куни “Маънавий-маърифий ишлар тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” [2] Президент Қарорининг қабул қилиниши ҳам маънавий-маърифий ишларнинг самараси ва таъсирчанлигини ошириш, кўлами ва

миқѐсини янада кенгайтириш, мамлакат аҳолиси, аввало, ёшлар қалбида амалга оширилаѐтган ислоҳотларга дахлдорлик ҳиссини кучайтириш, соҳадаги ишларни мувофиқлаштиришнинг ягона тизимини яратиш имкониятини бермоқда. Негаки мамлакат тараққиёти ёшлар қўлида, мутахассислар салоҳиятига, билимига боғлиқ экан, демак уларни дунёқарашини ўзгартириш, миллий ғояни сингдириш, аввало, ижтимоий-гуманитар фанларни яхши ўқитиш орқали амалга ошади.

"…Биз Янги Ўзбекистонни барпо этиш ва Учинчи Ренасанс пойдеворини яратишда зиёлиларимизга катта ишонч билан қараймиз"[3]. Янги Ўзбекистон Тараққиёт стратегиясини амалга оширишда зиёлиларнинг ўрни беқиёс каттадир. Зиёлилик билимдонлик, маънавиятлилик, маърифатлилик орқали намоён бўлади. Маънавият – жамиятнинг юраги, кўксидаги туморидир. Тумор - инсонни яхши – ёмондан асрагани каби маънавият ҳам жамиятни яхши – ёмондан асрайди. Яна ҳам тўғрироғи маънавиятсиз - жамият йўқ. Дарҳақиқат, мамлакат тараққиёти биринчи галда ёшларга боғлиқ бўлиб, ёшларни ақл-идрокли, билимли, ориятли, дид-фаросатли қилиб тарбиялашимиз шарт. Ёшлар тарбиясида, аввало, оила масъул. Кўпинча ота-оналар ўз айбларини мактабга ағдарадилар. Ҳолбуки, мактабнинг биринчи галдаги вазифаси болага билим беришдир. Болани шахс сифатида шаклланиши оилага боғлиқ. Конституциямизда оила – давлатнинг кичик ячейкаси деб бекорга белгилаб қўйилмаган. Инсон турмуш тарзини янгилаш, ўзгартиришни давр тақозо қилмоқда. Янги турмуш тарзининг шакллантиришда маънавиятнинг роли беқиёсдир. Қарор **Янги Ўзбекистонни янги ёшлари дунёқарашини ҳосил қилишига** хизмат қилади.

Халқимиз қадимдан маънавиятли бўлган. Бутун дунё

халқларига ўз билимлари, эътиқодлари, мардликлари, ватанпарварликлари, оилапарварликлари, тарбиячиликлари билан ўрнак бўлиб келганлар. Ўтмишдан халқимиз – оилапарвар бўлган. Оила – маънавиятлиликни шакллантириш воситасидир. Қуръони Каримда “фарзандлар – жаннат райҳонларидир” – деган фикр келтирилган. Фарзандларни комил инсонлар қилиб тарбиялаш эса эр-хотинни инсонийлик фарзларидир. Ислом таълимотида оила, фарзанд тарбияси, инсонлар ўртасида иззат-ҳурмат муҳим эканлигини кўрсатиб ўтилган. Мутафаккир Шайх Азизиддин Насафий: “Комил инсонда тўрт нарса камолга етган бўлади: - яъни яхши сўз, яхши амал, яхши хулқ ва маърифат” – деган эди. Бу тўрт, айтиш мумкин бўлса фарзни болага аввало, ота-она ўргатиши керак бўлади. Чунки, маънавиятли оила – жамият таянчи ҳисобланади.

Юқорида келтирилган қарорда “2021-2023 йилларда Маънавият ва маърифат масканларини барпо этиш” вазифаси белгиланган эди. Ҳар бир туман, қишлоқ марказларида Маънавият ва маърифат масканларини барпо этиш бу ёшлар дунёқарашини ўзгартиришига, миллий урф-одатларимизни, миллий қадриятларимизга ҳурмат билан муносабатда бўлишига ўргатиши шубҳасиз. Шу билан биргаликда ҳар бир маҳалла гузарларида, ҳар бир ташкилот биносида зиё маскани “Маънавият ва маърифат” хоналари ташкил этилса, бу хонада Президентимиз Ш.М.Мирзиёев асарлари “Халқ сўзи”, “Янги Ўзбекистон”, “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, “Китоб дунёси”, “Ҳуррият”, “Ишонч” каби газеталар “Тафаккур”, “Маънавий ҳаёт”, “Жаҳон адабиёти”, “Шарқ юлдузи” каби журналлар мавжуд бўлса ташкилотга, корхонага ташриф буюрган фуқаролар ёки ишчи-хизматчилар бундай зиё масканидан яхшилик, эзгулик, инсонийлик нурларидан баҳраманд бўлардилар.

Таълим тарбия сифати ва маънавий ишлар самарадорлигини

оширишда биринчи навбатда ёшларга маънавий, ғоявий, билим ва тарбия бериш ҳамда уларга жамият манфаатларига зид зарарли ғояларга қарши мафкуравий иммунитетни таркиб топтириш орқали Янги Ўзбекистонни буюк келажакка эришиш ҳар томонлама етук ёшларни вояга етказиш муҳим аҳамият касб этади. Кичик ёшдаги болаларнинг мактабгача таълим билан қамраб олиш даражаси тўрт йил давомида икки баробар ортиб 60% га етди. Боғчалар сони эса уч баробарга кўрайиб, ўн тўрт мингдан ошди. Бу йил олий таълимга қабул параметрлари 2022 йилга нисбатан икки ярим баробарга ўсди ёшларимизни олий таълим билан қамраб олиш даражаси 9 фоиздан 25 фоизга етди[4]. Шунингдек, давлат бюджетдан 600 миллиард сўм субсидия берилиши ҳисобидан қўшимча равишда икки мингта нодавлат боғчалар ташкил этилиб, хусусий сектор улуши 25%га етказилади. Олий таълим сифатини оширишга алоҳида эътибор қаратилди. Олий таълимга ажратилган давлат грантлари сони камида 25%га оширилиб, эҳтиёжманд оилалар қизлари учун гранд сонини икки баробарга кўпайиб, икки мингтага етказалди. Аъло баҳоларга ўқиётган, ижтимоий ҳимояга муҳтож қизлар учун махсус стипендиялар жорий этилди. Олийгоҳлар ва таълим тизимининг қуйи бўғинлари ўртасидаги узвийликни кучайтириш мақсадида 65 та академик лицей олий ўқув юртлари тасарруфига ўтказилиб, 187 та техникум ҳам ўз йўналиши бўйича турдош олийгоҳ ва тармоқ корхоналарига бириктирилганлиги эътиборга моликдир. Шу муносабат билан жорий йилда “Эл-юрт умиди” жамғармаси орқали етакчи хорижий олий ўқув юртларининг магистратура ва докторантурасида ўқишга юбориладиган ёшлар сони 5 баробарга оширилди. Келгуси йилда илм-фан соҳасида олийгоҳлар ва илмий ташкилотлардаги докторантлар сони 4,5 мингтага етказилди ёки 2021-2022 йилларгига нисбатан 3 баробарга оширилди [5].

Жаҳон тарихига назар солсак, ҳар бир халқ аввало маънавий бирлашуви, миллий ғояси билан юксалган. Бугун янги ҳаёт қуриш, ривожланган давлатлар қаторига чиқиш йўлидан бораётган мамлакатимизда ҳам миллий ғоя масаласи жуда муҳим аҳамиятга эгадир. Республика Маънавия ва маърифат кенгаши раиси Президент эканлиги белгилаб қўйилди. Бу ўзгариш маънавий-маърифий ишларни давлатимиз сиёсатида янада юксак ўринга кўтарди. “Агар жамият ҳаётининг танаси иқтисодиёт бўлса, унинг жони ва руҳи маънавиятдир” [6]. Янги Ўзбекистоннинг мафкураси эзгулик, одамийлик, гуманизм ғояси бўлади. Биз мафкура деганда, аввало, фикр тарбиясини, миллий ва умуминсоний қадриятлар тарбиясини тушунамиз. Улар халқимизнинг неча минг йиллик ҳаётий тушунча ва қадриятларига асосланади.

Умуман олганда, сўнги йилларда мамлакатимизда амалга оширилаётган кенг қамровли ислоҳотлар ва бунёдкорлик ишлари “Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари” тамойилига асосланади. Бу борада олиб борилаётган муҳим ишларга қарамасдан, ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий соҳалардаги янгиланишлар жараёнида маънавий-маърифий ислоҳотларнинг самарадорлигига тўсиқ бўлаётган бир қатор тизимли муаммолар сақланиб қолмоқда. Хусусан, маънавий-маърифий жараёнларни ташкил этишда яхлит тизим мавжуд эмас, халқимиз, айниқса, ёшларни маънавий таҳдидлардан ҳимоя қилиш борасида етарли даражада ташкилий-амалий ва илмий-тадқиқот ишлари олиб борилмаяпти, ушбу йўналишда давлат ташкилотлари, фуқаролик жамияти институтлари, оммавий ахборот воситалари ҳамда хусусий секторнинг ижтимоий ҳамкорлиги самарали йўлга қўйилмаган. Шу сабабли мавжуд муаммоларни ҳал этиш, маънавий-маърифий ишларнинг самараси ва таъсирчанлигини ошириш, кўлами ва миқёсини янада кенгайтириш, мамлакат аҳолиси, аввало, ёшлар қалбида амалга

оширилаётган ислоҳотларга дахлдорлик ҳиссини кучайтириш, соҳадаги ишларни мувофиқлаштиришнинг ягона тизимини яратиш зарур.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ш.М.Мирзиёев. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2021 йил, 267-бет.
2. Ш.М.Мирзиёев. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2021 йил, 42-бет.
3. Маънавий-маърифий ишлар тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори, 26.03.2021 йилдаги ПҚ-5040-сон. https://lex.uz/docs/5344692
4. Ш.М.Мирзиёев Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. – Тошкент: “Ўзбекистон”. 2020.
5. Салимов О, Қ.Қуронбоев ва б. Миллий тикланишдан миллий юксалиш сари. – Тошкент: “Ёшлар нашриёт уйи”. 2019.
6. Ш.М.Мирзиёев Жамият ҳаётининг танаси иқтисодиёт бўлса, унинг жони ва руҳи маънавиятдир // Халқ сўзи 2021 йил 20 январ.

КОНГЫР-ХОДЖА ХОДЖИКОВ И СЕРАЛИ ЛАПИН – ЯРКИЕ ПРЕДСТАВИТЕЛИ ТУРКЕСТАНСКОГО ДЖАДИДИЗМА

Ходжикова Сауле Кулахмедовна, потомок К.-Х.Ходжикова и С.Лапина, Казахстанское историко- просветительское общество «Адилет». Член Союза художников, Член Союза кинематографистов РК, г.Алматы, Казахстан

Annotatsiya: *Maqolada 19-asr oxiri — 20-asr boshlarida Turkiston o‘lkasida xalq vatanparvarlik harakatida faol ishtirok etgan jadidchilik yo‘nalishining ikki ilg‘or arbobi, taniqli siyosatchi, huquqshunos, islomchi, va olim Serali Lapin va uning kuyovi, turkistonlik jadid-ma’rifatparvar olim, davlat va jamoat arbobi Qo‘ng‘irxo‘ja Hojiqov. Yangi usul ta'lim sohasida ishlagan Xojikovning tarjimai holi ochib berilgan: u maktablar ochgan, qozoq maktablari uchun birinchi asar yaratgan va boshqalar. Hojikovning jadidisiya asoschisi Ismoil Gasprigskiy va turkiy madaniyat klassigi Mahmud-xo‘ja Behbudiy bilan aloqalari qayd etilgan. Ularning Turkiston (Qo‘qon) Muxtoriyati rahbariyatidagi ishtiroki haqida ma’lumot beriladi. Keyingi Seraglida Lapin bolsheviklar bilan qarama-qarshilikka o'tdi. Hojikov jadidchilik g‘oyalarini targ‘ib qilish maqsadida yangi hukumat tomoniga o‘tdi. Ammo keyinroq K.-H. Xojikov bolshevik terrorining qurboni bo'ldi va 1938 yilda Olmaotada otib tashlangan. S. Lapin 1919 yilda noaniq sharoitda Samarqandda vafot etadi.*

Tayanch so‘zlar: *jadidchilik, Turkiston o‘lkasi, yangi usul maktabi, tarbiyachi, boshlovchi, turkiy.*

Аннотация*: В статье освещается жизнедеятельность двух прогрессивных деятелей джадидского направления, активно участвовавших в народно-патриотическом движении в Туркестанского края конца XIX начала XX века, широко известного политика, юриста, исламиста, и ученого Серали Лапина и его зятя*

туркестанского джадида-просветителя, ученого, государственного и общественного деятеля Конгыр-Ходжи Ходжикова. Раскрывается биография Ходжикова, работавгего на ниве новометодного образования: открыитие им школ, создание первого букваря для казахских щкол и других. Упоминаются связи Ходжикова с родоначальником джадидизиа Исмаилом Гаспригским и классиком тюрксеой культуры Махмуд-Ходжой Бехбуди. Сообщается об их участии в руководстве Туркестанской (Кокандской) Автономии. В ддальнейшем Серали Лапин перешел к конфронтации с большевикам. Ходжиков перешел на сторону новой власти, с целью продвигать идеи джадидизма. Но впоследствии, К.-Х. Ходжиков стынет жертвой большевистского террора, будет расстрелян в 1938 году в Алма-Ате. С.Лапин умрет в Самарканде при невыясненных обстоятельствах в 1919 году.

***Ключевые слова**: Джадидизм, Туркестанский край, новометодная школа, просветитель, букварь, тюркский.*

***Abstract:** The article highlights the life activities of two progressive figures of the Jadid direction, who actively participated in the people's patriotic movement in the Turkestan region at the end of the 19th and early 20th centuries, a well-known politician, lawyer, Islamist, and scientist Serali Lapin and his son-in-law, the Turkestan Jadid-enlightenment scientist, statesman and public figure Kongyr-Khoja Khodzhikov. The biography of Khodzhikov who worked in the field of new method education is revealed. He opened schools, created the first primer for Kazakh schools and others. Khodzhikov's connections with the founder of Jadidisia Ismail Gasprigsky and the classic of Turkic culture Mahmud-Khodzha Behbudi are mentioned. Their participation in the leadership of the Turkestan (Kokand) Autonomy is also reported. In further Seragli Lapin moved on to confrontation with the Bolsheviks. Khodzhikov went over to the side of the new government in order to promote the ideas of Jadidism. But later K.-H. Khodzhikov became a victim of Bolshevik terror and was shot in 1938 in Alma-Ata. S.Lapin would die in Samarkand under unclear circumstances in 1919.*

***Key words:** Jadidism, Turkestan region, new method school, educator, primer, Turkic*

На сегодняшний день все более увеличивается интерес к истории национальной интеллигенции. Этой Историей стала История джадидского движения, в которой тюркоязычная, в том числе, казахская интеллигенция, сыграла судьбоносную роль в развитии государственности страны. Джадидизм стал предтечей национально патриотической борьбы за прогрессивные изменения и демократизацию общественного строя Туркестанского края. Это были первопроходцы, которые внесли огромный вклад в становление социально-политической, экономической и культурной жизни своего ирода. Среди них – первые туркестанские интеллектуалы-прогрессисты: Серали Лапин и Конгыр-Ходжа Ходжиков.

Серали Лапин (1869-1919) – выдающийся политический деятель Средней Азии конца XIX начала XX века, блестяще образованный юрист и ученый-востоковед, глава партии «Шура-и-Улема», педагог и общественный деятель. Впервые его имя стало известно в Казахстане в 1975 году - его племянник Кулахмет Ходжиков, видный деятель казахской культуры сделал упоминание в Казахской Советской Энциклопедии о своем выдающемся нагаши (родном брате матери Латипы, тоже известной в республике первой казахской театральной художницы). С отцом Кулахмета - Конгыр-Ходжой Ходжиковым, поскольку Конгыр- Ходжа женился на его сестре Латипе, Серали связывали не только родственные узы.

Оба, С.Лапин и К.Ходжиков окажутся у истоков национально-патриотического движения и будут ратовать за смену общественного сознания. Оба они станут на защиту своего народа в тяжелые для него времена. Будут внедрять прогрессивные идеи джадидизма и просветительства. Бок о бок займутся научными изысканиями по истории, культуры, ориенталистики и охраны памятников старины.

Как только Серали Лапин закончил Туркестанскую учительскую семинарию, он сразу же он стал делать успехи в своей профессиональной карьере и проявлять незаурядные способности. Начальство семинарии благоволили ему. После успешного окончания семинарии в 1889 г. вопреки, существующего правила, согласно которого в должности преподавателя семинарии имели право работать только выпускники центральных вузов православного вероисповедания, Серали Мунайтбасович, все же, бы был принят на рабоу в указанную семинарии преподавателем русского языка. За период неполных трех лет Серали Лапин завоевал большой авторитет, как среди учащихся, так и среди высшего начальства семинарии и администрации Туркестанского края. В 1892 году он поступает работать переводчиком Самаркандского

областного суда, а через год назначается переводчиком при военном губернаторе Самаркандской области. Его имя известно самому генерал-губернатору, он часто упоминается положительно в рапортах и характеристиках. Так приказом по Туркестанскому краю от 29 августа 1900 Коллежскому Регистратору, переводчику при Военном Губернаторе Самарканской области Лапину была объявлена благодарность за успешно проведенную командировку. Летом 1900 года Серали Мунайтбасовичу было доверено руководить первой поездкой учащихся в Европейскую Россию, организованную, в целях знакомства туземной молодежи, с развитием промышленности и сельского хозяйства, культурой, традиций и укладом жизни и условиями труда населения России. Эта поездка была очень удачной. Экскурсанты во главе с С.Лапиным проехали по всем крупным городам России. В Петербурге они посетили окрестные города и сёла. Их представили царю и членам его семьи. Экскурсанты осматривали дворцы, здания, соборы, музеи, посещали оперные и драматические театры, были в зоопарке. Благодаря своим незаурядным способностям и упорству в достижении успеха Серали был одним из немногих казахов дореволюционного периода, кто был удостоен ряда высочайших наград и чести, быть приближенным к царской администрации. В конечном итоге, ему было пожаловано множество бронзовых, серебряных и золотых медалей. Он часто прикомандироваться в качестве переводчика, для сопровождения высоких особ: командующего войсками Туркестанского военного округа генерал-губернатора барона А. Б. Вревского в Керки и в Бухару. Затем в 1898 году был направлен в Ферганскую и Сырдарьинскую области, для сопровождения министра путей сообщения России. Участвовал в 1898 года в экспедиции принца Ольденбургского по предупреборьбе с чумой и т. д. Он также сопровождал его превосходительство С.М.Духовского в 1899 году в поездке по Закаспийским, Ферганским и Бухарским владениям. Лапин Серали

снискал себе славу и авторитет знатока восточных языков. Он прекрасно владел: персидским, древним арабским, чагатайским, узбекским, таджикским казахским и русским языками. Свои знания Лапин с успехом применил в ориенталистике. С молодости Серали интересовался культурой ислама, восточной филологией, шедеврами зодчества Средней Азии. В 1895 году Серали Лапин выпускает два высокопрофессиональных труда. Первый - знаменитые его переводы со старинного арабского языка на русский язык надписей на архитектурных памятниках Самарканда. (На сюльси и зюльфи, именно на них, в силу их сложности, красоте и разнообразия орнаментов и изяществу контуров, изображали имена Бога, изречения, стихи и тексты из Корана). К переводу дает свои научные комментарии и дополнения из разных фольклорных источников. Он определил имена архитекторов, время постройки ансамблей Регистана, мавзолеев, других памятников древности. Например, автором постройки памятника Шир-Дор, пишет он, был, прибывший в Самарканд, Жалантос Бахадур. В том же 1895 году он выпускает русско-узбекский словарь, состоявший из 4000 слов с краткой грамматикой узбекского языка. «Вместо предисловия к первому изданию» С.Лапин тогда писал: «Настоящий труд является попыткой – ответить на давно назревшую потребность у местного русского населения в общедоступном словаре узбекского языка». Выпуск словаря Серали Лапина был настолько актуальным и востребован, что он издавался, в итоге, четыре раза: еще в 1907, 1914 и 1915 гг. Серали Лапин активно сотрудничал с местными и приезжими из центра русскими востоковедами и краеведами, в задачу, которых входило изучение истории, языка, культуры, быта и обычаев

местных народов Туркестана. Он был знаком с Василием Владимировичем Бартольдом, когда он еще учился в Санкт-Петербургском университете. Изучая право, он параллельно изучал вместе с ним восточные языки – арабский и фарси. Позднее В.В.Бартольд и Н.И.Веселовский, прибыв в Среднюю Азию, будут брать у Серали уроки по тюркским языкам. Известные русские ученые-ориенталисты не раз ссылались на него, вели с ним дискуссии по проблемам филологии и этимологии национальных реалий.

Хорошо была известна полемика, возникшая на страницах печати по проблеме употребления подлинных самоназваний народов Туркестанского края – казахов, которых называли в тот период в колониальной России – "киргизами", "кайсаками"; узбеков, официально именуемых тогда "сартами"; киргизов -"кара-киргизами". Наиболее острой оказалась дискуссия о слове "сарт", развернувшаяся между В.В.Бартольдом и С.Лапиным, в которой последний утверждал, что не существует, не сартовского народа, не языка, а это лишь кличка, даваемая оседлым народностям. « …а поэтому язык следует называть не сартовским, как до сего времени писалось и говорилось, а узбекским языком, по наречию оседлых узбеков».[1] Редакция газеты «Туркестанские ведомости», размещая в №№36,38 и 39 статью Серали Лапина «О значении и происхождении слова «сарт», сделала к ней доброжелательное примечание, что «… статья исполнена одним из представителей туземного населения, серьезно отнесшимся к разбираемому им вопросу» [2]. Позже после бурного обсуждения, все же и Бартольд частично признал правоту Лапина. Но наиболее красноречивым и исторически достоверным

подтверждением этого твердого убеждения, впервые высказанного казахским ученым Серали Лапиным, стал сам факт нынешнего официального самоназвания узбекского народа и его языка.

После 1901 С.Лапин выходит в отставку и благодаря своему трудолюбию и таланту в период 1901-1917 гг. он успешно оканчивает юридический факультет Санкт-Петербургского университета и работает частным присяжным поверенным и адвокатом в Сырдарьинской и Самаркандской областях. Нам известны его документированные судебные обращения, датируемые 1901 и последующими годами. Наиболее интересным является его статья «Вспомнили о Туркестане», которая появилась в газете «Слово», где он с болью в сердце говорит об ущемлении прав туземцев, лишенных участия в разработке вопроса об организации местного самоуправления в Туркестанском крае. Говорит он также и о других негативных явлениях жизни народов колониальной России, в частности, полное отсутствие какой либо промышленности и незаинтересованности властей в ее развитии. Именно, наличие в регионе более, не менее развитой промышленности обычно предопределяет экономический уровень жизни населения. Естественно, как юрист и просветитель, Серали Мунайтбасович не мог находиться в стороне от, возникших в Средней Азии движения и политической борьбы прогрессивных демократических сил. В 1910 году 13 ноября он пишет обращение к Туркестанскому Генерал-Губернатору, где в цифрах и фактах анализирует прогрессирующее обнищание кочевников Туркестанского края. Как прогрессист он также ратовал за повсеместное школьное образование и открытие школ для казахских детей. Порой и сам давал уроки в этих русско-туземных школах. Находясь в Санкт-Петербурге, он выносит на обсуждение проблемы об образовании. 2 февраля 1913 года в Комитете Общества Учащихся в С-Петербурге слушали его доклад: «Дело постановки народного образования в Туркестане». В своем докладе

автор говорил о взаимоотношениях русских и мусульман; принципах, положенных в основу образования туземцев в русских учебных заведениях; о современном состоянии образования туземцев и внесении желательных изменений.

Но наибольшую популярность Серали Лапин снискал как успешный адвокат, благодаря своим хорошим знаниям законов, обычаев и умению добиваться правды и оправдания в высших судебных инстанциях русского царя. Серали переезжает в Ташкент, а затем в Самарканд, где открывает адвокатскую контору. Он вплотную занимается делами осужденных за участие в антиправительственных выступлениях 1905 и 1916 гг. Слава ярого правозащитника Лапина Серали распространилась во всей Средней Азии. Известны факты его заступничества в качестве юриста-адвоката приговоренных к смертной казни, осужденных на каторжные работы в Сибирь и другие наказания многих казахов, узбеков, таджиков и других народов края. Лапин часто бывает в г. Ташкенте, а по более важным делам, касающимся кассационных приговоров, ездил в г. Санкт-Петербург. Позже важность и необходимость его адвокатской деятельности предопределило его переезд в зимнюю столицу России. Он обосновывается в г. Санкт-Петербурге, и открывает там юридическую контору.

В заслугу Лапину надо отнести проявленную им инициативу по строительству мусульманской мечети в Санкт-Петербурге. По его ходатайству перед царем Николаем II в 1913г., том числе[20], Санкт-Петербурге была открыта соборная мечеть. Причем царь, как говорилось в

[20]Строительство мечети проводилось также на средства эмира Бухарского Сеид-Абдул-Ахат-хана, который сыграл большую роль в строительстве этой мечети. Эмир помог не только добиться у русского правительства разрешения на постройку мечети, но и пожертвовал 350 тысяч рублей на выкуп земельного участка для строительства и ещё 100 тысяч на само строительство. В пожертвованиях участвовала многие другие лица, в частности, татарская община. Первое богослужение в мечети произошло в феврале 1913 года и приурочено оно было к 300-летию дома Романовых Она была открыта в присутствии Бухарского эмира Сеид-Алим-хана и Хивинского хана Сеид-Асфендиар-Богадура, которые были приняты и награждены царем Николаем II. Окончательно все отделочные работы были завершены только в 1920 году Соборная мечеть стала самой северной мечетью в мире. Долгое время она оставалась самой большой. Образцом для Санкт-Петербургской мечети стала мечеть Тамерлана (Тимура) – Гур-Эмир в Самарканде.[3]

нашей семье, уступил настояниям «господина Лапина» после того, как последний обосновал необходимость строительства тем, что на празднование 300-летия династии Романовых приедут высокие гости из мусульманского мира и им необходимо место, для совершения молитв. Предполагается, что, в числе депутации, Серали Лапин имел аудиенцию у царя. Мечеть была построена на пожертвования мусульман Средней Азии. В этих сборах имел участие также и его зять Конгыр-Ходжа Ходжиков и, связанную с этим, его поездку в Петербург, где он попадает под надзор питерской охранки. Серали организует мастеров из Самарканда и других мест. Образцом для Санкт-Петербургской мечети стала мечеть Тамерлана (Тимура) – Гур-Эмир в Самарканде, что опять же подтверждает факт, о непосредственной причастности Серали Мунайтбасовича к строительству мечети. Соборная мечеть долгое время оставалась самой большой северной мечетью в мире. Она была выстроена напротив Зимнего дворца на Петроградской стороне рядом с особняком прима-балерины Мариинского театра М.Кшесинской [4].

Видя несправедливое положение и односторонний характер развития экономики, а также низкий уровень жизни своих соплеменников, Лапин пытается поднять их экономический статус за счет развития торговых отношений и открывает в сентябре 1912 года свое первое Киргизское Торгово-Промышленное Товарищество в г. Перовске с Представительством этого товарищества в Ташкенте. К сожалению, это предприятие не имело успеха. Более того Серали разорился и был подвергнут судебному разбирательству. Все его накопленное состояние, которое он сумел сделать за счет успешной адвокатской практики, ушло на погашение долгов. Возможно, это удручающе повлияло на него и стало началом ухудшения его морального состояния, которое усугубилось позднее последующими неудачами в его политической карьере.

В бурные предреволюционные годы Лапин активно занимается политической деятельностью. В эти годы он пытается избираться в бюро Мусульманской фракции III Государственной Думы. Составляет для фракции важный документ: проект землеустройства казахов, участвует в 1914 г. в работе I Всероссийского мусульманского съезда. В союзе с консервативным среднеазиатским духовенством возглавил исламскую организацию «Шуро-и-улема». На III краевом съезде советов рабочих и солдатских депутатов 18 ноября 1917 г, проходившим в Ташкенте, огласил резолюцию совещания мусульман об организации краевой власти, где было сказано, что они будут поддерживать ту власть, которая опираясь на все народные организации, приведет к Учредительному собранию. Но ни одно из его предложений принято не было. Не получив поддержки Лапин покидает съезд. Участие в национальном собрании съезда Туркестанской Автономии в ноябре 1917 года, куда он был первоначально введен, не дало ожидаемых результатов. Серали Мунайтбасович отклонил свою кандидатуру. Он окончательно потерял надежду на создание коалиционного правительства.

В это время Туркестанская автономия пала. Большевики объявили ее вне закона. Пошли повальные аресты и расстрелы… Большая часть города была сожжена, произошло массовое убийство мирного населения. Лидеры правительства, президент Мустафа Чокай уезжает в Турцию. Премьер-министр Мухамеджан Тынышпаев вместе с исполнявшим п обязанности ответственного секретаря, Конгыр-Ходжой Ходжиковым, уходят через горы в Казахстан.[6] Позже они будут работать в новых условиях на стороне утвердившейся власти Советов.

Серали Лапин, уставший от борьбы, и видя тщетность своих усилий добиться парламентским путем модернизации государства, покидает страну Он уезжает через за рубеж в Германию, в надежде найти там поддержку. Лапин, как самостоятельная политическая единица, не

идет на переговоры с большевиками. От политики лояльной оппозиции к большевикам он переходит к открытой борьбе с ними. Согласно документам Политического архива МИД в Бонне, Серали Лапин привез в Берлин меморандум о создании «Великого туркестанского султаната». На федеративных началах предполагалось объединить пять ханств: Ташкентское, Кокандское, Бухарское, Хивинское и Туркменское. Правителем этого султаната мог стать кто-то из наследников турецкого правителя .[5] .

В Берлине Серали неожиданно заболел. Врачи диагностировали психическое расстройство. Все его планы по переустройству жизни соплеменников и всего Туркестанского края потерпели крах. А сам он на протяжении последних лет, после череды серьезных политических и жизненных неудач, логично предположить, находился на грани нервного срыва. Ему было 50 лет, по меркам того времени возраст почтенный. После лечения в клинике Эделя он возвращается домой в Самарканд. По последним данным, германские власти поддержали Лапина материально, оплатили его лечение, снабдили его средствами и вместе с сопровождающим отправили на родину. В 1919 Серали Мунайтбасович Лапин умирает при невыясненных обстоятельствах. На старом мусульманском Шахи-Зинда покоится прах этого великого романтика, стремившегося дать благоденствие и счастье своему народу.

Говоря о жизнедеятельности зятя Лапина Конгыр-Ходже Ходжикове, надо сказать, что и имя Конгыр-Ходжы Ходжикова оставалось долгое временя малоизвестным широкой публике. И это попятно. Он, как и Серали Лапин не принадлежал пролетарскому классу, а был выходцем из

аристократического духовного клана «Хоросан ходжа». Но на рубеже конца XIX начала XX века Конгыр-Ходжа Ходжиков, был довольно известной личностью не только в дореволюционном Казахстане, но и во всем Туркестанском крае. Уникальный педагог-реформатор и просветитель, ученый-краевед, и блестящий знаток истории, культуры и языков среднеазиатских народов, также Ответственный секретарь в правительстве Туркестанской Автономии, Конгыр-Ходжа Ходжиков стал единомышленником Серали Лапина.

Блестящая биография Конгыр-Ходжи Ходжикова началась с того времени, когда он с похвальным листом закончил русско-туземную школу, пройдя за один год три класса школьной программы. Затем вон поступает учиться в Туркестанскую учительскую семинарию в г. Ташкенте, которую закончит с золотой медалью и получит диплом «Народного учителя». После окончания в 1904 г семинарии и, отработав по направлению в селе Ургут Самаркандской области, Конгыр-Ходжа приезжает в аул своего будущего тестя, волостного правителя бия Мунайтбаса Лапина, чтобы открыть там новую школу. Под влиянием идей интеллигенции джадидского направления, ратовавших за реформирование религиозных и туземных школ, он станет одним из активнейших организаторов первых в крае светских новометодных школ, в т.ч. для девушек-казашек. Примерно в 1905-1906 году, в Перовском уезде, в ауле № 6 Конгыр-Ходжа откроет свою первую новометодную 4-классную образовательную школу .

Приезд Конгыр-Ходжи Ходжикова в аул Лапина совпал с очень важными историческими событиями. Наступил период первой русской революции. Буржуазная революция 1905-1906 годов вызвала движение во всей Азии. Это сказалось и на развитии школьного дела у народов колониальной России, которое к тому времени далеко устарело. Нарастала потребность в культуре, стремлении выйти из средневековой отсталости.

Большое влияние к тому времени приобрели предложения интеллигенции джадидского толка, которые ратовали за реформирование средневековых религиозных и туземных школ. Они предлагали ввести в программу обучения новые, современные светские знания, обновить организационно-методическую сторону школьной системы. В школах же старого образца основой обучения было преимущественно преподавание религиозной толка, которое велось на традиционном арабском языке, который был труднодоступным для понимания казахским детям-ученикам.

Самым главным нововведением в образовании новой школы стал переход от традиционного арабского языка, к родному языку и применение звукового метода обучения грамоте взамен средневекового буквослагательного. Другим важным организационным отличием было построение всей школьной работы по классно-урочной системе. Согласно этому устанавливались определенные сроки набора новых учеников, перевод в следующий класс, а в конце учебного года выпуск. Применялись также отметки знаний учеников по пяти балльной системе, производились экзамены. Внешняя обстановка в новометодной тоже в корне отличалась от прежней, мусульманской школы и приближалась к европейскому типу. Учащиеся сидели не на полу, как прежде, вокруг учителя-муллы, а на скамьях, которые расставлялись рядами перед учителем.

Новая школа расположилась в деревянном доме, со стеклянными окнами, отапливаемой печкой. Она имела свой пансионат на 30 учеников, содержала штат из 4-5 человек: директора, он же учитель, им был сам Конгыр-Ходжа, завхоза, повара и дворника, который выполнял работу сторожа и дежурного по школе. Открытие этой школы стало поворотным моментом в жизни людей. Во многих местах новометодные мактабы встречали осуждение представителей мусульманского духовенства. Такое положение сохранялось плоть до 1917 года во многих местах на территории Средней Азии. Например, новометодный мактаб,

открытый в 1915 году вблизи Ташкента, был вскоре закрыт [7]. Такое же недовольство и тихую враждебность мулл, до приезда Конгыра ведавших традиционными школами мусульманского типа, вызвало открытие школы Ходжикова в этом ауле. Однако, опыт со школой оказался для Конгыра успешным, и она благополучно просуществовала вплоть до революции.

В конце XIX и начала XX не было необходимой учебной литературы не только на казахском языке, но и на других среднеазиатских языках вообще .И в 1912 году, Ходжиков издает «Алиппе», первый букварь для казахских школ, который будет построен на принципиально новом методе. По прежнему методу ученики зазубривали арабские тексты, не понимая его содержания. Конгыр вводит буквы алфавита арабской графики с их озвучиванием на чагатайском, староказахском языке. Одновременно он дает примеры на родном языке из известных казахских песен и поговорок, которые учащиеся хорошо понимали и поэтому быстрее усваивали грамматику. Таким образом, курс обучения сокращался в два, три, а иногда в четыре раза по сравнению с традиционным обучением. Букварь разделялся на две части: собственно грамматика и Коран. Здесь же вводились правила гигиены, этикета, которые учитель-новатор посчитал, необходимым дать в своем букваре. В Ctмеречинских областных ведомостях того же года вышло сообщение, что: «Недавно в Оренбурге вышел из печати киргизский букварь, составленный по звуковому методу заведующим русско-туземного училища Ходжиковым, для киргизских школ. По отзывам компетентных лиц, эта азбука составлена очень удачно»[8].

БУКВАРЬ

Киргизскихъ Школъ

въ Туркестанскомъ краѣ.

ПЕЧАТАЕТСЯ СЪ РАЗРѢШЕНІЯ ТУРКЕСТАНСКАГО УЧЕБНАГО НАЧАЛЬСТВА.

СОСТАВИЛЪ

ИЗДАНІЕ ПЕРВОЕ

1912.

«Недавно в Оренбурге вышел из печати киргизский букварь, составленный по звуковому методу заведующим русско-туземным училищем Ходжиковым для киргизских школ. Эта киргизская азбука, по отзывам компетентных лиц, составлена очень удачно».

Семиреченские областные ведомости. – 1912. - 5 июля.

Поэтому, появление на казахском языке в 1912 году букваря Конгыр-Ходжи Ходжикова, явилось огромным событием в истории национального образования. Выпущенный позже букварь Байтурсунова будет сделан на принципиально новой основе, без изучения Корана. Алиппе Ходжикова, написанный по типу букваря, созданному основателем джадидизма Исмаил-беем Гаспринским, сохранял традиционное изучение Корана, в чем оно имело преимущество, так как это не шло в разрез религиозному учению. В личном деле Конгыр-Ходжи Ходжикова имеется перечень написанных и изданных им работ, где он пишет о совместном сотрудничестве со своим соратником узбекским джпжидом Махмуд-Ходжой Бехбуди.

«1.В 1905 году в Самарканде составил и издал брошюру на узбекском языке ***«Что такое новометодный мактаб (школа) и какая от него польза».***

2.Там же составил ***устав первый в Туркестане мусульманской читальни****.*

3.Там же рукописный труд ***«Методика обучения в новометодных мактабах.*** *Труд был коллективный* ***(Я и Бехбуди).***

4.В 1912 г. Составил ***первый*** *по времени на казахском языке с арабским шрифтом* ***«Букварь для казахских школ».***

5. В 1935 г. Участвовал в коллективном труде ***«Прошлое Казахстана в иностранных источниках»*** *1 т*

6.В разное время и в разных журналах и газетах ***статьи по различным вопросам****. В 1936 г. В сборнике Каз.института Нац.культуры статья* ***«Памятники старины в Семиречье».*** *В 1924 в газете «Ак Жол» статья* ***«Вопросы районирования Турк.республике».*** *И т.п.*

5.02.1937 г. Подпись Ходжиков

А в 1913 году спустя год после издания в Оренбурге в типографии Каримова, Хусаинова «Букваря» Конгыр-Ходжа подарит экземпляр великому просветителю Исмаил-бею Гаспринскиму. На обложке он сделает дарственную надпись на чагатайском языке.

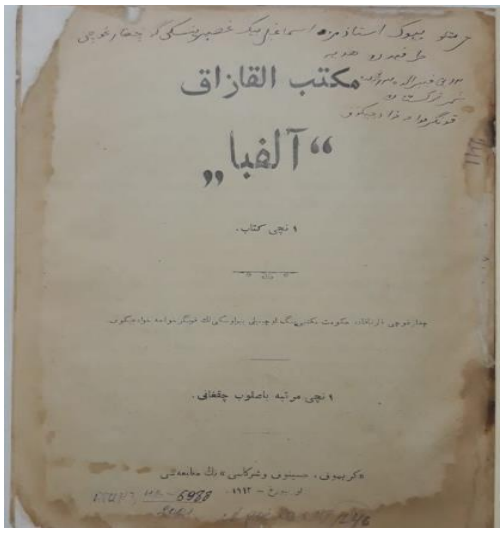

«Хурметлу биюк устазымыз Исмаил бек Гаспринскийге чигъарувджи тарафындан хедие. 12 февраль. 13 июльде шехир Туркистан. Къонгыр Ходжа Ходжиков». «Уважаемому наставнику Исмаилу беку Гаспринскому в дар от составителя. 12 февраля. Город Туркестан, 13 июля. Конгыр Ходжа Ходжиков»»

«Учитывая религиозность населения, Исмаил Гаспринский, многие учебники предварял традиционной молитвой «Бисмилляхи рахмани рахим». Учебное пособие Конгыр Ходжи также как и пособие Исмаила Гаспринского начинается со слов: «Эузу билляхи мине шейтани раджим бисмилляхи рахмани рахим»» - продолжает сообщать Абибуллаева Э.Э. - заведующая Мемориальным музеем Исмаила Гаспринского (ГБУ РК «Бахчисарайский историко-культурный и археологический музей-

заповедник»). В том же 1912 году к 300-летию Дома Романовых Ходжиков вместе и со своими родственниками по материнской линии потомками казахских ханов А.Касымовым и С.Жангировым, выпускает историю русских царей под названием «История-поэма царствования Дома Романовых». Она написана в стихотворной форме, как исторический эпос. Ценность данного уникального издания заключалась в своевременности выхода, т.к. в тот период не было, как говорилось выше, на казахском языке учебной литературы и по истории тоже. Написание этой книги на чагатайском языке имело несколько более широкое применение, чем удовлетворение образовательных нужд только лишь казахского населения. Чагатайский язык применялся на всем дореволюционном пространстве Средней Азии и был понятен многим тюркоязычным народам. Другим очень важным преимуществом этого издания было то, что это была не только родословная правящей царской династии Романовых. Авторы описывали всеобщую историю России, ее наиболее важные и крупные события, а также события, связанные с историей казахского народа тоже.

На жизненном пути К.-Х. Ходжикова будут различные периоды. После успешной работы в школе, его арестуют по обвинению в антиправительственной агитации против царя. Вместе с семьей он вынужден был находиться в ссылке в различных городах Средней Азии. За свою недолгую жизнь Ходжикова арестовывали шести раз. В 1938 году стал жертвой сталинских репрессий. Материалы допросов его арестов (1926-х,1930-х гг) свидетельствуют о том, что Конгыр-Ходжа рано пришел в политику. Бедственное положение основной массы коренного населения, его притеснение со стороны царской администрации вынуждают его стать на защиту людей, на национал-демократические позиции. Во время борьбы с колонизацией Ходжиков пишет петицию на имя С.Витте, Председателя Кабинета Министров России о разрешении

внутренней правовой политики Туркестанского края. Позже он обращается к генерал-губернатору Куропаткину с жалобой на жестокое обращение с местным населением. Он высказывает также требование рассмотреть последствия репрессий на собрании Госдумы в Туркестане при созыве представителей фракции мусульман. В связи с этим в 1916 году прибывают К.Тевкелев, А.Керенский и М.Чокаев и в доме эсера Вадима Чайкина он вместе с Мустафой Чокаевым вручает эти документы [9].

Конгыр-Ходжа Ходжиков прожил богатую творческую жизнь, оставив после себя ряд свершений и большое культурное наследие. Его разносторонний интеллект и образованность широко использовались на различных участках строительства народного хозяйства. До февральской революции 1917 года как грамотный специалист был приглашен работать инженером по кредитованию в филиал госбанка. Ходжиков был один из немногих людей, кто хорошо знал несколько языков, прекрасно разбирался в национальных обычаях и традициях народа. После февральской революции работал участковым комиссаром Временного правительства А.Керенского в России в Андижанском уезде[10]. В 1917 году Конгыр-Ходжа вошел в руководство первого Временного правительства Туркестанская «Кокандская» Автономия, где исполнял функции Ответственного секретаря. Активно участвовал на различных съездах мусульман в Коканде, Сырдарьинских казахов, в национальном движении «Алаш-Орды», не раз избирался в члены его ЦК [11]. После поражения Кокандской автономии и распада «Алаш-Орды», находит себе применение в новых условиях. Сначала он исполняет обязанности инспектора по малому кредитованию в Ташкентском государственном банке, но одновременно находится на политической работе. Позже Конгыр -Ходжа вновь продолжит джадидскую деятельность, возвращается на учительскую работу. В 1919 г в Ташкенте заведует Краевыми Тюркскими мужскими и женскими педагогическими курсами, а затем работает в, созданном на

базе этих курсов, институте народного просвещения - Киринпросе, где готовили будущих учителей для школ. К.Ходжиков работает в системе Наркомпроса, директором детдома, в комитете по борьбе с голодом, который был организован также с его участием и ходатайством. Одновременно, будучи заведующий сельхозбанком, осуществляет экономическую политику молодой республики. В 20-х годах принимает непосредственное участие в работе различных комиссий ТуркЦИКа по проведению земельных реформ. Работает сначала чрезвычайным уполномоченным ТуркЦИКа, затем заместителем заведующего Наркомзема. В Семиреченской и других областях занимается расселением и трудоустройством казахов. В 1921 году он был членом Джетысуйского областного революционного комитета и возглавлял контроль по земельной реформе. В этом же году его избрали членом Краевого Центрального исполнительного комитета. Ходжиков один из организаторов союза «Кошчи», входил в его ЦК. Его глубокие знания и компетенция высокообразованного прогрессиста и интеллектуала вызывают доверие и авторитет среди советских руководителей и вследствие чего, ему доверяется проведение очень сложных межродовых судебных разбирательств, которые веками накапливались в казахских родах за владение землей, пастбищами, водой. В 1924 г. В газете «Ак-Жол» появляется его статья «Вопросы районирования в Туркреспублике». Конгыр-Ходжа вносит целый ряд важных предложений, которые станут эпохальными в истории страны. Именно, Ходжиков скажет эту исторически знаковую фразу: «А не пора ли, казахам называться казахами, а не киргизами!». По свидетельским показаниям Ж.Адилова и другим это и другое его крупное предложение - переименовать город Ак-Мечеть в будущую столицу Кзыл-Орду, а Султанбек Ходжанов озвучил в 1925 году на 5 Всекиргизском съезде Советов в Ак-Мечете[12]. Таким образом, из этих и других свидетельств явствует, что именно Ходжиков К., является

автором этого важного события. И не только этого. В период размежевания республик Средней Азии и Казахстана Ходжиков, как эксперт-краевед работал в комиссии по определению границ Казахской республики. Известно высказывание М.Тынышпаева по этому поводу: « Аблай-хан прогнал с нашей земли калмыков, ойратов, а при Советах границы Казахстана создал Конгыр-Ходжа Ходжиков». В воспоминаниях В. Молотова говорилось, что границы Казахстана были составлены обоснованно и грамотно и, что записки ТуркЦИКа были подготовлены очень добросовестно, поэтому они прошли у Ленина, председателя Совнаркома РСФСР без существенных замечаний и легли в основу границ национальных республик. Лишь только вопрос о городе Ташкенте «застрял» тогда у В.В.Ульянова на столе.

В связи с переездом столицы в Алма-Ату, алмаатинский период жизни Ходжикова (1930-1938 гг) был для него самым счастливым и плодотворным. Но, одновременно он оказался для него финальным. Накопленный опыт работы по определению границ, землеустройству и собственные глубокие знания истории, культуры, этнографии народов Средней Азии и Казахстана, позволили ему активизировать свою научно – практическую и общественную деятельность. В Алма-Ате он усилено продолжает работу по сохранению археологических памятников зодчества. В организованном им Комитете по охране культурных памятников старины «Казкомстарисе», Конгыр-Ходжа занимался в первую очередь систематизацией учета, охраной, реставрацией и сбором средств по изучению всех памятников на территории Казахстана. По сути дела, он явился первым человеком, который последовательно, на государственном уровне, пытался организовать защиту памятников старины. В 1935 году Ходжиков публикует в «Трудах и enbekteri» в разделе «История», интересную работу под названием «Древнейшие памятники Семиречья». Труды были выпущены Казахским научно-исследовательским институтом

национальной культуры, который был организован им вместе с Санджаром Асфендияровым и в котором он работал в качестве Ученого секретаря. В результате, осуществленных им экспедиций по изучению и сбору материалов, он создал Атлас-карту всех архитектурных сооружений, развалин и раскопок: мавзолея Ходжа-Ахмета Яссеви, надгробия Коркута, Айша-Биби, развалин городов Отрара и Саурана; а также курганов, наскальных изображений, каменных изваяний и других реликвий Он внесет еще множество созидательных инициатив, по которым будут созданы краеведческий музей, художественные галерея и училище. Но в первую очередь, предметом заботы и беспокойства Ходжикова была судьба мавзолея Ходжа-Ахмета Яссеви. Он оценивал его как сосредоточие духовной ценности казахского народа - единственный пантеон, где захоронены выдающиеся исторические личности казахского народа.

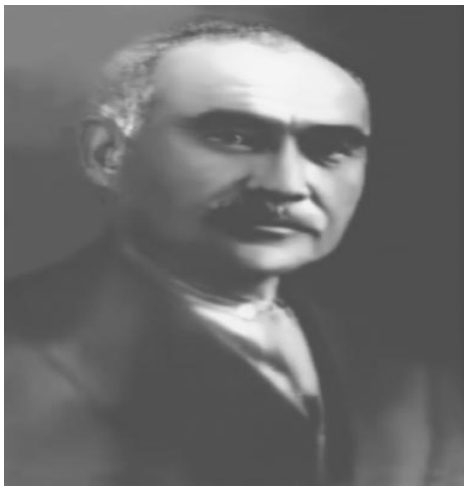

К. Ходжиков сохранит для будущих поколений ряд материальных ценностей, редчайших книг (Коран, хикметы Бакыргани и другие). С 1936 г. он работает в национальной публичной библиотеке и ездит с экспедициями по сбору письменных памятников старины. В Сайрам, Отрар. Конгыр-Ходжа пополняет бесценными рукописями редкий фонд библиотеки. Среди них рукопись Сулеймана Бакыргани, ученика Ходжа-Ахмета Яссеви « Хикмет Хазрет Султан аль-Гарифин». Эту книгу и другие ученый описал с чагатайского языка. Ныне эти раритеты являются достоянием человечества и находятся под охраной ЮНЕСКО. Но, пожалуй, самым ценным достижением в деле сохранения памятников старины и письменности было обнаружение им рукописи Фердоуси «Шахнаме» на чагатайском языке. Конгырходжа начал работу

над переводом «Шахнаме». Однако эта работа и другие его дела были, к сожалению, насильственно прерваны. После командировки в экспедицию он был отправлен в отпуск. Больше на работу он не вышел. В январе 1938 г. Конгырходжа Ходжиков был арестован, 15.02.1938 осужден, приговорен к ВМН. и расстрелян в застенках НКВД. В 1957 году Ходжиков К. реабилитирован посмертно. Серали Лапин и Конгыр-Ходжа Ходжиков явились ключевыми фигурами в общественной жизни Туркестанского края конца XIX начала XX. Они стоял у истоков создания государственности, общественной и культурной жизни народа. Сыграли огромную роль в продвижении прогрессивных идей национально-патриотического движения, джадидизма. Это были большие патриоты-интеллектуалы с ярко выраженной активной гражданской позицией, отдавшие свои силы и разум на благо и служению своего народа. И каждый сделает огромный вклад в рождение казахской интеллигенции новой формации. В общественном сознании она утвердилась как «оқығандар» - «образованные» и «зиялылар» - «интеллектуалы».

Использованная литература:

1. В.В.Бартольд/ Сочинения 2 т.2ч. М./1964/ с 306
2. Сарты и их язык/ Оренбургский листок/ № 6/ 1894
3. Электронный ресурс// www.culture.ru/objects/1820/sobornaya-mechet-tatarskaya-mechet-v-sankt-peterburge// День использования 21.04.2017
4. Воспоминания Кулахмета Ходжикова. На правах рукописи
5. Сакен Сейфуллин. Тернистый путь. Алма-Ате/ 1978/ с 177-178
6. Б.Алтынбек. Неизвестные страницы жизни Сер-Али Лапина. Часть 1. Электронный портала «Qazaqstan Tarihy»
7. Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924). М. Изд. АПН/ 1960
8. Семиреченские областные ведомости. 1912 / 5 июля
9. .Тұрсұн. Қоңырқожа Қожықов – ұлттық элитаның көрнекті өкілі./ Ұлттық кітапхана №2,2010/50-53 б
10. М.Қойгелді. Қоңырқожа Қожықовтың қызметі. /Ұлттық кітапхана № 2, 2010/ 34-36 б
11. С.Рүстемов. Қоңырқожа Қожықов және туркі-мұсылман халықтарының азаттық қозғаласы.Ұлттық кітапхана № 2, 2010/ 37-39 б
12. Б. Орынбекұлы. Газ. Тарих және Саясат. 30 сентября 2003

Шохўжаев Махмуд Ахмедович,
Фарғона политехника институти,
педагогика фанлари номзоди, доцент

Аннотация: *Буюк аллома Бурҳониддин ал – Фарғоний ар – Рошидоний ал – Марғиноний номи билан бутун мусулмон оламига Мовараунаҳр фиқҳ мактаби асосчиси сифатида танилган. Ислом қонуншунослиги ва ҳуқуқшунослигида ниҳоятда чуқур, кенг ва атрофлича илмга эга бўлганлиги учун у зотни ислом динининг далили, исботи деб улуғланганлар. Ҳуқуқ аҳли пешвоси имом Бурҳониддин Марғиноний ўз замонасида илм, тақво ва саҳийликда тенги йўқ инсон бўлиб, ҳанафия мазҳаби ҳуқуқшунослигини кенг ёйишда улкан хизмат кўрсатди. Ўз исми билан довруқ таратган имомнинг "Ҳидоя" китоби ҳуқуқ илми борасида ўта мукаммал асар бўлиб, хатто Оврўпо илм аҳлини хам ҳайратга солган. Марғиноний ўз унвонларини ҳаёти, яратган таълимоти, узоқ йиллар давомида фиқҳ арбоблари сулоласи ва шогирдлари билан тўлиқ исботлади.*

Калит сўзлар: *Бурҳониддин Марғиноний, "Ҳидоя", маънавий – маданий мерос, "Фиқҳ", ҳанафия мазҳаби, жиноят ва жазо, муҳаддис, шайхулислом, ислом ҳуқуқшунослиги, тасаввуф, буюк аждодлар.*

Ключевые слова: *Бурхониддин Маргинани,"Хидоя", духовно–культурное наследие,"фикх", секта ханафитов, преступление и наказание, мухаддисы, шейхулислом, исламская юриспруденция, суфизм, великие предки.*

Keywords: *Burhoniddin Marghinani," Hidoya", spiritual – cultural heritage," fiqh", Hanafi sect, crime and punishment, muhaddis, shaykhulislom, Islamic jurisprudence, Sufism, great ancestors.*

Мамлакатимизда улуғ аждодларимизнинг табаррук номлари ва ўлмас меросларини ўрганишга давлат даражасида катта эътибор берилмоқда. Бобокалон мутафаккирларимиз ижодидан ёшларимиз баҳраманд бўлишига, покиза маънавиятига, инсонпарвар ислом фалсафасининг буюк ғояларини фарзандларимиз онгига етказиш учун шароит яратилмоқди; бугун улар буюк аждодларимизнинг маънавий – маданий мероси асосида тарбияланмоқда.

Истиқлол туфайли биз ўтмишимиз, динимиз, она тилимиз, урф – одатларимизни аслидагидек ўрганиш ва қўллаш бахтига муяссар бўлдик; буюк муҳаддисларимиз Имом ал – Бухорий, Имом ат – Термизий, тасаввуф дарғалари Аҳмад Яссавий, Баҳовуддин Нақшбанд, Нажмиддин Кубро, Абдураҳмон Жомий ва фиқҳ мактабининг дунё тан олган арбоби Бурҳониддин Марғиноний асарлари билан танишиш имконига эришдик.

Дарҳақиқат, жаҳон ҳуқуқий маданияти тараққиётига сезиларли таъсир кўрсатган Бурҳониддин Марғиноний Мовароуннаҳр фиқҳ мактабининг улкан асосчиларидан биридир. Маълумки, фиқҳ жуда мураккаб илмдир. “Фиқҳ” сўзи араб тилида “шариатни билмоқ, англамоқ” маъносини англатиб, шаръий аҳкомлар мажмуасини ифодалайди. Хилма – хил фиқҳ йўналишлари бир – бирлари билан уйғунлашиб кетган. Фиқҳда инсонпарварлик, Ватан муқаддаслиги ҳисси, тўғри, ҳалол яшаш қонун – қоидалари тарихийлик, ворисийлик, умумийлик, мантиқийлик тамойиллари асосида мувофиқлашган.

Фиқҳ бу - Оллонинг китоби, Расулуллоҳнинг суннатидир, Пайғамбаримизнинг насиҳатларига асосланган ҳолда тўғри ҳаётий йўлни танлаш, давлат бошқарувида оғишмаслик, адолат учун курашиш, инсон ҳуқуқини ҳимоя қилиш, ножўя ҳаракатларни тақиқлашга доир Қуръони карим ва Суннанинг ҳукмларидан олинган қонунлар тўпламидир. Фиқҳ минг йиллар давомида мусулмонлар ҳуқуқи, бурчлари, жамиятдаги нуфузи, шахснинг ижтимоий мавқеи, жамият ривожидаги тартиб – қоидаларини бир тизимга солувчи қонунлардир. Фиқҳ ҳаётдаги муаммоларни ечишда асос бўлган лафз, жиноят ва жазо, оила масалалари, молия, иқтисод, жамият, давлат соҳаларига қонуний йўлни кўрсатадиган ҳуқуқий қарашлар тизимидир. Фиқҳ илмининг жаҳон тан олган арбобларидан бири Бурҳониддин Марғинонийдир. У ёшлигиданоқ фиқҳшунос олимларнинг асарларини ўрганиб, уларга шарҳлар ёзди, ўзи ҳам илмий асарлар яратди. Шундай қилиб XII асрда яшаб ўтган ислом ҳуқуқини ривожлантирган назариётчи олим Бурҳониддин Марғиноний меросини таълим муассасаларида ўрганиш долзарб муаммолардан биридир, зеро, алломанинг асалари ҳар бир мусулмонни маънавий поклик ва камолот сари етаклайди.

Ҳуқуқ аҳли пешвоси имом Бурҳониддин Марғиноний ўз замонасида илм, тақво ва саҳийликда тенги йўқ инсон бўлиб, ҳанафия мазҳаби

ҳуқуқшунослигини кенг ёйишда улкан хизмат кўрсатди. Ўз исми билан довруқ таратган имомнинг “Ҳидоя” китоби ҳуқуқ илми борасида ўта мукаммал асар бўлиб, атто Оврўпо илм аҳлини ҳайратга солди.

Буюк мутаффакир олим, шайхулислом Бурҳониддин Марғинонийнинг асл исми Али ибн Абу Бакр ибн Абдул Жалил ал – Фарғоний ар – Рошидоний ал – Марғиноний бўлиб, зоти мукаррам ҳижрий сана билан 515 йили ражаб ойининг 12 -да (милодий 1123 йил 23 сентябрда) шанба куни таваллуд топган. Аловуддин Малик Жувайнийнинг “Тарихи жаҳон кушойим” (Жаҳонгир Чингизхон тарихи) асарида келтирилишича, Ҳазратнинг насл – насаби ота томонидан қораҳонийларга бориб тақалади. Аллома ёшлигидан ўткир зеҳни, зукко ва зийраклиги, илмга интиқлиги билан тенгошларидан ажралиб турган. Бурҳониддин Марғиноний зиёли оилада тарбия кўриб ўсди. У илк таълимни отаси Абу Бакр ибн Абдул Жалилдан ва бобоси Умар ибн Ҳабибдан олди олди ва Имом Баҳоуддин Али ибн Муҳаммад ибн Исмоил ал – Асбижобий ёрдамида давом эттирди. Бурҳониддин диний илмлар билан бирга араб тилшунослиги, шеъриятга қизиқди. Олимни ёшлигидан илм соҳасида вояга етказган устози Муҳаммад ибн ал – Ҳасайн Минҳожи уш – Шаръиадир. Марғиноний дастлаб ўз пападри бузруквори, акалари қўлида, сўнгра мактабда ва Рошидон, Марғинон, Бухоро, Самарқанд ва бошқа шаҳарлардаги бир қатор мадрасаларда, хусусан, Марғинондаги пир Сиддиқ мадрасасида жуда мукаммал анъанавий шарқона таълим олади. У даставвал Қуръони карим, Ҳадиси шариф, тафсир ва сураларни, ислом ҳуқуқшунослиги – фиқҳни чуқур ўргана бошлаган. Айниқса, ҳадис илмида моҳир бўлиб, ўз илмини буюк муҳаддисимиз Исо Муҳаммад ибн Исо ат – Термизий усули билан, унинг ҳадислар тўплами асосида Зиёвуддин Абу Муҳаммад Саъйид ибн Аъсад ал – Ҳасан ал – Марғинонийлар қўлида эгаллаган.

Марғинонийнинг улуғ фақиҳ бўлиб етишишида шариат асосчилари ва назариячи мужтаҳидлари Абу Ҳанифа имом ул – Аъзам, Абу Юсуф ал – Ҳарожий, Имом Муҳаммад аш – Шайбоний, айниқса, Имом Абул Ҳасан ал – Қудурий ва унинг шариатда мўътабар манба бўлган “ал- Мухтасар” китобидаги ҳуқуқий назариялар асосий ўрин тутган. Бурҳониддин Марғиноний Самарқандга бориб, буюк алломалар Нажмуддин Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад ан – Насафий, шунингдек, Абул Лайс ас – Самарқандий, Али ал – Асбижобий ҳузурида ўз билимларини юқори даражага етказади. Сўнг Бухорога интиҳол этиб, шаҳар уламолари йўлбошчиси Ҳисомиддин Умар ибн Абдулазиз ас – Садр аш – Шаҳид, устозлар ас – Садр ас – Саъйид, Муҳаммад ибн Абдураҳмон аз – Зоҳид ал – Аллома, Умар ибн Али ал – Пойкандий, Қавомуддин Аҳмад ибн Абдурашид ал – Бухорий ҳузурида ўз билимларини чуқурлаштиради.

Имом Нажмуддин Абу Ҳафс Муҳаммад ибн Аҳмад ан – Насафий, Имом Баздавий, Абу Ёқуб ас – Саврий, Абу Исҳоқ ан – Навкадий, Абу Жаъфар ал – Ҳиндувонийлар Марғиноний устозларидан бўлиб, аллома улар ҳақида “Китоб ул - машойих”да ёзган. Ушбу алломалардан илм ўрганиш ва ўзаро суҳбатлар қуриш натижасида Бурҳониддин Марғиноний ўзининг “Бидоят ал - мубтади”, “Кифоят ал - мунтаҳи”, “Китоб ул - мазид”, “Нашр ул - мазҳаб”, “Маносик ул - ҳаж”, “Китоб ул - фароиз” каби машҳур асарларини ёзди.

Аллома XII асрда Фарғона водийсида Сирдарёнинг чап қирғоида жойлашган ислом маданиятининг ўчоқларидан бири бўлган Марғинон шаҳрида илк таҳсилини олганлиги сабабли ўз исмига Марғиноний нисбасини қўшди. Таҳсилнинг биринчи босқичи тугаб, аллома ҳаж сафарига отланади. Ҳаждан қайтиб келаётган Марғиноний ўз билимларини теранлаштириш мақсадида Марв шаҳрида тўхтайди. Бу ерда у Муҳаммад ибн ал – Ҳусайн ибн Носир ибн Абд ул – Азиз Зиё уд – дин ал – Банданижийдан ҳадислар тинглайди; сўнгра Балхга келиб, буюк ҳазрат

Абу Шажоҳ Умар ибн Муҳммад ал – Бистомий ихтиёрида бўлган барча асарлар билан танишади. Оқибатда аллломага жаҳон ҳуқуқшунослигида катта ўрин тутган, шариатни балоғат даражасида мукаммалликка етказган улуғ сиймо – “Бурҳонуддин”, “Ислом ва шариатнинг рад қилиб бўлмайдиган мутлақ исботи” деган фахрли унвон берилади. Таҳсил йиллари тугаб, Бурҳониддин Марғиноний етук олим сифатида Самарқандга қайтиб келади ва шайхулислом мансабига тайинланади. Ҳазрат Бурҳониддин Марғиноний кўп йиллар давомида илму фан билан шуғулланиб, фиқҳшунослик соҳасида ўндан ортиқ асарлар яратди. Буларнинг 6 таси бизгача етиб келган бўлиб, барчаси фиқҳ масалаларига бағишланган, жумладан: “Бидоят ал - мубтади” (Исломни ўрганишга янги киришганлар учун бошланғич қўлланма), “Кифоят ал - мунтаҳи” (Якунловчини қониқтирувчи китоб), “ал – Ҳидоя фи шарҳ ул - Бидоя” (“ал – Бидоя”ни шарҳлашдаги тўғри йўл), “Мухторот ан - навозил” (Танланган нозила ҳукмлар), “Китоб ат – тажнис в – ал - мазид” (Бобларга бўлинган ва қўшимча фатволар китоби). Марғинонийнинг Фарғона ҳуқуқшунослик мактаби нафақат Туркистонда, балки бутун ўрта аср араб – мусулмон дунёсида ҳуқуқ илмининг етакчи даргоҳи ҳисобланади.

Бурҳониддин Марғинонийнинг авлодлари ва шогирдларир ҳам фиқҳ илмида юксак натижаларга эришганлар. Манбалар алломанинг уч ўғли ҳақида қайд этади: улардан биринчиси Имом уд-дин ибн Али ибн Абу Бакр ибн Абд ул – Жалил ал – Фарғоний ал – Марғиноний фиқҳ илмини ўз отаси “соҳиб ул - Ҳидоя”дан ҳамда қози Заҳир уд-дин ал-Бухорийдан ўрганган. У фатво чиқара оладиган даражада илмга эга бўлган ва “Одоб ул - Қози” асарининг муаллифидир. Иккинчи ўғли шайхул-ислом Низом уд-дин Умар ибн Али ибн Абу Бакр ал – Фарғоний ал – Марғиноний фатво чиқара оладиган даражали фақиҳ олим бўлиб, “Жавоҳир ул - фиқҳ”, “ал - Фавоид” ва бошқа қатор асарларнинг муаллифидир. Алломанинг учинчи ўғли Жалол уд-дин Муҳаммад ибн Али ибн Абу Бакр ал – Фарғоний ал –

Марғиноний фиқҳ таълимини отасидан олган, фатво чиқариш даражасига кўтарилган. Марғиноний набираларидан Абд ул – Аввал ибн Бурҳониддин Али ибн Имом уд – дин ибн Жалол уд-дин фақиҳ, муҳаддис, мутафаккир ва ғоят тақдоро киши бўлган, Сайид Жалол уд-дин ал – Карлонийдан фиқҳни ва "Ҳидоя" таълимини олган ҳамда таниқли олим Жалол уд-дин ал –Қадимийга устозлик қилган. Олимнинг бошқа набираси Абдур-Раҳим Абу-л-Фатҳ Зайн уд-дин ибн Али ибн Абу Бакр фиқҳ илмини отаси Имом уд-диндан ҳамда Ҳисом уд – дин ал – Улё Бодийдан ўрганди. Унинг машҳур "ал – Фусул ал -Имодия" (651 ҳижрий – 1254 милодий санада ёзилган) асарида турли хил фиқҳий масалалар теран ва нафис шаклда берилганлиги "Ҳидоя" ни эслатади. Бу зотнинг устози Ҳисом уд-дин ал – Улё Бодий Бурҳониддин Марғинонийнинг укаси бўлганлиги манбаларда тахмин қилинади. Алломанинг фарзандлари ва набиралари унинг илмий анъаналарини давом эттириб, ажойиб асарлар билан фиқҳ илмини бойитдилар. Бурҳониддин Марғиноний таълимотига салмоқли ҳисса қўшган шогирди муҳаддис Шамс ул – аимма ал – Кардарий Муҳаммад ибн Абд ус – саттор Муҳаммад (1203-1244) фиқҳ илмини анча жонлантирди. Яна бир шогирди – Фарғона вилоятида таваллуд топган Жалол уд-дин Маҳмуд ибн ал-Ҳусайн ал-Уструшаний фиқҳ илмини ривожлантириб, Шайх ул-ислом, Жалол уд-дин ва Бурҳониддин шарафли номларига муяссар бўлган. Ҳазрат Бурҳониддин Марғиноний ижодидан баҳраманд бўлган барча издошлари унинг хайрли ишларини давом эттиришни ўзларига шараф деб билганлар. Марғинонийнинг ўғиллари Имомуддин Абу Бакр, Жалолуддин Муҳаммад ва Низомуддин Умар узоқ вақт навбатма-навбат Самарқандда шайхулислом лавозимида фаолият кўрсатдилар; невараси Абдураҳим ибн Бакр ал-Марғинонийнинг "ал-Фусул ал-Имодия" номли фиқҳий асари ислом дунёсида шуҳрат тратди, эвараси Абд ул-Аввал ибн ал-Марғиноний Туркияда машҳур олим ва устоз сифатида танилди. Қолаверса, Амир Темур ва темурийлар даврида

Бурҳониддин Марғиноний авлодлари адолатпарвар ислом йўлида эл-юртга катта хизмат кўрсатилар.

Ҳазратнинг шарофатли авлодлари ҳам Имом Марғиноний каби ҳуқуқшунослик соҳасида беназир бўлганлар. Мовароуннаҳр тарихида қанча подшо-ю ҳукмдорлар келиб кетишмасин, ҳамма вақт мамлакат шайхулисломи мансабига Бурҳониддин Марғинонийнинг илмли аждоди тайинланар эди. Мамлакатда ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маънавий ва маърифий ҳаётда чуқур из қолдирган буюк алломанинг авлодларидан Амир Темур даврида шайхулислом Абдумалик, Мирзо Улуғбек даврида Шайхулислом Имомиддин, Абусаид Мирзо даврида шайхулисломлар – Мавлоно Бурҳониддин ва Низомиддин Масъуд, Бобурмирзо даврида Шайхулислом Абдул Макорим фаолият кўрсатишганлигини айтиш жоиз. Марғинонийнинг шогирди Мавлоно Дарвеш тасаввуф ва фиқҳшунослик борасида катта шуҳрат қозонган ва машҳур мутасаввуф машойих ҳазрати Хожа Аҳрор Валининг устози бўлган. Фиқҳшунос Имом Бурҳониддин Марғиноний ҳадисшунослик билан ҳам шуғулланган, Қуръонни ёддан қироат қилган ва тафсир этган, ҳуқуқий билимларни яхлит фан тартибига келтирган. Аллома ўткир тадқиқотчи, пок художўй инсон, фан ва адабиётда тенги йўқ ҳуқуқшунос, ёзувчи, шоир бўлган, деб кўрсатади олим Абдулҳай ал – Лакнавий.

Бурҳониддин Марғиноний 1197 йил 29 октябр куни Самарқандда вафот этди ва Чокардиза қабристонида “Турбат ул-Муҳаммадин” яқинида дафн этилди. Буюк аллома Бурҳониддин ал – Фарғоний ар-Рошидоний ал – Марғиноний номи билан бутун мусулмон оламига Мовараунноҳр фиқҳ мактаби асосчиси сифатида танилган. Ислом қонуншунослиги ва ҳуқуқшунослигида ниҳоятда чуқур, кенг ва атрофлича илмга эга бўлганлиги учун у зотни ислом динининг далили, исботи деб улуғланганлар. Марғиноний ўз унвонларини ҳаёти, яратган таълимоти,

узоқ йиллар давомида фиқҳ арбоблари сулоласи ва шогирдлари билан тўлиқ исботлади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ёшларнинг хуқуқий таълим тарбиясида Бурҳониддин Марғиноний меросидан фойдаланиш Услубий қўлланма “Эзгулик” матбаа нашриёти Т.: 2004й
2. Бурҳониддин Марғиноний- буюк фиқх олими Услубий тавсиянома (дарс ишланмаси) Фарғона ВПХМОИ нашриёти, 2004 й
3. Ал-Марғинонийнинг билим ҳақидаги ғояларининг ўқувчи шахсини шакллантирувчи аҳамияти Республика илмий амалий конференция тезислари Т.:2005 й 100-102 бетлар

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА ЖАДИДЧИЛИК ҒОЯЛАРИНИНГ АМАЛДАГИ ИФОДАСИ.

Хошимов Ўткиржон Қўшмирзаевич, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети “Ўзбекистон тарихи” кафедраси мудири, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент.

Аннотация: *Мақолада жадидчиликнинг асосий ғоялари ва уларнинг моҳиятини ўрганиш ва бу борада Янги Ўзбекистонда учинчи Ренессанс пойдаворини мустахкам қуриш борасида таълим, илм-фан соҳаларигига ва бу борада кадрлар тайёрлаш борасида юз бераётган ўзгаришлар таҳлил қилинган.*

Калит сўзлар: *Янги Ўзбекистонда, Ренессанс, жадид, таълим, олий таълимдан кейинги таълим, таянч докторантура, фан номзоди, фалсафа доктори.*

Annotation: *The article analyzes the main ideas of enlightenment and their essence, and in this regard, the changes taking place in the field of education, science, and personnel training in connection with the strengthening of the foundation of the third Renaissance in New Uzbekistan.*

Key words: *in New Uzbekistan, Renaissance, modern, education, post-higher education, basic doctorate, candidate of science, doctor of philosophy.*

Аннотация: *В данной статье изучены проведенные реформы в первые 25 лет независимости в сфере повышения научного потенциала кадров в области обучение после высшего образования и их результаты.*

Ключевые слова: *высшее образование, обучение после высшего образования, аспирантура, докторантура, базовая докторантура, кандидат наук, доктор философии.*

Учинчи ренессанс пойдеворини қуриш борасида Янги Ўзбекистонда бир қатор ислоҳотлар амалга оширилиши натижасида давлат ва жамият

ҳаётида туб ижобий ўзгаришлар юз бермоқда. Умуман олганда тарихимизда юз берган биринчи ва иккинчи Ренессанс, яъни Уйғониш даврини юзага келиш сабабларига эътибор қаратилса, бир қатор ислоҳотлар устувор аҳамият касб этганлигини гувоҳи бўламиз. Биринчидан, ўша даврда мамлакат тинчлиги ва барқарорлигини мустаҳкамлашга эришилган бўлса, иккинчида, таълим-тарбия ва илф-фан соҳаларини ривожлантиришга бирламчи вазифа сифатида катта эътибор қаратилиши бўлди [1].

XX асрнинг бошларига келиб жадид боболаримиз томонидан илгари сурилган бир қатор ғоялар ҳам муҳим аҳамият касб этди. Жумладан, таълим-тарбия ва илм-фанни ислоҳ қилиш орқали жамият тараққиётига эришиш мумкинлиги борасида фикрларни ҳаётга тадбиқ этиш борасида бир қатор сайи ҳаракатлар амалга оширилди. Бироқ ўша давр хукум сурган сиёсий тузум бундай эзгу ишларни тўлиқ амалга ошишига тўсқинлик қилди.

Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритгандан сўнг, таълим-тарбия ва илм-фан соҳаларининг барча босқич ва соҳаларида ўзгаришлар амалга оширишга алоҳида эътибор қаратилди. Бу соҳадаги муҳим бўғин ҳисобланган илмий ва илмий-педагог кадрларни тайёрлаш алоҳида аҳамият касб этди.

Мустақилликнинг дастлабки йилларида республика ОТМларида илмий салоҳиятли кадрларга бўлган эҳтиёжни қондириш ва фаннинг янги соҳалари бўйича олий таълимдан кейинги таълимни ривожлантириш мақсадида янги йўналишлар очилди. Мустақилликнинг дастлабки ўн йиллигида олий таълимдан кейинги таълим соҳасида қўлга киритилган ютуқлар билан бир қаторда, бу соҳада баъзи муаммоларга ҳам дуч келинди. Булардан энг асосийси аспирант ва докторантларни тайёрлаш, иқтидорли ёшларни аспирантурага йўналтириш, аспирант ва докторантларнинг илмий ишларини ўз вақтида ҳимоя қилишларини таъминлаш масалалари эди. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, илмий-педагогик ходимлар тайёрлаш ва илмий-тадқиқот ишларининг сифат

кўрсаткичи ОТМлари илмий салоҳияти даражасини белгилайди. Шу билан бирга ОТМларидаги илмий салоҳиятга қараб олий таълимдан кейинги таълимга эътибор яхши ёки қониқарсиз эканлигини билиш мумкин.

Маълумки, юқори малакали кадрларни тайёрлашда илмий салоҳияти юксак ва замонавий педагогик технологияларни эгаллаган профессор-ўқитувчилар ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Шуни таъкидлаш керакки, мустақилликнинг дастлабки йилларида бу соҳада қўлга киритилган ижобий натижалар сақлаб қолинмади. Оқибатда 2000 йилдан то 2017 йилгача олий ўқув юртларининг илмий салоҳияти пасайиб борди [2, 318-б.]. Буни республика ва водий вилоятларида жойлашган ОТМда фаолият олиб бораётган илмий унвонли профессор-ўқитувчилар сонининг ортиш ўрнига камайганлигида кўриш мумкин. Қуйидаги жадвалда бу ҳақда тўлиқ маълумот келтирилган.

Республикадаги ОТМларида фаолият олиб бораётган фан докторлари ва фан номзодларининг сони (бирлик) ва уларнинг профессор-ўқитувчиларнинг умумий сонидаги улуши.

	2000/2001		2005/2006		2010/2011		2014/2015		2016/2017	
	сони	фоиз	сони	фоиз	сони	фоиз	сони	фоиз	сони	фоиз
Ўзбекистон	8038	43,6	8598	37,3	9059	39,4	8143	33,2	7481	31,2

Манба: ЎзР Давлат статистика қўмитасининг 30.08. 2018 йилдаги №01/4-01-19-991-сонли маълумотномаси асосида тайёрланди.

Жадвалдан шуни кўришимиз мумкинки, республика бўйича 2000/2001 ўқув йилида жами ОТМларида 8038 та фан докторлари ва фан номзодлари фаолият олиб борган ва республика бўйича илмий салоҳият 43,6 фоизни ташкил қилган. Орадан 10 йил ўтиб, 2010/2011 ўқув йилида фан докторлари ва фан номзодлари сони 9059 тага етди, яъни 2000 йилга нисбатан 1021 тага ортди. Буни бир қатор сабаблар билан ҳамда

докторантурага ўқишга қабул қилиш квоталари баъзи йилларда оширилганлиги билан изоҳлаш мумкин[3, 130-б.]. Лекин шунга қарамасдан, илмий салоҳият 39,4 фоизни ташкил этган, яъни 2000 йилга нисбатан 4,2 фоизга пасайган. Бу ҳол республикада янги ОТМлари очилиши ва уларга ёш мутахассисларнинг кўплаб жалб қилиниши оқибатида юзага келган. Лекин 2016/2017 ўқув йилига келиб республикада илмий салоҳиятли олимлар сони 2000 йилган нисбатан 557 тага камайди ва илмий салоҳият ҳам шунга мос равишда 43,6 фоиздан 31,2 фоизга тушиб қолди. Бунга, бир томондан, олимларнинг ёш кўрсаткичнинг улғайиши билан боғлиқ омиллар, масалан, ўлим, нафақага чиқиш ва бошқалар, иккинчи томондан, фанга бўлган эътиборнинг сусайганлиги сабаб бўлди. Бу соҳада қилинган ислоҳотлар натижасида 2017 йилнинг иккинчи яримига келиб республикада олимлар сони яна орта бошлади.

Республика олий таълим муассасаларида илмий салоҳиятнинг мустақилликнинг дастлабки йилларига нисбатан тушиб кетишига бир қатор омиллар сабаб бўлди. Шулардан бири олий таълимдан кейинги таълим, хусусан, аспирантура ва докторантурада илмий тадқиқот олиб бораётган талабгорларнинг илмий ишларини ўз вақтида ҳимоя қила олмаслиги бўлса, иккинчиси, аспирантура ва докторантурага кираётганларнинг малака даражасининг пастлиги эди [4, 131-б.]. Шунингдек, илм-фан билан шуғулланаётган олимларни моддий қўллаб-қувватлашга ҳам етарлича эътибор қаратилмади. Масалан, 2005 йилни олиб қарайдиган бўлсак, педагог ходимларнинг моддий аҳволини яхшилаш ва ижтимоий мақомини кўтаришга етарли даражада аҳамият берилмаганини кўрамиз. Таҳлиллар шуни кўрсатдики, таълим соҳасидаги ўқитувчиларнинг номинал иш ҳақи иқтисодиёт бўйича ўртача иш ҳақи даражасидан орқада қолган. Хусусан, олий таълимдаги ўқитувчиларнинг иш ҳақи иқтисодиёт бўйича ўртача иш ҳақининг 83,7 фоизини, коллежларда 71,2 фоизини, умумий ўрта таълим мактабларида 57 фоизини

ташкил этган. Ўзбекистонда олий таълим тизимида профессор-ўқитувчиларнинг иш ҳақи миқдори иқтисодиётдаги ўртача иш ҳақидан паст даражада, Қозоғистон Республикасида эса 250-1000 АҚШ долларини ташкил этган[5, 61-62-б.].

Республикада олий таълим соҳасида илмий салоҳиятнинг пасайишига яна бир сабаб Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 24 июлдаги “Олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрлар тайёрлаш ва аттестациядан ўтказиш тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги ПФ-4456-сонли Фармонининг қабул қилиниши бўлди [6]. Бу Фармонга биноан диссертация ҳимоя қилиш ва фан доктори илмий даражасини бериш бўйича олий ўқув юртидан кейинги таълимнинг бир босқичли тизими жорий қилинди. Яъни, олдин мавжуд бўлган стажёр-тадқиқотчи-изланувчилар ва катта илмий ходим-изланувчилар институтлари (фан номзоди ва фан доктори) ўрнига магистрлик даражасидан сўнг фан докторлари тайёрлашни кўзда тутувчи тизим жорий этилди. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, бир босқичли тизимга ўтилгандан сўнг республикада диссертацияларни ҳимоя қилиш кескин камайди. Масалан, 2014-2015 йилларда катта илмий ходим-изланувчилик институтларини 600 нафардан ортиқ ходим тугатган бўлса-да, мамлакат бўйича 2016 йилгача 103 нафар (17,1%) талабгор докторлик диссертациясини ҳимоя қилган. Уларнинг ҳам асосий қисми (80% дан ортиғи) мустақил изланувчилик асосида диссертация ёқлаган. Жами 103 нафар ҳимоя қилганларнинг 62 нафари олий таълим муассасаларига тўғри келган [7, 2-б.].

Шундай бир вазиятда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2017 йил 16 февралдаги «Олий ўқув юртидан кейинги таълим тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида»ги ПФ-4958-сонли Фармонининг қабул қилиниши олий таълимдан кейинги таълим соҳасида янги ислоҳотларни бошлаб берди. Фармонга биноан олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрлар тайёрлаш ва аттестациядан ўтказиш тизимининг

сифати ва самарадорлигини тубдан ошириш, олий ўқув юртидан кейинги таълим соҳасини янада такомиллаштириш, илмий-тадқиқот фаолиятида ёшларнинг интеллектуал салоҳиятини ҳар томонлама намоён этиш имкониятларини кенгайтириш мақсадида 2017 йилнинг 1 июлидан бошлаб олий ўқув юртидан кейинги таълимнинг икки поғонали, диссертация ҳимоя қилиш ва тегишли фан тармоғи бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини беришни назарда тутувчи таянч докторантура ҳамда диссертация ҳимоя қилиш ва тегишли фан тармоғи бўйича фан доктори (Doctor of Science) илмий даражасини беришни назарда тутувчи докторантура тизими жорий қилинди[8].

Сўнгги йилларда олий таълимдан кейинги таълимга қаратилаётган эътибор ва бу соҳада амалга оширилаётган туб ислоҳотлар натижасида докторлик диссертацияларини ҳимоя қилиш кўрсаткичи ошди. Масалан, 2016 йилда республика ОТМларида 151 та докторлик диссертациялари ҳимоя қилинган бўлса, 2017 йилга келиб, 122 та DSc ва 221 та PhD диссертациялари ҳимоя қилинди. Хусусан, 2018 йилда диссертациялар ҳимоя қилиш кескин ошганини, 169 та DSc ва 630 та PhD диссертациялари ҳимоя қилинганини алоҳида қайд этиш лозим. Шунга мос ҳолда, республикада илмий салоҳият ҳам ошмоқда. Хусусан, 2016 йилда илмий салоҳият кўрсаткичи 31,6 фоиз бўлган бўлса, 2017 йилда 32,7 фоизни, 2018 йилда эса 34,2 фоизни ташкил қилди[9, 2-б.].

Республика олий таълим муассасаларида 2022 йилга келиб илмий салоҳият 39,3 %га етказилди. 2022-йилда диссертация ҳимоялари кўрсаткичи 2017-йилга нисбатан 5 баробарга, яъни 343 тадан1765 тага оширилди. Илмий кенгашлар сони 32 тадан 177 тага етказилди ва докторантура мавжудОТМлар сони 72 тага етди[10].

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, мустақиллик йилларида республика олий таълимдан кейинги таълим тизимида амалга оширилган ислоҳотларга қарамасдан, мазкур соҳада йўл қўйилган камчиликлар ва

мавжуд муаммолар, тадқиқотчиларда моддий манфаатдорликнинг пастлиги соҳа ривожига сезиларли равишда тўсиқ бўлди. Бундай салбий ҳолатларнинг олдини олиш мақсадида 2017 йилдан олий таълимдан кейинги таълим тизимини ривожлантиришга қаратилган бир қатор ҳукумат фармон ва қарорлари қабул қилинди. Бундай эътибор натижасида ёшлар ўртасида илм-фанга бўлган қизиқиш ортди ва илм-фан билан шуғулланувчиларнинг сони ўсмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар

1. ЎзА расмий сайти. https://uza.uz/uz/posts/pedagogning-maqomi-togrisidagi-qonun-ulkan-iftixor-va-katta-masuliyatdir_572640
2. Ўзбекистонда таълимнинг ривожланиши ва тарихшунослиги. Очерклар II. Масъул муҳаррир: т.ф.д., проф. Д.А.Алимова, – Тошкент: Адабиёт учқунлари. 2017. – Б. 318.
3. Ўзбекистонда таълим: талаб ва таклиф мутаносиблиги. UNDP – Тошкент-2007/2008. – Б. 130.
4. Ўзбекистонда таълим: талаб ва таклиф мутаносиблиги. UNDP – Тошкент-2007/2008. – Б. 131.
5. Эшбаев А. Х. Бозор муносабатларига ўтиш даврида таълим тизимининг миллий иқтисодиётни ривожлантиришга таъсири. Иқтисод фан. ном…. дис. – Тошкент. 2008. – Б. 61-62.
6. http://www.lex.uz/docs/2035850 (ҳужжат кучини йўқотган 27.02.2017)
7. ЎзР ОЎМТВ ЖА. ЎзР ОЎМТВ Ҳайъат қарори, 1/4-сон. 30.01.2016. 2-варақ
8. http://www.lex.uz/docs/3119699 (10.03.2017)
9. ЎзР ОЎМТВ ЖА. Таълим, фан ва ишлаб чиқариш интеграцияси бўйича маълумот. 2-варақ.
10. Ўзбекистон Республикаси Олий таълим, фан ва инновациялар вазирлигининг 2022 йил ҳисоботи. https://edu.uz/media/dd9158e0-7910-8720-2f13-a4892de5f222.pdf

ISHOQXON IBRAT VA MUSTAQILLIK

Madraximov Zoxid Sharofovich,
NAMDU, Tarix kafedrasi dotsenti, t.f.n.

Annotatsiya. *Ushbu maqolada buyuk ma`rifatparvar, shoir va olim, noshir va pedagog, din arbobi va islohotchi Is'hoqxon Ibratning hayot yo'li va ilmiy-ijodiy faoliyati yoritilgan. Shuningdek, mustaqillik yillarida yurtimizda Is'hoqxon Ibrat nomini abadiylashtirish maqasadida amalga oshirilayogan ishlar yoritilgan.*

Kalit so'zlar*. Jadidchilik, Is'hoqxon Ibrat, yangi usul maktabi, sayohat, xorijiy tillar, tarixiy manba, "Tarixi Farg'ona", "Lug'ati sitta al-sina", "Mezon uz-zamon", litografiya, qatag'onlik siyosati, mustaqillik, yodgorlik majmuasi, muzey, maktab, oliygoh.*

Annotation. *This article describes the life path and scientific and creative activity of the great educator, poet and scientist, publisher and teacher, religious leader and reformer Is'hak Khan Ibrat. Also, during the years of independence, the work carried out in our country to perpetuate the name of Is'hak Khan Ibrat is highlighted.*

Keywords. *Antiquity, Is'hakhan Ibrat, new methodical school, travel, foreign languages, historical source, History of Fergana, Dictionary which called sitta as-sina, "Meson uz-zaman", lithography, Politics of Catagon, independence, memorial complex, museum, school, university.*

Аннотация. *В данной статье описан жизненный путь и научно-творческая деятельность великого просветителя, поэта и учёного, издателя и педагога, религиозного деятеля и реформатора Исхакхана Ибрата. Также, освещена работа по увековечиванию имени Исхакхана Ибрата в годы независимости.*

Ключевые слова. *Джадидизм, Исхакхан Ибрат, ново-методные школы, путешествие, иностранные языки, исторический источник, "Тарихи Фаргона", "Лугати ситта ал-сина", "Мезон уз-замон", литография, политика репрессий, независимость, мемориальный комплекс, музей, школа, высшее учебное заведение.*

XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi jadidchilik va ma'rifatparvarlik harakati Turkiston musulmonlari uchun navbatdagi o'ziga xos uyg'onish davri bo'ldi. Bu davrda yashab o'tgan Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulqodir Shakuriy, Said Ahmad Sidqiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev, Toshpo'lat Norbo'tabekov, Tavallo, Abdurauf Fitrat, Fayzulla Xo'jayev, Usmonxo'ja Po'latxo'jayev, Abdulvohid Burhonov, Sadriddin Ayniy, Is'hoqxon Ibrat, Hamza, Cho'lpon kabi jadidchilik, ma'rifatparvarlik harakati namoyondalari o'zlarining asarlari, darsliklari va yangi tashkil etilgan davriy nashrlari orqali xalqni savodli qilish, zamonaviy taraqqiy yo'lga olib chiqish, milliy davlat bunyod etish kabi g'oya va maqsadlarni ilgari surganlar. Ular bu g'oya-maqsadlarni amalga oshirishda avval, Rossiya imperiyasining, keyinchalik sho'rolar tomonidan kuchli tanqid va ta`qib ostiga olinganlar. "Ular o't bilan o'ynashayotganlari, istibdodga qarshi kurashayotganlari uchun ayovsiz jazolanishlarini oldindan yaxshi bilishgan. Bilaturib, ongli ravishda mana shu yo'ldan borganlar. Chunki, vijdonlari va iymonlari shunga da`vat etgan" [1; 8].

Manashu davrda yashab, ijod etgan, ma`rifatparvar, shoir, olim, noshir, pedagog, din arbobi va islohotchi sifatida umrini Vatan, millat manfaatlariga qaratgan

Is'hoqxon Ibratning hayot yo'li, ilmiy-ijodiy faoliyati bugungi yoshlar, yurtdoshlarimiz uchun chin ma'noda o'rnak vazifini o'tamoqda. Is'hoqxon Junaydullohho'ja o'g'li Ibrat (1862 – 1937) olib borgan faoliyati ko'lamining kengligi, yaratgan asarlari, Vatan, xalq, millat istiqboli uchun fidoyiligi sababidan Turkiston jadidchilik harakati tarixida Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvar Qori, Abdulla Avloniylar bilan bir qatorda turgan arboblardan biri.

Ibrat jadid namoyandasi, tarixchi olim, atoqli shoir, tilshunos, maqolanavis, noshir, tarjimon, xattot, jahongashta sayyoh hamda muallimdir. Uning serqirra ilmiy-ijodiy va tashkilotchilik faoliyati o'z davridayoq keng miqyosda e`tirof etilgan. Ma`rifatparvar shoir, maorifchi Ibrohim Davron•ning quyidagi so'zlari buning dalili: "Is'hoqxon to'ra ulumi diniya va fanniya va adabiyada ustozi komilligi bilan butun Farg'ona va digar jihat Oziyoyi vustoda (O'rta Osiyoda) inkor o'lunmas darajada bir mavqei mumtoza tutmushdur. Ishoqxon to'ra ulumi diniyada mudarrisdur, fununi dunyaviyda, bilo shubha, arxitektor, texnik va mexanik va fizikqiya ilminda tilifonist, tilig'rofist va yana ximik desak yana ozdur, chunki, bu ilmlarni bilur. Is'hoqxon to'ra olim va fozil bir zoti oliy bo'lub, bu turfa fazoili insoniyaga molik... Ba`zi ixtiroti ham bordur" [2; 5].

Is'hoqxon Ibrat 1862-yili Namangan yaqinidagi To'raqo'rg'on qishlog'da tug'ilgan. Bizgacha yetib kelgan, Is'hoqxon Ibrat tomonidan 1916-yilda yozilgan "Tarixi Farg'ona" asari uning hayoti va faoliyatining dastlabki davrlari haqida mukammal ma`lumot beruvchi tarixiy manbadir. Shuningdek, allomaning tarjimai holini to'laroq yoritishda uning "Lug'ati sitta al-sina", "Jome ul-xutut", "Mezon uz-zamon", "San`ati Ibrat, qalami Mirrajab Bandiy" kabi ilmiy, pedagogik hamda badiiy asarlaridagi ma`lumotlar, zamondoshlarining xotiralari va o'sha davr vaqtli matbuotida e`lon qilingan Is'hoqxon Ibrat haqidagi maqolalar muhim o'rin tutadi. Ibrat o'zning pedagogika, tilshunoslik sohalaridagi yutuqlari bilan ham ajralib turadi.

• Ibrohim Davron (asl ism-sharifi Mirzaa'zam Ibrohim o'g'li, 1874-yil, Qo'qon – 1922) – o'zbek shoiri, ma'rifatparvar, dramaturg, publitsist.

Xususan, Turkistondagi birinchi jadid maktabi Ishoqxon Junaydulloh-xo'ja o'g'li Ibrat tomonidan 1886-yilda ochilgan. Ibrat 10 dan ortiq tilni – arab, fors, pushtu, turk, lotin, yunon, hind, xitoy tillarini hamda rus, fransuz, ingliz, arman tillarini o'rgangan. Bu esa unga xorij ilm-fani, texnikasi bilan tanishish, Sharq va G'arb ilm-fani o'rtasidagi tavofutni anglashga olib kelgan [2; 8].

Alloma, 1897-yilda arab o'lkalari, Hindiston, Afg'onistonga xorij safaridan qaytib kelgach, arab, fors, hindi, turk, o'zbek va rus tillarini o'z ichiga qamrab olgan, "Lug'ati sitta al-sina" ("Olti til lug'ati") asarini yaratgan [3; 45]. Ibrat o'z davrida matbaachi sifatida ham dong taratgan bo'lib, alloma o'zi qurdirgan hammomni toshbosma matbaaga aylantirgan va 1908-yilda hukumat ruhsatnomasini olgan yildan ilgari (1909) Sank-Peterburgning bosh boshqarmasi senzori tomonidan 1908-yili bosishga ruhsat berilgan kitobi – "Sanoati Ibrat qalami Mirrajab Bandiy"ni chop etishdan o'z faoliyatini boshlaydi. Namangan uyezdining To'raqo'rg'on qishlog'ida tashkil etilgan bu litografiya bosmaxonasi "Matbaai Ishoqiya" nomi bilan shuhrat topadi [4; 112-114]. Ma`lumotlarga qaraganda, Is'hoqxon Ibrat o`z ijodiy faoliyati davomida 20 dan ortiq asar yozgan. Biroq ularning ko`plari bizgacha yetib kelmagan. Is'hoqxon Ibratning "Tarixi Farg'ona", "Tarixi madaniyat", "Mezon ul zamon" kabi asarlari O`zbekiston tarixi, madaniyati, ijtimoiy hayotini yoritib beruvchi noyob manbalardir. Ibratning "Tarixi Farg'ona" asari milliy-tarixiy manba bo`lib, unda Farg'ona vodiysining eng qadimiy davrlaridan Qo`qon xonligi davri, Rossiya imperiyasi istilosi, o`lkaning mustamlaka davrining dastlabki davri xaqida qimmatli ma`lumotlar beradi. Shuningdek, "Tarixi Farg'ona" – noyob toponimik manba ham hisoblanadi. Asarda, Farg'ona toponimi, vodiyning Qo'q'on, Marg'ilon, Andijon, Quva, Namangan kabi qadimiy markazlarining nomlanishi xaqida ham qimmatli ma'lumotlar mavjud. Xususan, "Tarixi Farg'ona" asari Namangan toponimi xaqida quyidagicha ma`lumot beradi: "Namangon aslida namongon emasdur. Forsiy lafzi birla namakon – namak kondur. Muni ma`nisi shuki, bizni Chig'atoy tilida asli gon yo`q ekan, bu shevai forsiydir. Namangon

avvali holda, ya`ni mundan to`qqiz yuz yil ilgari yerlarda hech kim bo`lmay yotgan biyobon-ko`ltuz bo`lib, ul vaqtda Buxoro xonlaridan Abdullohxon bu Farg'ona taraflarga kelib, har yerga goh sardobalar kavlab, saqqoyi mo`minga chohlarni tepasiga gumbazlar qilib, ko`p xalqqa naflik ishlarni qilgan xon ekan. Ul kishi bul Namongonni yeriga kelib, alholda darxol sardoba kavlatib, necha kunlar tutib, bir tarafi daryo va bir taraf tog' xavosi yaxshi uchun bir shahar bino qilmoq bo`lib o`z ichlaridan bir og'oliq mansabida turgan kishini amr qilib, shahar qilmoq bo`lganda, o`shal yerni daryo tarafi butun sho`r ko`l bo`lib tuz yotgan ekan. Binobarin namak kon deb, ya`ni tuz kon deb atagan ekan. Bu namak kon lafzini forsiyda gon qilib yozub, namakkonni namangon deb, bir nuni zoida ilan namangon bo`ldi, asli namakkondur" [5; 325].

Albatta, mustaqillik sharofati bilan Is'hoqxon Ibratning ilmiy-madaniy merosi yurtimizda o'rganilmoqda, asarlari nashr etilmoqda. Xususan, 1991-yili Toshkentda "Kamalak" nashriyotida Abu Tohirxojaning "Samariya", Narshaxiy-ning "Buxoro tarixi", Bayoniyning "Shajarayi Xorazmshohiy" asarlari bilan birga Ishoqxon Ibratning "Farg'ona tarixi" asari "Meros" turkumida nashr etilgan [5; 266-327]. 2005-yilda esa Toshkentda, "Ma`naviyat" nashriyotida "Istiqlol qahramonlari" turkumida "Is'hoqxon to'ra Ibrat" nomli kitob chop etilib, unga "Tarixi Farg'ona" asari ham kiritilgan. Asarning qayta-qayta nashr etilishi Vatan tarixini o'rganishda ahamiyati yuksak ekanligidan dalolat beradi [6; 87].

Shuningdek, tarixchi olima K.A.Vohidova tomonidan 2002-yilda "Is'hoqxon Junaydulloxxo`ja o`g'li Ibrat va uning tarixiy-ilmiy merosi" mavzusida nomzodlik dissertatsiyasi himoya qilindi [7; 186]. Bugungi kunda Is'hoqxon Ibratning "Mezon uz-zamon" asari ham yurtimiz tadqiqotchilari tomonidan o`rganildi va o`zbek tilida nashr etilib, kitobxonlarga yetkazildi [8; 129]. Is'hoqxon Ibrat hayotining so'nggi yillardagi hayoti ancha tahlikali o'tgan. Birinchidan, keksalik, ikkinchidan, 1935-yildan e`tiboran hamma lavozimlardan ozod qilingan, qarilik nafaqasi ham tayinlanmagan edi.

1937 – 1938-yillardagi sovet tuzumining mash'um qatag'on siyosati Vatanimizning fozil kishilari qatorida Ishoqxon Ibratni ham ajdahoday o'z komiga tortdi. 1937-yilning aprel oyida 75 yoshli keksa shoir va ma'rifatparvarni hibsga oladilar. Is'hoqxon Ibrat Andijon turmasiga olib ketilgach, sudi ham bo'lmay, 75 yoshida, 2 oydan so'ng, qamoqning jismoniy ham ruhiy qiynoqlariga dosh bera olmay vafot etgan. Allomaning qabri ham noma'lum. Is'hoqxon Ibrat 1959-yil 2-oktyabrda Andijon viloyat prokuraturasining 3336-raqamlik xujjati bilan oqlangan [7; 65]. Sovet davrida qatag'onga uchragan, qoralangan buyuk adibning nomi va ijodi istiqlol davriga kelib asl qadr-qimmatini topdi. Kitoblari chop etilib, o'zi tug'ilib o'sgan To'raqo'rg'onda 1992-yil may oyida muzey ham tashkil etildi. Biroq bu muzey 2005-yilga kelib ma'lum sabablarga ko'ra o'z faoliyatini to'xtatgan edi. 2017-yilga kelib Is'hoqxon To'ra Ibratga atab zamonaviy bog', yodgorlik majmuasi hamda xorijiy tillarni o'rganish maktabi tashkil etildi. Majmua O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2016-yil 2-noyabr' kuni Namangan viloyati saylovchilari bilan saylovoldi uchrashuvida ilgari surgan ustuvor vazifalar ijrosi doirasida bunyod etildi. Bu haqida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyev: "....Menimcha, To'raqo'rg'onda u kishiga atab zamonaviy bog' yaratib, yodgorlik majmuasini tashkil qilsak, buyuk bobomiz oldidagi qarzimizni uzgan bo'lamiz, desam sizlar nima deysizlar? [9; 75], – degan edilar.

Bu borada O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 13-apreldagi "Namangan viloyati To'raqo'rg'on tumanida atoqli Ma'rifatparvar Is'hoqxon To'ra Ibrat nomidagi yodgorlik majmuasini tashkil etish to'g'risida"gi qarori qabul qilindi [10]. Mazkur qaror asosida Is'hoqxon Ibrat muzeyi tashkil etishga kirishildi. Is'hoqxon Ibrat muzeyi – Namangan viloyati To`raqo`rg'on tumanidagi madaniy meros ob`yekti bo`lgan, 1860-yilda qurilgan G'oyibnazar Qozi madrasasi negizida tashkil etilgan bo'lib, muzey Namangan viloyat tarixi va madaniyati davlat muzeyining filiali sifatida faoliyat

yuritmoqda. Umuman olganda, mazkur majmua Kosonsoy soyining chap sohilida ikki gektardan ziyod maydonni tashkil etgan bo'lib, loyiha qiymati 13 milliard 500 million so'm bo'lgan majmua bog'-xiyobon, uning o'rtasida Is'hoqxon To'ra Ibrat haykali, milliy me'morchilik uslubidagi ayvon, bosmaxona, ilg'or texnologiyalar asosida qurilgan musiqali favvora, chet tillarga ixtisoslashtirilgan 400 o'rinli maktab-internati, 140 o'ringa maktabgacha ta'lim muassasasi va hududdagi G'oynazar qozi madrasasi memoriy yodgorligi asosida xalq amaliy san'ati va badiiy hunarmandchilik markazi barpo etilgan muzeyni o'z ichiga oladi [11].

Majmuaning qurilishi 2017-yil mart oylarida boshlandi va 2018-yil may oyida yakuniga yetdi. Majmudagi muzeyda 10 ta xona mavjud. Mazkur muzey asosan 2 ta katta xona, umumiy zal va hunarmandchilik bilan shug'ullanish uchun mo`ljallangan xonalar bilan qayta qurildi va eksponatlar bilan boyitildi. Muzeydagi muhim eksponatlar sifatida Ibrat domlaning kiyim-boshlari, safar chog'ida u kishiga hamrohlik qilgan buyumlari, do'ppi, rasmlari, arab tilida yozilgan shajaralari, asarlari, ular ishlatgan buyumlar, safardan olib kelgan hunarmandchilik ashyolari, xitoyning toza chinni va ko`zalari, grammafon, patefon, diaskop, cho`ntak soatlari, hattotlik san`atlarini aks ettiruvchi maxsus suratlar mohirlik bilan jamlangan va joylashtirilgan. Ma'rifatparvar olim, sharq va g'arb tillarining bilimdoni Is'hoqxon Ibratning yorqin xotirasi hamda nomini abadiylashtirish, Namangan viloyatida xorijiy tillarni mukammal egallagan, chuqur bilimga ega bo'lgan raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash maqsadida, shuningdek, 2022 – 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasini "Inson qadrini ulug'lash va faol mahalla yili"da amalga oshirishga oid Davlat dasturiga muvofiq hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 9-iyundagi "Is'hoqxon Ibrat nomidagi Namangan davlat chet tillari institutini tashkil etish to'g'risida"gi PQ-275-sonli Qarori [12] asosida To'raqo'rg'on shahrida 2022 – 2023-o'quv yilidan boshlab Is'hoqxon Ibrat nomidagi Namangan davlat chet tillari instituti taskil etildi. Mazkur oliy

ta’lim dargohi o‘z faoliyatini ma’rifatparvar olim, sharq va g‘arb tillarining bilimdoni Is’hoqxon Ibratning yorqin xotirasi hamda nomini abadiylashtirish, viloyatda xorijiy tillarni mukammal egallagan, chuqur bilimga ega bo‘lgan raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash maqsadida olib boradi.

O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning yuksak e’tibori bilan Is’hoqxon To’ra Ibratning xalqimiz oldidagi ulkan xizmatlari o’zining munosib e’tirofini topdi. Bugungi kunda viloyatda ulug’ bobomiz xotirasini abadiylashtirish borasida keng ko’lamli ishlar amalga oshirilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Т.: Шарқ, 1998.
2. Долимов У., Жабборов Н. Исҳоқхон Тўра Ибрат. – Т.: Маънавият, 2005.
3. Долимов У. Исҳоқхон Ибрат. – Т.: Шарқ, 1994.
4. Бобохонов А. Ўзбек матбааси тарихидан. – Т., 1979.
5. Исҳоқхон Ибрат. Фарғона тарихи / Нашрга тайёрловчилар Ҳ. Бобобеков, М. Ҳасаний – Т.: Камалак, 1991.
6. Исҳоқхон Ибрат. Тарихи Фарғона. – Т.: Маънавият, 2005.
7. Воҳидова К. А. Исҳоқхон Жунайдуллоххўжа ўғли Ибрат ва унинг тарихий-илмий мероси: Тарих фан. номз. дисс... – Т.: ЎзР ФА Тарих институти, 2002. – 186 в.
8. Исҳоқхон тўра ибн Жунайдуллоҳ хўжа. Мезон уз-замон. – Т., 2001.
9. Mirziyoyev Sh. M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: O’zbekiston, 2017.
10. Vazirlar Mahkamasining “Namangan viloyati To’raqo’rg’on tumanida atoqli ma’rifatparvar Is’hoqxon To’ra Ibrat nomidagi yodgorlik majmuasini tashkil etish to’g’risida” gi 208- sonli Qarori // Lex. Uz
11. Prezidentimiz Is’hoqxon To‘ra Ibrat majmuasiga bordi // https://uza.uz/oz/posts/prezidentimiz-is-hoqxon-to-ra-ibrat-majmuasiga-bordi-03-05-2018.
12. “Is’hoqxon Ibrat nomidagi Namangan davlat chet tillari institutini tashkil etish to‘g‘risida” O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori, 09.06.2022 yildagi PQ-275-son // https://lex.uz/docs/-6057478

YANGI O‘ZBEKISTON TARAQQIYOTIDA JADIDCHILIK G‘OYALARINING O‘RNI VA AHAMIYATI.

Xudayberganov Shuhrat Shavkat o‘g‘li
Urganch davlat pedagogika instituti magistratura bo‘limi boshlig‘i,
Maktabgacha ta’lim metodikasi” kafedrasi dotsenti v.v.b., p.f.b.f.d (PhD)
Ro‘zmatova Mahliyo Baxrom qizi

Urganch davlat pedagogika instituti 1-bosqich magistranti

Annotatsiya. *Turkiston jadidchilik harakatining namoyandalari ma'rifatparvar kishilar edi. Ma'rifatparvarlar keng ma'noda bilim tarqatuvchi kishilar hisoblanadi. Siyosiy ma'noda ma'rifatparvarlik xalqni ozodlikka olib chiqish va milliy davlatchilik g'oyalarini ilgari surish bilan ifodalanadi. Ushbu maqolada aynan Turkiston ma'rifatparvarlari jaholat, bilimsizlik, madaniyatsizlik, mutaassiblik, diniy aqidaparastlikni inson azob-uqubatlarining asl sabablari deya talqin etgani va xalqni ushbu illatlardan xalos qilishga bo'lgan urinishlari, qarashlari haqida fikrlar bayon qilingan.*

Kalit so'zlar: *Jadid, maktab, ta'lim, tuzum, yangi usul maktab, jamiyat, renessans, qadriyat, rivojlanish, bilimsizlik, madaniyat.*

Аннотация. *Представители туркестанского джадидизма были людьми просвещенными. Просветители – это люди, распространяющие знания в широком смысле. В политическом смысле просвещение представляет собой освобождение народа и продвижение идей национальной государственности. В данной статье туркестанские просветители истолковывают невежество, незнание, бескультурье, фанатизм, религиозный фанатизм как истинные причины человеческих страданий, выражаются их взгляды и попытки освободить народ от этих зол.*

Ключевые слова: *Джадид, школа, образование, система, школа нового пути, общество, образование, ренессанс, ценность, развитие, невежество, культура.*

Abstract. *The representatives of the Turkestan Jadidism movement were enlightened people. Enlighteners are people who spread knowledge in a broad sense. In the political sense, enlightenment is represented by the liberation of the people and the promotion of the ideas of national statehood. In this article, Turkestan enlighteners interpret ignorance, lack of knowledge, lack of culture, bigotry, religious fanaticism as the real causes of human suffering, and their views and attempts to free the people from these evils are expressed.*

Key words*: Jadid, school, education, system, new way school, society, education, renaissance, value, development, ignorance, culture.*

Yangi O'zbekistonda mutlaqo yangi milliy huquqiy tizim shakllanmoqda. Ya'ni, "Inson, uning huquqlari, erkinliklari, ayniqsa, qadri-eng muhim qadriyat" degan tamoyil e'tirof etilmoqda. Eng asosiysi: Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasida yillar davomida amal qilib kelgan "davlat-jamiyat-inson" tamoyili "inson-jamiyat-davlat" tamoyiliga o'zgartirilmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev "Yangi O'zbekiston" gazetasi bosh muharriri Salim Doniyorovga bergan intervyusida jurnalistning:-*"Ma'lumki, keyingi besh yil davomida mamlakatimizda keng miqyosdagi demokratik o'zgarishlar amalga oshirilmoqda. "Yangi O'zbekiston" degan tushuncha real voqelikka aylanmoqda. Siz davlat boshlig'i, ana shu ijtimoiy-siyosiy jarayonlarning tashabbuskori va ularning markazida turgan islohotchi rahbar*

sifatida bu yangilanishlarning mazmun-mohiyatini birinchi navbatda nimalarda ko'rasiz?" –degan savoliga yurtboshimiz quyidagicha javob bergani:

"…..Darvoqe, "yangi" degan so'zning biz uchun alohida ahamiyati bor. Masalan, eng ko'hna bayramlarimizdan biri Navro'z-yangi kun deb atalishini esga olaylik. Ushbu qadimiy bayram bilan bog'liq qadriyat va an'analar hayotimizga shu qadar singib ketganki, xalqimiz asrlar davomida, buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiy aytganlaridek, "Har tuning qadr o'lubon, har kuning bo'lsin Navro'z!"- degan ezgu tilaklar, pok niyatlar bilan yashab keladi. Yoki o'tgan asrning boshlarida yurtparvar, millatparvar bobolarimiz "jadidchilik", ya'ni yangilanish va erkinlik, adolat va tenglik, ilm-ma'rifat va milliy o'zlikni anglash g'oyalarini bayroq qilib, kurash maydoniga mardona chiqqanlarini barchamiz yaxshi bilamiz. Bu ulug' zotlarning maqsadi-jaholat va qoloqlik girdobida qolib kelayotgan Turkiston xalqini dunyoviy ilm-fan, ilg'or kasb-hunarlar bilan qurollantirib, umumbashariy rivojlanish yo'liga olib chiqishdan iborat edi.

Jadidlar tomonidan tashkil etilgan yangi usuldagi maktablar, teatr, kutubxona va muzeylar, gazeta va jurnallar, Turkiston farzandlarini chet ellarga o'qishga yuborish maqsadida tuzilgan xayriya jamiyatlari xalqimizni necha asrlik g'aflat uyqusidan uyg'otdi, milliy ozodlik harakati uchun beqiyos kuch berdi. Afsuski, yurtimizda "bolsheviklar" diktaturasi o'rnatilgani, chor mustamlakachilik siyosati yangicha shaklda davom ettirilgani ma'rifatparvar bobolarimizga o'z maqsad-muddaolarini to'liq amalga oshirish imkonini bermadi. Lekin ularning ezgu orzu-niyatlari xalqimizning qon-qonida, tarixiy xotirasida saqlanib qoldi va hanuz yashamoqda, desak, ayni haqiqatni aytgan bo'lamiz. Shu ma'noda, bugungi kunda butun xalqimizning qalbidan chuqur joy olgan, umummilliy harakatga aylanib borayotgan "Yangi O'zbekiston" g'oyasi zamirida ana shunday ulug' ajdodlarimiz, umuman olganda, milliy tariximizda Birinchi va Ikkinchi uyg'onish davrlariga asos solgan alloma bobolarimizning orzu-intilishlari va armonlari ham mujassam, desak, adashmagan bo'lamiz.

Insoniyat tarixi shundan dalolat beradiki, har qaysi xalq hayotidagi ma'naviy uyg'onish jarayonlari milliy o'zlikni anglashga olib keladi hamda mamlakatning iqtisodiy, madaniy taraqqiyotini yangi bosqichga ko'taradi. Bunday ijtimoiy noyob hodisa "Renessans"-uyg'onish, qayta tiklanish, yuksalish deb atalishi barchamizga ayon….."-bizda Vatanga bo'lgan muhabbat hissini yanada rivojlantirdi. Ushbu maqola davomida "Uchunchi renessans" davrini yaratish kabi oliy maqsad yo'lida birlashib jasorat bilan "Haq olinur-berilmas" shiori ostida harakat qilgan ma'rifatparvar kishilar jamoasi jadidlar harakatiga nazar solamiz. [1]

Keyingi yillarda mamlakatimizda maktabgacha ta'lim tashkilotlari soni qariyb 6 barobar ko'payib, 4988 tadan 29420 taga, oliy o'quv yurtlari soni esa 77 tadan 213 tagacha oshirildi. Yurtimizda yangi turdagi Prezident maktablari, ijod maktablari, ixtisoslashgan maktablar faoliyati yo'lga qo'yilib kelinmoqda [2]. Ertamiz egalari bo'lgan yosh avlodni har tomonlama barkamol, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga sodiq insonlar qilib tarbiyalashda taraqqiyparvar ajdodlarimizning aql-zakovati, iroda va matonati barchamiz uchun ibrat maktabi vazifasida xizmat qiladi. Bu davrga yetib kelgunimizga qadar yuritimizning boy tarixiga nazar tashlar ekanmiz, ko'plab bobokalonlarimiz har tamonlama mukammal davlat va uning ma'nan va huquqan boy a'zolarini shakklantirish uchun harakat qilganlar. Ma'lumki, bugungi O'zbekiston zamini qadimda ikki buyuk uyg'onish davri kuzatilgan, bular quyidagicha:

-Birinchi, ma'rifiy-IX-XII asrlar

-Ikkinchi, Temuriylar-XIV-XV asrlar Renessansga beshik bo'lgan. Bu-jahon ilm-fanida o'z isbotini topgan va tan olingan tarixiy haqiqatdir.

-Uchinchi, renessans esa Jadidchilik harakati deb aytishimiz kerak edi, ammo, ziddiyatli zamon bunga imkon bermadi. Biroq, jadid bobolarimizning o'z harakatlari yo'lida qiligan tinimsiz harakatlari taxsinga szavor buni maqola davomida ko'rib chiqmiz. Jadidchilik yoki jadidizm (arabcha: jadid-yangi)-XIX

asr oxiri XX asr boshida Turkiston, hayotida muhim ahamiyat kasb etgan ijtimoiy-siyosiy, ma'rifiy harakat hisoblanadi.

Ularning maqsad bitta-millatning ko'zini ochish, dunyo ahli qanday taraqqiy qilib yashayotgan bo'lsa, Turkiston ahli ham shunday taraqqiy qilib yashashi uchun intilish. Har turli to'y-marosimlar va ziyofatlarga qilinadigan isroflarning oldini olish kerak degan bir fikrda bo'lishgan.

Bizga ta'rixdan ma'lumki, XIX asr oxiri va XX asr boshlarida bir qator sharq va musulmon mamlakatlarida vujudga kelgan jadidchilik harakati Turkiston o'lkasida teran tarixiy ildizlariga egadir. Yurtimiz ulkan ijtimoiy-siyosiy va ma'rifiy ahamiyatga ega ushbu jarayonlardan chetda qolmagani, aksincha, bu harakatning markazlaridan biriga aylanganini ta'kidlash lozim. O'z zamonasining ilg'or namoyandalari bo'lgan jadidlar g'oyat murakkab va qiyin sharoitda bilim va ma'rifat tarqatish, ta'lim-tarbiya sohasini tubdan isloh etish orqali milliy taraqqiyotga erishish g'oyasi bilan murakkab maydonga chiqdilar. Shu maqsadda o'z mablag'lari hisobidan maktab va teatrlar, nashriyot va kutubxonalar, gazeta va jurnallar tashkil qilish kabi savobli hamda foydali ishlar qilishdi, qobiliyatli yoshlarni chet ellarga o'qib bilinlarini oshirib yangicha qarashlarga ega bo'lishlari uchun yubordilar. Ularning bu olijanob tashabbus va harakatlari jamiyat hayotida kuchli aks sado berib, qudratli to'lqinga aylandi. Yuqorida ko'rib o'tganimizdek, tarixda ikki buyuk Renessansga zamin vazifasini o'tagan mintaqamizda uchinchi renessansni amalga oshirish maqsadida bobolarimiz Maxmudxo'ja Bexbudiy, Abdurauf Fitrat, Munavvarqori Abdurashidxonov, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev, Abdulla Avloniy, Abdulxamid Cho'lpon Abdulla Qodiriy va boshqa ziyolilar jonbozlik ko'rsatishdi. Ularning olib brogan ishlari "jadidlarning xalq ma'rifati uchun kurash" dasturi asosida amalga oshirilgan.

Bu dastur uch yo'nalishda olib borilgan:

1. Yangi usul maktablari tarmog'ini kengaytirish.
2. Umidli, iqtidorli yoshlarni chet elga o'qishga yuborish.

3. Turli ma’rifiy jamiyatlar tuzish xamda ziyolilarning kuchli firqasini tashkil etishga qaratilgan gazetalarni chop etish.

Jadidchilikning poydevori, tamal toshi-usuli jadid maktabi bo‘lganini bilamiz. Zero, “yangi” ma’noni beruvchi “jadid” istilohi kirib kelishining o‘zi aynan yangi usuldagi maktablar bilan bog‘liq bo‘lgan. Dastlab, 1895-1910-yillar orasida Turkistonning Toshkent, Samarqand, Qo‘qon kabi barcha yirik shaharlarida, qishloqlarida Buxoro amirligi va Xiva xonliklarida o‘nlab “usuli saviya” maktablari ochildi. So‘ngra, 1903-yillardan jadidchilik matbuoti uchun maxsus darsliklar tuzila boshlandi, lekin bu ishlar g‘oyat qiyin tusda kechdi. Biroq mustabid hukumat va mahalliy mutaassiblarning qarshiligiga qaramay, jadidlarning sa’y-harakatlari bilan “usuli jadid” maktablarining tarmog‘i kengayib boraverdi. Chinakam ma’rifat o‘chog‘iga aylangan, madaniy tanazzuldan saqlanish va jamiyat ma’naviyatini mustahkamlashda katta ahamiyat kasb etgan yangi usul maktablarining soni 1917-yil boshlariga kelib 92 tani tashkil etdi. [3]

O‘sha davrda usuli jadid maktablarida yangicha o‘qitish musulmon bolalariga qisqa vaqt ichida dunyoviy, diniy ta’lim berish dasturi asosida olib borildi. Bu dasturga ko‘ra maktablarda o‘qitish tizimi ikki bosqichdan iborat bo‘lgani tarixdan bizga ma’lum.

Birinchi bosqich *ibtidoiy* qism deb nomlangan, uning taxsil muddati 4 yil bo‘lgan. Birinchi bosqichni tugatgan shogird eski maktabda 10 yil o‘qigandan ko‘ra yaxshiroq savod chiqargan deya ta’kidlangan.

Ikkinchi bosqichni muvaffaqiyatli tugatgan shogird arabcha, forscha, turkiy tilda bemalol so‘zlashib, ruschada erkin gaplasha olar edilar. Ushbu yangi tuzum maktablarida ta’lim olish orqali bolalar ham diniy, ham dunyoviy bilimlar olishgan. Jadid g‘oyasi va falsafasi, jadidchilik harakati va amaliyoti ana shunday jasoratli ziyolilar uchun nafaqat asosiy tayanch manbalardan biri bo‘libgina qolmay, balki bugungi tafakkur yangilanishlari jarayoni uchun muhim zaruriy qo‘llanma, har birimiz uchun esa ibrat namunasi hamda

ma’naviy mas’uliyat hissini mustahkamlash omili bo‘lishi ham zarurligi davr talabiga aylangan.

Jadidlarning konseptual g‘oyalari hozirgi o‘zgarishlar amaliyotining ma’naviy darakchisi desak mubolag‘a bo‘lmaydi, shuningdek, bugungi kundagi strategiya va keng qamrovli islohotlarning genetik asosi bo‘lib xizmat qiladi. Chunki ular siyosiy dasturlarida umuminsoniy xususiyatlarni tarannum qiluvchi, erk va ozodlik, adolat va mustaqillik g‘oyalarini olg‘a surdilar. Bu esa jadidlarning mustaqilligimiz uchun g‘oyaviy asos bo‘la oladigan tashabbuslaridan darakdir. Turkistondagi maorif tizimini isloh qilishni asosiy maqsad qilib olgan jadidlar yoshlarni milliy mustaqillik manfaatlarini himoya qila oladigan, iqtisodiy va siyosiy qaramlikdan chiqish muammolari bilan shug‘ullanadilar, zamonaviy bilimga ega kadrlar bo‘lishi kerakligini anglaganlar. Jadidlar xalqning madaniyat darajasini xalqaro saviyaga ko‘tarishni orzu qilganlar, buning uchun esa yoshlarni Yevropaning eng yaxshi o‘quv maskanlarida o‘qitish zarur, deb hisoblaganlar. Yoshlarni chet elda o‘qib kelib, o‘z yurtiga foydasi tegadiganligi haqida Mahmudxo‘ja Behbudiy “Oyna” jurnalida quyidagicha yozgan: *“To‘y va ma’raka oqchasidan bolalarni., talabalarni Makka, Madina, Misr, Istanbulga va Rossiya dorilfunun va dorulsaltanatlarig‘a yuborilib, diniy va dunyoviy va zamonaviy odamlar yetishdurmoqg‘a sa’y qilinsun. Ma’lumki, Munavvarqori Abdurashidxonov ham bu yo‘lda jonbozlik ko‘rsatgan”*.[4]

Jadidlarning asosiy maqsadi dunyoviy ilmlarni egallagan yoshlarni tarbiyalash va ularning ma’naviy ongini oshirish, o‘z vazifasini o‘tay olmay qolgan eskicha ta’lim tizimiga yangicha innovatsion g‘oyalarni singdirishdan iborat edi. Bundan tashqari ular ijtimoiy hayot tarzini zamonaviy hayotga moslashtirish, milliy va zamonaviy armiyani joriy etish, diniy va dunyoviy, axloqiy normalarni inobatga olgan holda yangi qonunchilik konsepsiyasini ishlab chiqish va joriy etish, davlatning boshqaruv tizimini isloh etish, hududiy tarqoqlikni bartaraf etish chora-tadbirlarini ishlab chiqish, jamiyat

rivojlanishining barcha sohalari uchun milliy kadrlarni tayyorlash, davlatlar bilan diplomatik aloqalarni va tashqi siyosat konsepsiyasini o‘rnatish kabi bir qancha masalalarni ilgari surdi. *“Agar jamiyat hayotining tanasi iqtisodiyot bo‘lsa, uning joni va ruhi ma’naviyatdir...”* Bugunga kelib, Yangi O‘zbekistonda ana shu tamoyilga qat’iy amal qilinmoqda. Ayniqsa, davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyevning Respublika Ma’naviyat va ma’rifat Kengashining kengaytirilgan yig‘ilishidagi nutqi ayrimlar o‘ylaganidek yuqoridagi tamoyilning mavsumiy emasligiga qat’iy ishora bo‘ldi. Ma’naviyat haqida gap borganida millat yetakchisining *“Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi”* asarida qayd etilgan ushbu mulohazalari yodga tushadi: *“Bugungi shiddatli, murakkab zamon shuni ko‘rsatmoqdaki, bu borada faqat ta’lim-tarbiya tizimining o‘zi mavjud ma’naviy tahdidlarga qarshi tura olmaydi. Bu masalaga butun jamiyatning kuch va imkoniyatlarini safarbar etmas ekanmiz, kutilgan natijaga erisha olmaymiz”* [5]. Xulosa qilib aytganda, Mustaqillik davrlarida jadidlar xotirasi abadiylashtirildi, Toshkentda muzey ochildi, Shahidlar xiyoboni bunyod qilindi. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev o‘qituvchilar kuni munosabati bilan o‘tgan tantanada sovetlar qatl etgan jadidchilar Abdulla Avloniy, Mahmudxo‘ja Behbudiy va Munavvarqori Abdurashidxonovni “Buyuk xizmatlari uchun” ordeni bilan taqdirlash qarorini ma’lum qildi.

Biz bugun mamlakatimizda erkin fuqarolik jamiyati, huquqiy demokratik davlat barpo etar ekanmiz, jadid bobolarimizning gumanistik qarashlariga tayanamiz, ularning merosidan ma’naviy kuch-quvvat olamiz. Yurtimizda mustabid tuzum davrida siyosiy qatag‘onga uchragan ajdodlarimiz xotirasini abadiylashtirish bo‘yicha katta ishlar amalga oshirilmoqda. 31-avgust-Qatag‘on qurbonlarini yod etish kuni sifatida keng nishonlanmoqda. “Shahidlar xotirasi” yodgorlik majmuasi, Qatag‘on qurbonlari xotirasi davlat muzeyi va uning hududiy bo‘limlari faoliyat olib bormoqda. Jadidchilik harakati tarixiga oid ilmiy tadqiqotlar, badiiy asarlar, kinofilmlar ko‘plab yaratilmoqda. Ulug‘

ma’rifatparvarlarimiz nomlari bilan ataladigan yodgorlik majmualari, ta’lim muassasalari, muzeylar, bog‘ va xiyobonlar barpo etilmoqda. O‘tgan uch yil mobaynida O‘zbekiston Oliy sudi tomonidan qatag‘on qurboni bo‘lgan to‘rt yuzdan ziyod vatandoshlarimizning nomlari oqlandi. Ularning aksariyat qismini jadidchilik harakati vakillari tashkil etishi ayniqsa e’tiborlidir. Biz ma’rifatparvar bobolarimizning muqaddas orzularini ro‘yobga chiqarish uchun mamlakatimizda yangi Renessans poydevorini yaratishni strategik vazifa qilib belgilaganmiz. Shu maqsadda ilm-fan, ta’lim-tarbiya, madaniyat sohalarida tub islohotlarni amalga oshirmoqdamiz. Bu borada avvalo ta’lim tizimini zamon talablari asosida tashkil etish, o‘qituvchi va murabbiylarning jamiyatimiz hayotidagi o‘rni va ta’sirini kuchaytirishga ustuvor ahamiyat qaratmoqdamiz.

Mustabid tuzum ma’rifatparvar bobolarimizning ezgu g‘oya va amaliy harakatlarini to‘la-to‘kis ro‘yobga chiqarishga imkon bermadi, ammo biz ular harakati, ta’limot va dasturlaridan andoza olgan holda ***“uchunchi rennesans”*** davrini yarata olamiz”.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Shavkat Mirziyoyev “Jadidlar merosini o‘rganishga bag‘ishlangan xalqaro konferensiyadagi nutqi.” Daryo.uz sayti 06.03.2023.
2. Ahmedov, Sirojiddin; Rajabov, Qahramon (2000-2005). “Jadidchilik”. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi.
3. Abdurashidxonov. Xotiralarimdan(Jadidchilik tarixidan lavhalar). Sharq - 2001. B 90 - 100
4. Abdurashidxonov. Xotiralarimdan(Jadidchilik tarixidan lavhalar). Sharq - 2001. B 108 - 109
5. Jadidchilik tarixiga bugungi kun nazari bilan qaralishi kerak. Yangiliklar.uz sayti - 26.01.2024.

JADIDCHILIK HARAKATINING YANGI O‘ZBEKISTON IDEOSFERASI SHAKLLANISHIDAGI ROLI

Turdiyev Bexruz Sobirovich, O‘zbekiston, Buxoro davlat universiteti, Yurisprudensiya va ijtimoiy-siyosiy fanlar kafedrasi dotsenti, f.f.b.f.d. (PhD)

Annotatsiya: *Jadidchilik harakati Turkistonda mustaqillikni ta’minlash, millatlarni ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy taraqqiyot yo‘liga olib chiqish maqsadida jamiyat tafakkurini davr talabi va imkoniyatlari asosida shakllantirishda beqiyos rol o‘ynagan taraqqiyparvar ma’rifatparvarlar hisoblanardi. Ayni ushbu maqola jamiyat ideosferasini yuksaltirishda o‘zining munosib hissasini qo‘shgan Abdulla Avloniy, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Fayzulla Xo‘jayev, Hoji Muin va Munavvar qori Abdurashidxonov singari jadidchilik harakatining yirik namoyondalarining xalqni ma’rifatli qilish, milliy madaniy merosni*

tiklash, milliy o‘zlikni anglash, Yevropa xalqlarining madaniyati va tajribasini o‘rganish pirovardida mustaqillikka erishish to‘g‘risidagi qarashlari tahlil etilib, ularning bugungi Yangi O‘zbekiston taraqqiyoti strategiyasi bilan hamohangligi asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: *jadid, ma’rifat, taraqqiyot, teatr, ideosfera, ma’naviyat, millat, milliy qadriyat*

Аннотация: *Движение джадидов считалось прогрессивным просветительским движением, сыгравшим неоценимую роль в формировании общественного мышления на основе требований и возможностей эпохи с целью обеспечения независимости Туркестана и приведения наций на путь социального, политического и экономического развития. В этой статье анализируются взгляды выдающихся представителей джадидовского движения, таких как Абдулла Авлони, Махмудходжи Бехбуди, Абдурауф Фитрат, Файзулла Ходжаев, Хаджи Муин и Мунаввар Кари Абдурашидханов, которые внесли достойный вклад в развитие идеосферы общества, народное просвещение, восстановление национального культурного наследия, национальное самосознание, изучение культуры и опыта народов Европы, а также предложили стратегию, направленную на достижение независимости и соответствующую современному развитию Узбекистана.*

Ключевые слова: *джадид, просвещение, развитие, театр, идеосфера, духовность, нация, национальная ценность.*

Annotation: *The Jadidism movement is considered a progressive enlightenment movement that played an invaluable role in shaping public thinking during a crucial era. Its primary goal was to ensure the independence of Turkestan and lead nations towards social, political, and economic development. This article analyzes the views of prominent representatives of the Jadidist movement, namely Abdullah Avloni, Mahmudkhodja Bekhbudi, Abdurauf Fitrat, Fayzulla Khodjaev, Khoja Muin, and Munavvar Kari Abdurashidkhanov. These people made significant contributions to the development of society’s ideosphere, public education, restoration of national cultural heritage, fostering national self-awareness, studying the culture and experiences of European peoples, and proposing strategies to achieve independence while aligning with Uzbekistan's modern development.*

Key words: *jadid, enlightenment, development, theater, ideosphere, spirituality, nation, national value*

Jadidchilik XX asr boshlarida milliy tariximizning murakkab va og‘ir davrida yuzaga kelgan ma’rifatparvarlik harakati bo‘lib, ular o‘z faoliyat markazida mustaqillikka erishish uchun fuqarolar tafakkurini o‘zgartirish, xalqning olijanob orzu-maqsadlari va hayotiy manfaatlarini olib chiqdilar. Ularning yurt tinchligi, Vatan ravnaqi va xalq farovonligini ta’minlash yo‘lidagi harakatlarining roli xususida Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev Markaziy Osiyo mintaqasi va butun musulmon olami va turkiy dunyo tarixida chuqur iz qoldirgan jadidchilik harakati mavzusidagi xalqaro konferensiyada quyidagilarni alohida ta’kidlaydi: “O‘z zamonining ilg‘or namoyandalari bo‘lgan jadidlar g‘oyat murakkab va qiyin sharoitda bilim va ma’rifat tarqatish, ta’lim-tarbiya

sohasini tubdan isloh etish orqali milliy taraqqiyotga erishish g‘oyasi bilan maydonga chiqdilar. Shu maqsadda o‘z mablag‘lari hisobidan maktab va teatrlar, nashriyot va kutubxonalar, gazeta va jurnallar tashkil qildilar, qobiliyatli yoshlarni chet ellarga o‘qishga yubordilar. Ularning bu olijanob tashabbus va harakatlari jamiyat hayotida kuchli aks sado berib, qudratli to‘lqinga aylandi” [1]. Darhaqiqat, jadidlar xalqimizning orzu-intilishlari va taraqqiyotini yuksaltirish yo‘lida bilim va ma’rifat tarqatish, ta’lim-tarbiya sohasini tubdan isloh qilish orqali milliy taraqqiyotga erishish g‘oyasi bilan maydonga chiqdilar.

O‘tgan asrning boshlarida millatparvar jadidlar yangi taraqqiyot yo‘li va mustaqillik, adolat va tenglik, ilm-ma’rifat va milliy o‘zlikni anglash g‘oyalarini ilgari surishib, jamiyat ideosferasini yangilash jarayoniga o‘zlarining munosib hissalarini qo‘shdilar. Xususan, Behbudiy, Fitrat, Cho‘lpon, Abdulla Qodiriy, Abdulla Avloniy, Munavvar Qori, Ibrat, Fayzulla Xo‘jayev, Hoji Muin kabi ko‘plab ma’rifatparvarlar milliy uyg‘onish va millatparvarlik harakatining oldingi saflarida turib, yangi usul maktablari bilan bir qatorda, jamiyat ideosferasi va hayot tarzini o‘zgartirishga qaratilgan gazeta-jurnallar, nashriyot va kutubxonalar, teatrlar tashkil etishda faol ishtirok etdilar. Ularning eng oliy maqsadlari – jaholat va qoloqlik girdobida tushib qolgan Turkiston xalqini dunyoviy ilm-ma’rifat, zamonaviy kasb-hunar bilan tanishtirib, jahon taraqqiyot yo‘liga olib chiqishga urinish edi. Shuningdek, ular mahalliy millatlarni ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy taraqqiyot yo‘liga olib chiqish uchun birinchi navbatda xalqning umumiy madaniy saviyasini davr talabi va imkoniyatlariga muvofiq rivojlantirish, milliy madaniy merosni tiklash, Yevropa xalqlarining madaniyati, tajribasini o‘rganishga undash borasidagi faoliyati asosida mustaqillikka erishish maqsadlari bilan bog‘langan edi. Ular bilimli, madaniyatli, ma’rifatli millatgina katta tarixiy vazifalarni hal etishga qodir bo‘la olishi mumkunligini chuqur anglab, o‘z faoliyatlarini millatni qoloqlik, xurofot botqog‘idan olib chiqibgina mustaqillikka erishish, ya’ni milliy davlatni barpo etish mumkunligini asoslab,

bunda ularga “Haq olinur, berilmas” va “Najot ilmi urfonda” shiorlari dasturilamal bo‘lib xizmat qildi.

Bu borada atoqli ma’rifatparvar va jamoat arbobi **Abdulla Avloniy (1878-1934)ning** hayot va ijod yo‘li mustaqillik va ma’rifatni yuksaltirish yo‘lida g‘oyatda ibratli yo‘l sifatida umuminsoniy qadriyatlar sirasidan chuqur joy oldi. Mashhur ma’rifatchining “Fikr tarbiyasi eng kerakli, ko‘p zamonlardan beri taqdir qilinub kelgan, muallimlarning diqqatlariga suyalgan, vijdonlariga yuklangan muqaddas bir vazifadur. Fikr insonning sharofatlik, g‘ayratli bo‘lishiga sabab bo‘ladur. Bu tarbiya muallimlarning yordamiga so‘ng daraja muhtojdurki, fikrning quvvati, ziynati, kengligi muallimning tarbiyasiga bog‘lidur. Dars ila tarbiya orasida bir oz farq bor bo‘lsa ham, ikkisi bir-biridan oyilmaydurgan, birining vujudi biriga boylangan jon ila tan kabidur” [2; 39-40] - degan fikrida alloma jamiyat ideosferasini ma’rifat va tarbiya orqali yangilash lozimligi, zero tarbiya yoshlarda bilim, axloqiy fazilat va yaratuvchanlik xislatlarini shakllantiruvchi vosita ekanligini ta’kidlaydi.

XX asrning buyuk arboblaridan biri **Mahmudxo‘ja Behbudiy (1875-1919)**dir. Allomaning jamiyat ideosferasi o‘zgarishi negizida jamiyat ravnaqini ko‘rib, quyidagi fikrlarni ta’kidlaydi: “Har zamon uchun asbobi isloh va taraqqiyi ionat boshqarur. Millatg‘a ionat etmoq uchun, islohi maktab va mudarris uchun, rusiy maktablarig‘a bola tayyorlamoq uchun, dehqon va san’atkorlarni rivoj bermoq uchun “hamiyyati xayriya”, “nashri maorif”, qiroatxonalar, fo‘ndlar, kurujuklar, jaridalar, majallalar, nashriyotlar... kerakdur. Millatlar taraqqiysi shul ila bo‘lur va bu ishlarg‘a oqcha kerakdur, oqcha boylarda va afrodda!” [3; 203]. Bu maqsadda ulug‘ ma’rifatparvarning biz uchun ikki emas, to‘rt tilni bilish zarur, deb da’vat etishida nafaqat o‘z davri, balki hozirgi kunda ham g‘oyat dolzarb bo‘lib turibdi.

Jadidchilik harakatining yirik nazariy asoschilaridan yana biri **Abdurauf Fitrat (1886-1938)** hisoblanib, uning hayoti va ijod faoliyatini o‘rganish xalqimiz tarixining eng yorqin ochilmagan sahifalarini oydinlashtirishga xizmat

qilib kelmoqda. Abdurauf Fitrat o‘z faoliyati davomida nafaqat adabiyot va madaniyat sohalari bilan mashg‘ul bo‘ldi, balki Turkiston ijtimoiy-siyosiy hayotida ham buyuk davlat arboblaridan biri sifatida adabiyatga nomini muhrlab qo‘ydi. Yirik iste’dod egasi Fitratning asarlari bugungi kunda ham ilmiy-nazariy, amaliy va tarbiyaviy ahamiyat kasb etib, mamlakatimizni yanada rivojlantirish va milliy ma’naviyatimizni yuksaltirishda xizmat qilishi shubhasiz. Muallif tomonidan ilgari surilgan ilg‘or taraqqiyparvarlik g‘oyalari, uning ibratli hayoti, siyosiy faoliyati va beqiyos fuqarolik jasorati faqat olim yashab ijod etgan davr uchun ahamiyat kasb etibgina qolmay, bugungi kunda ham ilm va ma’rifat ixlosmandlari uchun o‘ziga xos mahorat va ibrat maktabi bo‘lib xizmat qilmoqda.

Xususan, olimning “Munozara” va “Hind sayyohi” asarlarida u Buxoro amirligi idorasiga ma’lum islohot-o‘zgartish kiritish g‘oyasini ilgari surib, Buxoro davlatining madaniyati, tabobati, sanoati va hatto yer osti boyliklaridan xalq manfaati yo‘lida foydalanish, o‘lkaning ma’naviy va moddiy boyliklari haqidagi qayg‘urishlari o‘z ifodasini topgan. Xalqning ijtimoiy-siyosiy va huquqiy tafakkurini boyitishga beqiyos hissa qo‘shgan Fitrat asarlari, qimmatli ilmiy merosi, hozirgi taraqqiyot va yuksalish davrining yangi ideosferasi negizini tashkil etadi desak, adashmagan bo‘lamiz. Mana shunday xalqning mustaqilligi va ozodligi uchun kurashgan, ko‘hna va boqiy Buxoro farzandi, atoqli va jamoat arboblaridan biri – **Fayzulla Xo‘jayev (1896-1938)** edi. Sharqda birinchi Sovet davlati - Buxoro xalq Sovet Respublikasining rahbarlaridan biri, O‘zbekiston SSRning Birinchi Xalq Komissarlari Soveti raisi, tarixchi olim, 1924 yilda komandor (genaral-polkovnik) unvoniga ega bo‘lgan harbiy sarkarda Fayzulla Xo‘jayevning bosib o‘tgan hayot yo‘li barchamizga ibratli maktabidir.

Mamlakatimiz milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari ildamlar ekan, mustamlakachilarga qarshi kurash olib borgan Fayzulla Xo‘jayevning ma’naviy-ma’rifiy qarashlarini hozirgi kunda ilmiy tadqiq etish dolzarb ahamiyat kasb

etmoqda. Davlat va jamoat arbobi Fayzulla Xo‘jayev tomonidan ilgari surilgan hayotbaxsh g‘oya va islohotlar hozirgi davrda buyuk allomalar, aziz-avliyolar bebaho merosini, atoqli davlat va jamoat arboblari, yengilmas sarkardalar, zamondoshlarimiz jasoratini yoshlarga yetkazishda, ularning qalbida vatanga sadoqat, milliy g‘urur va iftixor tuyg‘ularini kuchaytirishda ulkan hissa qo‘shadi. Jumladan, Fayzulla Xo‘jayevning siyosiy faoliyatiga nazar tashlasak, u 1913 yilda jadidlar harakatiga kelib qo‘shilib, Buxoroda demokratik harakat jamiyat ideosferasini yuksaltirmasdan bo‘lmasligini anglab, aholi o‘rtasida bilim, ma’rifat va madaniyat tarqatish uchun katta jonbozlik ko‘rsatadi. U tomonidan ishlab chiqilgan besh yillik reja asosida xalq maorifi sohasida bajarilishi lozim bo‘lgan quyidagi vazifalarni ilgari suradi:

1. Shaharlarda umumiy boshlang‘ich ta’limga o‘tish va qishloqlarda bunga o‘tish tayyorgarligini ko‘rish;

2. Katta yoshdagi aholi orasida mumkin qadar ko‘proq kishining savodsizligini tugatish;

3. Respublika xalq maorifi xalq xo‘jaligining malakali ishchi kuchiga bo‘lgan ehtiyojini imkon boricha qondirish [4; 289].

Vatanimiz ozodligi va xalqimiz baxt-saodati yo‘lida **Hoji Muin (1883-1942)ning** ilmiy-ma’rifiy va adabiy-badiiy merosi biz uchun bugungi kunda ham beqiyos ahamiyatga ega. U bilimli, madaniyatli, ma’rifatli millatgina katta tarixiy vazifalarni hal etishga qodir bo‘la olishi mumkunligini chuqur anglab yetgan. Ma’rifatparvar olimning “Maorif va madaniyat jihatdan keyinda qolg‘on har bir millatning bir kun “intiboh davri”g‘a yetishi tabiiydur. Yangigina uyg‘ona boshlag‘on millatlarning uyg‘onish davri qiziq voqealik bo‘lg‘onidek, ul davrning yo‘lboshchilari ham ibratlik mojarog‘a molik bo‘ladurlar” [5; 13], - degan qarashlarida u millatni qoloqlik, xurofot botqog‘idan olib chiqibgina mustaqillikka erishish, ya’ni milliy davlatni barpo etish mumkunligini asoslab bergan.

Munavvar qori Abdurashidxonov (1878-1931) o‘zbek xalqi milliy matbuoti va yangi usuldagi milliy maktab asoschisi, yangi milliy teatr tashkilotchilaridan biri edi. Alloma qarashlaridagi yangi usuldagi maktablar, teatr, kutubxona va muzeylar, gazeta va jurnallar, Turkiston farzandlarini chet ellarga o‘qishga yuborish orqali xalqimizni necha asrlik g‘aflat uyqusidan uyg‘otish kerakligini ta’kidlaydi: “Turkistonning hayoti, Turkistonning najoti yolg‘iz maorifga va madaniyatning taryaqqiysi esa butun xalqning “Nashri maorif” uyushmalari atrofiga to‘planmog‘iga bog‘liqsir. Shundagina biz madaniy millatlar qatoriga kira olamiz, shundagina madaniyat dunyosida o‘z huquqimizni ola olamiz” [6; 177]. Yurtimizda bolsheviklar diktaturasi siyosati jadidlarning o‘z maqsad-muddaolarini to‘liq amalga oshirish imkonini bermasligini sezgan Munavvar qori Abdurashidxonov safdoshlarining hurriyat va mustaqillik yo‘lida olib borgan kurashlari tarixini avlodlar uchun yozib qoldirishni foydali, deb bilgan. Bugungi kunda allomaning ezgu orzu-niyatlari xalqimizning qon-qonida, tarixiy xotirasida saqlanib qolib, hanuz yashamoqda desak, ayni haqiqatni aytgan bo‘lamiz.

Davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyev jadidlarnining jasorati xususida to‘xtalib o‘tar ekan, yurtimizda Uchinchi Renessansni aynan ma’rifatparvar jadid bobolarimiz davrida bunyod etishi mumkinligi, ammo bunga imkon berilmaganligini quyidagi fikrlarida ta’kidlaydi: “alohida bu fidoyi va jonkuyar zotlar butun umrlarini milliy uyg‘onish g‘oyasiga bag‘ishlab, o‘lkani jaholat va qoloqlikdan olib chiqish, millatimizni g‘aflat botqog‘idan qutqarish uchun bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etganliklari. Shu yo‘lda ular o‘zlarining aziz jonlarini ham qurbon qildilar. Ular “Ilmdan boshqa najot yo‘q va bo‘lishi ham mumkin emas” degan hadisi sharifni hayotiy e’tiqod deb bildilar. Milliy istiqlol, taraqqiyot va farovonlikka, avvalo, ma’rifat orqali, dunyoviy va diniy bilim, zamonaviy ilm-hunarlarni chuqur egallash orqali erishish mumkin, deb hisobladilar” [7].

Umuman, jadidchilik harakati, bugungi kunda ham bizni tashvishga solayotgan juda ko‘p savollarga to‘g‘ri javob topishga yordam beradi. Bu bebaho boylikni qancha faol targ‘ib etsak, xalqimiz, ayniqsa, yoshlarimiz bugungi tinch va erkin hayotning qadrini anglab yetadi. Shuning uchun ham qadimiy va boy tariximizni, ayniqsa, g‘oyat og‘ir sharoitda ilm-ma’rifat, inson erkinligi, xalq ozodligi, Vatanga, milliy qadriyatlarga mehr va sadoqat g‘oyalarini dadil ko‘tarib chiqqan jadid bobolarimiz faoliyatini yanada chuqur o‘rganishimiz lozim. Zero, ularning ulug‘ maqsadlar yo‘lidagi mardona kurashi va fidoyiligi Yangi O‘zbekiston taraqqiyotini qurishda barchamiz, avvalo, yoshlarimiz uchun chinakam ibrat maktabi bo‘lib xizmat qilishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jadidlar merosini o‘rganishga bag‘ishlangan Xalqaro konferensiya ishtirokchilariga //“Xalq so‘zi” gazetasi, 2023 yil 7 mart, №46 (8389).
2. Abdulla Avloniy. Tanlangan asarlar: 2 jild. -T.: “Ma’naviyat”, 2006. -B.39-40.
3. Behbudiy M. Tanlangan asarlar. -T.: “Ma’naviyat”, 1999. –B.203.
4. Файзулла Хўжаев. Танланган асарлар: 2 том (Масъул муҳаррир: Ш.С.Саломова) –Т., “Фан”, 1978. -Б.289.
5. Hoji Muin. Tanlangan asarlar. -T.: “Ma’naviyat”, 2005. –B.13.
6. Munavvar qori Abdurashidxonov.Tanlangan asarlar. -T.: “Ma’naviyat”, 2003. -B.177.
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning O‘qituvchi va murabbiylar kuniga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi nutqi// “Xalq so‘zi” gazetasi 2020 yil 1 oktyabr, № 207 (7709).

JADIDCHILIK HARAKATINING MAQSADI VA IJTIMOY-SIYOSIY MOHIYATI

Allanazarov Murot Mirzayevich,
O’zbekiston Respublikasi IIV Surxondaryo akademik litseyi “Huquqshunoslik va ijtimoiy-gumanitar fanlar” kafedrasi mudiri, tarix fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD).

Agar jadidlarimiz qirg’in qilinmaganda edi, hozir bizda “to’rtinchi renessans” bo’lardi. Agar ota-bobolarimiz qirib tashlanmaganda edi, ularning bilimi,

ularning ilmi bilan katta kashfiyotlar qilinardi”.

O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev.

Annotatsiya. *Ushbu maqolada jadidchilik harakati, uning ijtimoy-siyosiy mohiyati, Turkiston jadidlari, jadidchilik mafkurasi, milliy qadriyatlarga munosabat, umuminsoniy taraqqiyot yutuqlarini tushuntirish, jadidlarning xalqaro aloqalari keng bo’lganligi, ular Rossiya, Turkiya, Misr va boshqa mamlakatlardagi jadidchilik oqimlari dasturlaridan xabardor bo’lganliklari to‘g‘risida so‘z yuritiladi.*

Kalit so‘zlar. *Jadidchilik, Turkiston jadidchiligi, Munavvarqori Abdurashidxonov, Ubaydulla Asadullaxo’ja o’g’li, Abdulla Avloniy, Toshpo’lat Norbo’tayev, Mahmudxo’ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Ubaydulla Xo’jayev, Fayzulla Xo’jayev, Ashurali Zohiriy, Po’lat Soliyev, Obidjon Mahmudov, Nosirxonto’ra Kamolxonto’rayev, harakatning ijtimoy-siyosiy mohiyati, ma’rifatparvarlik.*

“Jadidchilik”ning asosida “jadid” so’zi yotadi. “Jadid”ning ma’nosi “yangi” demakdir. U shunchaki “yangi” yo bo’lmasa, “yangilik tarafdori” degani emas. Balki “yangi tafakkur”, “yangi inson”, “yangi avlod” singari keng ma’nolarni oz’ida mujassam etgan. Jadidchilik ma’rifatparvarlikdan qudratli siyosiy harakatga qadar bo’lgan murakkab rivojlanish yo’lini bosib o’tdi. Turkistondagi mustamlaka, uning turli tanazzulga yuz tutganligi, xalqning og’ir iqtisodiy ahvoli, jahonning taraqqiy etgan mamlakatlaridan iqtisodiy jihatdan ortda qolishi, madaniy qoloqlik, ijtimoy ongdagi turg’unlik – jadidlarni jahon taqqiyoti tajribasidan foydalanib tezlikda bu holatdan chiqish yo’llarini izlab topishga undadi. Yetilib qolgan muammolarni hal etishdagi dastlabki yo’l sifatida ma’rifatparvarlik harakati yuzaga keldi.

Jadidlar ham Sharq, ham G’arb madaniyati yutuqlarini egallashga intildilar, o’qidilar va o’zgalarni ham shunga dav’at etdilar. Ular xorijga chiqib, turli mamlakatlardagi madaniyat va ta’lim taraqqiyoti darajasini ko’ra oldilar, ularni solishtirdilar va bu zehnli yoshlarda jahon taraqqiyoti yutuqlarini Turkistonga keltirish istagi paydo bo’ldi. Natijada, jadidlarning diqqat markaziga birinchi bosqichda ta’limni isloh etish vazifasi qo’yildi. Ular bunday islohotlarni o’tkazish zaruratini nafaqat, nazariy jihatdan isbotlab berdilar, balki

yangi usuldagi maktablar, kutubxonalar, o'quv zallari ochib, darsliklar yozib, o'z g'oyalarini amalga oshirishga kata kuch sarfladilar.

Dastlabki jadid maktablari 1898-yilda Qo'qonda Salohiddin domla, 1899-yilda Toshkentda Mannon Qori va shu yili Andijonda Shamsiddin domlalar tomonidan ochilgan. XX asr boshlarida bu harakat tezlik bilan rivojlanib ketdi. Milliy ziyolilarning o'zagini tashkil etuvchi jadidchilikning ko'zga ko'ringan vakillari – Munavvarqori Abdurashidxonov, Ubaydulla Asadullaxo'ja o'g'li, Abdulla Avloniy, Toshpo'lat Norbo'tayev, Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Ubaydulla Xo'jayev, Ashurali Zohiriy, Po'lat Soliyev, Obidjon Mahmudov, Nosirxonto'ra Kamolxonto'rayev kabilar harakatning yetakchilari edilar [2 B 36].

Turkiston jadidlarini birlashtirishda "Jadidlarning rahbari" deb tan olingan Mahmudxo'ja Behbudiyning xizmatlari beqiyos bo'ldi.

Jadidlar o'lkani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish borasida ham o'ziga xos qarashlarga ega edi. Taraqqiyparvarlar o'z faoliyatlari davomida o'lka xalqlarining ijtimoiy hayoti, turmush tarzi, kasb-kori, shart-sharoitlaridan xabardor bo'lishgan. Xalqning ahvoli yildan yilga og'irlashib borayotganini angladi. Ularning fikricha, mamlakatning iqtisodiy mustaqilligini ta'minlamay turib, siyosiy va huquqiy erkinlikka erishish mumkin emasdi. Buning uchun birinchi navbatda yerni, yerosti va yerusti boyliklarini, suvni Turkiston xalqlarining umumiy boyligi deb e'lon qilish, barcha sohalarni rivojlantirishga qodir mahalliy kadrlarni tayyorlash, zavod va fabrikalar qurib, mahsulotlarni o'lkaning o'zida ishlab chiqarishni zarur deb bilishdi. Jadidlar ko'plab yoshlarni rivojlangan xorijiy davlatlarga, jumladan, Germaniyaga o'qishga yuborish, u yerda ular tahsil olib kelib, yurt va millat uchun xizmat qilishi g'oyalarini ilgari surdi. Ularning sa'y-harakatlari bilan mahalliy aholi tomonidan yoshlarning xorijda o'qib kelishiga ketadigan xarajatlari uchun mablag'lar yig'ildi. O'lkada va xorijda savdo-sotiq, sanoat va qishloq xo'jaligi rivojining qiyosiy tahliliga bag'ishlangan ko'plab maqolalar e'lon qilindi. Turkiston taraqqiyparvarlaridan

biri, Toshkentning ‘‘Qor yog‘di’’ mahallasidan bo‘lgan Asadullaxo‘ja o‘g‘li Ubaydullaxo‘ja Rossiyada huquqshunoslik sohasi bo‘yicha ta’lim olib, birinchi oliy ma’lumotli o‘zbek advokati bo‘ldi. U buyuk rus yozuvchisi Lev Tolstoy bilan yozishmalar olib borgan.

Jadid tashkilotlarining maqsadlari kengayib siyosiy tus olganligining sababi ikkita edi; birinchidan, 1914-1915-yillarda jadidchilik boshidan kechirgan inqiroz – gazetalar va yangi usul maktablarining berkitilish hollari, hokimiyat jadidlarining bilimsizlik va g’aflatga qarshi kurash faoliyatini kengaytirishga yo’l bermasligi, shuningdek, busiz jamiyatda hech qanday o’zgarishlarga erishib bo’lmasligini ko’rsatdi. Ikkinchidan, jadidchilik harakatiga xorijda o’qib, chet eldagi milliy taraqqiyparvar harakatlar tajribasini o’rganib qaytgan, yosh kuch oqim kelib qo’shildi. Ular madaniylashtirish doirasida cheklanib qolmay, aniq siyosiy vazifalar qo’yishni talab qildilar. Soliqlarni kamaytirish, amaldorlar zulmini cheklash, dehqonlar hayotini yengillashtirish – shu talablar jumlasidan edi.

Turkiston taraqqiyparvarlari XX asrning boshlaridagi dunyoda ro‘y bergan siyosiy jarayonlarni diqqat bilan kuzatib bordilar. Bu davrda xorijdagi siyosiy partiyalarning dasturlarini tahlil qildilar. Shu vaziyatda taraqqiyparvarlar o‘zbek xalqining tinchliksevarligi, bosiqligidan kelib chiqib, barcha muammolarni tinch yo‘l bilan hal etishga intildilar, chunki ular qonli to‘qnashuv va urushlarga qarshi edilar. 1917-yildagi Rossiya fevral voqealari arafasida Turkiston jadidchiligi kuchli siyosiy harakatga aylandi. Birinchi jahon urushidan keyin jadidlar parlamentar monarxiya uchun kurashgan bo‘lsalar, fevral voqealaridan keyin ancha keng qamrovli, bir qator siyosiy talablarni ilgari surishdi. Jumladan, mahalliy aholi huquqlarini kengaytirish, o‘lkani boshqarish yuzasidan islohotlar o‘tkazish, Davlat Dumasidan o‘lka aholisi sonidan kelib chiqib o‘rin ajratish, milliy matbuot erkinligini ta’minlash kabilar. Ayni vaqtda, milliy-siyosiy partiyalar va tashkilotlar, masalan, ‘‘Sho‘royi Islomiya’’, ‘‘Ittifoq’’ kabi bir qator tashkilotlar tuzildi. Bu paytda jadidlar tub yerli aholi

ijtimoiy tarkibining barcha qatlam vakillarini o‘z ortidan ergashtira oldi. Turkistonda jadidlar faoliyati mahalliy aholini ma’rifatli qilishga, ularda milliy o‘zlikni anglashning kuchayishiga, ozodlik uchun kurashlarning ko‘tarilishiga o‘z ta’sirini ko‘rsatdi. Jadidchilik harakati o‘lkada podsho hukumatining mustamlakachilik siyosatiga qarshi turuvchi asosiy ma’naviy kuch sifatida namoyon bo‘ldi. 1917-yil mart oyi boshlarida jadidlar tomonidan Toshkentda barcha erkparvar tashkilotlarning umumiy dasturiga ega bo‘lgan yagona tashkilot — ‘‘Musulmon markaziy sho‘rosi’’ tuzildi. Uning ta’sis syezdida 350 delegat qatnashgan.

Ular orasida ozarbayjonlar, tatarlar, turkmanlar, boshqirdlar kabi boshqa musulmon xalqlarining vakillari ham bo‘lgan. Syezdda barcha delegatlar bo‘lajak davlat Turkiston deb atalishi, uning tarkibiga Buxoro, Xiva va Turkiston general-gubernatorligi kirishi kerak degan fikrni ma’qullashdi. Biroq Turkistonda 1917-yildagi oktyabr voqealari va bolsheviklarning hokimiyatni egallashi jadidlarning o‘z maqsadlarini oxirigacha amalga oshirishlariga imkon bermadi. Shunga qaramay, ular markazi Qo‘qonda bo‘lgan, Turkiston muxtoriyati deb atalgan mustaqil muxtor respublika e’lon qildi. 72 kun yashagan bu muxtor respublika sovet hokimiyati tomonidan tor-mor etildi. Natijada jadidlar ta’qibga uchradi va oxir-oqibat, 1937–1938-yillarda qatag‘on qurboni bo‘lishdi.

Jadidlar nafaqat Vatanga va milliy qadriyatlarga munosabati bilan, ayni paytda, umuminsoniy taraqqiyot yutuqlarini tushunishda ham tarixiy namuna bo’lishlari mumkin. Ular hech qachon milliy doirada cheklanib qolmaganlar va ularning G’arb sivilizatsiyasi tomon intilishlarini tushunish mumkin. O’sha paytda G’arb, texnologiya va ishlab chiqarish darajasi jihatidan Sharqqa nisbatan ancha ilgarilab ketgan edi. Jadidlar o’zlarining kelajakdagi davlat tuzumini barcha millatlarning birligi asosida tasavvur etardilar. Bu haqda Behbudiy shunday degandi: “Biz joriy etgan qonunlar yahudiylarning ham, nasroniylarning ham, musulmonlarning ham va umuman, barchaning

manfaatlarini himoya qilishi kerak. Agar biz, Turkiston musulmonlari, birgalikda islohotlar o'tkazishni istasak, bizning ziyolilar, ma'rifatparvarlar, boylar, ruhoniylar va olimlar millat va Vatan farovonligiga xizmat qilishlari kerak. Agar bizni mustamlakachilik qonunlari bilan boshqarayotgan ekanlar, buning sababchisi, avvalo, o'zimizning noittifoqligimizdir" [3].

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki rivojlangan davlar qurishdagi o'z g'oyalarini amalga oshirishda jadidlar mutassiblik, loqaydlik, qoloqlikka qarshi kurashga alohida e'tibor berganlar. Bu vazifalarni amalga oshirishda ular bilimdon yoshlarga tayanganlar. Jadidlar o'z ishlarida Yevropa davlatlari taraqqiyotga qanday yo'llar yetib kelganligini aks ettirib asoslashga tarixiy misollar keltirganlar. Ular til o'rganish va fan-texnika taraqqiyotining ahamiyatiga alohida e'tibor berib Turkistonning o'tmishdagi hamda zamonaviy holatining o'ziga xos tamoyillarini hisobga olgan holda, uning kelajagini quyidagicha rejalashtirganlar: kuchli dunyoviy hokimiyat, xususiy mulkning dahlsizligi, bank kapitalining erkinligi tamoyillariga asoslangan ozod, mustaqil davlat qurish. Jadidlar xalqning madaniyat darajasini xalqaro saviyaga ko'tarishni orzu qilganlar. Buning uchun esa yoshlarni Yevropaning eng yaxshi o'quv maskanlarida o'qitishni zarur deb hisoblaganlar.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Kun.uz rasmiy kanali 30.01.2021-yil.
2. Jadidchilik: islohot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash. T.: "Universitet" 1999. - 36 b.
3. Behbudiy M. Bayoni haqiqat // Ulug' Turkiston. - 1917. - 12-iyun

МУНДАРИЖА:

“ЖАДИДЛАРНИНГ ИЛМИЙ-ПЕДАГОГИК МЕРОСИ: ТАРИХ ВА ЗАМОНАВИЙЛИК” МАВЗУСИДАГИ ХАЛҚАРО ИЛМИЙ - АМАЛИЙ АНЖУМАНИ ЯЛПИ МАЖЛИСИ МАЪРУЗАЛАРИ.		
1.	**КИРИШ СЎЗИ** **Фарғона политехника институти ректори, техника фанлари доктори Саломов Ўктам Рахимович.**	**3**
2.	**ЖАДИДЛАРНИНГ ДАВЛАТЧИЛИК ҒОЯСИ: МУХТОРИЯТДАН МУСТАҚИЛ МИЛЛИЙ ДАВЛАТГА** **Темур Хўжаўғли (Туркия).**	**7**
3.	**ХОРАЗМДАГИ ЖАДИДЧИЛИК ҲАРАКАТИ ҲАМДА ЁШ ХИВАЛИКЛАР ФАОЛИЯТИ.** **Қаҳрамон Ражабов.**	**20**
4.	**ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАРАЛЛЕЛЬ: КОЛОНИАЛЬНАЯ И ДЖАДИТСКАЯ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В ЮЖНОМ РЕГИОНЕ КАЗАХСТАНА.** **Турсун Хазретали Маханулы. (Қозоғистон).**	**27**
5.	**ҚЎҚОН ТАРАҚИЙПАРВАРЛАРИНИНГ “ЮРТ” ЖУРНАЛИДА ЖАДИДЧИЛИК ҒОЯЛАРИНИНГ ЁРИТИЛИШИ.** **Б.В. Ҳасанов.**	**35**
I - ШЎЬБА. ТУРКИСТОНДА ЖАДИДЧИЛИКНИНГ МАЙДОНГА КЕЛИШИ ВА ТАДРИЖИЙ РИВОЖЛАНИШИ.		
6.	**ROLE OF JADIDISM IN TURKESTAN REGION.** **Abuzar Khairi. (Ҳиндистон)**	**41**
7.	**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ К.ХОДЖИКОВА В СТАНОВЛЕНИИ КАЗАХСКОГО ИНСТИТУТА ПРОСВЕЩЕНИЯ В ТАШКЕНТЕ.** **Тилеукулов Г.С. (Қозоғистон)**	**47**
8.	**ХУЖАНДЛИК МАЪРИФАТПАРВАР ЖАДИД.** **Усанов Равшан Тураявич, Содиқова Башорат Туймуҳамедовна, Усанова**	**67**

	Гулрухсор Равшановна. (Тожикистон)	
9.	**ФАРҒОНАДА ВОДИЙСИДА ЖАДИДЧИЛИК ҲАРАКАТИ.** **Қамбаров Абдумутал Ахаджонович.**	**75**
10.	**ЖАДИДЧИЛИК ҲАРАКАТИ ҚУРБОНЛАРИНИ РЕАБЛИТАЦИЯ ҚИЛИШ ТАРИХИДАН.** **Рустамбек Шамсутдинов, Соибжон Ҳошимов, Нигорахон Акбарова.**	**83**
11.	**ТУРКИСТОН ЖАДИДЛАРИНИНГ ЗАРАРЛИ УРФ-ОДАТЛАРГА ҚАРШИ КУРАШИ ТАРИХИДАН.** **(Маҳмудхўжа Беҳбудий ва Ҳожи Муин мақолалари мисолида)** **Хайитов Шодмон Аҳмадович.**	**92**
12.	**ТУРКИСТОН ЖАДИДЧИЛИК ХАРАКАТИНИНГ ЮКСАЛИШИ ВА УНИНГ АМАЛИЙ ИФОДАСИ (XIX АСР ОХИРИ ВА XX АСР БОШЛАРИ).** **М.М.Ҳайдаров.**	**98**
13.	**ЖАДИДЧИЛИК ФАЛСАФАСИ.** **Тўхтаров И. М.**	**107**
14.	**“САДОИ ТУРКИСТОН” ГАЗЕТАСИДА МАОРИФ МУАММОЛАРИНИНГ ЁРИТИЛИШИ ТАРИХИДАН.** **Юсупов Аъзамжон Абдулладжанович.**	**115**
15.	**ОБИДЖОН МАҲМУДОВ – ТУРКИСТОНЛИК БИРИНЧИ ТОҒ-КОН МУҲАНДИСИ.** **Феруза Саъдуллаевна Амонова.**	**122**
16.	**БУЮК МАЪРИФАТПАРВАР ЖАДИД.** **Азимжон Давронов.**	**130**
17.	**IX АСР ОХИРИ - XX АСР БОШЛАРИДАГИ ҚОРАҚАЛПОҒИСТОНДА ЖАДИДШИЛИК ҲАРАКАТИНИНГ ТАНИҚЛИ НАМОЁНДАЛАРИ *(С.МАЖИДОВ МИСОЛИДА)*** **Қудияров Алишер Раметуллаевич, Алимбетов Аңсатбай Кеунимжаевич**	**138**
18.	**АБДУРАУФ ФИТРАТНИНГ “ЭЛ АДАБИЁТИ” ТАРҒИБОТИ ҒОЯСИ.** **Сатторов Улуғбек Файзуллаевич.**	**144**
II - ШЎЪБА. ТАРАҚҚИЙПАРВАРЛАРНИНГ МИЛЛИЙ ДАВЛАТЧИЛИКНИ ТИКЛАШ УЧУН ҲАРАКАТЛАРИ ВА ТУРКИСТОН МУХТОРИЯТИ ФАОЛИЯТИ.		
19	**ЖАДИДЛАРНИНГ МАЪРИФАТПАРВАРЛИК ФАОЛИЯТИ ВА МИЛЛИЙ ДАВЛАТЧИЛИКНИ ТИКЛАШ УЧУН ҲАРАКАТИ** **Агзамходжаев Саидакбар Саидович.**	**151**
20	**ТУРКИСТОН ТАРАҚҚИЙПАРВАРЛАРИНИНГ МИЛЛИЙ ОЗОДЛИК КУРАШИ ҒОЯЛАРИ** **Рашидов Ойбек Расулович**	**158**
21	**ТУРКИСТОН ЖАДИДЛАРИНИНГ ҲАРБИЙ ҚАРАШЛАРИ.** **Дилноза Жамолова.**	**166**
22	**XAMZA SHAXSIYATI: TARIXIY HAQIQAT VA ZAMONLAR TALQINI.** **Xonqulov Shavkatjon Xursanalievich.**	**173**
23	**TURKISTON O‘LKASIDA TEATR SANATI VA XALQNI MADANIY-MARIFIY RUHDA TARBIYALASHDA JADIDLARNING O'RNI.** **Sharafiddinov Abdugaffor.**	**185**
24	**ALIXONTORA SOGUNIYNING ASARLARI MAZMUNI.** **Azimov Ulugbek Abduxalilovich.**	**192**
25	**ЖАДИДЛАР СИЁСИЙ ҚАРАШЛАРИ ҲАҚИДА МУЛОҲАЗАЛАР.** **Абдукаримов Жамолиддин Аҳмадалиевич, Содиқова Башорат**	**197**

	Туймуҳамедовна, Усанов Бахтиёр Равшанович. (Тожикистон)	
26	**MUHOJIR JADIDLARNING "YOSH TURKISTON" JURNALI .** **Muslimbek Alijonov.**	**210**
27	**ФАРҒОНА ВОДИЙСИ ТАРАҚҚИЙПАРВАРЛАРИНИНГ МИЛЛИЙ ДАВЛАТЧИЛИКНИ ТИКЛАШ УЧУН ҲАРАКАТЛАРИ.** **Машҳура Адилжон қизи Дармонова.**	**217**
28	**ЮНУСЖОН ҲОЖИ ОҒАЛИҚОВ** **Баҳром Ирзаев**	**224**
29	**ЖАДИДЛАР МЕРОСИДА МИЛЛАТЛАРАРО МУНОСАБАТЛАР МАСАЛАСИ** **Сейтимбетова Н.**	**229**
30	**МАХМУДҲЎЖА БЕҲБУДИЙНИНГ ИЖТИМОИЙ - МАЪРИФИЙ ҚАРАШЛАРИ** **Мамадалиев Немат Қахорович**	**234**
III - ШЎЪБА. ЖАДИД МАКТАБЛАРИ ҲАМДА УЛАРНИНГ ПЕДАГОГИК МЕРОСИ		
31	**БУХОРОДА ЖАДИДЛАР ТОМОНИДАН МИЛЛИЙ ТЕАТР ВА КИНО САНЪАТИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ** **Қаҳрамон Ражабов**	**241**
32	**М.С. АНДРЕЕВ О ДЖАДИДСКИХ ШКОЛАХ В ТУРКЕСТАНЕ** ***Котюкова Татьяна Викторовна.(Россия)***	**256**
33	**ABDULLA AVLONIYNING PEDAGOGIK MEROSIDA TA'LIM-TARBIYA MASALARI.** **Rasulov Baxtiyor Maxmudjonovich, Abdullayev Elmurod Bozarboy o'g'li.**	**270**
34	**ТУРКИСТОНДА ЖАДИД МАКТАБЛАРИ ФАОЛИЯТИ.** **Жураев Хусниддин Пазлиддинович, Тожибоев Умиджон Усмонжон ўғли.**	**277**
35	**РОЛЬ ДЖАДИДОВ В СОЗДАНИИ НОВОМЕТОДНЫХ ШКОЛ В СРЕДНЕЙ АЗИИ.** **Исамитдинов Жорабек Бобобекович. (Тожикистон)**	**286**
36	**YANGI USUL MAKTABLARIDA TARIX FANINING O'QITILISHI MASALASIGA DOIR.** **R.A.Arslonzoda, R.M.Qodirova.**	**293**
37	**САДРИДДИН АЙНИЙНИНГ МАЪРИФАТПАРВАРЛИК ВА ПЕДАГОГИК ФАОЛИЯТИ.** **Ф.У.Темиров.**	**302**
38	**ЖАДИД МАКТАБЛАРИДА ЎҚИТИШ ТИЗИМИ ВА УЛАРНИНГ ПЕДАГОГИК МЕРОСИ.** **Холмирзаев Нодиржон Низомжонович.**	**313**
39	**ЖАДИДЧИЛИК: ИСЛОҲОТ ВА ВАТАНПАРВАРЛИК МАСАЛАЛАРИ** **Қозоқов Тоҳиржон Қодиралиевич.**	**319**
40	**ABDULLA QODIRIY ILMIY MEROSINI O'RGANISH MUAMMOSI.** **Tursunova Faridaxon G'aniyevna.**	**317**
41	**JADID ADABIYOTI IJODKORI ABDULLA AVLONIY ASARLARIDA TARBIYA MASALALARI.** **Karimova Mukaddas Otajonovna, Ergashov Umidjon Obidjonovich.**	**335**
42	**BUXORO ADIBLARINING TA'LIMDAGI FAOLIYATI.** **Amonkeldi Axmatov.**	**344**

43	ЖАДИД МАКТАБЛАРИ ХУСУСИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР. Норматов Отабек Махаматжонович.	350
44	ЖАДИДЛАРНИНГ ТЕАТРЧИЛИК ҲАРАКАТЛАРИ Расулов Абдулла Нуритдинович, Тожибоев Умиджон Усмонжон ўғли	357
IV – ШЎЪБА. ЖАДИДЧИЛИК ҒОЯЛАРИ ВА ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОН ТАРАҚҚИЁТИ.		
45	ЖАДИДЧИЛИК ҒОЯСИ ВА ФАЛСАФАСИ. Қиём Назаров.	367
46	ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ЖАДИДЛАРНИНГ ЗУЛЛИСОНАЙНЛИК - ИККИ ТИЛЛИК АНЪАНАСИ. Турсунов Фаррух Ғуломович.	377
47	БУХОРОДА ЖАДИДЛАР МЕРОСИ ДАВЛАТ МУЗЕЙИ ОЧИЛМОҚДА Сулаймон Иноятов.	385
48	YANGI JADIDCHILIK G'OYALARINI AMALGA OSHIRISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI. Utamuradov Akbar.	399
49	JADIDLAR G'OYALARI YANGI O'ZBEKISTON STRATEGIYASI POYDEVORI. Kamilov Abdusalim Abdullayevich.	408
50	ЮКСАК МАЪНАВИЯТ - ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОН ТАРАҚҚИЁТНИНГ МУҲИМ ОМИЛИ. Тоҳиров Муҳаммадрафиқ Қодирович.	412
51	КОНГЫР-ХОДЖА ХОДЖИКОВ И СЕРАЛИ ЛАПИН – ЯРКИЕ ПРЕДСТАВИТЕЛИ ТУРКЕСТАНСКОГО ДЖАДИДИЗМА Ходжикова Сауле Кулахмедовна (Қозоғистон).	418
50	МОВАРОУННАҲР ФИҚҲ МАКТАБИНИНГ АСОСЧИСИ -БУРҲОНИДДИН МАРҒИНОНИЙ. Шохўжаев Махмуд Ахмедович.	439
51	ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА ЖАДИДЧИЛИК ҒОЯЛАРИНИНГ АМАЛДАГИ ИФОДАСИ. Хошимов Ўткиржон Қўшмирзаевич.	447
52	ISHOQXON IBRAT VA MUSTAQILLIK Madraximov Zoxid Sharofovich.	453
53	YANGI O'ZBEKISTON TARAQQIYOTIDA JADIDCHILIK G'OYALARINING O'RNI VA AHAMIYATI. Xudayberganov Shuhrat Shavkat o'g'li, Ro'zmatova Mahliyo Baxrom qizi.	460
54	JADIDCHILIK HARAKATINING YANGI O'ZBEKISTON IDEOSFERASI SHAKLLANISHIDAGI ROLI Turdiyev Bexruz Sobirovich,	468
55	JADIDCHILIK HARAKATINING MAQSADI VA IJTIMOY-SIYOSIY MOHIYATI Allanazarov Murot Mirzayevich.	475

«JADIDLARNING ILMIY-PEDAGOGIK MEROSI: TARIX VA ZAMONAVIYLIK»
mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjumani materiallari
(1 - to‘plam)

Muharrir: A.Allaberganov

Texnik muharrir: O.Mirzanazarov

Dizayner:M. Muxammadikromov

Bosishga ruxsat etildi: 2023-yil. Nashriyot bosma tabog`i – 7,375

Bichimi 84x108 1/16

Adati 100.

“ALPHA BRAND” UK

Manzil: 150100, Farg`ona viloyati, Farg`ona shahri,

Farg`ona ko`chasi, 86-uy.

Tel : +998555003888